

28

BRNO V MINULOSTI A DNES

28

BRNO V MINULOSTI A DNES

PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM
A VÝSTAVBĚ BRNA

B | R | N | O

Statutární město Brno
Archiv města Brna
Brno 2015

B | R | N | O

© Statutární město Brno, Archiv města Brna, 2015

Redakční rada: PhDr. Libor Blažek (odpovědný redaktor),
Mgr. Radana Červená, Ph.D. (výkonná redaktorka), Mgr. Jana Čermáková, Mgr. Tomáš
Dvořák, Ph.D., PhDr. Aleš Filip, Ph.D., Mgr. Milena Flodrová, Mgr. Jindřich Chatrný,
PhDr. Hana Jordánková, Mgr. Jiří Mitáček, Ph.D., Mgr. Karel Mlateček, Ph.D.,
Mgr. Aleš Vyskočil, Ph.D.

ISBN 978-80-86736-43-3

ISSN 0524-689X

OBSAH

- 9   *Editorial*
- 11   JIŘÍ DOLEŽEL
*Odpustkové listiny římských kuriálů z let 1295 a 1320/1321
pro kostel Panny Marie na Starém Brně*
- 61   KAMIL BOLDAN
*Brněnští prototypografové Konrád Stahel a Matyáš
Preinlein a jejich úřední jednolistové tisky*
- 85   JIŘÍ VANĚK
*Špilberská věznice v době vlády Josefa II. a Leopolda II. (1783–1792)
(Několik poznámek k nejstarší etapě známého žaláře
po jeho převedení pod civilní správu)*
- 129   MIROSLAV SVOBODA
Nemocnice milosrdných bratří v Brně na konci roku 1805
- 195   SIXTUS BOLOM-KOTARI
*Victor Heinrich Riecke a Brno jako osvěcenské
srdce moravského protestantismu*
- 227   JAN GALETA
Našemu městu ku okrase. Architektonické návrhy na Německý dům v Brně
- 263   PAVLA CENKOVÁ
Pomník císaře Josefa II. v Brně
- 313   ROBERT JANÁŠ
Josef Künzel a Josef Gisela. Relikty biedermeieru v době naturalismu
- 331   LUKÁŠ FASORA
*Mýtus dělnického vůdce Josefa Hybeše (1850–1921)
v dějinách města Brna*
- 359   MICHAL PLAVEC
*Předpoklady a výsledky spojeneckého bombardování:
Flugmotorenwerke Ostmark Brünn*

- 373 LUKÁŠ KOS
*Šedesátá léta dvacátého století a památková ochrana
moderní meziválečné architektury*
- 391 JINDŘICH CHATRNÝ
Experimenty z cihel a betonu v Brně na „nábřeží řeky Svratky“
- 425 *Zusammenfassung*
- 451 *Seznam autorů*
- 453 *Forma odevzdání příspěvků do sborníku Brno v minulosti a dnes*
- 459 *Forma bibliografických záznamů pro poznámkový
aparát sborníku Brno v minulosti a dnes*
- I *Barevné přílohy*

EDITORIAL

Bezmála sedm století dějin Brna je časový rozsah, během kterého se tentokrát odehrávají příběhy následujících dvanácti článků, obsažených ve 28. svazku sborníku Brno v minulosti a dnes. V jednotlivých sondách do historie města se s autory postupně vydáme po proudu času od středověku až po nedávnou minulost.

V prvním příspěvku s tématem z církevních dějin nás Jiří Doležel zavede na Staré Brno v období vrcholného a pozdního středověku. Druhým textem se přesuneme na konec 15. století. Kamil Boldan píše o nejstarší moravské tiskárně z doby, kdy bylo Brno nejvýhodněji položenou tiskařskou lokalitou v Evropě.

Další tři statě jsou časově zasazeny do závěru 18. a počátku 19. století. Nejprve se Jiří Vaněk rozepisuje o špilberské trestnici a její změně v nejtvrdší vězení na území monarchie vůbec. Obraz válečné reality na osudech konkrétních lidí v čase bitvy u Slavkova přibližuje Miroslav Svoboda a svůj text doplňuje edicí knihy nemocných z nemocnice milosrdných bratří v Brně. Sixtus Bolom-Kotari nás seznámí s nejvýznamnější osobností brněnského pozdního osvícenství a prvním pastorem zdejšího evangelického sboru Victorem Heinrichem Rieckem.

Z oblasti výtvarného umění a architektury je následující trojice příspěvků. Jan Galeta informuje o architektonické soutěži na Německý dům, tedy na významnou brněnskou budovu, jejíž existenci již většina současných brněnských obyvatel nezažila. Před Německým domem stával pomník císaře Josefa II. a osudy tohoto sochařského díla se zabývá ve svém článku Pavla Cenková. Malířský obor zastupuje jako v posledních letech již tradičně text Roberta Janáse. Představuje nám dva obrazy z brněnské sbírky Heinricha Gomperze, které reprezentují dozvuky *biedermeierovské* žánrové malby v období naturalismu konce 19. století.

Na osudu dělnického vůdce Josefa Hybeše analyzuje Lukáš Fasora vývoj a funkci mýtů spojených s jeho osobou. Touto statí se již definitivně přesouváme do období 20. století. Škody, které přinesla druhá světová válka, dokumentuje na příkladu bombardování líšeňské továrny Flugmotorenwerke Ostmark Michal Plavec.

Závěrečnými dvěma texty se vrátíme opět k architektonickým tématům. Moderní meziválečná architektura patří k brněnským fenoménům. Že však její památková

ochrana nebyla vždy samozřejmostí, ukáže ve svém příspěvku Lukáš Kos. Jindřich Chatrný na příkladu jednoho experimentu popisuje snahy o zkvalitnění bytové výstavby, které se objevily na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století i v nepřírodném prostředí totalitního socialistického státu.

Předkládaný 28. svazek sborníku Brno v minulosti a dnes přináší tedy řadu nových a zajímavých informací o významných osobnostech, o brněnských stavbách i výtvarných dílech i o tom, jakým způsobem zasahovaly do života města válečné události. Nezbyvá než popřát váženému čtenáři příjemný a poučný zážitek.

Redakce BMD

JIŘÍ DOLEŽEL

**ODPUSTKOVÉ LISTINY ŘÍMSKÝCH KURIÁLŮ
Z LET 1295 A 1320/1321 PRO KOSTEL PANNY
MARIE NA STARÉM BRNĚ**

Věnováno Haně Jordánkové

Summary: The study “Letters of Indulgence by Bishops and Archbishops at the Roman Curia from 1295 and 1320/1321 for the church of the Virgin Mary in Old Brno” publishes the two oldest preserved letters in spiritualibus of one of the first Brno temples, founded as early as in the first half of the 11th century. Both indulgences, probably asked for in Rome by Brno pilgrims, were most likely supposed to help maintain the ecclesiastical importance of the church in a situation when, after the foundation of the town of Brno, it was suddenly located in the periphery, and its parishioners were attracted by indulgence pardons profusely offered by parish and conventual churches alike directly in the town. A prosopographical investigation also proved that among the issuers of the collective indulgence from 1295, there was a conspicuous number of church hierarchs in political exile: the very participation in the collective curial indulgence agenda could have been one of the possibilities of providing for themselves and of their incorporation into the organism of the Roman Curia. The second letter then tellingly reflects the changes Rome went through after the departure of the highest pontiffs for the “Avignon captivity”.

Keywords: Brno, Rome, High and Late Middle Ages, piety, pilgrimaging, Roman Curia, collective indulgences

ÚVODEM

Období od konce 12. století až do založení kláštera Králové roku 1323 je nazýváno v dějinách kostela Panny Marie na Starém Brně jako určité intermezzo. Právě v oněch sto čtyřiceti letech však původní starobrněnské sídelní uskupení procházelo — a mariánská svatyně spolu s ním — neobyčejně zajímavým, atypickým vývojem. Z větší části se tak dělo souběžně se vznikem a prvotním rozmachem samého města Brna, nově lokovaného v těsné blízkosti.

Starobrněnská sídelní aglomerace raného středověku se ale v žádném případě nepřeměnila v běžné brněnské předměstí. Naopak, za působení mnoha různých faktorů se zde do 20. let 14. věku dotvořil významný, specifický urbánní útvar s více kostely, kaplemi a kláštery, nabývající charakteru příměstského sídelního centra s osobitými rysy.¹ Podrobnější poznání celého do značné míry unikátního sídelního celku Starého Brna vrcholného a pozdního středověku ovšem stále není dostatečné, vedle archeologických odkryvů k němu nadále může významně přispět studium dobových písemných pramenů. Na tomto místě se budu proto věnovat editaci dvou dosud málo známých písemností ke starobrněnským dějinám: jde o skupinové odpustkové listiny římských kuriálních arcibiskupů a biskupů pro kostel Panny Marie na Starém Brně vydané v letech 1295 a 1320/1321, tedy ještě před tím, než u něj vznikl klášter cisterciacek *Aula sanctae Mariae*.² Zvolené téma přitom umožňuje více

-
- 1 Dějiny starobrněnské mariánské svatyně shrnul naposledy Jan, Libor: *Kostel Panny Marie na Starém Brně*. In: Dějiny Brna. 2. Středověké město. Ed. Libor Jan. Brno 2013, s. 664–667. Ze starších titulů alespoň Wolný, Gregor: *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften. II. Abtheilung. I. Band. Brünner Diocese*. Brünn 1856, s. 143–166; Hurt, Rudolf: *O poloze starého kostela Panny Marie na Starém Brně*. Časopis Moravského muzea, vědy společenské 57, 1972, s. 221–229; se soupisem novější literatury pak Benešová, Klára — Foltýn, Dušan: *Brno — Staré Brno (Brno). Bývalý konvent cisterciacek Aula S. Mariae, v současnosti konvent obutých augustiniánů s kostelem Nanebevzetí P. Marie, basilikou minor*. In: Foltýn, D. a kolektiv: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005, s. 208–215. K vývoji, proměnám a trvanlivosti osídlení Starého Brna ve vrcholném a pozdním středověku zatím pouze v základních obrysech Doležel, Jiří: *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*. In: *Mediaevalia archaeologica*. 2. Brno a jeho region. Red. Martin Ježek, Jan Klápště. Praha–Brno 2000, s. 172–175; Procházka, Rudolf: *Staré Brno ve vrcholném a pozdním středověku*. In: Dějiny Brna. 2. Středověké město. Ed. Libor Jan. Brno 2013, s. 558–568, s další literaturou. O urbanistickém vývoji Starého Brna pojednal rovněž Kuča, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. I. díl. A–G*. Praha 1996, s. 234, 250, 293–302; Týž: *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha–Brno 2000, s. 15–19, 22–27, 40–42, 518–535.
  - 2 Oba pergameny se po založení opatství cisterciacek staly součástí jeho archivu, po zrušení kláštera roku 1782 začleněného (po delších peripetiích a částečném rozptýlení jednotlivých položek) do fondů Moravského zemského archivu v Brně (Radimský, Jiří a kolektiv: *Průvodce po Státním archivu v Brně*. Brno 1954, s. 338–340, 349–350). Viz Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), fond E 9 Cisterciacký Staré Brno 1225–1782 (dále jen fond E 9), listina sign. C 1, 1295, 25. březen, Řím; listina sign. C 2 [1320, 5. září — 1321, 4. září], Řím, u kostela sv. Blažejce *in Cantu secuto*. Jako výrazná *spiritualia* stály obě listiny dosud na samém okraji zájmu editorů, jak moravský Kodex, tak česká Regesta přinesla jen velmi povšechně, stručně a dílčí regesty, druhou z indulgencí regestoval úplněji Jindřich Šebánek ve svých Archivech. Srovnej *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dále jen CDM) III (1241–1267). Ed. Antonius Boczek. Olomucii 1841; CDM IV

než jen náhled do duchovního milieu Brna na přelomu 13. a 14. věku: obě odpustkové milosti patří do zcela vyhraněné skupiny písemné kuriální produkce a indikují (mimo jiné) jak časové tendence a zvraty v dějinách římského papežství, tak proměny fenoménu poutí do Věčného města.

Dlouho formovaná praxe pokání v římské církvi 13. století umožňovala, aby křesťané, kteří litovali svých hříchů, vyznali je a již dosáhli církevního rozehřešení, byli po vykonání určitého zbožného skutku zproštěni od alespoň části „časného trestu“ za hříchy, které by jinak bylo třeba odčinit jistým počtem dnů uloženého církevního pokání, nebo — v případě smrti bez vykonání tohoto pokání — stejně dlouhým pobytem v očistci. Bylo tomu tak v souladu se scholastickou naukou o nesmírném „pokladu zásluh Ježíše Krista a jeho svatých“ (*opera superrogatoria*), jehož duchovní klíče třímala římská církev ve svých rukou a z jehož bohatství tak mohla poskytovat úlevu kajícím se věřícím. Pro udělení odpustků nutné zbožné úkony přitom měly sloužit k počtě Boží i k užtku církve, stejně jako k duchovní spáse a prospěchu všech křesťanů i jednotlivých osob.³ Svátostnou mocí udílet z „pokladu církve“

(1268–1293). Ed. Antonius Boczek. Olomucii 1845; *CDM V (1294–1306)*. Edd. Antonius Boczek, Josefus Chytil. Brunae 1850; *CDM VI (1307–1333)*. Edd. Peter Ritter von Chlumecky, Joseph Chytil. Brünn 1854; *CDM VII (1334–1349)*. Edd. Peter Ritter von Chlumecky, Joseph Chytil. Brünn 1858; *CDM IX (1356–1366)*. Ed. Vincenz Brandl. Brünn 1875; *CDM XIII (1400–1407)*. Ed. Vincenz Brandl. Brünn 1897.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae (dále jen *RBM*) II (1253–1310). Ed. Josephus Emler. Pragae 1882; *RBM III (1311–1333)*. Ed. Josephus Emler. Pragae 1890; *RBM IV (1333–1346)*. Ed. Josephus Emler. Pragae 1892.

Zde konkrétně *CDM V*, s. 22, č. 20; *CDM VI*, s. 133, č. 175; *RBM II*, s. 731, č. 1705; *RBM III*, s. 272, č. 642; Šebánek, Jindřich: *Archivy zrušených klášterů moravských a slezských. 1. Inventář pergamenů z let 1078–1471*. Brno 1932, s. 91, č. 478. Údaje, které k odpustkové písemnosti z roku 1295 publikoval Šebánek, J.: *Studie o kanceláři Dětricha, biskupa olomouckého (1281–1302)*. Časopis Matice moravské 50, 1926, s. 205, pozn. 5, s. 216, pozn. 4, jsou pak zcela zavádějící (datace listiny, typ pečeti biskupa Dětricha, pečeť biskupa Konráda) a jsou vysvětlitelné pouze okolností, že autor měl o listině jen zprostředkované informace (pergamen byl roku 1926 ještě součástí tehdejšího pražského archivu Ministerstva vnitra ČSR, nikoliv MZA).

- 3 Ze základní literatury kromě slovníkových kompendií alespoň Paulus, Nikolaus: *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Vom Ursprunge bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Erster Band. Zweiter Band*. Darmstadt 2000², 1. sv., s. 145–247, 2. sv., s. 141–155; Lentos, Thomas: *Nikolaus Paulus (1853–1930) und die „Geschichte des Ablasses im Mittelalter“*. In: Paulus, Nikolaus: *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Vom Ursprunge bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Erster Band*. Darmstadt 2002, s. XVII–XXXIX, XL–LIX (bibliografie); Shaffern, Robert W.: *The Medieval Theology of Indulgences*. In: *Promissory Notes on the Treasury of Merits. Indulgences in Late Medieval Europe*. Ed. Robert N. Swanson. Leiden–Boston 2006, s. 11–36; Swanson, R. N.: *Indulgences in Late Medieval England. Passport to Paradise?* Cambridge–New York 2007, s. 8–22. Ve vhodné sumarizaci pro české země zvláště Hrdina, Jan: *Papežské odpustkové listiny pro duchovenenské instituce pražské a olomoucké diecéze (1197–1342)*. In: *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*. Edd. Ivan Hlaváček, Jan Hrdina. Praha 1998, s. 205–207; Týž: *Indulgentie ad ymagines aneb „odpustkové obrazy a sochy“ v předhusitských Čechách. K funkci obrazu před husitstvem*. In: *In puncto religionis. Konfesní dimenze předbělohorské kultury Čech a Moravy*. Edd. Kateřina Horníčková, Michal Šroněk. Praha 2013, s. 89–90; zejména pak Doležalová, Eva — Hrdina, J. — Šmahel, František — Uhlřík, Zdeněk: *The Reception and Criticism of Indulgences in the Late Medieval Czech Lands*. In: *Promissory Notes on the Treasury of Merits. Indulgences in Late Medieval Europe*. Ed. R. N. Swanson. Leiden–Boston 2006, zejména s. 102–120.

odpustky (*indulgentiae*) disponovali v souladu s apoštolskou poslušností výhradně biskupové, kardinálové a papež, čtvrtý lateránský koncil uzákonil roku 1215 v tradici raně křesťanských kvadragen jako nejvyšší možnou výši jednotlivých biskupských indulgencí odpuštění čtyřiceti dnů z uloženého pokání (mimořádně při zasvěcení svatyně jeden rok), v případě kardiálů pak sto dnů, což bylo kolem roku 1234 vtčleno také do sbírky dekretálů Řehoře IX.⁴

Středověké odpustky lze podle jejich užiteků, adresátů i požadovaných zbožných skutků rozčlenit do více skupin. Nejobvyklejšími příjemci indulgencí však byly v souladu s místně organizovanou strukturou křesťanských obcí a římské církve jednotlivé svatyně, ať farní, filiální nebo klášterní. Obsahově se odpustky, takto vydané ve prospěch konkrétní církevní instituce, dělily v zásadě do dvou okruhů: udělení příslušných milostí mohlo být podmíněno zbožnou návštěvou jmenovaného svatostánku v určené svátky a dny církevního roku (takzvané *indulgentiae ecclesiam visitantibus*), jindy odpustků dosahovali věřící, kteří uvedenému kostelu či kapli přispěli almužnou k výstavbě, obnově, údržbě, vybavení nebo na charitativní činnost v církevním obvodu svatyně (*indulgentiae porrigentibus manus adiutrices*). Obvykle se ale vyskytovaly kombinace obou variant, rozšířené často navíc o konání bohumilých skutků obecně.⁵

Zdaleka nejprístupnější a věřícími i samými církevními institucemi tedy nejvíce vyhledávané byly odpustky biskupské, ať již udílené biskupy diecesními, sufragánními nebo titulárními. Podmiňoval je vždy souhlas toho biskupa, do jehož diecese směřovaly. Nejpozději na konci 12. století se vedle indulgencí papežských uplatnily i na území přemyslovského státu.⁶ Touha věřících podílet se co nejvíce na církví nabízených milostech, úsilí kléru o intenzivnější pastorační a duchovní i hmotný prospěch kostelů, stejně jako vulgarizace indulgenční nauky, odpuštění časných trestů za hříchy zaměřující s odpuštěním hříchů samotných, přitom vedly záhy ke snaze o hromadění co největšího počtu odpustků u jednotlivých svatyní. Rozhojnit odpustky bylo možné především prostou kumulací jednotlivých biskupských indulgencí. Odpustky pro určitou svatyni však individuálně za sebe každého mohl vydat také celý sbor či větší počet biskupů jedinou listinou. Tyto takzvané kolektivní indulgence (*Sammelindulgenzen, Collective Indulgences*), udílející jediným písemným aktem násobené počty odpustkových dnů, se poprvé objevily v druhém desetiletí 13. věku a v průběhu dalších let dosáhly postupně značného rozšíření a obliby, zejména v poslední čtvrtině 13. století. Z českého prostředí lze jako jeden z prvních

4 *Corpus iuris canonici. Pars secunda. Decretalium collectiones. Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. 2. Decretalium collectiones.* Lipsiae 1922, s. 889, Dec. Greg. IX. Lib. V. Tit. XXXVIII. Cap. XIV; viz Paulus, N.: *Geschichte des Ablasses, Zweiter Band*, s. 47–49.

5 Srovnej Hrdina, J.: *Papežské odpustkové listiny*, s. 209; Týž: *Indulgence ad ymagines*, s. 89–90; Doležalová, E. — Hrdina, J. — Šmahel, F. — Uhlíř, Z.: *The Reception*, s. 104–105.

6 Doležalová, E. — Hrdina, J. — Šmahel, F. — Uhlíř, Z.: *The Reception*, s. 102–105.

dochovaných příkladů jmenovat odpustkovou výsadu pětice biskupů (včetně olomouckého Bruna) z roku 1269 pro kanonii premonstrátů v Louce u Znojma.⁷

Pro dosažení kolektivních indulgencí se nabízelo především využít shromáždění většího počtu vysokých církevních hierarchů s biskupským svěcením při určité jednorázové příležitosti, nebo za déle trvajících církevních synod. Nejjistější možnost poskytovala ale trvalá přítomnost obsáhlého sboru biskupů a arcibiskupů, pobývajících v papežských či kuriálních službách nebo ve vlastních diecesních záležitostech při římské kurii. Takovéto nabývání kolektivních odpustků se proto stalo zdaleka nejrozšířenějším, i vzhledem k rostoucímu papežskému centralismu a zvyšujícím se počtům petentů (žadatelů), poutníků a návštěvníků *apud curiam Romanam*. Počátky udílení skupinových indulgencí kuriálními arcibiskupy a biskupy jsou ovšem překvapivě pozdní a spadají zřejmě teprve do 70. let 13. století. Jejich hromadná emise pak nastala s počátkem pontifikátu papeže Martina IV. roku 1281. Tento nápadný přelom souvisel zřejmě jak se změnou věroučného stanoviska církve v oblasti odpustkové praxe, tak s vývojem kuriálního fiskalismu a politickými zvraty na evropském jihu. Postup při nabytí kýžené milosti, včetně taxace, stejně jako vnější formální náležitosti tu odpovídaly kuriálním zvyklostem.⁸

Kolektivní odpustky (arci)biskupů dlících u papežského dvora v Římě se v posledních dvou desetiletích 13. věku prosadily i v českých zemích. Vedle obecné indulgence minoritům a klariskám české a polské provincie z 24. března 1284 jsou prvými dochovanými písemnostmi tohoto typu listiny pro velehradské cisterciáky

7 Ze základní literatury ke kolektivním indulgencím zejména Delehaye, Hyppolite: *Les lettres d'indulgence collectives*. Analecta Bollandiana. Revue critique d'hagiographie XLIV, 1926, s. 342–379; XLV, 1927, s. 97–123, 323–344; XLVI, 1928, s. 149–157, 287–343; Zutshi, Patrick N. R.: *Collective Indulgences from Rome and Avignon in English Collections*. In: *Medieval ecclesiastical Studies: In Honour of Dorothy M. Owen*. Studies in the History of Medieval Religion 7. Edd. Michael J. Franklin, Christopher Harper-Bill. Woodbridge 1995, s. 281–298; Seibold, Alexander: *Sammelindulgenzen*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät I/II/III/IV (Geschichte, Gesellschaft und Geographie) der Universität Regensburg. Regensburg 1997; Týž: *Sammelindulgenzen. Ablassurkunden des Spätmittelalters und der Frühneuzeit*. Köln–Weimar–Wien 2001; Swanson, R. N.: *Indulgences*, s. 39–43. Pro české země pak Doležalová, E. — Hrdina, J. — Šmahel, F. — Uhlíř, Z.: *The Reception*, s. 105, 111–114, 142–143, příloha 1. Listina z roku 1269 pro loucké premonstráty byla publikována v edici *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále jen *CDB*) II (1198–1230). Ed. Gustav Friedrich. Praeae 1912; *CDB III.1* (1231–1238). Ed. Gustav Friedrich. Praeae 1942; *CDB III.2* (1238–1240). Edd. Gustav Friedrich, Zdeněk Kristen. Praeae 1962; *CDB IV.1* (1241–1253). Edd. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková. Praeae 1962; *CDB V.1* (1253–1266). Edd. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková. Praeae 1974; *CDB V.2* (1267–1278). Edd. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková. Praeae 1981; *CDB V.3* (1253–1278). Edd. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková. Praeae 1982; *CDB VI.1* (1278–1283). Edd. Zbyněk Sviták, Helena Krmíčková, Jarmila Krejčíková, Jana Nechutová. Praeae 2006; *CDB VII.5* (1283–1306). Ed. Dalibor Havel. Brunae 2011; *CDB VII.6* (1283–1306). Edd. Karel Maráz, Dalibor Havel, Lukáš Führer, Martina Smolová, Jana Nechutová, Jan Kalivoda. Brunae 2013; zde konkrétně *CDB V.2*, s. 178, č. 588.

8 Podrobně Delehaye, H.: *Les lettres*, 1927, s. 107–123; 1928, s. 289–332; Seibold, A.: *Sammelindulgenzen* (Dissertation), s. 122–133, 209–228, 238–249; Týž: *Sammelindulgenzen*, s. 105–115, 165, 188–191, 207–216, 229–230, 268–272.

a olomoucké dominikány, vydané shodně 26. února 1284 u Orvieta.⁹ Z období let 1284–1300 lze (bez nároků na úplnost) evidovat nejméně třicet osm kolektivních indulgencí římských kuriálů pro žadatele (příjemce) z pražské a olomoucké diecese. Vedle panovníka, řádových společenství, zástupců biskupských chrámů, kolegiát i venkovských kostelů mezi nimi nechyběli petenti s vazbami na městské farní svatyně (vedle Brna dále Bruntál, České Budějovice, Jihlava, Kladsko, Kutná Hora, Sušice). Skupinové biskupské odpustky byly z Říma expedovány do českých zemí (tak jako do celé Evropy) ve stále zvyšujících se kvantech zejména od poloviny 90. let 13. století, jejich vydávání příznačně kulminovalo v prvním Svatém roce 1300.¹⁰

I. INDULGENCE Z ROKU 1295

Listina vydaná v Římě 25. března 1295 pro svatyni Panny Marie „před Brnem“ náleží co do obsahu i vnější tvářnosti ke zcela typickým kolektivním indulgenčním milostem, římskými kuriály hromadně emitovaným v průběhu posledního desetiletí 13. věku (obr. B1, příloha T1). Dva arcibiskupové a jedenáct biskupů, jejichž katedrální kostely bez výjimky ležely na Apeninském poloostrově, udělilo obvyklou formou odpustky v celkové výši 520 dnů z uloženého církevního pokání těm věřícím, kteří by kostel *sancte Marie ante Brunnam* v olomoucké diecesi navštívili jednotlivě v kterýkoliv ze svátků Narození, Zvěstování, Očišťování a Nanebevzetí Panny Marie jako patronky chrámu, o svátcích Narození, Zmrtvýchvstání a Nanebevstoupení Páně, o Letnicích, svátcích svatých Petra a Pavla i všech dalších apoštolů, nebo kdykoliv vždy v osmi dnech bezprostředně po těchto svátcích následujících, stejně jako o všech sobotách a nedělích.¹¹ Pro věroučné zdůvodnění indulgence diktátor listiny zvolil obecně aplikovanou odpustkovou arengu s incipitem *Vite perennis gloria*, „Života věčného sláva“, vyzdvihující kající účast na bohoslužbách jako součást cesty vedoucí ke spáse. Nevyužil — poněkud překvapivě — některou z areng

- 9 *Codex diplomaticus Poloniae Minoris — Kodeks dyplomacyczny Małopolski. II.* Ed. Franciszek Pickosiński. Cracoviae 1886, s. 161–162, č. 500; *CDM V*, s. 276–278, č. 71, 72. U indulgencí pro Velehrad a dominikány v Olomouci je někdy uvažováno o jejich dataci k 24., respektive 25. únoru 1285 podle florentského počtu: *RBM II*, s. 578, č. 1339, 1340; Havel, D.: *Listinné písmo v českých zemích na přelomu 13. a 14. století*. Brno 2008, s. 166, č. 126, 127; Týž: *Katalog listin a listů k VII. dílu Českého diplomatáře. I. (Zpracování diplomatického materiálu pro období květen 1283–květen 1297)*. Brno 2011, s. 51–53, č. 98, 99. Takovéto časové zařazení však vylučují biografická data některých z emitentů obou písemností: podrobněji Doležel, J.: *Kapitoly z dějin svatyní kutnohorského důlního okrsku ve středověku*. Brno 2016, v tisku.
- 10 Delchaye, H.: *Les lettres*, 1927, s. 120–123, 323; Zutshi, P. N. R.: *Collective Indulgences*, s. 285–288; Seibold, A.: *Sammelindulgenzen* (Dissert.), s. 226–227; Týž: *Sammelindulgenzen*, s. 53, 196–197; Lentens, M.: *Nikolaus Paulus*, s. XXXIII, XXXV; Webb, Diana N.: *Pardons and Pilgrims*. In: *Promissory Notes on the Treasury of Merits. Indulgences in Late Medieval Europe*. Ed. R. N. Swanson. Leiden–Boston 2006, s. 244–245, 247–248. Nově ke skupinovým kuriálními odpustkovým listinám zejména poslední čtvrtiny 13. věku v českých zemích Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*, kapitola III.
- 11 Viz přílohu T1. Srovnej MZA, fond E 9, listina sign. C 1, 1295, 25. březen, Řím; *CDM V*, s. 22, č. 20; *RBM II*, s. 731, č. 1705; dostupné z: <http://monasterium.net>, cit. 24. 6. 2015.

„mariánských“, oslavujících panenskou Královnu nebes, kupříkladu s incipity *Virgo venustissima*, *Gloriosus deus* nebo *Excelsa super sidera*, jak vybízelo patrocinium kostela.¹² Výběr arengy však nebyl zřejmě náhodný, mohl souviset — jak vyložím níže — s podstatnými důvody, ze kterých byly odpustky v Římě vyžádány, stejně jako s jejich směřováním na určitější skupinu věřících. Písemnost je psána na italském pergameni charakteristickou pokročilou kuriální minuskulou,¹³ bez znatelnějších razur a interpolací, chybí rovněž kancelářské poznámky, zcela obvyklá je vnější úprava pergameni i způsob jeho zpečetění.¹⁴

Platnost odpustků byla podmíněna souhlasem příslušného diecesního ordináře. Olomoucký biskup Dětrich skutečně na znamení svého konsensu nechal následně přivést k odpustkové písemnosti svoji pečeť, ovšem bez jakéhokoliv přípisu, obvykle připojovaného k vlastnímu textu indulgence. Podle typu pečeti se tak stalo někdy před polovinou roku 1300, kdy Dětrichova kancelář počala užívat výhradně jiné pečtidlo.¹⁵ Dětrichovo *sigillum* nebylo přitom přivěšeno na levém či pravém okraji pliky, jak bylo běžným zvykem, ale kupodivu zcela organicky jako devátá pečeť v původní sestavě pečeti vydavatelů listiny, a to na analogickém dvojzávěsu tvaru „V“, lišícím se pouze užitím jemnějších nití odlišné barevnosti. Je proto možné, že buď nahradilo původně k listině přivěšenou čtrnáctou pečeť kuriálního hierarchy, neohlášeného v samé intitulaci, popřípadě zaujalo volné místo, původně rozvržené pro plánovaného čtrnáctého pečetele, který se však nakonec vydání indulgence nezúčastnil.¹⁶

- 12 Přehled obvyklých areng kolektivních indulgencí římských kuriálů podává Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 24–34; arenga s úvodem *Vite perennis gloria* byla v dobovém kuriálním prostředí v užívání obecněji: viz Schillmann, Fritz: *Die Formularsammlung des Marinus von Eboli*. Rom 1929, s. 282–283, č. 2185, 2191, 2194.
- 13 Srovnej Seibold, A.: *Sammelindulgenzen* (Dissert.), s. 65–67; Týž: *Sammelindulgenzen*, s. 56–57.
- 14 Z indorsátů listiny má pro dějiny kostela Panny Marie význam zejména nejstarší z nich, psaný rukou snad již z druhé čtvrtiny 14. věku: *Hic sunt indulgentie antique ecclesie sancte Marie Virginis in Antiqua Brunna a duabus archiepiscopis et XI episcopis elargite et per diocesanum episcopum approbare*; a dále lapidární poznámka zřejmě ze 17. století: 1295. *Pro ecclesia antiqua*. Další kratší indorsát patrně ze 17. věku a velmi obsáhlý záznam z 18. století registují pouze věcnou náplň písemnosti.
- 15 Odpustkový pergamen pro kostel Panny Marie na Starém Brně byl stvrzen Dětrichovou pečeti III. typu, užívanou mezi rokem 1290 (1287?) a polovinou roku 1300: srovnej Šebánek, J.: *Studie o kanceláři*, s. 204–205, 216, pozn. 4, tp. III; Nový, Rostislav: *Pečeti pražských a olomouckých biskupů (Studie ze sfragistiky přemyslovského období)*. Sborník archivních prací 10, 1960, č. 1, s. 196–197, tp. III; *CDB VII.6*, s. 22, č. 30, tab. XI. Určení pečeti jako typu IV u J. Šebánka (*Studie o kanceláři*, s. 205, pozn. 5) je chybné.
- 16 Obdobné případy nejsou u kolektivních odpustkových listin římských kuriálů vůbec vzácné. Kupříkladu v intitulaci indulgence téhož roku 1295 vystavené pro kostel sv. Petra a Pavla zderazských božehrobců figuruje celkem devatenáct arcibiskupů a biskupů jako vydavatelů, z valné většiny shodných s listinou pro Pannu Marii na Starém Brně. Jako dvacátý ale listinu zpečetil v textu neuvedený Vilém, biskup v Bisignanu. Úhrnná výše odpustků tak činila 800, nikoliv 760 dnů. Naopak odpustková písemnost z roku 1300 pro kostel sv. Jana Křtitele benediktinského kláštera na Ostrově byla podle celkové koncepce závěsů a podle kancelářské poznámky na plíce připravena pro připojení pěti pečeti, páté *sigillum* ovšem nebylo při konečném vypravení pravděpodobně vůbec přivěšeno, v souladu s ohlášeným konečným počtem čtyř vydavatelů v intitulaci. Tyto anomálie souvisejí s dvoufázovým vyhotovováním skupinových indulgencí

Naproti tomu Konrád, další olomoucký biskup, který odpustkovou listinu z roku 1295 potvrdil, tak učinil standardním způsobem, stručnou a obecnou konsensní formulí, připisanou na volné místo mezi zakončením původního textu a horním okrajem plíky, běžnou gotickou diplomatickou polokursivou. Také jeho pořízení bylo podepřeno autoritou pečeti, nyní bohužel ztracené, přivěšené na pergamenovém proužku pomocí dvojzářezu na levém okraji plíky. Konrádův konsens není datován, velmi pravděpodobně ale pochází z 30. května 1325, kdy tento biskup na Modřicích vydal samostatnou odpustkovou listinu pro starobrněnský kostel Panny Marie, tehdy již klášterní — jak tuto písemnost, tak Konrádovy stvrzovací formule na všech starších dochovaných indulgencích pro starobrněnskou mariánskou svatyni z let 1295, 1320/1321 a z března 1325 psal patrně totožný písař. Zřejmě tehdy představitelé nově založeného opatství spolu s vyprošením dalších odpustků předložili biskupovi k potvrzení veškeré dosavadní odpustkové milosti kostela Panny Marie na Starém Brně.¹⁷ Jestliže místní ordináři připojovali při potvrzování kuriálních kolektivních indulgencí velmi často ke svému souhlasu i vlastní čtyřicetidenní odpustky, u pojednávané listiny tomu tak nebylo, v případě biskupa Konráda však bylo vypraveno samostatné nové odpustkové privilegium.

Není možné se nezastavit u sboru třinácti italských arcibiskupů a biskupů, kteří v Římě roku 1295 odpustky starobrněnské mariánské svatyni poskytli: jejich složení výmluvně odráží tehdejší situaci papežské kurie a papežství obecně v rámci politického vývoje na Apeninském poloostrově na konci 13. století, a indikuje jednu z možných příčin rozvoje samotných skupinových indulgencí, udílených církevními hierarchy *apud curiam Romanam*. Téměř dvě třetiny vydavatelů odpustků — osm — měly své sídelní katedrální kostely situovány na území Sicilského království, konkrétně šlo o arcibiskupství v Salernu i Santa Severinu a biskupství v Carignole, Larinu, Luceře, kalábrijském Miletu, v Oppido-Mamertině a San Marco Argentanu. *O Regnum Siciliae* přitom již od roku 1282 zápasil dosud zde vládoucí rod Anjou,

(arci)biskupů *apud curiam Romanam*, kdy do předběžně sepsaného a ke zpečetění připraveného obecného formuláře s výčtem konkrétních odpustkových dnů byla až dodatečně, v konečné fázi zlistinění, vpisována jména vydavatelů a přivěšovány jejich pečeti (Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 108–111).

RBM II, s. 731, č. 1704; originál Národní archiv, fond Archivy českých klášterů zrušených za Josefa II. 1815–1820, inv. č. 1620, sign. ŘKřb Zderaz-28, listina z 1295, Řím; dostupné z: <http://monasterium.net>, cit. 23. 6. 2015; též Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*, příloha II, č. 14.

RBM II, s. 1232–1233, č. 2814; originál Archiv Pražského hradu, fond Archiv pražské metropolitní kapituly 1100–1999, sign. 63-III-21, listina z 1300, [post leden 22], Řím; dostupné z: <http://monasterium.net>, cit. 23. 6. 2015; též Eršil, Jaroslav — Pražák, Jiří: *Archiv pražské metropolitní kapituly. 1. Katalog listin a listů z doby předhusitské (-1419)*. Praha 1956, s. 34, č. 78; Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*, příloha II, č. 35.

17 MZA, fond E 9, listiny, listina sign. C 1, 1295, 25. březen, Řím; listina sign. C 2 [1320, 5. září – 1321, 4. září], Řím, u kostela sv. Blažeje *in Cantu secuto*; listina sign. C 3, 1325, 30. květen, Modřice; listina sign. C 4, 1325, březen, Řím; *CDM V*, s. 22, č. 20; *CDM VI*, s. 133, 214–215, 227, č. 175, 276, 294; *RBM II*, s. 731, č. 1705; *RBM III*, s. 272, 403, 435, č. 642, 1045, 1115; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 91, 102–103, č. 478, 525, 530; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015.

bezvýhradně prosazovaný a podporovaný římskými papeži, s členy aragonské dynastie, na sicilský trůn povolanými početnými povstalci z řad domácí politické opozice. Pozice ordinářů jednotlivých biskupství v obou částech Sicilského království byla za této konstelace mnohdy velmi obtížná, zejména v případech eximovaných biskupství, spadajících pod bezprostřední papežskou pravomoc: biskupy obhajující kuriální politiku vzbouřenci často z jejich diecesí vypudili do římského exilu, sympatie k aragonské straně přinášely naopak riziko papežské suspenze. Léta bojů a neklidu přitom definitivně ukončil teprve roku 1302 caltabellellotský mír.¹⁸

Z emitentů brněnské indulgence patřili mezi dlouhodobé římské exulanty nejméně čtyři jihoitalské ordináře, stejné důvody přítomnosti u římské kurie nelze ale vyloučit ani u dalších jejich kolegů. Salernského arcibiskupa Filipa, potvrzeného v úřadu 7. března 1286 Honoriem IV., do Říma přivedly spíše neurovnané vztahy s některými skupinami duchovenstva ve vlastní arcidiecesi. Po problémech již při své volbě a instalaci se roku 1288 v Salernu opětovně dostal do ostrých, i zbraněmi řešených rozporů s tamní metropolitní kapitulou a minority, pro které jej ke kurii povolal Mikuláš IV. (1288–1292). Kauzu ovšem uzavřelo až Filipovo úmrtí roku 1298. Přímý odpor sicilských povstalců proti papežem instalovaným ordinářům pak stál za římským exilem oppidského biskupa Štěpána, stejně jako Manfreda, biskupa v San Marco Argentanu, jenž od konce 80. let 13. věku (někdy po 22. červnu 1289) již jako exulant z pověření papežského legáta kardinála Bernarda z Palestriny a poté i samotného papeže (1291) administroval diecesi Bisaccia v Kampánii. Dalším římským vyhnanecem ze Sicilského království byl Saba, biskup v Miletu v Kalábrii. Saba, miletský děkan a papežský skriptor, pocházející nejspíše ze starého římského rodu Malaspina, se do dějin zapsal jako autor kroniky *Liber gestorum regum Sicilie* (známé též pod názvem *Rerum Sicularum historia*), sepsané mezi léty 1283 a 1285 a pojednávající z guelfské perspektivy o dějinách Sicilského království od narození Manfreda Sicilského do konce panování Karla I. z Anjou. Volbu Saby na biskupský stolec v Miletu, zpochybněnou agrigentským ordinářem, aproboval 12. července 1286 Honorius IV., o tři roky později ale Saba v průběhu sicilských válek upadl do

18 K bouřlivým dějinám Sicilského království v poslední čtvrtině 13. století přehledně například Runciman, Steven: *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*. Cambridge 1982⁷, s. 201–275, 280–287; Setton, Kenneth Meyer: *The Papacy and the Levant (1204–1571). Volume I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Philadelphia 1991², s. 140–152. Mapu středověkých arcibiskupství a biskupství Sicilského království přináší Matthew, Donald: *Svět středověké Evropy. Kulturní atlas*. Praha 1996, s. 96. Z obrovského množství literatury k dějinám papežství konce 13. a počátku 14. věku uvádím alespoň některé mně dostupné souhrnné tituly s dalšími obsáhlými bibliografiemi: Seppelt, Franz Xaver: *Die Vormachtstellung des Papsttums im Hochmittelalter von der Mitte des elften Jahrhunderts bis zu Coelestin V.* München 1956, s. 555–587, 589–597, 617–622; Týž — Schwaiger, Georg: *Das Papsttum im Spätmittelalter und in der Renaissance von Bonifaz VIII. bis zu Klemens VII.* München 1957², s. 9–119, 455–480; Favier, Jean: *Les papes d'Avignon*. Paris 2006, s. 15–125, 745–767; ve vynikajícím přehledu se zasvěceným bibliografickým výběrem pak Schimmelpennig, Bernhard: *Das Papsttum. Von der Antike bis zur Renaissance*. Darmstadt 1996⁴, s. 191–245, 301–308, 323–329, 336–340, 348–353.

aragonského zajetí, ze kterého se mu podařilo uprchnout do římského azylu. Za věrnost papeži mu byla svěřena (nejspíše jen formální) administrace dalšího jihoitalského biskupství, v Larinu, jehož dosavadní správce biskup Petronus se naopak u kurie zodpovídal z podněcování protianjouovské revolty. Rovněž v tomto případě nejprve někdy krátce po 22. červnu 1289 Saba správu larinské diecese obdržel od papežského legáta pro Sicilské království Bernarda z Palestriny, po jeho smrti ji pak Sabovi opakovaně obnovili 13. září 1291 a 8. dubna 1295 papežové Mikuláš IV. a Bonifác VIII. Přes provizi, Mikulášem IV. udělenou 6. srpna 1289 na jiné uvolněné biskupství, pak Saba až do své smrti roku 1298 setrval u papežského dvora. Právě s larinským biskupem Petronem přítom v Římě kolem roku 1295 velmi často spolupracoval na agendě kuriálních kolektivních indulgencí, včetně expedice odpustků pro starobrněnskou Pannu Marii: Petronus byl již záhy po svém nástupu do biskupského úřadu (snad 1284) obviněn, že lid ve své diecesi vybízel k povstání proti anjouovské vládě, a Honorius IV. jej proto 4. dubna 1285 suspendoval a obslal před papežský soud. Zřejmě ve snaze o ospravedlnění pak Petronus dlouho zůstával při římské kurii (tak ještě roku 1298) a mimo jiné se významně podílel na vydávání kolektivních indulgencí.¹⁹

Někteří další církevní hierarchové, vystupující roku 1295 ve starobrněnské indulgenci, dleli v Římě patrně ve vlastních kariérních záležitostech, souvisejících s nástupem nového papeže Bonifáce VIII. a s navazujícími politickými a správními změnami, iniciovanými agilním nejvyšším pontifikem a římskou kurií. Zřejmě je to v případě Aimarda, který biskupství v Luceře dostal ještě od Celestina V. před jeho odstoupením 13. prosince 1294, na potvrzení Bonifácem VIII. ale v Římě čekal celý rok, až do 12. prosince 1295. Ze tří biskupů — řeholníků ve sboru vydavatelů minorita František již 8. dubna 1295 zaměnil biskupství v Terracině za stolec v Avellinu, ze dvou benediktinů byl amelijský biskup Mořic opatem vallombrosiánského kláštera sv. Praxedy v Římě, zatímco biskup ve Fanu František představeným opatství sv. Vavřince *de Campo* ve fanské diecesi. Terracinský ordinář bratr František ale nebyl zdaleka jediný, kdo z vydavatelů odpustků pro mariánský kostel na Starém Brně velmi záhy přešel na jiné působiště. Caglijský biskup Vilém Mastini se už tři dny po dataci starobrněnské listiny, 28. března 1295, stal nově správcem jiné středoitalské diecese, Aquino, Rogera *de Stephanutia*, od roku 1273 arcibiskupa v kalábrijské Santa Severina, Bonifác VIII. převedl 15. srpna 1295 jako metropolitu do Cosenzy, rovněž

19 Ke jmenovaným církevním hodnostářům alespoň Eubel, Conradus: *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, s. r. e. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. Vol. 1. Ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta.* Monasterii 1913², s. 11, 136, 294, 326, 340, 377, 429; Ganzer, Klaus: *Papsttum und Bistumsbesetzungen in der Zeit von Gregor IX. bis Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der päpstlichen Reservationen.* Köln–Graz 1968, s. 337–339, 352, 364, 376, 409, 415. Moderní edici kroniky Saby Malaspiny *Liber gestorum regum Siciliae (Rerum Sicularum historia)* přináší *Die Chronik des Saba Malaspina.* Monumenta Germaniae historica. Scriptores 35. Edd. Walter Koller, August Nitschke. Hannoverae 1999, s. 89–375; podrobná biografie Saby a výklad o jeho díle tamtéž, s. 1–41.

v jihoitalské Kalábrii. Konečně i fanský biskup František byl 12. prosince 1295 jmenován na biskupský stolec v sousední Senigaglii (provincie Marche ve střední Itálii). Uvedené transfery byly bezesporu součástí širších personálních výměn v obsazení italských církevních provincií a sufragánních biskupství, kterými Bonifác VIII. na samém počátku svého pontifikátu sledoval opětovně posílení pozic a vlivu papežství, otřesených za předchozích politických zvratů.²⁰

Specifický, ovšem neméně charakteristický byl případ cremonského biskupa Emanuela Sescalca. Již letitý vzdělaný právník s gradem mistra, dříve přednášející kanonické právo na pařížské universitě, někdejší cremonský kanovník a arcijáhen, se na počátku roku 1295 v Římě zdržoval patrně jako nový cremonský biskup, do úřadu ustanovený po víceletém období sedisvakance buď přímo Bonifácem VIII., nebo za některého z jeho dvou bezprostředních předchůdců. Politická situace a snad i Emanuelovy dřívější rozpory s církevními hodnostáři v Cremoně, v jejichž průběhu byl několikrát exkomunikován z církve, stejně jako jeho všeobecná neoblíbenost však znemožňovaly, aby se fakticky ujal správy diecese. Při kurii se tak zařadil mezi hierarchii v exilu, mimo jiné poskytující kolektivní odpustkové milosti: mezi únorem a květnem 1295 se podílel na emisi několika desítek indulgenčních listin, z českých zemí je kromě písemnosti pro starobrněnský mariánský kostel dochována indulgence s jeho jménem také pro konvent zderazských křižovníků.²¹ Aby předešel dalším politickým komplikacím, jmenoval Bonifác VIII. nakonec roku 1296 na cremonský biskupský stolec vhodnějšího kandidáta. Emanuel, stále s titulem cremonského biskupa, pak (možná se zvláštním papežským posláním) ještě roku 1295 odešel do západní Evropy, odkud jsou známy doklady o jeho působení jako svěřícího biskupa a vydavatele odpustků (Müstair, Chur, Karden, Štrasburk, Xanten a jinde). Poslední azyl Emanuel našel roku 1296 v cisterciáckém opatství Aduard (Adwert) v severním Nizozemí, kde také 1. října 1298 „v pověsti svatosti“ zemřel a postupně se dokonce zařadil k lokálním, zejména mezi cisterciáky uctívaným světcům.²²

20 Také k těmto dalším (arci)biskupům starobrněnské odpustkové listiny přehledně Eubel, C.: *Hierarchia catholica*, s. 85, 99, 122, 157, 158, 220, 245, 315, 447, 448, 478; Ganzer, K.: *Papstum und Bistumsbesetzungen*, s. 288, 336, 346, 349, 359, 366, 376–379, 403–405, 409.

21 *RBM II*, s. 731, č. 1704.

22 Z početných titulů k osobě cremonského biskupa Emanuela Sescalca alespoň Menant, François: *Emanuele Sescalco*. Heslo. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 42. Dugoni–Enza. Roma 1993, s. 550–551; Moolenbroek, van Jaap: *Richardus Anglicus en Emanuel van Cremona. Historie en memorie van twee dertiende-eeuwse heiligen van de cisterciënzer Aduard*. Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 13, 2010, s. 73–91, 95–101; Týž: *A Cistercian Saint? The life and cult of Emanuel Sescalco († 1298), Bishop of Cremona, but buried in the Abbey of Aduard near Groningen*. Cîteaux. *Commentarii cistercienses* 62, 2011, s. 187–215; Silvestri, Angelo Mario: *The power of the bishop in the Dioceses of Lincoln and Cremona (1067–1340). A Study in Comparative History*. Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. *History & Welsh History*, Cardiff University 2012, s. 236, 247–249. Prameny k Emanuelovým aktivitám za Alpami v letech 1295–1297 přinášejí například *Westfälische Urkunden-Buch. Vierter Band. Die Urkunden des Bisthums Paderborn vom J. 1201–1300. Dritte Abtheilung. Die Urkunden der Jahre 1251–1300*. Ed. Heinrich Finke. Münster 1890, s. 1082, č. 2389; *Urkundenbuch des Stiftes Xanten. 1. Band. (Vor 590)–1359*. Ed. Peter Weiler. Bonn 1935, č. 333; Thomas, Alois: *Wertvolle Erkenntnisse aus*

Brněnská listina, stejně jako další neobyčejně početné analogie, tak svědčí o tom, že vydávání kuriálních skupinových odpustků se účastnili často ti arcibiskupové a biskupové, kteří v poslední čtvrtině 13. století u papežského dvora nepobývali jen krátkodobě v záležitostech osobních nebo diecesních, ale dlouhodobě jako vyhnanci: evidentní je to v případě jihoitalských ordinářů, které z jejich katedrálních kostelů do Říma přivedlo zhroucení papežské politiky v Sicilském království po takzvaných sicilských nešporách, velkém protianjouovském povstání roku 1282. Jinou obdobnou postavou kuriálních kolektivních indulgencí konce 13. věku byl kupříkladu Basilius, titulující se sice jako *archiepiscopus Armenorum in Ierusalem*, ve skutečnosti ale ze své země vypuzený vysoký duchovní činitel (katholikos?) Arménů, prosazujících unii s římskou církví.²³ Cremonský biskup Emauel pak reprezentoval případ, kdy papežem upřednostněný pretendent musel v Římě zůstat poté, co se v určené diecesi nedokázal prosadit. Jedním z významných stimulů rozvoje skupinových indulgencí biskupů *apud curiam Romanam* v poslední čtvrtině 13. století tak mohla být snaha zajistit určitou finanční podporu z tax odpustkové agendy těm církevním hierarchům zdržujícím se u papežského dvora, kteří byli dlouhodobě odříznuti od příjmů ze svých vlastních diecesí. Samozřejmě spolu s dalšími faktory, zejména rozvojem poutí do Říma před přelomovým rokem 1300.

Tématem *sui generis* zůstává sfragistická složka starobrněnské indulgenční listiny z roku 1295. Kompletní kolekce třinácti zachovaných pečeti představuje instruktivní průřez sfragistikou vyššího italského duchovenstva na konci 13. století. Nechybí zde klasické pontifikální pečeti se stojícím, vzácněji na faldistoriu či trůnu sedícím žehnajícím hierarchou s odznaky jeho hodnosti a pravomoci, někdy rozhojněné o různé příznakové symboly (lilie, měsíc, hvězdy: Roger santaseverinský, Vilém caglišký — obr. B3:1, Emanuel cremonský, František terracinský, Manfred ze San Marca). Ještě

---

geöffneten Altarsepulkren. Kurtrierisches Jahrbuch 9, 1969, s. 88–89, obr. 3, 4. Obvykle jako nejstarší známý doklad o Emanuelově biskupské dignitě figuruje v literatuře listina z 1. března 1295 (například Moolenbroek, v. J.: *A Cistercian Saint*, s. 196, 199–202, 213), už 13. února 1295 se ale v Římě jako cremonský biskup podílel na vydání kolektivní indulgence ve prospěch augustiniánek v dolnosaském Helmstedtu (Göttingen, Diplomatischer Apparat der Georg-August-Universität, fond Apparatus diplomaticus — Urkundenhauptbestand, sign. App. dipl. 115, 1295, 13. únor, Řím; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015). Indicií Emanuelovy pozice v dobové církevní hierarchii může být procesní nebo arcibiskupský kříž, na pečetích vztýčený za Emanuelovou pozdviženou pravicí, pokud se ovšem nevztahuje k titulu *comes*, který mu jako cremonskému biskupu náležel (srovnej přílohu I, popis pečeti č. 8; odlišný Emanuelův biskupský typář publikoval Thomas, A.: *Wertvolle Erkenntnisse*, s. 89, obr. 4; též Moolenbroek, v. J.: *A Cistercian Saint*, s. 189, 197–198). K hrabčcí hodnosti cremonských ordinářů Weber, Christoph: *Episcopus et Princeps. Italienische Bischöfe als Fürsten, Grafen und Barone vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main 2010, s. 92, 94; k významu procesního kříže jako odznaku arcibiskupské hodnosti a možné výsady některých biskupů Foltynovský, Josef: *Liturgika*. Olomouc 1932, s. 116.

23 K Basiliovi blíže Seibold, A.: *Sammelindulgenzen* (Dissert.), s. 245–246; Týž: *Sammelindulgenzen*, s. 65, 213–214. Obecně pak Hamilton, Bernard: *The Armenian Church and the Papacy at the Time of the Crusades*. Eastern churches review 10, 1978, s. 61–87 (zejména s. 83–85); Bundy, David D.: *Armenian Relations With the Papacy After the Mongol Invasions*. The Patristic and Byzantine Review 5, 1986, s. 19–32 (zvláště s. 27–28).

častější jsou ale pečeti ovlivněné patrně dobovou sfragistikou římských kardinálů, s typickou kompozicí rozčleněnou architektonickými prvky do dvou, případně i více úrovní. Ve spodní části je vyobrazen opět stojící nebo jako prosebník klečící pečetitel s (arci)biskupskými insigniemi, v horní pak Kristus jako Soudce a *Salvator mundi* (tak pečeti Filip salernský a Štěpán oppidský — obr. B3:2, B3:3), různí místní či osobní světci (Saba miletský — obr. B3:4, Robert carinolský), nejčastěji ale Madona (Petronus larinský, František fanský, Aimard lucerský, Mořic amelijský — obr. B4:1, B4:2).²⁴ V tomto ohledu mohly početné pečeti kolektivních indulgencí římských kuriálů, ve velkých kvantech expedovaných před koncem 13. věku do střední Evropy, jistým způsobem inspirovat domácí sfragistickou produkci. Kompozičně obdobně do dvou sfér architektonicky rozvržené pečeti s postavami pečetitelů ve spodním dílu a hagiografickými výjevy ve svrchní partii zaznamenaly mezi nižším českým a moravským klérem na přelomu 13. a 14. století velkou oblibu. Z celé řady příkladů lze vzpomenout alespoň *sigillum* velkobítešského plebána Petra z roku 1294 s Kristem na kříži doprovázeným Matkou Boží, sv. Janem Evangelistou a sv. Janem Křtitelem, typář probošta doksanských premonstrátek z počátku 14. věku (*Madonna — Regina coeli*) nebo formálně vynikající pečeti strahovských opatů ze stejného období s trůnící Madonou adorovanou dvěma anděly.²⁵

Jak je pro skupinové odpustkové listiny římských kuriálů předavignonského období typické, ani starobrněnská písemnost z roku 1295 výslovně neuvádí petenta, na jehož prosbu byla indulgence vystavena.²⁶ Pokud ale žadatelé v jiných případech

24 K jednotlivým typům (arci)biskupských pečeti konce 13. století a jejich relacím se sfragistikou římských kardinálů kupříkladu Krejčík, Tomáš: *Pečet v kultuře středověku*. Šenov u Ostravy 1998, s. 228–243; Týž: *Ikografie církevních pečeti v českém státě ve 13.–15. století*. In: *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII–XV*. Ed. Pavel Krafl. Praha 2008, s. 526–527; Maleczek, Werner: *Die Siegel der Kardinäle. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 112, 2004, s. 177–203; Týž: *Kardinalssiegel und andere Abbildungen von Kardinälen während des 13. Jahrhunderts*. In: *Die Kardinäle des Mittelalters und der frühen Renaissance*. Hrsg. von Jürgen Dendorfer, Ralf Lützelshwab. Firenze 2013, s. 229–264, obr. 1–54 (v této studii speciálně k obdobně složitěji komponovaným pečetím kardinálů a jejich genezi na s. 241–245, s četnými ukázkami na obr. 8, 12, 15–18, 26–30, 34–37).

25 Fotografické reprodukce konkrétně zmíněných pečeti publikovali Beneš, František: *Význam pečeti pro bádání o minulosti*. Praha 1945, obr. 44; Doležel, J.: *Několik poznámek k dějinám Velké Bíteše ve 13. a 14. století. Městská vrchnost a městský statut, duchovní správa*. In: *Z pravěku do středověku*. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy. Edd. Pavel Michna, Rostislav Nekuda, Josef Unger. Brno 1997, s. 159, obr. 3; Stehlíková, Dana: *Pečetidlo probošta kláštera premonstrátek v Doksanech*. In: *Královský sňatek. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský ~ 1310*. Ed. Klára Benešová. Praha 2010, s. 547, č. VI.6.14K; též *CDB VII.6*, s. 31, 35, č. 80, 109–111, tab. XIX, XXIV. Souhrnně pak Chleborádová, Petra: *Soupis pečeti duchovních osob a institucí na území českého přemyslovského státu z let 1278–1310*. Rukopis diplomové práce obhájené na filosofické fakultě brněnské university. Brno 1986, s. 51–56, 58, 60–61, 64, 70, 82–85, 87, 90, č. 14, 15, 18, 20, 22, 23, 26, 27, 31, 33, 36, 39, 40, 42, 49, 64, 99–104, 108, 115, obr. 15, 16; *CDB VII.6*, s. 23, 25–28, 30, 31, 33–36, č. 36, 45–48, 50–52, 55, 58, 59, 63, 73, 80, 81, 94, 105, 106, 109–111, 113–115; tab. XII, XIV–XVI, XVIII, XIX, XXI, XXIII–XXV.

26 Viz Seibold, A.: *Sammelindulgenzen* (Dissert.), s. 40; Týž: *Sammelindulgenzen*, s. 34–37.

v listinách vzácně figurují nebo jsou známí ze sekundárních dokladů, překvapivě často nejde o zástupce patrona (vlastníka) kostela, ať již laického nebo duchovního, ale o samotné farníky, kteří do Věčného města přicházeli jako poutníci a indulgence si z něj odnášeli jako svého druhu upomínku i jako cenný duchovní dar pro svůj domovský kostel i pro osobní spásu svoji, svých bližních a všech věřících v obvodu dané farnosti. Městské kostely byly přitom indulgencemi vybavovány mnohdy přímo péčí členů příslušné městské komunity.²⁷ Mohlo tomu tak být i v případě odpustků pro starobrněnský mariánský kostel. Jednak chybějí jakékoliv doklady o eventuelních jiných aktivitách zábrdovických premonstrátů, tehdejších patronů svatyně, u papežského stolce, jednak se před velikonočními svátky roku 1295 v Římě sešel patrně větší počet poutníků z moravských zeměpanských měst. Již 7. března 1295 vystavilo patnáct kuriálních biskupů a arcibiskupů kolektivní indulgenci pro jihlavský farní chrám sv. Jakuba, přičemž v dispozici listiny bylo výjimečně jmenováno hned pět jihlavských měšťanů, na jejichž prosbu byly odpustky uděleny.²⁸ Poté 15. března následovala odpustková milost šestice kuriálních hierarchů pro kapli sv. Mikuláše a sv. Kateřiny na Dolním trhu v Brně, náležející jako *ecclesia filialis* brněnského kostela sv. Jakuba pod patronát oslavanských cisterciáčků.²⁹ Všichni vydavatelé této listiny se pak o deset dnů později, 25. března 1295, podíleli i na zlistinění indulgencí pro

-
- 27 Obsáhleji například Delehaye, H.: *Les lettres*, 1928, s. 327–328; Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 106–107, 196, 223–224; Webb, D. N.: *Pardons and Pilgrims*, s. 242–248; Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*; jednotlivé příklady z českých zemí a jejich nejbližšího sousedství přináší *CDM VII*, s. 779–780, č. 151; *Urkundenbuch der Deutschordensballei Thüringen. Erster Band*. Ed. Karl Heinrich Lampe. Jena 1936, s. 526–527, č. 618; *Schlesisches Urkundenbuch* (dále jen *SUB*). Bd. VI, 1291–1300. Edd. Winfried Irgang, Daphne Schaedewaldt. Köln–Weimar–Wien 1998, s. 231, 293, č. 288, 371; Winner, Gerhard: *Das Diözesanarchiv Sankt Pölten. Behörden und Institutionen, ihre Geschichte und Bestände*. St. Pölten 1962, s. 193; Diözesanarchiv Sankt Pölten, Urkunden, sign. A 2, Lad III listina No. 3, 1300, březen, Řím; listina No. 2, 1300, březen, Řím; listina No. 1, 1300, březen, Řím; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015.
- 28 *CDM VII*, s. 779–780, č. 151; indulgence byla vydána „k zbožné a naléhavé prosbě opatrných mužů Jindřicha Reymerova, Jindřicha Slaverova, Rodericha zvaného Gilbach, Oldřicha řečeného Železník a Markvarda kramáře, laiků dlících v Římě jako poutníci“ ([...] *ad devotam et sollicitam instantiam discretorum virorum Henrici Reymeri, Henrici Slaueri, Roderigeri dicti Gilbach, Odrici dicti Ferrarii et Marquardi macellarii laycorum Romae in peregrinatione existentium* [...]). Zcela zřejmě šlo o jihlavské měšťany, z nichž Jindřich Reymerův vystupoval jako svědek ještě roku 1311 (*CDM VII*, s. 796–797, č. 181).
- 29 *CDM V*, s. 26–27, č. 26; srovnej Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*, příloha II, č. 17. Je možné, že spolu s indulgencemi pro kapli sv. Mikuláše a sv. Kateřiny si roku 1295 brněnští poutníci odnášeli z Říma dnes nezachovanou kolektivní odpustkovou listinu kuriálních (arci)biskupů také pro mateřskou svatyni kaple, kostel sv. Jakuba. Ilustrativní je v tomto ohledu případ dolnorakouského dvojměstí Kremže a Steinu, kdy o prvním Svatém roce 1300 získal rakouský zemský písař a mincmistr Rapota z Urfahru od římských kuriálů skupinové odpustky hned pro tři místní svatyně: farní kostel sv. Víta v Kremži, chrám Panny Marie *in Monte* (Frauenbergkirche) ve Steinu a pro kapli sv. Matěje v rodovém sídle v Urfahru u Steinu. Steinský měšťan Ondřej současně dosáhl stejných odpustků pro kremžský městský špitál sv. Štěpána a sv. Máří Magdalény: Winner, G.: *Das Diözesanarchiv Sankt Pölten*, s. 193; Diözesanarchiv Sankt Pölten, Urkunden, sign. A 2, Lad III listina No. 3, 1300, březen, Řím; listina No. 2, 1300, březen, Řím; listina No. 1, 1300, březen, Řím; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015.

svatyni Panny Marie na Starém Brně. Jestliže odpustky pro jihlavský kostel sv. Jakuba získali při své římské pouti jihlavští měšťané, také indulgenční milosti pro oba brněnské kostely mohli tehdy vyprosit měšťané brněnští, ať již sami o sobě, nebo v doprovodu některých brněnských duchovních s vazbami k příslušným městským a předměstským kostelům.

Příznačné je termínování římské pouti Moravanů na jaře roku 1295: do města nad Tiberou dorazili zcela zřejmě ve třech týdnech před Velikonocemi. Listina pro starobrněnský kostel byla vypravena v pátek před Květnou nedělí, která zahajovala vlastní Svátý týden, kulminující Božím hodem velikonočním 3. dubna. Vrcholem cesty poutníků z Brna a Jihlavy tak zřetelně měla být účast na pašijovém týdnu a mysteriu Zmrtvýchvstání přímo v Římě. Vyloučit samozřejmě nelze ani další pohyby, metropole křesťanské Evropy se tehdy po téměř třech letech znovu stala rezidencí papeže. Rovněž v českých zemích navíc pozornost budila rychlá výměna na stolci sv. Petra, kde Celestina V., požívajícího pověst svatosti, vystřídal ambiciózní kuriální diplomat Benedikt Gaetani, posvěcený 23. ledna 1295 jako Bonifác VIII.³⁰

Pro kající návštěvníky mariánské svatyně na Starém Brně otvírala listina římských kuriálů z roku 1295 duchovní poklad církve v rozsáhlé míře. Kupříkladu následujícího roku 1296, kdy udělené indulgenční milosti mohly platit poprvé v celé šíři, bylo odpustky ve výši 520 dnů privilegováno plných 181 dnů. Vlastní výběr indulgencemi nadaných svátků lze přitom považovat za zcela bazální, zdůrazňoval jen nejvýznamnější festivity spojené s osobami Ježíše Krista a Panny Marie jako patronky kostela, spolu s připomínkou Ducha Svatého a sboru apoštolů, nepřihlížel však k žádným jiným světcům. Faktorem, který zásadně navyšoval rozsah odpustkových výsad, bylo jednak privilegování veškerých sobot a nedělí, jednak všech dnů v oktávách jednotlivých svátků: mnohdy se odpustky omezovaly jen na samotné oktávy, tedy osmý den po vlastním svátku (počítaje v to i den sváteční). Termínové rozpětí indulgencí udělených starobrněnské mariánské svatyni vynikne v komparaci s oběma odpustkovými listinami, vystavenými zhruba stejným kolektivem kuriálních hierarchů na jaře roku 1295 dalším moravským svatyním. Zcela srovnatelné jsou s milostmi, kterými byl o deset dní dříve obdařen farní kostel sv. Jakuba v Jihlavě: jeho návštěvníci mohli počítat s vyšším počtem dnů odpuštěného církevního pokání, navýšeným účastí dalších dvou biskupů na 600 dnů, výčet odpustky vybavených svátků (opět včetně celých oktáv) byl rozšířen o sv. Martina a sv. Mikuláše, nejbližší neděli po Vánocích a výroční den posvěcení chrámu, indulgencemi byly oceněny také dary na dostavbu a vybavení kostela, včetně odkazů *in extremis*, naopak ale zcela chyběly

---

30 K dobovým dějinám papežství viz kupříkladu Seppelt, F. X.: *Studien zum Pontifikat Papst Coelestin V.* Berlin–Leipzig 1911; Týž: *Die Vormachtstellung*, s. 581–587; Týž — Schwaiger, G.: *Das Papsttum*, s. 9–13; v krátkém přehledu s další literaturou pak Kelly, John Norman Davidson: *The Oxford Dictionary of Popes*. Oxford–New York 1986, s. 206–210; Schimmelpfennig, B.: *Das Papsttum*, s. 218–219. Z českých ohlasů na nahrazení Celestina V. Bonifácem VIII. viz například *Fontes rerum Bohemicarum* (dále jen *FRB*). *Tom. IV.* Ed. Josef Emler. Praha 1884, část *Chronicon Aulae regiae — Petra Žitavského Kronika Zbraslavská*, Lib. I., Cap. LIV, s. 64–66.

privilegované soboty a neděle.³¹ Poněkud širěji než v případě jihlavské svatyně byly vyměřeny odpustky pro kapli sv. Mikuláše a sv. Kateřiny v samém Brně, kde navíc přibyl jeden privilegovaný svátek, anniversaria posvěcení se vztahovala i k dalším oltářům v kapli a odpustky mohli věřící získat rovněž každou středu. Indulgence však vydala pouze šestice arcibiskupů a biskupů a dosahovaly tak výše 240 dnů.³²

Jak dokazují zachované odpustkové listiny římských kuriálů z poslední čtvrtiny 13. století obecně, výše a rozsah jimi udílených odpustků se ovšem neřídily významem té které svatyně, ale v zásadě zřejmě závisely na taxaci, která zohledňovala jak počet vydavatelů, a tím i výši udílených odpustkových dnů, tak rozsah privilegovaných svátků. Jednotliví petenti museli tedy své požadavky nárokovaným taxám přizpůsobit.³³ Usuzovat proto podle šíře odpustkových milostí na důležitost jimi obdařené církevní instituce by bylo zavádějící. Z řady příkladů, kdy výše indulgencí neodpovídala pozici dané duchovní fundace v rámci dobových církevních i společenských struktur, je možné uvést zcela ilustrativně alespoň odpustkovou listinu z roku 1294 ve prospěch kolegiálního chrámu sv. Kříže na Dómském ostrově ve Vratislavi, nově založeného vratislavským knížetem Jindřichem IV. Pravým: odpustky pěti kuriálů v úhrnné výši 200 dnů nedosahovaly ani poloviny dnů, kterými byl obdařen kostel Panny Marie na Starém Brně.³⁴

Pro zasazení starobrněnské odpustkové listiny z roku 1295 do dobového místního kontextu může mít význam několik skutečností. Udělení odpustků v ní především nebylo podmíněno jakýmkoliv almužnami, dary nebo odkazy na stavbu a vybavení kostela, *pro fabrica et structura vel necessariis ecclesiae*. Zdá se proto, že mezi primární pohnutky žadatelů nepatřila potřeba napomoci při případné stavební obnově a opětovném zařizování svatyně: písemnost se dle všeho týkala původního „předklášterního“ mariánského kostela ještě v jeho druhé, pozdně románské fázi, před vybudováním nové gotické architektury, i archeologicky datované teprve do období let 1300–1323.³⁵ Ze svátků odpustky zohledňovaly pouze solemnity Panny Marie coby vlastní patronky, Krista, Svatého Ducha a apoštolů, listina tedy nereagovala ani na případný specifický místní kult některých dalších křesťanských světců. Nejvýraznějším znakem ve výběru privilegovaných dnů byl ale důraz na návštěvy mariánské

31 CDM VII, s. 779–780, č. 151.

32 CDM V, s. 26–27, č. 26; Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*, příloha II, č. 17.

33 Taxace a praxe při nabývání kolektivních kuriálních indulgencí náležejí zejména pro 13. a 14. století bohužel k nejméně poznaným aspektům tématu, srovnej Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 165–171.

34 SUB VI, s. 141–142, č. 176. K Jindřichově fundaci například Małachowicz, Edmund: *Wrocławski zamek książęcy i kolegiata św. Krzyża na Ostrowie*. Wrocław 1994, s. 153–170.

35 O souvztažnosti indulgence z roku 1295 již ke gotické fázi primárního kostela Panny Marie uvažoval Jan, L.: *Kostel Panny Marie*, s. 664. Podstatným argumentem pro zahájení této stavební etapy až po roce 1300 je však nález parvu Václava II., který si v dlani na věčnost nesl zemřelý v hrobě překrytém oltářní menzou náležející právě až ke gotickému kostelu: viz Cejnková, Dana: *Archeologický výzkum starobrněnského kláštera*. *Archaeologia historica* 5, 1980, s. 336; Táž: *Archeologický výzkum ve starobrněnském klášteře*. In: *Forum Brunense* 1992. Sborník prací Muzea města Brna. Brno 1992, s. 17, 20; Procházka, R.: *Staré Brno*, s. 558.

svatyně na Starém Brně obecně o sobotách a nedělích. Odpustkové soboty měly jasný vztah k zasvěcení kostela Panně Marii: votivní mše k její počtě, často slavené s obzvláštní péčí a okázalostí, byly již ve středověku tradičně zadávány a vysluhovány právě o sobotách, liturgicky věnovaných Matce Boží.³⁶ Neděle pak jako radostný den připomínky Kristova vzkříšení, trojjediného Boha, „den Páně“, naplňující současně příkázání z Desatera o svěcení dne odpočinku, náležela slavnostní týdenní liturgii, ke které se scházela široká obec věřících z celé farnosti.³⁷ V indulgenčních výsadách konce 13. a počátku 14. století nepatřila přitom neděle k příliš frekventovaným svátkům, ještě vzácnější byla její kombinace se sobotou. A právě zřetelný akcent na nadání „běžných“ sobotních a nedělních bohoslužeb odpustky může být klíčem k uchopení důvodů, které vedly neznámé petenty k vyprošení obsáhlých indulgencí u římských kuriálů: mohlo tu jít o zajištění širší účasti věřících ze starobrněnské farnosti Panny Marie na standardním liturgickém provozu vlastního farního kostela v situaci, kdy vážnou konkurenci pro něj znamenaly četné svatostánky v blízkém městě, zejména oratoria žebavých řádů, nabízející již v průběhu 13. století zbožným návštěvníkům svátosti i velkorysé počty indulgenčních dnů bez ohledu na farní příslušnost. Právě v Brně již v 50. letech 13. věku proběhly ostré spory farního kléru s mendikanty o práva k jednotlivým svátostným úkonům, na nemírné množství indulgencí, ve výši až několika let shromážděných u kostelů dominikánů a minoritů, si stěžoval ve své zprávě papeži o stavu diecese roku 1273 také olomoucký biskup Bruno.³⁸

Fragmentární archivní fondy brněnských minoritů i dominikánů dokumentují odpustkové milosti udělené jejich konventním kostelům a klášterům před rokem 1295 zřejmě jen neúplně. Podle dostupných pramenů ale dominikáni obdrželi jednotlivé biskupské a kardinálské odpustky, někdy velmi obsáhlé, v letech 1248, 1252, 1253 a 1259.³⁹ Návštěvníci kostela minoritů pak mohli využít papežských a biskupských odpustků snad z let 1251, 1256 a 1270.⁴⁰ Daleko úplněji dochovaný archiv

36 Foltynovský, J.: *Liturgika*, s. 159–160; Adam, Adolf: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998, s. 59–61; Doležalová, E. — Hrdina, J. — Šmahel, F. — Uhlíř, Z.: *The Reception*, s. 113, pozn. 55. Ze středověkých dokladů srovnání svědeckví Johlína z Vodňan či zdůvodnění v *Rationale* Viléma Duranda: *Quadragesimale admontské*. Edd. Hana Florianová, Dana Martínková, Zuzana Silagiová, Hana Šedinová. Praha 2006, s. 223, 552–553, č. XXXII, pozn. 319; dále například *Listiny děkanství Karlštejnského z let 1322–1625*. Ed. Josef Teige. Praha 1906, s. 7–8, č. 3; Novák, Jan Bedřich: *Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296)*. Praha 1903, s. 141, č. 178; *RBM II*, s. 1229, č. 2804; *RBM III*, s. 474–475, 485–486, č. 1220, 1245.

37 Foltynovský, J.: *Liturgika*, s. 124–125; Adam, A.: *Liturgický rok*, s. 43–52.

38 *CDB VI.1*, s. 42–43, 102, č. 8, 49; *CDB V.2*, s. 372–373, č. 719; *CDB VI.1*, s. 215–219, č. 165–167. V Brně konkrétně roku 1255 svatojakubský kněz Jindřich a vikář od Sv. Petra Werner upadli do papežské klatby poté, co ve farním kostele sv. Jakuba ve svém kázání upírali dominikánům a minoritům právo zpovídat a ukládat pokání a vyhlášovali, že ti věřící, kteří se mendikantům vyzpovídali, propadli peklu, což mezi farníky v Brně způsobilo proti oběma žebavým řádům velké pohoršení: viz například Dřimal, Jaroslav: *Biskup Vilém z Kollína*. Časopis Matice moravské 55, 1931, s. 28–34, 38–40, příloha č. 2.

39 *CDB IV.1*, s. 255, 430, 466, č. 154, 252, 274; *CDB VI.1*, s. 325–326, č. 207.

40 Eliáš, Jan O.: *Minoritický klášter v Brně (Stavebně historický průzkum)*. *Archaeologia historica* 11, 1986, s. 313–314, s využitím klášterních análů a pamětní knihy v MZA, fond E 49, Minorité Brno 1636–[1942], kart. 15, kniha 32,

„herburských“ augustiniánských řeholnic pod duchovní správou dominikánů dokládá do poloviny 90. let 13. století celkem osm nebo dokonce devět indulgenčních výsad, kterými konvent a klášterní kostel Panny Marie obdařili papež a nejrůznější singulární biskupové v letech 1241, 1247, 1248, 1249, 1268 a 1280.⁴¹ Stejně tak určitými odpustky disponoval od svého založení roku 1238 kupříkladu i špitál sv. Ducha na Starém Brně.⁴² Za této situace představovala kolektivní indulgenční listina římských kuriálů z roku 1295 pro kostel Panny Marie na Starém Brně a jeho farnost ideální možnost jediným právním aktem vyrovnat se, nebo dokonce předstihnout v nabídce odpustkových milostí klášterní i farní kostely samého Brna: hierarchové u římské kurie nabízelí indulgence v rozsahu podstatně širším, než tomu bylo v případě běžných starších odpustkových obdarování jednotlivých biskupů. V souladu s možným směřováním odpustků listiny z roku 1295 na širokou obec farníků a podporu základních liturgických funkcí svatyně akcentovala také arenga listiny obecně spásnou účast na bohoslužbách, nevyzdvíhovala eschatologické aspekty indulgencí nebo devoci k Panně Marii jako patronce chrámu.

Před přelomovým, někdy s obavami a úzkostí očekávaným rokem 1300 však touha věřících po dalších odpustcích kulminovala, a s ní i snaha kléru poskytnout tolik žádané odpuštění právě u „svých“ kostelů: brněnskému herburskému klášteru tak již 13. listopadu 1296 udělil nové čtyřicetidenní odpustky o čtených svátcích kaminský biskup, dominikán Petr, v dubnu roku 1299 si pak rovněž herburgy opatřily v Římě skupinovou indulgenční písemnost od dvanácti církevních hodnostářů, nabízející odpustky v bohatější míře, než tomu bylo ve starobrněnské listině.⁴³ Konec 13. věku a zejména Svatý rok 1300 přinesl vůbec v indulgenční agendě římských

Chronologia venerabilis conventus Brunensis ad sanctos Joannes Baptistam et Evangelistam ... conscripta per fratrem Stephanem Christ ... anno 1733, fol. 188r–v, 159v, 160r, stará paginace pag. 237, 238, 322, 323.

- 41 CDB IV.1, s. 57, 190–191, 228, 230–231, 257–258, č. 2, 98, 132, 134, 135, 156; CDB V.2, s. 143–144, č. 567; CDB VI.1, s. 142–143, 179–180, č. 89, 131; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 13, 16–18, 39, č. 77, 95, 97, 98, 104, 105, 225. O genezi konventu brněnských herbург nověji Černušák, Tomáš: *K počátkům herburského kláštera v Brně (Okolnosti vzniku a srovnání s vývojem v Německu)*. In: Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české, konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči. Edd. Libor Jan, Petr Obšuta. Brno 2002, s. 113–120. K možnému odpustkovému deperditu olomouckého oficiála Enocha z roku 1280 pro brněnské herburgy srovnej Švábenský, Mojmir: *Ješuité v Brně 1241–1773. Inventář*. Brno 1954, s. 94, sign. 40 D, č. 641, Listina olomouckého oficiála Enocha 1280.
- 42 CDB III.2, s. 255, č. 197; viz Vodička, Jaroslav: *Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně (Období předjohanitské 1238–1243)*. Sborník Matice moravské 78, 1959, s. 161–204; Jan, L.: *Brno–Staré Brno (Brno). Zaniklá komenda johanitů s kostelem sv. Jana Křtitele a špitálem sv. Ducha*. In: Foltýn, D. a kolektiv: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005, s. 202–205; Týž: *Špitál sv. Ducha na Starém Brně*. In: *Dějiny Brna. 2. Středověké město*. Ed. Libor Jan. Brno 2013, s. 742–746.
- 43 CDM V, s. 55–56, č. 55; CDM VII, s. 780–781, č. 153; RBM II, s. 741, č. 1728; Švábenský, M.: *Ješuité*, s. 94, sign. 40 F, č. 642, listina z 1296, 12. listopadu, Brno, Petr, kaminský biskup, udílí odpustky pro herburský klášter. O kaminském biskupovi Petrovi přehledně Petersohn, Jürgen: *Petrus <OP> († 1300) 1296–1300 Bischof von Kammin*. In: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon*. Hrsg. von Erwin Gatz, Clemens Brodtkorb. Berlin 2001, s. 256.

kuriálů obecné rozšíření kolektivních odpustkových privilegií, za příslušné taxy vystavovaných jak významným svatyním měst a klášterů, tak venkovským kostelům a kaplím, bez ohledu na status a rozsah jejich duchovní působnosti.⁴⁴

II. ODPUSTKOVÁ PÍSEMNOT Z LET 1320/1321

Druhá, o čtvrt století mladší indulgenční listina pro starobrněnský mariánský kostel vznikla v jiné konstelaci. Především se změnil sám vlastník, držitel patronátu. Svatyně spolu s příslušejícími rozsáhlými nemovitostmi na Starém Brně již nepatřila premonstrátskému opatství v Zábřdovicích u Brna. Kanonie ji obdržela darem od svého fundátora, moravského velmože Lva z Klobouk, už při založení krátce před rokem 1209. Na konci 13. věku však zábrdovický klášter ztrácel o starobrněnské državy zájem, roku 1284 prodal opat Dětrich starobrněnským johanitům za dvě a půl hřivny stříbra brněnské váhy výnos ze tří zahrad, ležících v obvodu jejich komendy.⁴⁵ Na začátku 14. století pak zábrdovičtí premonstráti na majetky na Starém Brně zcela rezignovali a patronátní právo kostela Panny Marie i s pozemky ke kostelu patřícími prodali za šedesát moravských hřiven čistého stříbra Gerlachovi, probosťtu kláštera premonstrátek v Dolních Kounicích: prodej byl zlistiněn 18. prosince 1300.⁴⁶ O necelých sedm let později, 9. dubna 1307, připojil olomoucký biskup Jan „*ecclesiam sancte Marie [...] in Antiqua Bruna*“ k těm kostelům dolnokounického kláštera, ze kterých dolnokounické premonstrátky na základě starších transakcí samy

44 Z obsáhlých kolektivních odpustků římských kuriálů udělených na sklonku 13. století venkovským kostelům lze jmenovat například roku 1298 a 1300 indulgence pro kostely sv. Petra a sv. Vavřince v liechtenštejnském Schaanu, roku 1300 pak pro svatyně ve Staré Jesenici (Stary Wielisław, Altwilmsdorf) v Kladsku, v hornorakouském Geboltskirchenu, nebo ve Windigsteig/*Windischstei* a ve Förthof/Urfahru u Steinu v Dolním Rakousku: srovnej: *Liechtensteinisches Urkundenbuch. I. Teil. Von den Anfängen bis zum Tod Bischof Hartmanns von Werdenberg-Sargans-Vaduz 1416. Bd. 4. Aus den Archiven des Fürstentums Liechtenstein.* Ed. Georg Malin. Vaduz 1963–1965, s. 27–34, č. 4, 5; *SUB VI*, s. 355–356, č. 458; *Urkunden-Buch des Landes ob der Enns. Sechster Band.* Wien 1872, s. 597–598, č. 29; Winner, G.: *Das Diözesanarchiv Sankt Pölten*, s. 193; Zwettl, Stiftsarchiv, fond Urkunden (1055–1742), sign. 1300, o. T., Rom^b, listina z 1300, Řím; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015. S genezí prvního Jubilejního roku 1300 přehledně českého čtenáře seznámil Polc, Jaroslav V.: *Svaté roky (1300–1983)*. Olomouc 2000, s. 13–18; základní informace s výčtem další alespoň základní literatury přinesl Schimmelpennig, B.: *Das Papsttum*, s. 220, 323–326; Týž: *Heiliges Jahr*. In: *Lexikon des Mittelalters. IV. Erzkanzler bis Hiddensee*. Red. Bruno Mariacher, Gloria Avella-Widhalm, Liselotte Lutz, Roswitha Mattejiet, Ulrich Mattejiet. München 2002, sl. 2024–2025.

45 *CDB II*, s. 392, 395, č. 363, 364; *CDM IV*, s. 295, č. 225; *RBM II*, s. 576, č. 1334.

46 *Moravské a slezské listiny liechtenštejnského archivu ve Vaduzu. I. díl. 1173–1380*. Edd. Jan Bistřický, František Spurný, Ludvík Václavek, Metoděj Zemek. Mikulov 1991, s. 85–87, č. 52. Edicí interpretovanou datací k 1. lednu 1315 korigoval na 23. prosinec 1304 Jan, L.: *Kostel Panny Marie*, s. 665. Při takto navrženém čtení by ovšem muselo jít o rok 1305, osobně se však přikláním k zařazení listiny k 18. prosinci 1300, jak je vzhledem ke grafickému projevu pisaře po konzultaci navrhli Zbyněk Sviták a Dalibor Havel. Dalším argumentem pro časnější zařazení písemnosti je platba uváděná ještě v hřivnách čistého stříbra.

pobíraly takzvaný biskupský desátek.⁴⁷ Je velmi pravděpodobné, že teprve nákladem bohatě nadané kanonie v Dolních Kounicích byla někdy krátce po roce 1300 zahájena rovněž výstavba nového kostela. Na místě starší pozdně románské svatyně s podélnou lodí a kvadratickým presbytářem vyrostl do počátku 20. let 14. století větší gotický chrám složitější dispozice o obdélné lodi, klenutém výrazném transeptu s opěráky na nárožích a s delším, pětiboce uzavřeným chórem, podle opěrných pilířů také vybaveným kamennou klenbou.⁴⁸

Proměnily se i podmínky, za kterých bylo možné získat skupinové odpustky u sboru kuriálních hierarchů. Krize papežství po smrti Bonifáce VIII. roku 1303 významně omezila jejich emisi, následný přesun papežského dvora do Avignonu pak kuriální aparát rozdělil. Duchovní hodnostáři pobývající s papežem na jihu Francie po ustálení poměrů nadále vystavovali kolektivní indulgence v tradičních intencích, byť v nižší kvantitě. Paralelně ale skupinové odpustky vydávali také ti kuriální biskupové, kteří jako papežští generální vikáři, jejich náměstci, asistující biskupové nebo jako papežští penitenciáři nadále působili v Římě. Římské kolektivní indulgence kuriálů „avignonského“ období, vyhotovované ponejvíce pro zbožné návštěvníky Věčného města, přitom na rozdíl od dosavadních zvyklostí soustavně jmenovaly petenty, na jejichž žádost byla konkrétní listina vypravena.⁴⁹ Do pražské a olomoucké diecese směřovaly v první třetině 14. století skupinové odpustkové milosti jak z Říma, tak z Avignonu, z římských indulgencí pro moravské příjemce lze jmenovat odpustky pro kostely sv. Jakuba v Jihlavě a sv. Mikuláše ve Znojmě z let 1310, respektive 1325, avignonští preláti vystavili kupříkladu roku 1323 indulgence pro kostel sv. Jakuba a Panny Marie ve Slavkově.⁵⁰

47 *Moravské a slezské listiny*, s. 52–54, č. 27; *CDM VI*, s. 4–5, č. 6. Viz například Nový, R.: *Dýmné*. Časopis Společnosti přátel starožitností 68, 1960, s. 2.

48 Viz kupříkladu Hurt, R.: *O poloze starého kostela Panny Marie*, s. 223, 225–227; Cejnková, D.: *Archeologický výzkum starobrněnského kláštera*, s. 335–336; Táž: *Archeologický výzkum ve starobrněnském klášteře*, s. 11–20; Procházka, R.: *Staré Brno*, s. 558; náleзовou situaci prezentují rovněž Procházka, R. — Wihoda, Martin — Zapletalová, Dana: *V raném středověku*. In: *Dějiny Brna*. 1. Od pravěku k ranému středověku. Ed. Rudolf Procházka. Brno 2011, s. 515, 518–519, obr. 218, 219, barevná příloha č. 119.

49 Podrobně Seibold, A.: *Sammelindulgenzen* (Dissert.), s. 37; Týž: *Sammelindulgenzen*, s. 36–37, 191–192, 233–238; materiálový přehled podal Delehaye, H.: *Les lettres*, 1927, s. 121–123, 326–327. K dějinám papežství v prvních třech desetiletích 14. století alespoň Favier, J.: *Les papes d'Avignon*, s. 15–121, 375–487; Schimmelpfennig, B.: *Das Papsttum*, s. 218–228, 242–243; Seppelt, F. X. — Schwaiger, G.: *Das Papsttum*, s. 9–119; vždy s další literaturou.

50 Jihlava 1310: Národní archiv, fond Premonstráti — klášter Strahov, Praha 1192–1950 (dále jen fond Premonstráti Strahov), sign. 30/XXIII A 109, listina z 1310, 12. duben, Řím (odpustky vyžádal Dětrich z Jihlavy); Znojmo 1325: MZA, E 57, Premonstráti Louka 1190–1800 (dále jen fond E 57), listiny, listina sign. F 14, 1325, 16. listopad, Řím; též *CDM VI*, s. 231, č. 298; *RBM III*, s. 452, č. 1160; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 103, č. 534 (petentem Jindřich zvaný Berčman); Slavkov 1323: *CDM VI*, s. 191–192, č. 254; *RBM III*, s. 366, č. 945 (indulgence vydána na prosbu Václava, měšťana ve Slavkově). Další příklady z druhého a třetího desetiletí 14. věku viz *RBM III*, s. 69, 202–203, 301, 474–475, 485–486, 508, č. 165, 492, 738, 1220, 1245, 1298; *Listiny děkanství Karlejšínského*, s. 7–8, č. 3–5 (Carpentras a Avignon); respektive *RBM III*, s. 203–204, 408–409,

V nové podobě vybudovaná mariánská svatyně na Starém Brně se na počátku 20. let 14. věku zařadila mezi ty církevní instituce, které byly obdařeny indulgencemi kuriálů setrvávajících *in Urbe*. Odpustkovou listinu (obr. B2; příloha T2) v Římě vyprosil pro starobrněnský svatostánek jinak blíže neznámý laik Oldřich z Brna, zřejmě brněnský měšťan nebo starobrněnský usedlík.⁵¹ Na rozdíl od dřívějšího početného sboru hierarchů ji vydali pouze dva kuriálové. Anděl (*Angelus*, Angelo) Tignosi, od roku 1318 biskup ve spojené středoitalské diecesi Viterbo a Tuscania, kanovník římské basiliky San Giovanni in Laterano, *consiliarius* a kaplan neapolského krále Roberta, náležel ovšem k vůbec nejvýznamnějším hodnostářům tehdejšího Říma a celého papežského státu (obr. B5:1). Ve starobrněnské písemnosti vystupoval pouze se svým biskupským titulem, ve stejné době ale byl koadjuktorem správce papežského patrimonium, respektive náměstkem generálního papežského vikáře *in spiritualibus in Urbe*, a roku 1325 se sám stal jako vikář *in Urbe* na deset let plnomocným zástupcem papeže v Římě a na území celého *Patrimonii sancti Petri*.⁵² Naopak druhý z vydavatelů, bratr Štěpán, titulární biskup v makedonské Verii,

462, č. 493, 1058, 1191; *RBM IV*, s. 836, č. 2147; *Listář královského města Plzně a druhy poddaných osad. Část I. Od r. 1300–1450*. Ed. Josef Strnad. Plzeň 1891, s. 15–16, č. 20 (Řím).

51 MZA, E 9, listina sign. C 2 [1320, 5. září – 1321, 4. září], Řím, u kostela sv. Blažeje *in Cantu secuto*; *CDM VI*, s. 133, č. 175; *RBM III*, s. 272, č. 642 (v obou případech jen stručný regist konfirmace listiny olomouckým biskupem Konrádem). Písemnost nejuplněji registroval Šebánek, J.: *Archivy*, s. 91, č. 478, který ovšem kostel *beate Marie in Bruna*, k němuž byly odpustky v písemnosti směřovány, chybně ztotožnil s konventní svatyní Panny Marie herburského kláštera v samotném Brně (Šebánek, J.: *Archivy*, s. 91, č. 478, pozn. č. 34). Na tuto mylnou lokalizaci upozornil Jan, L.: *Kostel Panny Marie*, s. 758, pozn. č. 9.

52 Angelu Tignosimu jako vysokému politickému a duchovnímu představiteli kuriální hierarchie 20. a 30. let 14. století věnují církevní historici setrvalou pozornost. Z biografických titulů srovnej například Antonelli, Mercurio: *Di Angiolo Tignosi vescovo di Viterbo e di una Sua relazione al pontefice in Avignone*. Archivio della Reale Società Romana di Storia Patria 51, 1928, s. 1–14; Rehberg, Andreas: *Die Kanoniker von S. Giovanni in Laterano und S. Maria Maggiore im 14. Jahrhundert. Eine Prosopographie*. Tübingen 1999, s. 29, pozn. 38, s. 83, pozn. 38, s. 124, 145, 158, 159, 161, 280–281, č. L *91, s. 466, tab. L I a dle rejstříku na s. 544; Týž: *Kirche und Macht im römischen Trecento. Die Colonna und ihre Klientel auf dem kurialen Pfründenmarkt (1278–1378)*. Tübingen 1999, s. 230, 260 a dle rejstříku na s. 635. Epizodu z Angelova působení v papežském patrimonium zpracovala Barone, Giulia: *Un vescovo e le sue „pecorelle ribelli“: Angelo Tignosi e Corneto*. In: Pápste, Privilegien, Provinzen. Beiträge zur Kirchen-, Rechts- und Landesgeschichte. Festschrift für Werner Maleczek zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Johannes Gießauf, Reiner Muraier, Martin P. Schennach. Wien–München 2010, s. 41–46. Z komplexnějších novějších zpracování dějů v papežském státě 20. a 30. let 14. věku a Angelových aktivit například Beattie, Blake R.: *Angelus Pacis. The Legation of Cardinal Giovanni Gaetano Orsini, 1326–1334*. Leiden–Boston 2007, s. 127, 133, 134, 137, 146, 155, 156 ad.; Zanke, Sebastian: *Johannes XXII., Avignon und Europa. Das politische Papsttum im Spiegel der kurialen Register (1316–1334)*. Leiden–Boston 2013, s. 174–175, s další literaturou. Základní údaje přináší Eubel, C.: *Hierarchia catholica*, s. 532, pozn. 7; srovnej též Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 236, pozn. č. 1923. Významné pozici Angela Tignosioho ve správních struktuře papežské kurie odpovídá i vysoká formální úroveň a sofistickovaná obsahová koncepce jeho pečeti, přivěšené ke starobrněnské listině (viz obr. B5:1 a popis v příloze T2). Angelovo *sigillum* v propracované složité kompozici zdůrazňuje christologický akcent (Kristus *Salvator mundi*), kombinuje mariánskou devoci s osobní symbolikou (scéna Zvěstování s archandělem Gabrielem), a odkazuje i na vysoké církevní úřady pečetele (postavy sv. Petra Apoštola a sv. Vavřince jako patronů papežského dominia, respektive viterbské

podle opisu na své pečeti (obr. B5:2) pocházející z Alicante, tehdy příslušejícího k aragonskému království, patřil zřejmě mezi nejaktivnější členy sboru duchovních obstarávajících rutinní církevní agendu římského papežského vikářství. V této pozici se Štěpán velmi často podílel také na vydávání kolektivních odpustků, vyžádaných poutníky a návštěvníky Věčného města, včetně petentů z českých zemí.⁵³

Po formální stránce vykazuje druhá kuriální kolektivní odpustková listina pro kostel Panny Marie na Starém Brně veškeré charakteristické vnější i vnitřní znaky písemností tohoto typu, expedovaných na počátku avignonského období ze samotného Říma, jak je se zdůrazněním odlišností od avignonské listinné produkce vytknul Alexander Seibold.⁵⁴ Příznačný je relativně nevelký formát pergamenu, zpracovaného podle italského úzu a popsaného zběžněji pozdní kuriální minuskulou do předem připraveného textového zrcadla s řádky narýsovanými olůvkem, rozvrženými pomocí oboustranných marginálních vpichů a ohraničenými na obou bocích vertikálními liniemi, vlevo zdvojenými.⁵⁵ Stejně tak typicky byla užita inskripce typu *Universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis*, počátek narace *Cum igitur ex parte*, oznamující zcela konkrétně osobu žadatele (impetrátora; zde Oldřicha z Brna), i úvod dispozice *Nos vero de omnipotentis Dei misericordia*. Obdobně stereotypní (i když ne výlučné, jak soudí A. Seibold) je užití arengy s incipitem *Quoniam, ut ait Apostolus*, v universální rovině odkazující na eschatologický význam veškerého

---

i tuscanijské diecese). Angelo pocházel z rozvětveného a majetného rodu staré římské aristokracie, po své smrti 18. prosince 1343 byl pohřben v římském kostele Santa Maria sopra Minerva.

- 53 Eubel, C.: *Hierarchia catholica*, s. 522, pozn. 1; Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 236, pozn. č. 1918. Po počátečním působení v letech 1319–1321 v Římě Štěpán určitý čas pobýval přímo v Avignonu, 11. května 1323 se tu podílel na udělení indulgencí pro kostel v Picquigny (Estienne, Joseph: *Une affiche d'indulgence de 1323*. Bibliothéque de l'école des chartes 84, 1923, s. 428–430). Zejména v období let 1325–1327 byl ale v Římě opět velmi častým vydavatelem skupinových kuriálních odpustků, v případě písemností směřujících do diecesí pražské a olomoucké soustavně ve dvojici s Jakubem, titulárním biskupem methonským: v březnu 1325 znovu pro kostel Panny Marie na Starém Brně, 26. března 1325 pro Sv. Bartoloměje v Plzni a 16. listopadu 1325 pro Sv. Mikuláše ve Znojmě (*RBM III*, s. 403, 408–409, 452, č. 1045, 1058, 1160; *RBM IV*, s. 836, č. 2147; *CDM VI*, s. 214–215, č. 276, 298; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 102, 103, č. 525, 534; Strnad, J.: *Listář*, s. 15–16, č. 20). Stejně tak oba kuriálové expedovali indulgence i do okolních zemí, kupříkladu 31. března 1325 k farnímu kostelu sv. Víta v dolnorakouské Kremži: Stadtarchiv Krems, fond Urkunden Krems 1108–1844 (dále jen fond Urkunden Krems), sign. I.N.7, listina z 1325, 31. březen, Řím; další Štěpánovy indulgence pro rakouské příjemce z let 1319 a 1327 viz Diözesanarchiv, Wien, Urkunden 1139–1600, listina sign. 961, 1319, 24. března, Řím; listina sign. 10082, 127, 2. dubna, Řím; listina sign. 10081, 1327, 6. dubna, Řím; vše dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015. Ke Štěpánovu titulárnímu biskupskému sídlu, nynějšímu městu Verria v řecké centrální Makedonii, viz například Janin, Raymond: *Berrhée*. In: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques*. Edd. Alfred Baudrillart, Albert De Meyer, Étienne Van Cauwenbergh. Tome huitième Benoit–Biscioni. Paris 1935, sl. 885–887. Není jasné, k jakému řádu Štěpán jako řeholník náležel (benediktin?), v hodnosti biskupa ve Verrii jej C. Eubel registruje ještě roku 1332.
- 54 Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 25, 36–37, 233–235. Pergamen nenese žádné starší indorsáty, pouze obvyklý krátký evidenční zápis rukou 17. století a obsáhlý regest z 18. století, resumující věcnou náplň listiny.
- 55 K popsané liniatuře textového zrcadla soudobých listin například Havel, D.: *Listinné písmo*, s. 30–31, obr. 7a–c.

pozemského bytí, upřeného na *dies illa*, kdy kající a zbožné skutky přinesou mnohonásobnou odměnu — život věčný.⁵⁶ Právě tato arenga, složená prakticky z citátů apoštolských listů Písma, byla od pozdního 12. věku až hluboko do 14. století v papežských i biskupských odpustkových listech nejužívanější, čtvrtý lateránský koncil ji roku 1215 kodifikoval jako obvyklé *exordium* indulgencí diecesních biskupů.⁵⁷

Uspořádání textu druhé starobrněnské odpustkové listiny vynikajícím způsobem ilustruje dvě fáze vyhotovování určité části skupinových odpustkových písemností římských kuriálů na počátku 20. let 14. století. V první etapě zlistinění tu byl na připravený nalinkovaný pergamen nejprve vypsán obecný textový formulář indulgence, překvapivě včetně místa vydání, povšechné datace a zejména dispozice uvádějící veškeré svátky a úkony nadané odpustky. Teprve v druhé fázi byla do cesur, záměrně vynechaných v daném textu, dopsána jména a tituly vydavatelů, jméno a původ žadatele, i konkrétní název a charakteristika svatyně, ke které měly odpustky směřovat. V pojednávané starobrněnské listině jsou tyto dodatečné interpolace markantní: dopisoval je zřejmě odlišný písař o poznání více kursivním písmem, s širším a zběžnějším duktem, zřetelně světlejším inkoustem, přičemž některé mezery nestačil zcela vykrýt, jinde vynechané místo naopak nedostačovalo.⁵⁸ Podezření, že listina byla ve svém povšechném znění „předpřipravena“ dlouho dopředu, „do zásoby“, než do ní byly podle skutečné potřeby doplněny konkrétní údaje, posilují i další okolnosti. Výběr privilegovaných solemnit a zbožných skutků v ní byl natolik obecný, bez zdůraznění jakýchkoliv specifik vázících se k určitému sakrálnímu objektu a jeho individuálním potřebám, že jej bylo možné aplikovat prakticky na jakoukoliv svatyni, pokud ovšem petent neměl v tomto ohledu zvláštní požadavky. Dohotovení takto předběžně vypsané a dopředu připravené odpustkové písemnosti i v odstupu mnoha měsíců umožňovala i neobvyklá, nápadně obecná datace, omezující se na vrocení podle let pontifikátu papeže Jana XXII. — podle vypsání pátého roku od jeho posvěcení byla indulgenční listina, později určená pro kostel Panny Marie na Starém Brně, ve své obecné podobě sepsána někdy mezi 5. zářím 1320 a 4. zářím roku 1321. Podle datace se tak stalo „v Římě, u kostela svatého Blažeje“ *in Cantu secuto*, patrně tedy v klášteře, komendě nebo domech, přiléhajících k této staré římské svatyni, situované v hustě osídlené čtvrti mezi levým břehem Tiberu naproti Janiculu a *Via Papalis*, cestou spojující Laterán a Kapitol s Vatikánem.⁵⁹

56 Kupříkladu Watts, Alan W.: *Mýtus a rituál v křesťanství*. Brno–Praha 1995, s. 179–202.

57 Souhrnně se základní literaturou Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 25, 234. Jak arenga *Quoniam, ut ait Apostolus*, využívající citátů z Pavlových epištol k Římanům a ke Korintským, pronikala v průběhu 13. věku z indulgenčních písemností do širší listinné produkce Rakouska, Moravy a Uher, názorně na několika příkladech demonstroval Herold, Paul: *Intertextualität im Kontext von Urkunden*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 112, 2004, s. 151–153.

58 Ruce dvou různých písařů popisované listiny, z nichž druhý dopisoval do obecného odpustkového formuláře konkrétní údaje, rozlišil již Šebánek, J.: *Archivy*, s. 91, č. 478, pozn. č. 32.

59 Ke středověkým dějinám kostela sv. Blažeje *in Cantu secuto* (též *de Captu secuta*) alespoň Hülsen, Christian: *Le Chiesa di Roma nel medio evo. Cataloghi ed appunti*. Firenze 1927, s. 214–216; Claussen, Peter Cornelius:

Místo vyhotovení nebylo náhodné, právě u výhodně položeného Sv. Blažeje *in Cantu secuto* zřejmě měli v časech avignonských papežů častěji svou rezidenci a úřad papežští vikáři, jejich náměstci a pomocní biskupové, spravující spiritualia i temporalia *in Urbe*; alespoň roku 1350 tu indulgenční listinu datoval tehdejší římský vikář, orvietský biskup Poncius.⁶⁰

Také jiné zachované písemnosti svědčí o obdobném postupu při vydávání některých římských kolektivních kuriálních indulgencí prvních dvou desetiletí „avignonského“ období jako v případě starobrněnské listiny z let 1320/1321. Příslušný notář vypsál — patrně v dostatečném množství exemplářů — v předstihu nezpečetěné listiny s předem daným výčtem odpustky obdařených dnů a zbožných skutků, s volnými partiemi v textu pro doplnění konkrétních údajů o vydavatelích, petentech, odpustky obdařené svatyni, stejně jako o určitější dataci. K dopsání a zpečetění pergamenu se pak přikročilo, jakmile některý z poutníků a návštěvníků Říma projevil přání vybavit odpustky z Věčného města svůj domovský kostel. Takovýmto způsobem došlo kupříkladu k vypravení další odpustkové listiny již pro klášterní kostel Panny Marie na Starém Brně roku 1325, kdy v datační formulí zůstal nedopsán určitý den měsíce března.⁶¹ Obdobná praxe sice byla rozšířená již u starších skupinových indulgencí římských kuriálů v poslední třetině 13. věku, zejména pak o prvním Svatém roce 1300, ve valné většině se tehdy ovšem sekundárně komplementoval jen konečný výčet vydavatelů v intitulaci.⁶² Zřejmě daleko častěji ale příslušní notáři a písaři ve službách kuriálních biskupů při římských kostelech v prvních třech desetiletích 14. století reagovali pružně na okamžité zadání a příslušné indulgenční milosti vypisovali *in extenso*, na jeden ráz, někdy pouze s dodatečným denním datem.⁶³

Renovatio Romae. Erneuerungsphasen römischer Architektur im 11. und 12. Jahrhundert. In: Rom im hohen Mittelalter. Studien zu den Romvorstellungen und zur Rompolitik vom 10. bis zum 12. Jahrhundert. Hrsg. von B. Schimmelpfennig, Ludwig Schmuge. Sigmaringen 1992, s. 93; mapu tehdejšího Říma přináší například Duffy, Eamon: *Saints & Sinners. A History of the Popes.* New Haven 1997, s. 80. Kostel původně z 11. století, nyní v přestavěné barokní podobě známý jako San Biagio della Pagnotta nebo San Biagio degli Armeni, je situován na Via Giulia 61 (severnější polovina ulice, blok mezi Vicolo del Cefalo a Via dei Bresciani) a slouží římské obci arménské apoštolské církve.

60 Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 234, 238, pozn. 1900, 1948, 1949.

61 „Datum Rome anno Domini M^oCCC^{mo}XXV°, pontificatus domini Johannis pape XXII. anno nono, mensis marcii die [...]“ Viz MZA, E 9, listina sign. C 4, 1325, březen, Řím; *CDM VI*, s. 214–215, č. 276; *RBM III*, s. 403, č. 1045; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 102, č. 525; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015.

62 Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 109–110; Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*.

63 *In extenso* pro kostel sv. Mikuláše ve Znojmě 16. listopadu 1325 (MZA, fond E 57, sign. F 14, listina z 1325, 16. listopad, Řím; *CDM VI*, s. 231, č. 298; *RBM III*, s. 452, č. 1160; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 103, č. 534; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015); pouze se zpřesněním místa vydání (*apud sanctum Petrum*) pro kostel sv. Jakuba v Jihlavě 12. dubna 1310 (Národní archiv, fond Premonstráti Strahov, sign. 30/XXIII A 109, listina 1310, 12. duben, Řím; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015); jen s dopsáním denního data pro kostel sv. Víta v Kremži 31. března 1325 a sv. Petra v Peruci 9. března 1326 (Stadtarchiv Krems, fond Urkunden Krems, sign. I.N.7, listina z 1325, 31. březen, Řím; *RBM III*, s. 462, č. 1191; obojí dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015).

Za těchto okolností byla odpustková listina pro kostel Panny Marie na Starém Brně ve své věčné náplni spíše obecně formulovanou milostí. Oba výše zmínění biskupové jí udělili za podmínky souhlasu příslušného diecesního biskupa odpustky v celkové výši osmdesáti dnů z církevního pokání všem kajícím se křesťanům, kteří by starobrněnskou mariánskou svatyní navštívili o svátcích Narození, Obřezání, Zjevení, Velkopátečního Utrpení, Zmrtvýchvstání a Nanebevstoupení Páně, o Letnicích, na den Nejsvětější Trojice, o svátcích sv. Jana Křtitele a sv. Michala Archanděla, dále o dnech Narození, Zvěstování, Očišťování a Nanebevzetí Panny Marie, o svátcích sv. Petra a Pavla Apoštolů a všech dalších apoštolů a evangelistů, na sv. Mikuláše, sv. Martina, sv. Kateřinu, sv. Markétu, ve výročí posvěcení kostela, o svátku Všech svatých a v oktávách veškerých těchto dnů, vše za předpokladu, že současně kostelu na pomoc přispějí almužnou. Knězi kostela pak povolili, aby mohl udílet odpustky čtyřiceti dnů z církevního pokání těm, kteří jej doprovodí při cestě s Tělem Páně k nemocným.

Celkem třicet dva privilegovaných solemnit tak směřovalo opět k základním milníkům církevního roku, svátkům Páně, Panny Marie, andělů, apoštolů, evangelistů a dalších světců.⁶⁴ Mezi svátky Páně oproti roku 1295 nově přibyla připomínka Obřezání, Zjevení a Utrpení Ježíše Krista o Velkém pátku, den Nejsvětější Trojice a slavnost posvěcení chrámu.⁶⁵ Vedle čtyř obvyklých mariánských festivit se mohli farníci těšit z odpustků rovněž v den sv. Michala Archanděla, ve středověku dne oslavy veškerých andělů Božích.⁶⁶ Rozhojněny byly dále odpustky nadané svátky světců, kde se k apoštolům přičlenili zbývající dva evangelisté, sv. Jan Křtitel jako Předchůdce, sv. Mikuláš a sv. Martin reprezentující svaté vyznavače, a sv. Kateřina a sv. Markéta jako nejvýznamnější ze svatých panen.⁶⁷ Sbor celé obce světců Božích měl pak připomínat den Všech svatých. Poskytnuté indulgence se vztahovaly také na oktávy všech vyjmenovaných svátků, není však vůbec jisté, zda na veškeré dny jednotlivých oktáv, nebo pouze na samotné osmé dny po svátcích (počítáno

64 Srovnej Foltynovský, J.: *Liturgika*, s. 118–124, 126–132; Adam, A.: *Liturgický rok*, s. 35–39.

65 K liturgickému významu slavnosti posvěcení kostela obecně Foltynovský, J.: *Liturgika*, s. 128–129; Adam, A.: *Liturgický rok*, s. 176–179. Datum výročí posvěcení původní mariánské svatyně na Starém Brně jsem nezjistil. U mladšího, konventního kostela připadala tato slavnost ve 14. a na počátku 15. století na neděli po sv. Václavu, 10. dubna 1421 ji však olomoucký biskup Jan přeložil na neděli Jubilate, třetí po Velikonocích: MZA, fond E 9, listina sign. A 33, 1421, 10. duben, Brno; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 254–255, č. 1221.

66 Adam, A.: *Liturgický rok*, s. 237–238.

67 V případě apoštolů a evangelistů tedy šlo o následující svátky: Matěje (24. února), Marka (25. dubna), Filipa a Jakuba (1. května), Petra a Pavla (29. června), Jakuba Většího (25. července), Bartoloměje (24. srpna), Matouše (21. září), Lukáše (18. října), Šimona a Judy (28. října), Ondřeje (30. listopadu), Tomáše (21. prosince) a Jana Evangelisty (27. prosince): Hledíková, Z.: *Kalendáře rukopisů kláštera sv. Jiří*. Acta Universitatis Carolinae — philosophica et historica 2. Z pomocných věd historických 8, 1988, s. 57–77; Táž: *Svatojiráské kalendáře doby abatyšské Kunhuty*. Acta Universitatis Carolinae — philosophica et historica 2. Z pomocných věd historických 9, 1991, s. 64–81; Polc, J. V. — Hledíková, Z.: *Pražské synody a koncily předhusitské doby*. Praha 2002, s. 144, č. XIII, čl. 55; Krafl, Pavel: *Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku*. Praha 2014², s. 287–288, č. A.IV., čl. (4).

včetně vlastního dne svátku). Zatímco listina z roku 1295 výslovně zahrnuje mezi privilegované všechny dny oktáv (*ac per octo dies festivitates ipsas immediate sequentes* — „jakož i po osm dní po těchto svátcích bezprostředně následujících“), o čtvrt století mladší písemnost hovořila pouze o samotných oktávech (*et per eorum octavas*): přes významovou mnohoznačnost spojky *per* se zdá, že tentokrát skutečně šlo spíše o vlastní závěrečné dny oktáv, v souladu se snahou církve omezit příliš velkoryse udílené milosti.⁶⁸ I v takovémto případě však bylo obdarování z let 1320/1321 pro kostel Panny Marie na Starém Brně obsáhlé, v následném roce 1322 mohlo být odpustky nadáno až šedesát tři dnů. Na rozdíl od výsady z roku 1295 byly tentokrát účinky odpustků podmíněny almužnou, při návštěvě o stanoveném svátku současně udělenou ve prospěch kostela, zřejmě v souvislosti se zvýšenou péčí o rozhojnění zádušního jmění a vzrůstajícími náklady na provoz svatyně.

Nově se v římské indulgenci z počátku 20. let 14. věku objevila také možnost získat odpustky čtyřiceti dnů pro ty věřící, kteří by doprovodili kněze kostela Panny Marie na Starém Brně, jestliže by kráčel s Tělem Páně zaopatřit nemocné. Obdobná ustanovení obsahovaly kolektivní indulgence římských kuriálů již v předchozím čtvrtstoletí poměrně často, zejména písemnosti expedované přímo o Svatém roce 1300. Takto směřované odpustky však příslušní arcibiskupové a biskupové zcela obvykle udíleli (jako všechny další milosti) nezprostředkovaně, *ex opere operato*, přímo všem zbožným účastníkům takovýchto průvodů: „těm, kdo budou se zbožnou myslí doprovázet Tělo Kristovo, když bude nesené nemocným“ (*qui Corpus Christi quando infirmis portatur pia mente fuerint comitati*).⁶⁹ V případě starobrněnské listiny ale svoji indulgenční, biskupským svěcením a autoritou danou pravomoc vydavatelé výslovně delegovali na samotného kněze starobrněnské svatyně. Ten tak byl oprávněn odpustit čtyřicet dnů z církevního pokání aktérům průvodu podle svého vlastního uvážení, v souladu se snahou dále pozvednout eucharistickou devoci a disciplinovat projevy zbožnosti při obdobných příležitostech. Takovéto nezvyklé přenesení odpustkových kompetencí bezprostředně na farního kněze lze zřejmě považovat za inovaci některých skupinových indulgencí vydávaných na počátku avignonské éry kuriály přímo v Římě, s patrnou tendencí umožnit selektivní, adresnější rozdělení odpustků skutečně způsobitelným farníkům. Obdobně byl zmocněn kupříkladu roku 1310 kněz kostela sv. Jakuba v Jihlavě k udílení dvaceti dnů odpustků nebo roku 1325 kněz chrámu sv. Bartoloměje v Plzni (čtyřicet dnů odpustků).⁷⁰ I v „římských“ kolektivních

68 K liturgii a slavení oktáv ve středověku kupříkladu Foltynovský, J.: *Liturgika*, s. 133–134; Adam, A.: *Liturgický rok*, s. 38–39; též Friedrich, G.: *Rukověť křesťanské chronologie*. Praha 1934, s. 87, 321; Bláhová, Marie: *Historická chronologie*. Praha 2001, s. 350.

69 Tak zcela namátkově v odpustkové listině jedenácti arcibiskupů a biskupů ze 7. listopadu 1300 pro kostel Panny Marie v Kutné Hoře: Resch, Rudolf: *Retzer Heimatbuch. I. Band. Von der Urzeit bis zum ausklingenden Mittelalter (1526)*. Retz 1936, příloha, s. 25, č. I; Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*, příloha I.

70 Národní archiv, fond Premonstráti Strahov, sign. 30/XXIII A 109, listina z 1310, 12. duben, Řím; *RBM III*, s. 408–409, č. 1058; *RBM IV*, s. 836, č. 2147; Strnad, J.: *Listář královského města Plzně*, s. 15–16, č. 20.

odpustkových listinách kuriálních hodnostářů ale jinak nadále převažovalo tradiční, bezprostřední privilegování účastníků eucharistických průvodů k nemocným.

Obdaření věřících doprovázejících kněze s viatikem odpustky dokládá i v případě starobrněnské mariánské svatyně obecnou snahu církve o prohloubení úcty k eucharistii mimo rámec vlastní liturgie.⁷¹ Přenášení Těla Páně knězem z kostela k přijímání do domů nemocných a umírajících vytvářelo ideální možnost k širšímu vyjádření eucharistické devoce. Církevní synody druhé poloviny 13. a počátku 14. století proto opakovaně nařizovaly, za jakých podmínek má být *Corpus Christi* neseno: podle usnesení provinčního koncilu mohučské arcidiecese roku 1261, závazného i pro olomouckou diecesi, musel být duchovní jdoucí s viatikem náležitě oděn, schránku se *Sanctissimem* měl mít zahalenu rouškou (velem) a nést ji zjevně před sebou s úctou a bázní, vždy za vyzvánění malého zvonku a se světlem.⁷² Přiměřené úctě k Nejsvětější svátosti jako viatiku se věnovala i ustanovení koncilu mohučské arcidiecese v Aschaffenburgu roku 1292, z dalších analogických diecesních norem konce 13. věku lze vzpomenout opatření synody ve Würzburgu roku 1298.⁷³ Synodní statuta samotné olomoucké diecese, vyhlášená biskupem Konrádem 24. září 1318, pak v souladu se staršími mohučskými vzory určovala, aby před Božím Tělem bylo na znamení úcty neseno světlo, menší korouhev a zvonilo se malým zvonkem.⁷⁴ Při asistenci dalších osob (klerici, ministranti, blízcí a příbuzní nemocného, farníci) se tak z nesení Těla Páně nemocným záhy vyvinuly teoforické průvody (veškeré průvody s Nejsvětější Svátostí), jejichž vážnost a početnost zvyšovaly právě odpustky účastníkům udělované. Významný podíl přitom náležel zejména skupinovým indulgencím kuriálních hierarchů, v nichž byl doprovod kněze s viatikem privilegován od konce 13. století velmi často, v souladu se setrvalým úsilím pontifiků o upevnění dogmatu transsubstanciacce: roku 1317 papež Jan XXII. znovu doporučil obecné zavedení dosud ne příliš rozšířeného svátku Božího Těla.⁷⁵ Svě odpustky postupně přidávali i jednotliví diecesní ordináři, pro olomouckou diecesi měla značný význam diecesní statuta, vyhlášená na synodě roku 1349 biskupem Janem Volkem.⁷⁶

71 Přehledný výklad podávají například Browe, Peter: *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter*. München 1933, s. 89, a dále; Rubin, Miri: *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge 1991, s. 45, 68, 77–82, 237. K významu kolektivních indulgencí římských kuriálů pro sledování aktuálních tendencí v eucharistické devoci pak Seibold, A.: *Sammelindulgenzen* (Dissert.), s. 322–323; Týž: *Sammelindulgenzen*, s. 279–280.

72 Hartzheim, Josephus: *Concilia Germaniae. Tomus III. Ab anno M. ad MCCXC.* Colonia Augusta Agrippina 1760, s. 597, čl. VI.

73 Hartzheim, J.: *Concilia Germaniae. Tomus IV. Ab anno MCCXC. ad MCCCC.* Colonia Augusta Agrippina 1761, s. 8, čl. III; s. 30, čl. XIX.

74 [...] *et corpus Domini ad infirmos ipsos cum vexillo parvo, lumine et nola antecedente deferant reverenter*. Krafl, P.: *Synody a statuta*, s. 260, č. A.III., čl. (3).

75 Browe, P.: *Die Verehrung der Eucharistie*, s. 71–80; Rubin, M.: *Corpus Christi*, s. 181–185.

76 Podle příslušného článku synodálních statut z roku 1349 měl být kněz jdoucí s Tělem Páně k nemocnému oděn v superpelice a se štólou kolem krku, před ním měl kráčet klerik se světlem a vyzvánět malým zvonkem. Rozsáhlá byla škála odpustků, které mohli věřící při asistenci získat: kdo by před takovýmto

Předpokladem pro žádoucí účinek asistenčního doprovodu kněze s viatickem byla účast většího počtu věřících. V indulgenčních listinách mohlo proto jít o privilegovaný zbožný skutek typický pro prostředí zalidněných měst nebo rozvinutých suburbíí, k jakým lze na počátku 20. let 14. století počítat snad i Staré Brno. Mezi lokalitami s obdobnými odpustkovými klauzulemi skutečně již roku 1300 figurovala většinou velmi významná sídelní nebo církevní centra, už tehdy ovšem nechyběly ani vesnické farní kostely.⁷⁷ Jinak tomu nebylo ani o dvacet let později v kolektivních odpustkových milostech kuriálů, ať již římských, nebo avignonských: ačkoliv většinou směřovaly opět do středisek osídlení a náboženského života, rovněž tentokrát mohli odpustky získat farníci doprovázející svého kněze s Tělem Páně kupříkladu v Peruci nebo na Tetíně.⁷⁸ Přímočaře tedy nelze tento odpustky nadaný zbožný úkon v indulgenčních písemnostech považovat za indicii populačně silných míst s centrálními funkcemi.

Svími vnějšími znaky i věcnou náplní dokládá okruh kolektivních kuriálních indulgencí vydaných v Římě za prvních avignonských papežů významné diference mezi odpustkovou agendou zde se zdržujících duchovních hierarchů a odpustkovými aktivitami kuriálů přímo u papežského dvora v Avignonu, jak co se týká indulgenčních tarifů, tak co do množství privilegovaných dnů a úkonů. Na rozdíl od starších římských i současných avignonských skupinových odpustkových listin kuriálních arcibiskupů a biskupů se počet jejich vydavatelů omezoval v Římě většinou na dva nebo tři, výjimečně čtyři či pět hodnostářů, výše indulgencí tak činila pouze osmdesát až 200 dnů.⁷⁹ Stereotypní výčet dnů a činů nadaných odpustky byl pak redukován převážně na nejpodstatnější festivity křesťanského roku, svátky nejvýznamnějších obecných světců, obvyklé almužny ve prospěch svatyní a eu-

---

průvodem poklekl a zbožně se pomodlil modlitbu Páně a *Ave Maria*, dosáhl dvacet dnů odpustků; kdo by v nočním čase takto nesené *Sanctissimum* poctil vystavením svíce nebo světla v okně, pět dnů; kdo by se světlem doprovodil kněze s viatickem od kostela k nemocnému, deset dnů; kdo by se s knězem vrátil od nemocného ke kostelu, patnáct dnů; plná účast na průvodu s viatickem tam i zpět pak byla nadána čtyřiceti dny odpustků: Krafl, P.: *Synody a statuta*, s. 301–302, č. A.IV., čl. (12). Srovnej i další ustanovení olomouckých synodálních statut z roku 1413 nebo synody pražské z roku 1390 (Tamtéž, s. 321–322, č. A.VI., čl. (3); Polc, J. V. — Hledíková, Z.: *Pražské synody a koncily*, s. 252, 254, č. XLI, čl. 2.3, 3.11).

V souvislosti se zaopatřováním nemocných a umírajících je zajímavé, že ještě v první polovině 14. století bylo v brněnském prostředí alespoň v tomto případě *Sanctissimum* podáváno zřejmě pod obojí způsobou: roku 1344 v dlužním zápisu v nejstarší městské pamětní knize figurovala podmínka, že pokud věřitelé při své pouti do Říma zemřou, za příslušné dvě kopy grošů měl dlužník opatřit plebánovi od Sv. Petra pro jeho kostel pyxidu pro nesení Těla Páně nemocným a nádobku s víčkem, ze které nemocní při přijímání pijí ([...] *pixidem seu kebssam ad portandum Corpus Christi ad infirmos et cooperculum, de quo infirmi, cum procurantur, bibant* [...]); *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2005, s. 402, č. 1119; viz i Bretholz, Berthold: *Geschichte der Stadt Brünn. Erster Band. Bis 1411*. Brünn 1911, s. 347).

77 Srovnej kostely a odkazy uvedené v poznámce č. 44.

78 Peruc: *RBM III*, s. 462, č. 1191 (Řím); Tetín: *Listiny děkanství Karlštejnského*, s. 7–8, č. 3; *RBM III*, s. 474–475, 485–486, č. 1220, 1245 (Avignon).

79 Částečný přehled kolektivních indulgenčních listin vydaných kuriály v Římě v letech 1310–1350 podal Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 235–238; též Delehaye, H.: *Les lettres*, 1927, s. 326–343.

charistický kult. Je tak zřejmé, že z Říma v počátcích „avignonského zajetí církve“ emitované kolektivní odpustky kuriálních hodnostářů měly — v pokračující tradici dané praxí poslední čtvrtiny 13. století a zejména Jubilejního roku 1300 — sloužit převážně řadovým zbožným návštěvníkům *ad limina Apostolorum*. Naproti tomu stále se rozvíjející a početný úřední aparát papežské kurie v Avignonu poskytoval možnosti získání daleko širších indulgenčních milostí, nežádka vysoce postaveným petentům, s přihlédnutím k aktuálním politickým souvislostem. Instruktivní je komparace dvou odpustkových písemností, které roku 1325 v Římě a v Avignonu získal opět starobrněnský kostel Panny Marie, tehdy ovšem již jako konventní chrám nově založeného cisterciáckého opatství *Aula sanctae Mariae*.⁸⁰

Okolnosti zlistinění odpustků pro starobrněnský kostel Panny Marie na počátku třetího desetiletí 14. století tak staví aktivitu neznámého petenta Oldřicha z Brna do určitějších souvislostí. Do Říma Oldřich zavítal nejspíše jako poutník. Pro svatyni, ke které měl zřejmě bližší vazby, si u římských hierarchů vyprosil a uhradil zlistinění obecně nabízených úlev z církevního pokání, bez vytyčení jakýchkoliv specifik, snad jen s výjimkou udílení indulgencí při průvodu s viatikem, delegovaného přímo na kněze farnosti. Je možné předpokládat, že kromě spásy své vlastní osoby a svých nejbližších sledoval také zvýšení významu kostela, kněží kostela a obohacení jeho duchovního potenciálu v situaci, kdy se v těsném okolí rozvíjely jiné sakrální objekty. Šlo zejména o rozlehlou komendu johanitů se špitálem⁸¹ a mezi léty 1312 a 1317 králem Janem, královnou Eliškou Přemyslovnou a pány z Lomnice založený klášter dominikánek *Hortus regis* s konventním oratoriem sv. Anny.⁸² S královnou vdovou Eliškou Rejčkou a jejím pozdějším klášterem cisterciacek u mariánského kostela na Starém Brně však odpustková listina z let 1320/1321 nejspíše ještě nesouvisela. Eliška již roku 1315 sice počítala s budoucí fundací konventu cisterciacek a právě v létě 1321 zahájila sérii majetkových transakcí, které měly zajistit pozemkové nadání opatství, zcela zřejmě již plánovaného na Starém Brně, ale patronát samotné starobrněnské svatyně Panny Marie s příslušnými majetky od kanonie premonstrátek v Dolních Kounicích získala výměnou teprve 18. února 1323. Fakticky pak komunita cisterciáckých sester u kostela vznikla údajně 15. května 1323.⁸³

80 K oběma indulgencím se snad podrobněji vrátím při uvažovaném komplexním zhodnocení odpustkových výsad kostela Panny Marie na Starém Brně ve středověku. Viz MZA, fond E 9, listina sign. C 4, 1325, březen, Řím a listina sign. C 5, 1325, 3. říjen, Avignon; *CDM VI*, s. 214–215, 232, č. 276, 299; *RBM III*, s. 403, 453; č. 1045, 1163; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 102, 103, č. 525, 533; obojí dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015. K listině z 3. října 1325 srovnej i poznámku č. 103.

81 Viz poznámku č. 42.

82 Přehledně ke svatoanenskému klášteru kupříkladu Wolný, G.: *Kirchliche Topographie II/1*, s. 166–171; Borovský, Tomáš — Kroupa, Jiří: *Brno — Staré Brno (Brno). Zaniklý konvent dominikánek „Hortus regis“ s kaplí sv. Anny*. In: Foltýn, D. a kolektiv: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005, s. 205–208; Černušák, T.: *Řeholní domy*. In: *Dějiny Brna. 2. Středověké město*. Ed. Libor Jan. Brno 2013, s. 725, s další literaturou.

83 Srovnej *CDM VI*, s. 139–141, 144–147, 152–153, 160–162, 164–166, 171–172, č. 184, 185, 191, 192, 202, 217, 219, 220, 222, 223, 229; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 90–93, 95–97, č. 474, 477, 480, 481, 483, 484, 497–500, 502, 504;

Rovněž kolektivní indulgenci z let 1320/1321 stvrdil diecesní ordinář, olomoucký biskup Konrád. Stalo se tak krátkou obecnou, nedatovanou konsensní klausulí, připojenou gotickým diplomatickým polokursivním písmem na jediné volnější místo aversu listiny, méně běžně mezi horní okraj pergamenu a úvodní řádek vlastního textu. Biskupova obvyklá velká pontifikální pečeť byla poté na pergamenovém proužku standardně přivěšena k plice, mezi obě pečeti vydavatelů. O vrocení Konrádova písemného souhlasu platí totéž, co v případě první odpustkové milosti z roku 1295: zřejmě pochází z 30. května 1325, kdy biskup na Modřicích potvrdil veškeré dosavadní indulgence kostela a sám k nim další přidal.⁸⁴

ZÁVĚREM

Kolektivní odpustkové listiny římských kuriálů z let 1295 a 1320/1321 představují kostel Panny Marie na Starém Brně především jako chrám, který věřícím a kajícím se otevíral poklad církve a umožňoval získávat z něj — jako protiváhu zbožných skutků — ulehčení církevního pokání a časných trestů. Současně dokládají zřejmou snahu patronů i dalších osob z okruhu kostela a jeho farnosti o udržení duchovního, církevního významu starobrněnské Panny Marie v rychle se rozvíjející brněnské sídelní aglomeraci. V kontextu dobové zbožnosti nešlo rozhodně o výjimečné nadání, jakkoliv se jím starobrněnská mariánská svatyně vyrovnala významnějším klášterním i městským kostelům: poptávka po odpustkových milostech vrcholila v západním křesťanském světě právě v období let 1285–1325, kulminačním bodem tu charakteristicky byl přelomový, mileniárními a eschatologickými náladami doprovázený rok 1300. Za této situace nelze pochybovat o obdaření také dalších brněnských chrámů obdobnými, nebo ještě širšími indulgencemi, zejména v samotném městě. Limitujícím faktorem poznání tu ovšem zůstává dochování těchto písemností: jako *spiritualia par excellence*, umístěná většinou přímo v kostelních interiérech, často zanikala spolu se zničením nebo s obnovou vnitřní výbavy, ať již motivovanou estetickými, liturgickými nebo věroučnými důvody.⁸⁵ Citelná je evidentní ztráta starších indulgenčních listin zejména u obou městských kostelů farních, sv. Petra a Pavla i sv. Jakuba, zatímco v případě některých klášterních oratorií zůstala od-

FRB IV, s. 265; Lib. II, Cap. XII. Souhrnně kupříkladu Wolný, G.: *Kirchliche Topographie II/I*, s. 152–155; Dudík, Beda: *Mährens allgemeine Geschichte. XI. Band. Die Zeit der Luxemburge. I. Die Zeit Rudolfs und Friedrichs von Österreich, Heinrichs von Kärnten und des Luxemburgers Johann, vom August 1306 bis December 1333*. Brünn 1886, s. 291–300; Benešová, K. — Foltýn, D.: *Brno — Staré Brno (Brno). Bývalý konvent cisterciáček Aula S. Mariae*, s. 208–210; Benešová, K.: *Královna Eliška Rejčka a klášter cisterciáček Aula sanctae Mariae*. In: *Královský sňatek. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský ~ 1310*. Ed. K. Benešová. Praha 2010, s. 488–497; Čerňušák, T.: *Řeholní domy*, s. 725–726.

84 Viz výklad výše a doklady uvedené v poznámce č. 17.

85 Aspektu funkčního umístění odpustkových listin v liturgickém prostoru a specifik jejich dochování se dotkli například Hrabětová, Irena: *Archiv kláštera hradištského*. Rukopis disertační práce obhájené na filosofické fakultě Masarykovy university. Brno 1969, s. 129; Seibold, A.: *Sammelindulgenzen*, s. 12–15, 55–56.

pustková privilegia v úplnějších řadách díky soustavnějšímu vedení konventních archivů. Jak bylo zmíněno výše, obzvláště v tomto aspektu vyniká kolekce z archivu herburských řeholnic.⁸⁶

Rovněž obě pojednané skupinové indulgence pro kostel Panny Marie na Starém Brně vděčí za svoje zachování okolnosti, že po založení kláštera *Aula Sanctae Mariae* v vlastní svatyně byly přiřčeny k rychle se množícím, cisterciáčkami pečlivě uchovávaným písemnostem, mezi kterými nejrůznější odpustkové výsady vytvořily nakonec početnou a vyhraněnou skupinu.⁸⁷ Patrně ve značné úplnosti dochované pergameny tak dovolují u starobrněnského kostela a kláštera Králové sledovat navyšování svátků a zbožných úkonů obdařených odpustky po celý středověk. Cílevědomé úsilí zde vyvinula Eliška Rejčka i cisterciáci již záhy po samotné fundaci, kdy roku 1325 opatství obdrželo hned čtyři indulgenční listiny: od dvojice kuriálů v Římě, od papeže Jana XXII., šestnácti kuriálních hierarchů v Avignonu i od olomouckého biskupa Konráda. Následovaly roku 1366 odpustky od pražského arcibiskupa Jana Očka z Vlašimi, 1403 od antiochijského patriarchy Václava Králíka z Buřenic, 1475 od kolegia patnácti římských kardinálů a 1483 od kardinála a legáta Jana Aragonského.⁸⁸ Na konci 15. věku tak mohli věřící o nejnámennějších svátcích starobrněnského kostela obdržet indulgenční úlevy ve značné výši: kupříkladu návštěva chrámu v den vlastního patrocinia, o svátku Nanebevzetí Panny Marie, byla privilegována plnými 3140 dny odpustků.⁸⁹

Jak prokázaly předběžně shromážděné doklady z českých zemí i analýza materiálu z širšího evropského prostoru, emise kolektivních indulgencí římských kuriálů souvisely velmi úzce s fenoménem poutnictví do Říma, *ad limina beatorum Petri et Pauli*. Také odpustky z let 1320/1321 pro mariánskou svatyni na Starém Brně vyžádal brněnský laik nejspíše při své římské pouti, určité indicie svědčí o tom, že obdobně tomu bylo rovněž v případech nejstarší odpustkové listiny z roku 1295.

86 Srovnej Šebánek, J.: *Archivy*, dle rejstříku na s. 330; Švábenský, M.: *Jesuité*, s. 228.

87 Není náhodné, že co do množství dochovaných pergamenových středověkých listin je archiv starobrněnských cisterciáček vůbec nejpočetnějším fondem mezi archivy moravských a slezských klášterů, zrušených za Josefa II. (Radimský, J.: *Průvodce*, s. 349). Také v rámci středověkých duchovních institucí vlastního Brna jej lze považovat za patrně vůbec nejkompaktněji zachovaný, spolu s archivy herburských augustiniánek, augustiniánů od sv. Tomáše a starobrněnských johanitů.

88 MZA, fond E 9, listiny sign. C 3, 1325, 30. květen, Modřice, sign. C 4, 1325, březen, Řím, sign. C 5, 1325, 3. říjen, Avignon, sign. C 6, 1366, 1. červen, Brno, sign. C 7, 1403, 24. srpen, Brno, sign. C 8, 1475, 23. září, Řím, sign. C 9, 1483, 21. listopad, Brno; *CDM VI*, s. 214–215, 227, 232, č. 276, 294, 299; *CDM IX*, s. 347–348, č. 433; *CDM XIII*, s. 287, č. 275; též *RBM III*, s. 403, 435, 453, č. 1045, 1115, 1163; Šebánek, J.: *Archivy*, s. 102–103, 166, 222–223, č. 525, 530, 533, 825, 1076; *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia. Tomus prodromus. Acta pontificum Romanorum Clementis V. 1305–1314, Johannis XXII. 1316–1334, Benedicti XII. 1335–1342*. Ed. Zdeňka Hledíkové. Pragae 2003, s. 297–298, č. 476; vše dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015.

89 Za předpokladu, že pro novou klášterní mariánskou svatyni platila rovněž obě „předklášterní“ odpustková privilegia z let 1295 a 1320–1321. Bez nich by byla odpustková taxa o 600 dnů nižší. Příklady obdobných či ještě vyšších sumárních odpustkových milostí z Anglie kolem roku 1500 uvádí Swanson, R. N.: *Religion and Devotion in Europe, c. 1215–c. 1515*. Cambridge 1995, s. 220–221.

Obě analyzované písemnosti tak náležejí zřejmě mezi nejstarší doklady zbožných cest Brňanů do Věčného města. Jako rozšířený projev zbožnosti nejrůznějších sociálních a profesních skupin brněnské městské komunity dokumentují poutě do Říma v následujících desetiletích 14. století zápisy v nejstarší městské pamětní knize: v období let 1344–1373 se podle nich z Brna do Říma vydalo celkem na dvacet osob, včetně šesti bohabojných žen a tří kajcníků, pro které měla být římská pouť součástí usmíření za zabití. Z jiných poutních center tehdy Brněňští podle svědeckví pamětní knihy putovali třikrát jedinečně do mariánských Cách, *ad Virginem Gloriosam*.⁹⁰

Peregrinationes Romam a návraty zpět s rozsáhlými duchovními milostmi udělenými vysokými církevními hierarchy při papežské kurii reprezentovaly ovšem jen jednu z mnoha možných tváří religiozity farníků od kostela Panny Marie na Starém Brně na konci 13. a počátku 14. věku. Při synkretickém charakteru dobového náboženského života s mnoha pověrečnými prvky a staršími přežitky není překvapivé, že tentýž člen starobrněnské mariánské farnosti, který mohl čerpat z úlev vyžádaných roku 1295 od kuriálních arcibiskupů a biskupů v samotném duchovním centru křesťanské Evropy, byl krátce nato na hřbitově u kostela Panny Marie při východní stěně presbytáře pohřben se stříbrnou mincí, parvem Václava II. v dlani: stejně jako v předchozích třech staletích, také zde peníz představoval zřejmě součást či alespoň relikv magických rituálů, které měly ulehčit přechod zemřelého na onen svět, či případně napomoci pozůstalým.⁹¹

90 *Pamětní kniha města Brna*, s. 55, 90, 146, 234–235, 316, 359, 360, 388–389, 402, 418, 460, 468, 491, 503–505, 551–552, 570, 573, 656, 659, 745, č. 51, 145, 297, 585, 833, 987, 989, 1090, 1119, 1176, 1322, 1348, 1419, 1458, 1459, 1614, 1678, 1692, 1982, 1994, 2257. Brněnskému poutnictví 14. věku se na základě informací nejstarší městské pamětní knihy věnovali Bretholz, B.: *Geschichte der Stadt Brünn*, s. 347–348, a Dřimal, J.: *Rozvoj a stagnace města v období vrcholného feudalismu (1243–1411)*. In: Dějiny města Brna. 1. Red. Jaroslav Dřimal, Václav Peša. Brno 1969, s. 76 (s rozdílnými kvantitativními údaji, J. Dřimal hovoří až o dvaceti třech doložených poutních); z hlediska poutí jako testamentárního podnětu nebo součásti urovnání trestného činu pak Flodr, M.: *Brněnské městské právo. Zakladatelské období (–1359)*. Brno 2001, s. 232, 286, 329. Z aktuálních příspěvků k problematice poutnictví v českých středověkých městech viz kupříkladu Hrdina, J.: „*Civis peregrinus Bohemicus*“: *Fernwallfahrten böhmischer Bürger im Spätmittelalter*. In: Roma–Praga, Praha–Řím. Omaggio a Zdeňka Hledíkové. Edd. Kateřina Bobková-Valentová, E. Doležalová, Eva Chodějovská, Zdeněk Hojda, Martin Svatoš. Praha 2009, s. 173–186, s další četnou literaturou; v širokém záběru pak jednotlivé svazky ediční řady *Europäische Wallfahrtsstudien*; v populárním souhrnu Ohler, Norbert: *Náboženské poutě ve středověku a novověku*. Praha 2000.

91 Srovnej příspěvek D. Cejnkové uvedený v poznámce č. 35. K široce v 11. a 12. století v českých zemích rozšířenému obyčejí ukládání mince jako hrobového milodaru zemřelým a jeho přežívání do 13. a 14. věku nověji souhrnně Klápště, J.: *Příspěvek k archeologickému poznávání úlohy mince v přemyslovských Čechách*. Archeologické rozhledy 51, 1999, s. 774–783, 785–787, 799; Marešová, Barbara: *Příspěvek k poznání raně středověkých pohřebišť (zryk ukládání mincí do hrobů)*. *Studia mediaevalia Pragensia* 8, 2008, s. 7–44. Materiál ze Slovenska do počátku 14. století shrnul aktuálně Hunka, Ján: *Mince Arpádovců z rokov 1000–1301. Ich podiel na vývoji hospodárstva stredovekého Slovenska*. Nitra–Bratislava 2013, s. 127–152. O „konglomerátním“ rázu lidové zbožnosti vrcholného středověku v českých zemích s mnoha přežitky předkřesťanských zvyklostí a pověrečnými či přímo magickými praktikami viz kupříkladu Šmahel, F.: *Silnější než víra: magie, pověry a kouzla husitského věku*. In: Šmahel, František: *Mezi středověkem a renesancí*. Praha 2002², s. 249–272; pozoruhodnou

Věřící, pro které skupinové odpustky kuriálních hierarchů z let 1295 a 1320/1321 znamenaly vítanou příležitost dosáhnout zmírnění církevního pokání a časných trestů, tvořili ve farní obci starobrněnské mariánské svatyně zřejmě většinu, ať již šlo o zbožné poutníky k apoštolským hrobům, nebo o farníky spoléhající i na kouzla a magii. Při šíři a mnohohrstevnatosti středověké spirituality však pro další příslušníky tehdejší brněnské městské a předměstské populace indulgence představovaly patrně krok spíše než ke spáse vedoucí do věčného ztracení: podle dostupných dokladů bylo Brno v první polovině 14. století na Moravě nespornou metropolí náboženské neortodoxie či přímo hereze.⁹² Vedle početných bekyní a zřejmě i beghardů, pohybujiících se někdy na samých hranicích oficiální katolické věrouky, zde nechyběli ani přívrženci heretického mysticismu, udržující úzké kontakty s duchovními ohnisky hnutí v Porýní.⁹³ V tehdejších Brně však žili rovněž valdenští, vyskytující se i v bohatých rodech zapojených do správy města. Inkviziční šetření v letech 1338/1339 naznačilo, že některé domy bekyní mohly být ve skutečnosti valdenskými komunitami, osazenými přímo z centra českého valdenství na Jindřichohradecku

---

resumující reflexi na toto téma publikoval též Mezník, Jaroslav: *Lucemburská Morava 1310–1423*. Praha 1999, s. 108–111, 114. Z mnoha titulů k obecnější diskusi o středověké lidové religiozitě lze zmínit alespoň sborník *Volksreligion im hohen und späten Mittelalter*. Edd. Peter Dinzelbacher, Dieter R. Bauer. Paderborn–München–Wien–Zürich 1990.

- 92 Základní historické prameny k brněnskému středověkému kacífství přinesli a do širších souvislostí je zasadili Wattenbach, Wilhelm: *Über die Secte der Brüder vom freien Geiste*. Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin [32], 1887, č. 2, s. 518–519, 523–537; Neumann, Augustin Alois: *České sekty ve století XIV. a XV.* Velehrad 1920, s. 22–24, 26–27, 29, 83; Holinka, Rudolf: *Sektářství v Čechách před revolucí husitskou*. Bratislava 1929, s. 35–43, 69, 86, 89, 100–102, 111; Hlaváček, I.: *Inkvizice v Čechách ve 30. letech 14. století*. Československý časopis historický 5, 1957, s. 533, 535; Patschovsky, Alexander: *Die Anfänge einer ständigen Inquisition in Böhmen. Ein Prager Inquisitoren-Handbuch aus der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*. Berlin–New York 1975, s. 26–27, 110–111, 149–150, 173–174, č. 16, 46, 77; Týž: *Quellen zur böhmischen Inquisition im 14. Jahrhundert*. Weimar 1979, zvláště s. 32, 37, 56, 57, 86–110, 187–191, 238–241, 256–312, 328–329 spolu s mapou a dle rejstříku na s. 352; Týž: *Ketzer und Ketzerverfolgung in Böhmen im Jahrhundert vor Hus*. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 32, 1981, s. 267–270; Soukup, Pavel: *Die Waldenser in Böhmen und Mähren im 14. Jahrhundert*. In: Friedrich Reiser und die „waldensisch-hussitische Internationale“ im 15. Jahrhundert. Akten der Tagung Ötisheim-Schönenberg, 2. bis 4. Oktober 2003. Edd. Albert de Lange, Kathrin Utz Tremp. Heidelberg 2006, s. 135, 142, 143. Srovnej též Werner, Ernst: *Nachrichten über spätmittelalterliche Ketzer aus tschechoslowakischen Archiven und Bibliotheken*. Leipzig 1963, s. 215–284, tab. I–VI. Vynikající písemné doklady, publikované zejména W. Wattenbachem a A. Patschovským, nebyly dosud při vylíčení religiozity Brna 14. století adekvátním způsobem využity, výjimkou je obecnější úvaha J. Mezníka (*Lucemburská Morava*, s. 111–113).
- 93 Celkový souhrn k bekyňství, středověkému laickému hnutí zbožných mužů a žen, přináší Lambert, Malcolm: *Středověká hereze*. Praha 2000, s. 265–274, 569; nejnověji pak: *Markéta Porete — Zrcadlo prostých duší*. Edd. Martin Žemla, Martin C. Putna. Praha 2013, zvl. s. 13–32, 50–99, 305–321. K domům brněnských bekyní a dokladům o nich viz též Bretholz, B.: *Geschichte der Stadt Brünn*, s. 190, 193, 201, 202, 248, 353–354; *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*. Ed. Bedřich Mendl. Brno 1935, s. 92, 119, 24, 122, 298, 306, 307, 344, 346 a dle indexu na s. 487; *Pamětní kniha města Brna*, s. 316, č. 831; *Brněnské berní rejstříky z přelomu 14. a 15. století*. Edd. Kateřina Urbánková, Veronika Wihodová. Brno 2008, s. 131, 267. O brněnském kacífském mysticismu zejména Wattenbach, W.: *Über die Secte*, s. 523–537.

a hostičími i valdenské mistry.⁹⁴ Jako věc nejistou nebo pro pravou zbožnost přímo škodlivou indulgence pojímalo širší spektrum duchovních proudů usilujících o reformu církevního života. Sami valdenští udílení a využívání odpustků striktně zamítali, v úzké souvislosti s popíráním existence očistce a nechutí k institucionalizaci zpovědi.⁹⁵

Písemnosti první poloviny 14. věku nasvědčují, že právě brněnská předměstí s rozvolněnou, málo přehlednou zástavbou a nejrůznějšími řemeslnými provozy mimo hradby skýtala bezpečnější útočiště a místa pro shromažďování heretických religiózních skupin.⁹⁶ Zřejmě i proto adresoval nejspíše roku 1329 papežský inkvizitor dominikán Rudolf za svého působení v Brně výslovně plebánům brněnských předměstských kostelů (*ecclesiarum plebanis iuxta muros civitatis Brunnensis*) nařízení, aby pod hrozbou veřejné exkomunikace vyzvali svoje farníky k tajnému udávání kacířů a lidí z kacířství podezřelých.⁹⁷ Za těchto okolností mělo získání obou pojednávaných indulgenčních výsad pro kostel Panny Marie na Starém Brně ambivalentní dopad: na jedné straně mohlo být pojímáno jako navýšení významu svatyně, pobídka ke zbožnosti a účinný krok v boji proti náboženské herezi, na straně druhé však určité skupiny farníků oficiálním strukturám katolické církve dále vzdalovalo. Situace hlouběji ve 13. století přitom v Brně nebyla asi příliš odlišná: není zřejmě náhodné, že jedním ze dvou prvních známých inkvizitorů pro české

94 Patschovsky, A.: *Quellen*, s. 191.

95 Viz například Neumann, A. A.: *České sekty*, s. 11, 4*; Holinka, R.: *Sektářství v Čechách*, s. 26, 129, 131, 165, 176, č. I, III.g; Řičan, Rudolf: *Johán z Vodňan, křížovník kláštera zderazského*. Praha 1930, s. 114; Patschovsky, A.: *Quellen*, s. 112, 322–323, č. 8; obecně pak Molnár, Amedeo: *Valdenští. Evropský rozměr jejich vzdoru*. Praha 1991², s. 182, 189; Lambert, M.: *Středověká hereze*, s. 101–135, 218–253; Soukup, P.: *Die Waldenser*, s. 147, s další literaturou.

96 Tesař Jindřich, v protokolu inkvizitora Havla roku 1337 připomínaný jako strýc jednoho z vyšetřovaných valdenských, měl svůj domek při hradbě před Brněnskou branou (Patschovsky, A.: *Quellen*, s. 240; *Knihy počtů*, s. 13, 45), roku 1348 se o parcele a příslušných budovách sladovny za židovským hřbitovem u špičatelného mlýna (*Kevertmul*) v první předměstské čtvrti před Židovskou branou hovořilo jako o majetku „dřívě Ortlina sladovníka, kacíře“ („*de area et edificiiis [...] quondam Ortlini brasiatoris heretici*“), 1353 byla již zemřelá majitelka této sladovny, Persla, žena sladovníka Mikuláše, rovněž nazývána Kacířkou („*super brasiatorio [...] cuiusdam mulieris, que vulgariter dicendo vocabatur Keczozarin*“); *Pamětní kniha*, s. 81, 486, 633, 712, č. 119, 1403, 1900, 2177; obou těchto zmínek si povšiml již Graus, František: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. II. Dějiny venkovského lidu od poloviny 13. stol. do roku 1419*. Praha 1957, s. 299, pozn. č. 223. K topografii brněnských středověkých předměstí aktuálně Procházka, R. — Kolařík, Václav — Zůbek, Antonín: *Předměstí*. In: *Dějiny Brna. 2. Středověké město*. Ed. Libor Jan. Brno 2013, s. 557, 568–600, obr. 263, 272, se starší literaturou. Předměstskou sladovnu přímo jako místo schůzek valdenských mistrů a jejich souvěrců připomínají inkviziční akta z let 1338–1339 ve Znojmě (Patschovsky, A.: *Quellen*, s. 189–191).

97 Inkvizitor nařizoval [...] *ut omnes, qui sciunt aliquos hereticos vel de heresi suspectos vel infames, ad nos veniant et nobis confidenter in secreto dicant*: Patschovsky, A.: *Die Anfänge*, s. 110–111, č. 16. K osobě papežského (a později i arcibiskupského) inkvizitora dominikána Rudolfa viz Soukup, P.: *Die Waldenser*, s. 135–136, 139; Týž: *Inkvizitoři v Čechách v letech 1315–1415*. In: *Inkwizycja Papijeska w Europie Środkowo-Wschodniej*. Ed. Paweł Kras. Kraków 2010, s. 151, 167.

země, jmenovaných roku 1257 papežem Alexandrem IV., byl lektor brněnských minoritů Bartoloměj.⁹⁸

Editace dvou kolektivních odpustkových listin pro kostel Panny Marie na Starém Brně umožnila také letný průhled do dějin papežství a římské kurie za pontifikátu Bonifáce VIII. a prvních avignonských papežů, stejně jako do vývoje středověké odpustkové praxe a dobové religiozity. Jakékoliv určitější závěry by přineslo jen podstatně širší studium celé specifické kategorie skupinových indulgencí kuriálních arcibiskupů a biskupů 13. a 14. století, zde lze vytknout jedině jisté indicie. Jak se zdá, markantní vzestup vydávání těchto písemností po roce 1281 mohlo ovlivnit hned několik faktorů: vnitřní proměny v organizaci papežské kurie a v nazírání pontifiků na udílení odpustků, rostoucí papežský centralismus a s ním se zvyšující přítomnost vysokého kléru u papežského stolce, vzestup fenoménu poutnictví do Věčného města, prohloubení zbožnosti věřících a jejich intenzivnější snaha dosáhnout odpustkových úlev i politický vývoj na Apeninském poloostrově a evropském jihu. Jak napověděla provedená prosopografická sonda, zejména v 80. a první polovině 90. let 13. věku se do Říma uchýlilo více církevních hierarchů vypuzených ze svých diecesí z politických důvodů, zejména v souvislosti s povstáním a následnými boji o vládu nad Sicilským královstvím, také ale z jiných končin křesťanského světa (zde příklady mohou být cremonský biskup Emanuel či arménský katholikos Basilius). Jednou z možností jejich zaopatření a začlenění do organismu římské kurie byla právě participace na kolektivní kuriální indulgenční agendě. Konkrétnější poznatky ovšem i v tomto ohledu slibuje jedině zevrubná biografická analýza široké skupiny veškerých emitentů skupinových odpustkových listin kuriálních (arci)biskupů v období let 1280–1330. Ta by mohla rovněž specifikovat podíl dalších kategorií církevních hodnostářů *apud curiam Romanam* na kolektivních indulgenčních milostech: zcela zřejmě mezi ně patřili stálí kuriálové, zapojení do rutinního chodu kuriálního aparátu jak *in spiritualibus*, tak *in temporalibus*, stejně jako diecesní ordináři, pobývající u papežského dvora krátkodobě ve vlastních osobních, kariérních, diecesních nebo politických záležitostech.⁹⁹ Nezbytná se jeví také komparace s indulgenční produkcí samotných papežů: zejména v posledních dvou desetiletích 13. století a následně i v některých úsecích první třetiny 14. věku odpustkové aktivity kuriálních biskupů mohly co do kvantity i rozsahu udílených milostí podstatně převyšovat papežské odpustky a do značné míry je v kuriální listinné produkci nahrazovat.

Z roku 1295, ze kterého pochází nejstarší odpustková písemnost pro starobrněnský mariánský kostel, lze evidovat nápadně mnoho z Říma do pražské a olomoucké

98 *CDM III*, s. 238–240, č. 252; *RBM II*, s. 58–60, č. 151; *CDB V3*, s. 101, č. 1101. Viz Holinka, R.: *Sektářství v Čechách*, s. 35–43.

99 Názorným příkladem diecesního biskupa účastního se velmi aktivně vydávání kolektivních odpustků kuriálů a v Římě přitom dlícího jen krátkodobě v důležitém politickém posláním byl na konci Jubilejního roku 1300 minorita Antonín, v letech 1298(?)–1307 csanádský biskup, vicekancléř a přední dvořan Ondřeje III., posledního uherského krále z rodu Arpádovců. Blíže Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*.

diecese směřujících skupinových indulgencí kuriálních arcibiskupů a biskupů, patrně celkem osm.¹⁰⁰ Vyžádány byly zejména pro městské svatyně, vedle obou brněnských šlo o kostely v Bruntále, Jihlavě a Kladsku, ke kterým se přiřleňoval i farní kostel v Hradci nad Moravicí. Tříkrát byla pak obdařena řádová oratoria (klarisky v Olomouci a Znojmě, božehrobcí na Zderaze). Kvantum odráží snad zejména zvýšený příliv poutníků z českých zemí do Říma, zřejmě také ale oživení kuriální administrativy s příchodem energického papeže Bonifáce VIII. a s tím související koncentrací vysokého kléru v Římě na samém počátku jeho pontifikátu. V tomto ohledu byl však příznačně ještě hojnější první Svatý rok 1300, ze kterého je dnes známo nejméně devět obdobných odpustkových výsad pro české a moravské příjemce.¹⁰¹ V celoevropské perspektivě neobyčejně početné kolektivní indulgence římských kuriálů z prvního Jubilejního roku představují vůbec speciální výzkumné téma. Jejich detailní rozbor slibuje přispět k určitějšímu poznání organizace a průběhu této výjimečné události, původu a sociálního zařazení poutníků žádajících o skupinové odpustky i emitentů indulgencí, stejně jako k poodkrytí organizace a mechanismů vlastní indulgenční agendy.

Srovnání odpustkových písemností z let 1295 a 1320/1321 pro mariánský kostel na Starém Brně nechalo vyniknout rovněž rozdílům mezi indulgenční listinnou produkcí církevních hierarchů pobývajících přímo při papežském dvoře v Římě a poté v Avignonu a kolektivními odpustkovými listinami kuriálních biskupů působících na počátku éry avignonských pontifiků nadále v městě na Tibeře. Zde téma nabízí zevrubnější průnik do historie Říma, římského poutnictví a správního aparátu *patrimonii sancti Petri* v časech „avignonského zajetí“ církve.

Neméně lákavé je hlubší studium vlivu kolektivních odpustků papežských kuriálů na každodenní zbožnost v celoevropském kontextu, kde tyto masově, z jediného centra v jednotné formě vydávané písemnosti představovaly pro nejvyšší pontifiky a jejich kurií ideální prostředek obecného prosazování některých věroučných dogmat, idejí a záměrů. Zdůrazněna byla již role společných kuriálních indulgencí konce 13. a počátku 14. století při zevšeobecnění nauky o transsubstanciaci, širším zavedení svátku Božího Těla i při zintenzivnění mimoliturgické eucharistické úcty. Velmi často byly mezi privilegovanými úkony proponovány ale rovněž modlitby *Ave Maria* a *Angelus Domini* při večerním zvonění jako výraz mariánské devoce, obdobně jako obchůzky kostelů a zejména hřbitovů s modlitbami za zemřelé.¹⁰² Stejně tak je

100 Kromě vlastní starobrněnské indulgence dále viz *CDB VII.5*, s. 54–55 (Th 21), 115, tab. CIII; *CDM V*, s. 26–27, 135–136, č. 26, 131; *CDM VII*, s. 779–780, č. 151; *RBM II*, s. 731, č. 1704; *SUB VI*, s. 186, 189–190, č. 229, 234; Doležel, J.: *Kapitoly z dějin*, příloha II, č. 14–21; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015.

101 *CDM V*, s. 119–120, 150–151, č. 115, 146; *SUB VI*, s. 355–356, č. 458; *RBM II*, s. 1232–1233, č. 2814; *RBM IV*, s. 755, 758, č. 1920, 1927; Resch, R.: *Retzer Heimatbuch*, příloha, s. 25, č. I; Strnad, J.: *Listář královského města Plzně*, s. 2–3, č. 2; *Urkundenbuch des Cistercienserstiftes B. Mariae V. zu Hohenfurt in Böhmen*. Hrg. von Mathias Pangerl. Wien 1865, s. 58–59, 61, č. 54, 57; dostupné z: www.monasterium.net, cit. 23. 6. 2015.

102 Seibold, A.: *Sammelindulgenzen* (Dissert.), s. 318–328; Týž: *Sammelindulgenzen*, s. 276–283; Doležalová, E. — Hrdina, J. — Šmahel, F. — Uhlíř, Z.: *The Reception*, s. 113–114. Paraliturgické obchůzky hřbitovů doprovázené

naopak evidentní význam skupinových odpustků kuriálních arcibiskupů a biskupů pro poznání lokálních kultů a religiozity: ze své podstaty jde o téma jak místní, tak universální v rámci celé středověké Evropy.¹⁰³

---

modlitbami se vyskytly mezi odpustky nadanými aktivitami rovněž v indulgencích vyžádaných příjemci z českých zemí, kupříkladu roku 1300 pro kostel ve Staré Jesenici v Kladsku nebo 1323 pro svatyni v moravském Slavkově: [...] *aut qui cimiterium predictae ecclesie circuierint et pro animabus omnium ibidem quiescentium et omnium fidelium defunctorum oracionem dominicam cum salutatione agelica pia mente dixerint et devota. SUB VI, s. 355–356, č. 458; CDM VI, s. 191–192, č. 254. Viz také například SUB VI, s. 292–293, 354–355, č. 371, 456 (Svídnice, Šwiebodzice).*

- 103 Text vznikl v rámci Programu výzkumné činnosti Archeologického ústavu Akademie věd České republiky, Brno, v. v. i., na léta 2012–2017. Závěrečné poděkování náleží všem kolegyním a kolegům, kteří přispěli informací, odkazem nebo ochotným přístupem ke genezi tohoto příspěvku. V abecedním pořadí to jsou paní a pánové Eva Doležalová (Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.), Lukáš Führer, Dalibor Havel a Zbyněk Sviták (Ústav pomocných věd historických a archivnictví Filozofické fakulty Masarykovy univerzity), Jan Hrdina (Archiv hlavního města Prahy), Kateřina Charvátová (Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy), Hana Jordánková (Archiv města Brna), Josef Plch (Jedovnice), Kateřina Smutná (Moravský zemský archiv) a kolektiv pracovnic badatelný Moravského zemského archivu, Pavel Soukup (Centrum mediévistických studií, Praha), stejně jako Patrick N. R. Zutshi (Cambridge University Library, Department of Manuscripts and University Archives). Nejnověji mohou s potěšením alespoň stručně upozornit na další studii k problematice indulgenčních písemností pro starobrněnský klášter Králové: Studničková, Milada: *Iluminovaná odpustková listina pro klášter cisterciáček Aula Sanctae Mariae na Starém Brně z roku 1325*. In: Setkávání. Studie o středověkém umění věnované Kláře Benešové. Edd. Jan Chlábec, Zoë Opačić. Praha 2015, s. 405–421.

SEZNAM TEXTOVÝCH PŘÍLOH

- T1** Edice listiny z 25. března 1295, Řím: U římské kurie dlíci Filip arcibiskup v Salernu, Roger arcibiskup v Santa Severinu, Petronus biskup v Larinu, Štěpán biskup v Oppido Mamertině, Vilém biskup v Cagli, Sabba biskup v Miletu, Emanuel biskup v Cremoně, Robert biskup v Carinole, bratr František biskup ve Fanu, Aimard biskup v Luceře, bratr František biskup v Terracině, bratr Mořic biskup v Amelii a Manfred biskup v San Marco Argentanu, udílejí každý za sebe jednotlivě a s podmínkou souhlasu příslušného diecesního biskupa odpustky čtyřiceti dnů z církevního pokání všem, kteří v opravdové kajícínosti a po vyznání svých hříchů navštíví ve vyjmenovaných svátcích, v osmi dnech po těchto svátcích následujících a v jakoukoliv sobotu nebo neděli kostel Panny Marie před Brnem v olomoucké diecesi.
- T2** Edice listiny z období 5. září 1320–4. září 1321, Řím, u kostela sv. Blažeje *in Cantu secuto*: V Římě dlíci Anděl, biskup ve Viterbu a Tuscanii a bratr Štěpán, titulární biskup ve Verii, udílejí na prosby Oldřicha z Brna v olomoucké diecesi každý za sebe jednotlivě a s podmínkou souhlasu příslušného diecesního biskupa odpustky čtyřiceti dnů z církevního pokání všem, kteří v opravdové kajícínosti a po vyznání svých hříchů navštíví ve vyjmenovaných svátcích nebo v oktávách těchto svátků kostel Panny Marie v Brně a přispějí kostelu almužnou. Současně povolují knězi tohoto kostela, aby mohl udílet odpustky čtyřiceti dnů z církevního pokání těm, kteří jej doprovodí při cestě s Tělem Páně k nemocným.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B1** Třináct italských arcibiskupů a biskupů, přítomných u římské kurie, udílí odpustky celkem 520 dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně. Olomoučtí biskupové Dětřich a Konrád vyslovují s těmito odpustky souhlas. Listina z 25. března 1295, Řím. Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu E 9 Cisterciačky Brno, listiny, sign. C 1.
- B2** Anděl, biskup ve Viterbu a Tuscanii, a Štěpán, biskup ve Verii, udílejí odpustky celkem osmdesáti dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně a přispěli mu almužnou, a zmocňují kněze kostela k udílení čtyřicetidenních odpustků těm, kdo by je doprovodili s viatikem. Olomoucký biskup Konrád vyslovuje s těmito odpustky souhlas. Listina z období mezi 5. zářím 1320 a 4. zářím 1321, Řím, u kostela sv. Blažeje *in Cantu secuto*. Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu E 9 Cisterciačky Brno, listiny, sign. C 2.
- B3** Třináct italských arcibiskupů a biskupů, přítomných u římské kurie, udílí odpustky celkem 520 dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně. Olomoučtí biskupové
- Dětřich a Konrád vyslovují s těmito odpustky souhlas. Listina z 25. března 1295, Řím. Pečeti vydavatelů listiny. 1: Vilém, biskup v Cagliari; 2: Filip, arcibiskup v Salernu; 3: Štěpán, biskup v Oppido Mamertina; 4: Saba, biskup v Miletu. Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu E 9 Cisterciačky Brno, listiny, sign. C 1.
- B4** Třináct italských arcibiskupů a biskupů, přítomných u římské kurie, udílí odpustky celkem 520 dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně. Olomoučtí biskupové Dětřich a Konrád vyslovují s těmito odpustky souhlas. Listina z 25. března 1295, Řím. Pečeti vydavatelů listiny. 1: Aimard, biskup v Lucče; 2: Mořic, biskup v Amelii. Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu E 9 Cisterciačky Brno, listiny, sign. C 1.
- B5** Anděl, biskup ve Viterbu a Tuscanii, a Štěpán, biskup ve Verii, udílejí odpustky celkem osmdesáti dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně a přispěli mu almužnou, a zmocňují kněze kostela k udílení čtyřicetidenních odpustků těm, kdo by je doprovodili s viatikem. Olomoucký biskup Konrád vyslovuje s těmito odpustky souhlas. Listina z období mezi

5. zářím 1320 a 4. zářím 1321, Řím,
u kostela sv. Blažeje *in Cantu secuto*.

Pečeti vydavatelů listiny. 1: Anděl,
biskup ve Viterbu a Tuscanii;

2: Štěpán, biskup ve Verii.

Uloženo v Moravském
zemském archivu v Brně, fondu
E 9 Cisterciačky Brno, listiny,
sign. C 2.

TEXTOVÉ PŘÍLOHY

TI

U římské kurie dlíci Filip arcibiskup v Salernu, Roger arcibiskup v Santa Severinu, Petronus biskup v Larinu, Štěpán biskup v Oppido Mamertině, Vilém biskup v Cagli, Sabba biskup v Miletu, Emanuel biskup v Cremoně, Robert biskup v Carinole, bratr František biskup ve Fanu, Aimard biskup v Luceře, bratr František biskup v Terracině, bratr Mořic biskup v Amelii a Manfred biskup v San Marco Argentanu, udělí každý za sebe jednotlivě a s podmínkou souhlasu příslušného diecesního biskupa odpustky čtyřiceti dnů z církevního pokání všem, kteří v opravdové kajičnosti a po vyznání svých hříchů navštíví ve vyjmenovaných svátcích, v osmi dnech po těchto svátcích následujících a v jakoukoliv sobotu nebo neděli kostel Panny Marie před Brnem v olomoucké diecesi.

Řím, 1295, 25. března

Dětřich jako příslušný diecesní biskup olomoucký udílí s těmito odpustky souhlas.

Bez místa a data vydání (pouze přivěšením pečeti; po 1295, 25. březnu, před polovinou roku 1300 podle typu přivěšené pečeti)

Konrád jako příslušný diecesní biskup olomoucký udílí s těmito odpustky souhlas.

Bez místa a data vydání (po 1316, 13. červenci; před 1326, 8. srpnem; patrně Modřice, 30. května 1325)

Originální pergamenová, latinsky psaná listina, 66,8 × 41,6 — 6,0 cm (charta recta). Konsens olomouckého biskupa Konráda dopsán dodatečně mezi zakončení textu a horní okraj plíky. Původně k listině přivěšeno celkem patnáct mandorlovitých (zahroceně oválných) pečeti vydavatelů a potvzujících olomouckých biskupů Dětřicha a Konráda; Konrádova dnes ztracená pečeť (1.) na pergamenovém proužku 6 mm širokém provlečeném dvojitým zářezem v plíce, pečeti další (2.–15.) na dvojzávěsu tvaru „V“, s dvěma otvory v plíce; pečeti vydavatelů v červeném vosku na provázcích spletených z různobarevných konopných nití (2.–9. a 11.–15.), pečeť Dětřicha (10.) z přírodního vosku tmavomedové barvy na svazku jasně červených hedvábných nití.

MZA, fond E 9, listina sign. C 1, 1295, 25. březen, Řím. Velmi stručné registry listiny přinášejí CDM V, s. 22, č. 20; RBM II, s. 731, č. 1705.

Text originálu

Universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis nos Philippus Salernitanus et Rogerius Sancte Severine miseratione divina archiepiscopi, Petronus Alarinensis, Stephanus Oppidensis, Guillelmus Callensis, Sabba Militensis, Emanuel Cremonensis, Robertus Calinensis, frater Franciscus Fanensis, Aymardus Lucerinus, frater

Franciscus Tarracinensis, frater Maurus Ameliensis et Manfredus Sancti Marci episcopi salutem in Domino sempiternam. Vite perennis^a gloria, qua mira benignitas Conditoris omnium beatam coronat aciem civium supernorum a redemptis precio sanguinis fusi de pretioso corpore Redemptoris, meritorum debet acquiri virtute, inter que illud esse pregrande dinoscitur, quod ubique sed^b precipue in sanctorum ecclesiis maiestas Altissimi collaudetur. Rogamus itaque universitatem vestram et hortamur in Domino in remissione vobis peccaminum iniungentes, quatinus ad ecclesiam sancte Marie ante Brunnam, Olomucensis diocesis, imploraturi a Domino veniam delictorum in humilitatis spiritu accedatis. Nos enim, ut Christi fideles quasi per merita salubriter ad premia invitemus, de omnipotentis Dei misericordia et beatorum Petri et Pauli Apostolorum eius auctoritate confisi^c omnibus vere penitentibus et confessis^d, qui ad ecclesiam ipsam in festivitatibus beate Marie Virginis, videlicet Nativitatis, Annuntiationis, Purificationis et Assumptionis eiusdem Virginis gloriose, in cuius honore dicta ecclesia est fundata, necnon et in festo Nativitatis, Resurrectionis et Ascensionis^e Domini ac etiam Pentecostes, sanctorum Petri et Pauli et aliorum omnium Apostolorum, singulis diebus sabbati et dominici ac per octo dies festivitates ipsas immediate sequentes devote visitaverint annuatim singuli singulas quadragenas de iniuncta sibi penitentia, misericorditer in Domino relaxamus, dummodo diocesani voluntas ad id accesserit et consensus. In cuius rei testimonium presentes litteras ex inde fieri fecimus nostrorum sigillorum munimine roboratas. Datum Rome anno Domini millesimo ducesimo nonagesimo quinto mense martii, die XXV eandem mensis, VIII. indictionis, pontificatus domini Bonifacii pape VIII. anno primo.

Et nos Conradus Dei gratia episcopus Olomucensis premissas indulgentias venerabilium patrum archiepiscoporum et episcoporum ecclesie sancte Marie ante Bruennam largitas, ipsas prout provide sunt concessae ratas habentes et gratas, auctoritate ordinaria roboramus sigillum nostrum presentibus in testimonium appendendo.^f

^a) perrhepnis *v orig.*; ^b) set *v orig.*; ^c) confixi *v orig.*; ^d) confexis *v orig.*; ^e) Ascentionis *v orig.*; ^f) Et nos Conradus ... in testimonium appendendo *připsáno jinou rukou, písařem kanceláře olomouckého biskupa Konráda, patrně 30. května 1325 na Modřicích.*

Český překlad

Všem věrným v Kristu, čtoucím tuto listinu, my Filip salernský a Roger santaseverinský, ze smilování Božího arcibiskupové, Petronus larinský, Štěpán oppidský, Vilém cagliský, Saba miletský, Emanuel cremonský, Robert carinolský, bratr František fanský, Aimard lucerský, bratr František terracinský, bratr Mořic amelijský a Manfred ze San Marca, biskupové, věčnou spásu v Pánu! Života věčného sláva, kterou podivuhodná dobrotivost Stvořitele všeho korunuje blažený zástup nebešťanů, žádá, aby ti, kdo byli vykoupeni cenou krve vylité z drahocenného těla

Vykupitele, dosahovali ctnosti zásluh, mezi nimiž se jako zvláště významná uznává ta, když se všude, obzvláště však v kostelech svatých, chválí majestát Nejvyššího. Žádáme tedy vás všechny a povzbuzujeme vás v Pánu, připojujíc k tomu odpuštění vašich hříchů, abyste v pokoře ducha přicházeli ke kostelu svaté Marie před Brnem v olomoucké diecesi a vyprošovali od Pána prominutí hříchů. My totiž, abychom Kristu věrné za zásluhy blahodárně jakoby pozvali k této odměně, důvěřující v milosrdenství všemohoucího Boha a autoritu jeho svatých apoštolů Petra a Pavla, všem opravdově se kajícím a vyznavším se, kteří zbožně navštíví každoročně tento kostel o svátcích blahoslavené Panny Marie, totiž o Narození, Zvěstování, Očištování a Nanebevzetí této přeslavné Panny, k jejíž počtě byl tento kostel založen, a stejně tak o svátku Narození, Zmrtvýchvstání a Nanebevstoupení Páně a taktéž o Letnicích, svátcích svatých Petra a Pavla a všech dalších apoštolů, veškerých dnech soboty a neděle, jakož i po osm dní po těchto svátcích bezprostředně následujících, každý jednotlivě kvadrageny z jim uloženého pokání milosrdně v Pánu promíjíme, pokud k tomu přistoupí vůle a souhlas diecesního biskupa. Na dosvědčení této věci jsme tudíž dále nechali vystavit tuto listinu potvrzenou oporou našich pečeti. Dáno v Římě léta Páně tisícího dvoustého devadesátého pátého, měsíce března, dne dvacátého pátého téhož měsíce, osmé indikce, pontifikátu pana papeže Bonifáce VIII. roku prvního.

A my, Konrád, z Boží milosti biskup olomoucký, tyto výše zmíněné odpustky ctihodných otců arcibiskupů a biskupů, udělené kostelu svaté Marie před Brnem, tak jak byly prozíravě poskytnuty, považujeme za platné a žádoucí a z autority našeho úřadu je potvrzujeme a na důkaz toho přivěšujeme naši pečeť.

(Překlad Lubor Kysučan — Jiří Doležel)

Pečeti

Pečeti (udávány rozměry skutečně zachované, p. p. = pečební pole; v opisech užito výhradně gotické majuskuly s unciálními prvky):

- 1) *Konráda, biskupa olomouckého, ztracena.*
- 2) *Filipa, arcibiskupa salernského, 63 × 43 mm (obr. B3:2); nitě provázku závěsu béžově žluté a bělavé, v p. p. ve složité chrámové architektuře stojící arcibiskup s mitrou a palliem, v levici berla, pozvednutou pravíci žehná; v horní třetině p. p. nad jeptiškovitým záklenkem ve třech kaplicových vimperkových výklencích v polopostavách uprostřed Kristus Pantokrator, vlevo adorující anděl, vpravo sv. Filip Apoštol (sv. Jan Křtitel?). Opis dovnitř vydělen plastickou lištou, téměř zcela olámán, čitelné pouze ... DEI GRA ...*
- 3) *Rogera, arcibiskupa santaseverinského, 57 × 31 mm; nitě provázku závěsu přírodně žluto-béžové, v p. p. na faldistoriu sedící arcibiskup s mitrou a palliem, s berlou v levici, pozvednutou pravíci žehná, nohy na podestě o dvou obloucích. Opis v oboustranných plastických lištách, olámán, čitelné pouze / ROGE//// //I•GRA•ARCh ... ////INE•.*

- 4) *Petrona, biskupa larinského, 53 × 32 mm; nitě provázku závěsu přírodně žluto-béžové, v p. p. ve spodních dvou třetinách pod jednoduchým obloukovým baldachýnem stojící biskup s mitrou, s berlou v levici. Nad baldachýnem polopostava Madony s rouškou na hlavě a s Ježíškem (s křížovým nimbem) v náruči při levém boku, vpravo od Madony symbol ○ (snad měsíc?). Opis v oboustranném perlovci, olámán, čitelné pouze + S•PE/////////I/ ... PI.*
- 5) *Štěpána, biskupa oppidského, 50 × 29 mm (obr. B3:3); nitě provázku závěsu béžovožluté a bělavé, v p. p. sloupová chrámová architektura, v dolní polovině před stylizovanými kovnými chrámovými dveřmi ve sloupovém portálu završeném trojobloukem doleva klečící biskup s mitrou, v sepjatých rukou berla. V horní polovině p. p. v polopostavě Kristus Salvator Mundi, okolo čtveřice šesticípých hvězd. Opis v oboustranném perlovci, olámán, čitelný pouze začátek + S //PANnVS ... , jinak jen jednotlivá písmena.*
- 6) *Viléma, biskupa cagliškého, 51 × 35 mm (obr. B3:1); nitě splétaných pramenů závěsu zelenomodré a žluté, v p. p. stojící biskup s mitrou, s berlou v levici, pozdviženou pravíci žehná. Opis v oboustranném perlovci, dovnitř s jemnou lištou, olámán, čitelné pouze // GVILL//// // GRA CALLEN:EPI.*
- 7) *Saby, biskupa miletského, 45 × 29 mm (obr. B3:4); nitě jemně splétaných pramenů závěsu světle béžové až bělavé. V p. p. kaplová architektura, nad spodním vimperkovým obloukem dvojice výklenků završených vimperky, nad nimi věž. V dolním výklenku v polopostavě doprava klečící biskup s mitrou, se sepjatýma rukama, výše v levém výklenku sv. Mikuláš Myrský, patron katedrály v Miletu, v pravém výklenku sv. Sáva Archimandrita, osobní patron biskupův. Opis zřejmě v oboustranném perlovci, olámán, zčásti čitelný v levé polovině: ... //TIA ///TEN EPI.*
- 8) *Emanuela, biskupa cremonského, 50 × 30 mm; nitě provázku závěsu tmavě zelené, v p. p. na trůně s podestou a ozdobně zakončenými sloupky opěradel sedící biskup, s berlou v levici a procesním křížem (?; popřípadě křížem arcibiskupským jako zvláštním vyznamenáním nebo symbolem zvláštního papežského pověření nebo titulu comes?) v pravici (na žerdi kříže snad praporec?), po straně vlevo srpek měsíce s lidskou tváří, vpravo šesticípá hvězda. Opis v oboustranném perlovci: / EMANVEL DI GRA EPI / C//ITS CREMON.*
- 9) *Roberta, biskupa carinolského, 46 × 28 mm; nitě provázku závěsu zelenomodré, v p. p. pod baldachýnovou architekturou doprava klečící biskup s mitrou, se sepjatýma rukama. V horní polovině p. p. dvě klečící, k sobě obrácené polopostavy (pravá z nich s biskupskou mitrou), v rukou společně třímající tyč zakončenou nezřetelným předmětem. Zřejmě výjev z legendy sv. Bernarda Carinolského (z Capuy), patrona diecese. Opis v oboustranném perlovci, čitelné pouze / ROBERTI DEI GRA EPIS //////////SI.*
- 10) *Dětřicha, biskupa olomouckého, 64 × 44 mm; volně vinuté nitě závěsu hedvábné jasně červené, v p. p. na podestě stojící biskup s mitrou, s berlou v levici, pozdviženou pravíci žehná, nad jeho hlavou kaplový architektonický baldachýn se třemi věžemi. Opis v oboustranném perlovci, dovnitř s jemnou lištou, /HEODERICVS DEI GRA EPS OLOMVCEN (pečeť III. typu, užívaná mezi lety 1290 a polovinou roku 1300: srov. Šebánek, J.: Studie o kanceláři, s. 204–205, tp. III; Nový, R.: Pečeti, s. 196–197, tp. III; CDB VII.6, s. 22, č. 30 2b, 1/III, tab. XD).*
- 11) *bratra Františka, biskupa fanského, 49 × 31 mm; tvrdě splétané nitě provázku závěsu světle béžové, v p. p. v horních dvou třetinách ve vimperkové kaplové architektuře na lavici sedící*

Madona s rouškou na hlavě a s Ježíškem v náruči při levém boku, kterému podává jablko (?), v dolní třetině v kaplovém výklenku s kružbovým, vimperkem završeným záklenkem doprava klečící biskup s mitrou, s berlou v sepjatých rukou. Opis snad s vnitřním perlovcem, zcela olámán.

- 12) *Aimarda, biskupa lucerského, 51 × 31 mm (obr. B4:1); provázek závěsu spleten ze svazků nití žlutých a světle modrých, v p. p. ve spodních dvou třetinách pod jednoduchým trojbloukovým baldachýnem na podestě stojící biskup s mitrou, s berlou v levici, pozdviženou pravíci žehná, po obou jeho bocích vždy po dvou osmicípých hvězdách. Nad baldachýnem sedící (?) Madona s korunou a rozpuštěnými vlasy (?), s Ježíškem (s křížovým nimbem a jablkem v ruce?) stojícím při jejím levém boku. Opis v oboustranném perlovcí, olámán, čitelná pouze jednotlivá písmena.*
- 13) *bratra Františka, biskupa terracinského, 51 × 36 mm; provázek závěsu spleten ze silných svazků nití žlutých a modrých, v p. p. stojící biskup s mitrou, s berlou v levici, pozdviženou pravíci žehná. Opis v oboustranném perlovcí, dovnitř s jemnou lištou, +S FRIS:FRACISCI /ERRACInEn•EPI.*
- 14) *bratra Mořice, biskupa amelijského, 64 × 37 mm (obr. B4:2); provázek závěsu spleten ze svazků nití žlutých a světle modrých, v p. p. ve spodních dvou třetinách v gracilní sloupkové architektuře završené jeptiškovitým záklenkem stojící biskup s mitrou, s berlou v levici, pozdviženou pravíci žehná. Nad záklenkem v kaplové architektuře s fiálami po stranách polopostava Madony s korunou a rouškou, s Ježíškem (s křížovým nimbem) v náruči při jejím levém boku. Opis v oboustranných lištách, olámán a otačen, pouze v poslední čtvrtině čitelná písmena mEL.*
- 15) *Manfreda, biskupa ze San Marca, 52 × 31 mm; provázek závěsu spleten z jemnějších svazků nití béžově žlutých a hnědých, v p. p. na podestě stojící biskup s mitrou, s berlou v levici, pozdviženou pravíci žehná, vlevo lilie, vpravo šesticípá hvězda. Opis dovnitř v perlovcí, olámán.*

T 2

V Římě dlící Anděl, biskup ve Viterbu a Tuscanii a bratr Štěpán, titulární biskup ve Verii, udílejí na prosby Oldřicha z Brna v olomoucké diecesi každý za sebe jednotlivě a s podmínkou souhlasu příslušného diecesního biskupa odpustky čtyřiceti dnů z církevního pokání všem, kteří v opravdové kajícínosti a po vyznání svých hříchů navštíví ve vyjmenovaných svátcích nebo v oktávách těchto svátků kostel Panny Marie v Brně a přispějí kostelu almužnou. Současně povolují knězi tohoto kostela, aby mohl udílet odpustky čtyřiceti dnů z církevního pokání těm, kteří jej doprovodí při cestě s Tělem Páně k nemocným.

Řím, u kostela sv. Blažeje in Cantu secuto, 1320, 5. září — 1321, 4. září

Konrád jako příslušný diecesní biskup olomoucký udílí s těmito odpustky souhlas.

Bez místa a data vydání (po 1320, 5. září — 1321, 4. září; před 1326, 8. srpnem; patrně Modřice, 30. května 1325)

Originální pergamenová, latinsky psaná listina, 28,5 × 24,0 — 4,2 cm (charta recta). Konsens olomouckého biskupa Konráda připsán dodatečně mezi horní okraj textu a horní okraj listiny. K listině přivěšeny tři mandorlovité (zahroceně oválné) pečeti obou vydavatelů a potvrzujícího olomouckého biskupa Konráda; Konrádova pečeť (2.) na pergamenovém proužku 8 mm širokém provlečeném jednoduchým zářezem v plíce, pečeti obou vydavatelů (1. a 3.) na dvojzáběsu tvaru „V“, s dvěma otvory v plíce; pečeti vydavatelů v červeném vosku na ozdobných, při spodním okraji pergamenu zauzlených stužkách, tkaných do pravidelných dekorativních mřížovitých obrazců z nití bělavé, žluté a modrozelené barvy; pečeť Konráda s korpusem z přírodního vosku a vlastní pečetní plochou z vosku červeného.

MZA, E 9, listina sign. C 2 [1320, 5. září–1321, 4. září], Řím, u kostela sv. Blažeje in Cantu secuto; regesta CDM VI, s. 133, č. 175; RBM III, s. 272, č. 642; Šebánek, J.: Archivy, s. 91, č. 478.

Text originálu

Universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis **Angelus Viterbiensis et Tuscanensis et frater Stephanus Verisiensis Dei gratia episcopi** salutem in Domino sempiternam. Quoniam, ut ait Apostolus, omnes stabimus ante tribunal Christi¹ recepturi prout in corpore gessimus sive bonum fuerit sive malum², oportet nos diem messonis extreme misericordie operibus prevenire ac eternorum intuitu seminare in terris, quod reddente Domino cum multiplicato fructu recolligere debeamus in celis, firmam spem fiduciamque tenentes, quoniam qui parce seminat, parce et metet, et qui seminat in benedictionibus, de benedictionibus metet et vitam eternam³. Cum igitur ex parte dilecti nobis in Christo filii nostri **Ulrici de Brunna Olmucensis^a diocesis** nobis humiliter supplicatum fuerit, ut omnibus venientibus ad ecclesiam beate Marie in Bruna velimus exhibere indulgentiam. Nos vero de

omnipotentis Dei misericordia et beatorum Petri et Pauli Apostolorum eius auctoritate confisi omnibus vere penitentibus et confessis, qui vel que predictam ecclesiam visitaverint in festivitibus seu solempnitibus Nativitatis, Circumcisionis, Epiphanie, Parasceve, Resurrectionis et Ascensionis Domini, Pentecostes, Trinitatis, in festo sancti Iohannis Baptiste, sancti Michahelis^b Archangeli, in festivitibus etiam Nativitatis, Annuntiationis, Purificacionis et Assumptionis gloriose Virginis Marie, in festivitibus beatorum Petri et Pauli Apostolorum et aliorum apostolorum atque evangelistarum, in festivitibus sancti Nicolay^c, sancti Martini Confessorum, sancte Katherine, Margarete Virginum, in anniversario dedicationis ipsius **ecclesie** et in festo omnium sanctorum et per eorum actavas, manusque porrexerint adiutrices quilibet nostrum quadraginta dies de iniunctis sibi penitentiis in Domino misericorditer relaxamus. Ceterum vero ut maxima devotionis a populo habeatur cum Corpus Christi infirmos a sacerdote defertur, auctoritate nostra concedimus predictae **ecclesie** sacerdoti, ut cum eum contingat Corpus Christi infirmis deferre, quod indulgentiam possit dare quadraginta dierum, dummodo voluntas diocesani ad id accesserit et consensus. Datum Rome apud sanctum Blasium in Cantu secuto, pontificatus domini Iohannis pape XXII. anno quinto.

Nos quoque Conradus Dei gratia episcopus Olomucensis infrascriptas indulgentias ecclesie sancte Marie ante Bruennam elargitas ratas habentes et gratas, ipsas prout provide sunt consesse auctoritate ordinaria confirmamus, sigillum nostrum presentibus in testimonio appendendo.^d

^{a)} Olms zkráceno v orig.; ^{b)} tak v orig.; ^{c)} tak v orig.; ^{d)} Nos quoque Conradus ... in testimonio appendendo *připsáno jinou rukou, písárem kanceláře olomouckého biskupa Konráda, patrně 30. května 1325 na Modřicích.* ¹⁾ Řím. 14, 10; ²⁾ 2 Kor. 5, 10; ³⁾ 2 Kor. 9, 6. *Tučnými literami vyznačeny textové pasáže písárem jiným, než byl původní písář listiny dopsané dodatečně do vynechaných cesur při konečném vyhotovení a zpečetění indulgence.*

Český překlad

Všem věrným v Kristu, čtoucím tuto listinu, Anděl viterbský a tuscanský a Štěpán verijský, z Boží milosti biskupové, věčnou spásu v Pánu! Neboť, jak praví Apoštol, všichni staneme před Kristovým tribunálem, abychom byli přijati tak, jak jsme si počínali v těle, ať už to bylo dobré či špatné, je zapotřebí, abychom skutky předcházeli den seslání posledního milosrdenství a se zřením k věčnosti zasévali do země semena, která při opětovném Božím příchodu budeme v nebesích sklízet s mnohonásobným užitekem, a chovali pevnou naději a důvěru, neboť kdo skoupě zasévá, ten i skoupě sklízí, a kdo zasévá s požehnáním, ten i s požehnáním sklízí – a to i život věčný. A protože ze strany nám milého syna v Kristu našeho Oldřicha z Brna v olomoucké diecesi byla na nás pokorně vznesena prosba, abychom všem, kdo přicházejí do kostela blahoslavené Marie v Brně, ráčili poskytnout odpustky, my tedy,

důvěřující v milosrdenství všemohoucího Boha a autoritu jeho svatých apoštolů Petra a Pavla, všem opravdově se kajícím a vyznavším se, kteří nebo které navštíví řečený kostel o svátcích neboli slavnostech Narození, Obřezání, Zjevení, Velkého pátku, Zmrtvýchvstání a Nanebevstoupení Páně, Letnic, Trojice, o svátku svatého Jana Křtitele, svatého Michala Archanděla, a také o svátcích Narození, Zvěstování, Očišťování a Nanebevzetí přeslavné Panny Marie, o svátcích svatých Petra a Pavla Apoštolů a dalších apoštolů a evangelistů, o svátcích svatého Mikuláše, svatého Martina Vyznavačů, svaté Kateřiny, Markéty Panen, ve výročí posvěcení tohoto kostela a o svátku Všech svatých a v jejich oktávách, a podají pomocné ruce, každý z nás v Pánu milosrdně promjíme čtyřicet dnů z jim uloženého pokání. A dále, aby byla od lidu prokazována co největší úcta, když je knězem nesenो nemocným Tělo Kristovo, z naší autority dovolujeme knězi řečeného kostela, aby když se stane, že nese nemocným Tělo Kristovo, mohl mít moc udělit odpustky čtyřiceti dnů, pokud k tomu přistoupí vůle a souhlas diecesního biskupa. Dáno v Římě u svatého Blažeje *in Cantu secuto*, pontifikátu pana papeže Jana XXII. roku pátého.

Rovněž my, Konrád, z Boží milosti biskup olomoucký, tyto výše psané odpustky udělené kostelu svaté Marie před Brnem považujeme za platné a žádoucí a tak, jak byly prozíravě poskytnuty, je z autority našeho úřadu potvrzujeme a na důkaz toho přivěšujeme naši pečeť.

(Překlad Lubor Kysučan — Jiří Doležel)

Pečeti

Pečeti (udávány rozměry skutečně zachované, p. p. = pečetní pole; v opisech užito výhradně gotické majuskuly s unciálními proky):

- 1) *Anděla, biskupa viterbského a tuscanského, 62 × 42 mm (obr. B5:1); v p. p. složité komponovaná, do tří úrovní rozčleněná sakrální architektura, ve vrcholovém hrotitém záklenku v polopostavě Kristus jako Salvator Mundi s písmeny A a Ω po stranách, pod ním v poli završeném dvojobloukem scéna Zvěstování (Archanděl Gabriel jako osobní patron biskupův, Panna Maria, mezi nimi amfora s líliemi), v obdobně koncipovaném spodním poli v plných postavách vlevo sv. Petr Apoštol (patron biskupa jako náměstka vikáře Patrimonii sancti Petri i patron katedrály v Tuscánii), vpravo sv. Vavřinec (patron katedrály ve Viterbu), charakterizovaní nápisy v dělicím horním pruhu S. PE S. LAV. Další figurální výjev ve spodním cípu pečeti olámán. Opis v oboustranném perlovci, silně olámán, fragmentární: ... /EI GRA VI///BIEn•ET ///CAnEn EPI.*
- 2) *Konráda, biskupa olomouckého, 70 × 50 mm; v p. p. postava biskupa sedícího na faldistoriu s opěradly zakončenými zvířecími hlavami (psími nebo vlčími?), s mitrou, s biskupskou berlou v levici, pozdvíženou pravicí žehná. Opis v oboustranném perlovci: +S•COnRADI•DEI•GR///A•EPI•OLOmVCEnSI' (vyobrazení viz například Müller, Karel: Listiny a pečeti na moravskoslezském pomezí v době Jana Lucemburského. In: Král, který létal.*

Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského. Katalog výstavy. Ed. David Majer. Ostrava 2011, s. 336, č. 108).

- 3) Štěpána, titulárního biskupa verijského, 54 × 32 mm (obr. B5:2); v p. p. postava stojícího biskupa s plnovousem, s mitrou, s biskupskou berlou v levici, pozdviženou pravicí žehná. Opis v oboustranném perlovci: +S STEFAnVS DEI GRA EPS VERREnSIS ALLOnIESI.

KAMIL BOLDAN

**BRNĚŇSTÍ PROTOTYPOGRAFOVÉ KONRÁD
STAHEL A MATYÁŠ PREINLEIN A JEJICH
ÚŘEDNÍ JEDNOLISTOVÉ TISKY**

Summary: In the first part, the article sums up our knowledge concerning the oldest Moravian printing workshop, which was run by printers of German origin Konrad Stahel and Matthias Preinlein in Brno between 1485 and 1499. In the second part, the text analyzes four typographic broadsides of official (or semi-official) nature, issued by the Brno prototypographers for the needs of the church.

Keywords: printing workshop, typographic broadsides, indulgences, letter of indulgence, Rosary confraternity, Hospital of the Holy Spirit in Rome

Tři nejstarší tiskárny byly založeny v katolických oblastech Čech a Moravy. První tiskárna vznikla asi roku 1476 v Plzni. Za uvedením knihtisku do tohoto města stála nejspíše aktivita pražské kapituly, jež zde od znovuvypuknutí vnitřních válek na sklonku vlády Jiřího z Poděbrad pobývala a v době sedisvakance zastupovala arcibiskupa. První tři tituly z let 1476 až 1479 byly latinské a vznikly pro potřebu katolické církve. V roce 1484 tiskl ve Vimperku Johann Alakraw, jenž se na českou stranu Šumavy načas přesunul z bavorského Pasova a vedle dvou latinských teologických titulů tu vydal jednolistovou českou minuci. Utravvistickou Prahu o rok předstihlo ještě Brno, kde tiskařská oficína začala pracovat roku 1486.¹ Knih-tisk v Čechách se záhy vyhranil jazykově českou produkcí.² Trh s latinskými a německými tisky tu byl téměř úplně přenechán silnému importu, jemuž nebylo možno konkurovat ani typografickou úrovní, ani prodejní cenou. Na Moravě panovala v inkunábulovém období situace odlišná. Zdejší tiskaři byli německého původu, tiskli písmys, která si přivezli z ciziny, a vydávali převážně latinské tituly.³

Brněští prototypografové Konrád Stahel a Matyáš Preinlein pracovali od počátku na vysoké technické úrovni, která předstihovala české oficíny a byla srovnatelná se standardní evropskou produkcí. Konrád Stahel pocházel z malého města Blaubeuren ve Švábsku, kde se tisklo již v roce 1474.⁴ Od roku 1473 snad jistý čas studoval na univerzitě v Ingolstadtu a později se rozhodl pro novou profesi impressora. Nikdy nepůsobil samostatně, vždy ve společenstvích. Jako tiskař je nejprve doložen v Pasově. V roce 1482 vystupuje jako společník tamního tiskaře Benedikta Mayra, činného od roku 1480.⁵ Spolu s Mayrem je uveden ve dvou tiscích z března a července 1482.⁶ Společně vydali učebnici Bernarda Pergera *Grammatica nova* a soubor textů o svatém Jeronýmovi.⁷ Stahel asi na podzim toho roku z Pasova odešel,

1 V širším kontextu Boldan, Kamil: *Záhada Kroniky trojanské. Počátek českého knihtisku*. Praha 2010, kde uvedena další literatura.

Tento příspěvek byl vypracován v rámci institucionálního výzkumu Národní knihovny ČR, oblast 5: Výzkum knižní kultury pozdně středověkých Čech.

2 Voit, Petr: *Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století*. Bibliotheca Strahoviensis 8–9, 2007, zejména s. 121–122.

3 Srov. kupříkladu *Počátky českého knihtisku*. Praha, 6.–31. října 1976. Katalog výstavy. Ed. Emma Urbánková. Praha 1976, s. 19–24.

4 *Der Frühdruck im deutschen Südwesten 1473–1500. Eine Ausstellung der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart*. Katalog výstavy. Ed. Peter Amelung. Stuttgart 1979, s. XVII.

5 Geldner, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten. Erster Band, Das deutsche Sprachgebiet*. Stuttgart 1968, s. 233. Není naopak doloženo, že by po 1477 tiskl nejprve v Ulmu, jak uvádí Encyklopedie dějin města Brna. On-line. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=11477, cit. 6. 8. 2014.

6 Srov. souborný katalog tisků 15. století *Inkunabula Short Title Catalogue* (dále jen Katalog tisků ISTC). On-line. Dostupné z: <http://www.bl.uk/catalogues/istc/>, cit. 6. 8. 2014. Katalog tisků ISTC, kat. č. ip00278300, kat. č. ih00242000.

7 Jako další tisk dokončila pasovská tiskárna 11. září dílo Jakoba de Clusa: *De animabus exutis a corporibus*, ovšem v impresu jména tiskařů přímo uvedena nejsou, viz Katalog tisků ISTC, kat. č. ij00023000.

neboť v listopadu 1482 již vystupuje jako nový Mayrův společník Johann Alakraw, jenž později tiskl ve Vimperku. Stahel se rozhodl odejít na zkušenou do Benátek, jež se stávaly nejnávštěvnějším centrem typografického umění.⁸ Vstoupil do společenství s Ondřejem Corvem de Corona a Martinem de Czeidino, tiskaři původem ze Sedmihradska, a 28. září dokončili *Breviarium Olomucense*.⁹ Vedle tohoto breviáře pro olomouckou diecézi vydali pro potřeby pražské diecéze *Diurnale Pragense*.¹⁰ Zdá se, že ve městě s nebyvalou konkurencí neměl Stahel dostatek kapitálu k samostatné činnosti a nějaký čas pracoval v podniku slavného tiskaře Erharda Ratdolta. K osamostatnění ho asi přimělo až Ratdoltovo rozhodnutí přesunout svůj podnik z Benátek do rodného Augsburgu. Stahel využil své předchozí kontakty na olomouckou diecézi a odešel na Moravu, kde tehdy ještě žádná tiskárna nepracovala. U Ratdolta si ještě nechal zhotovit patrice písma, případně i další vybavení pro novou officínu. Možná již tehdy odcházel spolu s ním do Brna i další tiskař německého původu Matyáš Preinlein, jenž pocházel z Ulmu. Seznámili se v Benátkách, kde se Preinlein zaučoval. K této své praxi se přihlásili později roku 1491, když se v impresu Ostřihomského misálu hrdě označili jako „*impressores Veneti*“.¹¹ Můžeme snad soudit, že spíše v pozadí stojící Preinlein měl na starosti vlastní technický provoz brněnské officíny, zatímco Stahel její obchodně-nakladatelskou stránku.

Za přesunem obou impresorů na Moravu snad stálo pozvání Jana Filipce, předního rádce a diplomata uherského krále Matyáše Korvína a zhruba od roku 1484 také administrátora olomouckého biskupství.¹² Filipec byl ovlivněn vyspělým kulturním prostředím uherského dvora, stejně jako Itálie, kde delší čas pobýval, a sám vlastnil zajímavou knihovnu.¹³ Podobně jako v případě první tiskárny činné na území Čech stojí i za uvedením knihtisku na Moravu aktivita představitelů katolické církve, kteří si uvědomili možnosti knihtisku při obnově farní sítě poničené za husitských válek a jejím znovuvybavení kvalitními liturgickými knihami a dalšími pomůckami. Stahel s Preinleinem však první moravskou tiskárnu nezaložili v biskupské Olomouci, ale roku 1486 v Brně. Není vyloučeno, že Konrád byl v příbuzenském vztahu s brněnským patricijským rodem Stahelů.¹⁴ Svou roli mohla sehrát i skutečnost, že

8 Geldner, F.: *Die deutschen Inkunabeldrucker. Ein Handbuch der deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts nach Druckorten. Zweiter Band, Die fremden Sprachgebiete*. Stuttgart 1970, s. 80.

9 Katalog tisků ISTC, kat. č. ib01172900.

10 Katalog tisků ISTC, kat. č. id00287400.

11 Zpočátku pracovali anonymně a jejich jména jsou společně uvedena pouze v misálu z roku 1491. Stahelovo samotné jméno je potom uvedeno ještě ve třech tiscích.

12 Kalous, Antonín: *Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a český král*. České Budějovice 2009, s. 218–219.

13 Srov. mimo jiné Csapodi, Csaba: *Die erhalten gebliebenen Bücher des Johann Filipec (Pruis), Bischof von Großwardein (um 1431–1509)*. Gutenberg Jahrbuch 1975, s. 338–340.

14 Jak soudí Flodrová, Milena: *K počátkům knihtisku v Brně*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 6, 1964, s. 162–163. Dále srov. Dokoupil, V.: *První tiskaři a některá příbuzná povolání v Brně v 15. století*. In: *Knihtisk v Brně a na Moravě*. Sborník z konference Sborník z Konference historiků k 500. výročí knihtisku v Brně, 4. září 1986. Brno 1987, s. 18–20.

za tisk liturgických knih pro olomouckou diecézi a jejich korigování byl odpovědný brněnský kanovník a absolvent vídeňské univerzity Pavel Reyhel z Ivančic.¹⁵

Poté, co zaniklo několik menších tiskáren na území střední Evropy, které pracovaly v 70. letech či první polovině 80. let 15. století (Budín, Bratislava, Krakov, Chełmno (?), Vratislav, Vídeň), bylo Brno nejvýhodněji položenou tiskařskou lokalitou. Stahel s Preinleinem jistě počítali s vývozem některých titulů i do sousedních zemí. Ostatně i dnešní místa dochování brněnských prvotisků naznačují, že část produkce šla na slezský, polský, uherský a rakouský trh, ale překvapivě mýjela Čechy.¹⁶ Teprve roku 1492 byla obnovena tiskařská činnost ve Vídni Johannem Winterburgerem, jehož podnik znamenal pro brněnské impresory silnou konkurenci. Brněnská tiskárna nakonec pracovala až do roku 1499.

Význam brněnského knihtisku zůstával dlouho nedoceněn. Přispěla k tomu skutečnost, že ještě v první polovině 20. století bylo známo jen osm brněnských prvotisků,¹⁷ ale i cizojazyčný charakter produkce, který byl přehlížen jako nenárodní. V poválečných desetiletích byl během katalogizace významných inkunábulových fondů objeven až překvapivý počet dosud neznámých brněnských tisků, povětšinou útlých či jednolistových.¹⁸ Dnes tak z produkce brněnské tiskárny známe dvacet tři tisků, což je zhruba jedna třetina všech inkunábul vytištěných na území Čech a Moravy. Díky úsilí brněnského knihovníka Vladislava Dokoupila byla produkce tiskárny zevrubně bibliograficky zpracována.¹⁹

-
- 15 Srov. Tobolka, Zdeněk Václav: *Psalterium Olomucense z r. 1499*. Praha 1932, průvodní sešit, s. 2–4, a recenzi Jaroslava Dřímala v *Časopisu Matice moravské* 57, 1933, s. 385–386.
- 16 Šimeček, Zdeněk: *K problematice knižního obchodu na sklonku 15. a v 16. století*. In: *Knihtisk v Brně a na Moravě*. Sborník z Konference historiků k 500. výročí knihtisku v Brně, 4. září 1986. Brno 1987, s. 153.
- 17 Srov. Tobolka, Z. V.: *Psalterium*, s. 4. Dudík, Beda: *Geschichtliche Entwicklung des Buchdrucks in Mähren vom Jahre 1486 bis 1621*. Brünn 1879, s. 13–18, se proto domníval, že oba tiskaři pobývali a tiskli na Moravě vždy jen občasně.
- 18 Typografický původ byl většinou stanoven na základě analýzy tiskových typů. Srov. kupříkladu Borsa, Geodeon: *Vier unbekannte Einblattdrucke aus dem XV. Jahrhundert in der Österreichischen Nationalbibliothek*. Gutenberg Jahrbuch 1958, s. 85–89; Kawecka-Gryczowa, Alodia: *O pierwocinach drukarstwa na Morawach kilka szczegółów znanych i nieznaných*. Roczniki biblioteczne 5, 1961, s. 175–185; Dokoupil, V.: *Neznámé brněnské prvotisky. Zpráva o nálezu*. In: *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku. Red. Josef Polišenský, František Šmahel. Praha 1970, s. 61–81; Dokoupil, V.: *První tiskaři*, s. 16–17.
- 19 Dokoupil, V.: *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky*. Brno 1974. V této monografii je popsáno celkem dvacet jedna dodnes dochovaných tisků. Dva objevené až později popisuje Dokoupil, V.: *První tiskaři*, s. 16–18. K dějinám první moravské tiskárny dále srov. *500 let knihtisku v Brně*. Ed. Jaromír Kubiček. Brno 1986, s. 11–13, 53–65; Vobr, Jaroslav: *První brněnská tiskárna (1486–1499)*. In: *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*. II. Brno. Katalog výstavy. Ed. Kaliopi Chamonikola. Brno 1999, s. 524–535 (v přehledu tisků na s. 534–535 jeden omylem vypadl); Voit, P.: *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha 2006, s. 717, 831–832; Pavelková, Jindra — Vobr, J.: *Počátky brněnského knihtisku (1486–1499)*. In: *Dějiny Brna. 2. Středověké město*. Ed. Libor Jan. Brno 2013, s. 888–893. Ze starší literatury dále srov. Volf, Josef: *Geschichte des Buchdrucks in Böhmen und Mähren bis 1848*. Weimar 1928, s. 171–172; Tobolka, Z. V.: *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší*. Praha 1930, s. 52; Zíbrt, Čeněk: *Z dějin českého knihtiskařství*. Ed. Antonín Dolenský. Mladá Boleslav 1939, s. 49–54.

Brněnská tiskárna patrně napomohla rozšíření nové technologie i do Prahy. Jméno tamního prvního impresora jsme dosud s jistotou neznali. Podle tiskových typů však můžeme soudit, že na Starém Městě pražském vydal pouze dva tisky, oba v roce 1487.²⁰ Podle staršího z nich dostal pomocné označení Tiskař Žaltáře. Nedávno zemřelý brněnský knihovědec Jaroslav Vobr si povšiml, že majuskule pražského prototypografa mají rotundový tvar a pocházejí z vybavení brněnské tiskárny.²¹ Jsou většinou shodné s majuskulemi výškově menší z obou rotundových sad, které si brněnští prototypografové přivezli z Benátek. Tiskař Žaltáře disponoval odlitky brněnských matric, a není tedy vyloučeno, že se řemeslu vyučil nikoliv v cizině, ale v Brně. Neméně důležité pak bylo další Vobrovo zjištění, že část majuskulí, které v roce 1489 používal kutnohorský impresor Martin z Tišnova, tvoří odlitky z větší rotundové sady brněnské oficíny. Jmenovaný byl znám jako tiskař jediné, ovšem nejobjemnější české inkunábule — druhého vydání staročeské *Bible*.²² Je tedy možné, že prvním pražským tiskařem byl právě Martin z Tišnova.²³ Poté, co v Praze roku 1488 vznikl kapitálově lépe vybavený podnik Tiskaře Pražské bible, přesunul se Martin z Tišnova do bohatého horního města Kutná Hora. První pražský tiskař získával technickou průpravu nejspíše v brněnské tiskárně, kde si také nechal z originálních patric zhotovit odlitky majuskulí.

Brněnští typografové nemohli konkurovat obsáhlým latinským dílům z německých tiskáren, která do Brna přivážel třeba lipský knihkupec Johann Schmidhofer, jenž měl ve městě pronajatý sklad v domě Johanna Leebea.²⁴ Jako cizinci se na rozdíl od prvotiskařů z Čech nemohli vůči dovozu vymezit ani jazykově, a proto se do knihkupecké nabídky vměšťovali žánrově a orientovali se převážně na levné latinské tituly, které se nevyplatilo importovat. Celé dvě třetiny brněnské produkce tak tvoří útlé školní učebnice spotřebního charakteru či jednodlistové tisky pro regionální potřebu (sedm školních učebnic a osm jednodlistových tisků). Šest ze zbylých titulů tvoří církevní zakázky, jejichž tíha odbytu neležela na tiskárně (jeden z nich sice není určen pro církevní potřebu, ale vytištění zadal církevní prelát).

Ponechme zatím stranou jednodlistové tisky a představme dnes známé brněnské inkunábule. Jako první brněnský tisk byla 7. října 1486 dokončena *Agenda Olomucensis*.²⁵ Typograficky mistrovské dílo dosvědčuje benátskou průpravu obou tiskařů, výborné zvládnutí řemesla včetně schopnosti vyhovět nárokům na vydávání liturgik,

20 Blíže: *Soupis prvotisků českého původu*. Ed. Emma Urbánková. Praha 1986, s. 31–39, 217–221.

21 Vobr, J.: *Kdo byl prvním pražským knihtiskařem v roce 1487?* Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků 13, 1996, s. 24–36.

22 Nejnověji v česko-anglické doprovodné publikaci k faksimilovému vydání Kutnohorské bible: Vaněčková, Jana — Vobr, J. — Kremla, Josef: *Faksimile Bible kutnohorské Martina z Tišnova*. Praha 2010, zejména s. 39–51.

23 Hypotézu přijímá Voit, P.: *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I. Severinsko-kosořská dynastie 1488–1557*. Praha 2013, s. 12.

24 Šimeček, Z.: *Knížní obchod v Brně od sklonku 15. do konce 18. století*. Brno 2011, s. 25, 28.

25 Katalog tisků ISTC, kat. č. ia00163200; Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 1.

na něž zjevně pomýšleli již tehdy, když si opatrovali poměrně vysoké písmo rotundového řezu ve dvou písmových stupních. Lišilo se velikostí, avšak bylo na stejné kuželce a hodilo se právě pro tisk liturgik, méně již pro běžnou produkci.²⁶ Další zakázky na liturgické knihy pro olomouckou diecézi brněnská oficína dlouho nedostala — většinou směřovaly k zahraničním specializovaným podnikům. Zakázku na první vydání *Olomouckého misálu* získal 1488 bamberský tiskař Johann Sensenschmidt. Druhé vydání vytiskla 1499 nákladem Petra Dracha norimberská oficína Georga Stuchse, v níž o rok dříve vyšla ve druhém vydání i *Agenda Olomucensis*. Zakázku na *Breviarium Olomucense* získala 1499 štrasburská oficína Johanna Grüningera.²⁷

Tiskárna tedy musela hledat náhradní, kapitálově nenáročný a rychle návratný program. Začala tisknout školní učebnice. Postupně přišla přinejmenším se čtyřmi vydáními tzv. donátů. Oblíbená elementární učebnice latiny od římského gramatika Aelia Donata *Ars minor* hojně vycházela již od doby Johanna Gutenberga. Do východních zemí střední Evropy se před rokem 1500 ovšem povětšinou dovážela z německých tiskáren.²⁸ Tři z brněnských donátů známe v podobě nedatovaných fragmentů, které pocházejí z raného období tiskárny. V podobě kompletního exempláře máme dochováno kvartové vydání z roku 1491. Přestože šlo o spotřební zboží, má typograficky kvalitní úpravu — je opatřeno xylografickým titulem a figurální dřevořezovou iniciálou se sv. Řehořem. Později, okolo roku 1495 vydali Stahel s Preinleinem pro potřeby škol i další učebnici latiny *Dicta puerorum super Donato minore* a navazující *Regulae grammaticales*.²⁹ Vytiskli i jinou latinskou gramatiku, která vychází z rozšířeného *Doctrinale* Alexandra de Villa Dei.³⁰ Do skupiny školních učebnic můžeme jako sedmý tisk zařadit Canisův traktát *De modo studendi in utroque iure*, který vydali koncem roku 1488. Tento návod ke studiu práv od významného představitele padovské univerzity a humanisty vyšel do té doby jen třikrát v Itálii.³¹ Brněnské výtisky mohly nejspíše směřovat k začínajícím studentům univerzit ve Vídni a Krakově.

26 Muzika, František: *Krásné písmo ve vývoji latinky*. 1. Praha 1963, s. 380.

27 Boldan, K.: *Bamberské vydání Olomouckého a Pražského misálu (1488 a 1489)*. In: Problematika historických a vzácných fondů Čech, Moravy a Slezska 1999. Sborník z 8. odborné konference, Olomouc 20.–21. října 1999. Počátky v dějinách knihtisku. Brno–Olomouc 1999, s. 13.

28 Vedle brněnských donátů je dnes známo pouze jedno vídeňské vydání tiskaře Winterburgera asi z roku 1498, viz Katalog tisků ISTC, kat. č. id00335925. Dále srov. Mazal, Otto: *Die Überlieferung der antiken Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts. Teilbd. 3*. Stuttgart 2003, s. 610.

29 Katalog tisků ISTC, kat. č. id00183200. Unikát objevený 1982 ve fondu Bavorské státní knihovny v Mnichově popisuje *Bayerische Statsbibliothek. Inkunabelkatalog. Bd. 2. Brey — Gran*. Ed. Elmar Hertrich. Wiesbaden 1991, s. 282–283 (D-128). Tato učebnice je známa hned z několika lipských vydání, z nichž jedno sloužilo asi jako předloha pro upravené brněnské vydání.

30 Katalog tisků ISTC ani jiné bibliografie ji zatím nenevidují. Unikátní drobný fragment byl v 80. letech 20. století v majetku jednoho augsburského sběratele. Srov. Dokoupil, M.: *První tiskaři*, s. 17.

31 Katalog tisků ISTC, kat. č. ic00097000, kat. č. ic00097500, kat. č. ic00098000, kat. č. ic00099000. Srov. též českým překladem doplněnou edici Canis, Johannes Jacobus: *De modo in iure studendi libellus*. Eds. Milan Kopecký, Jana Nechutová. Brno 1986.

Novou zakázku na rozsáhlejší dílo získali nejspíše opětně díky Filipcovi. Šlo o *Uherskou kroniku* Jana Thurócze, historika blízkého dvoru Matyáše Korvína. Tato historie uherských panovníků vyzdvihuje vojenské úspěchy Matyáše Korvína a uzavírá ji líčení jeho dobytí Vídně roku 1485. Měla se stát nástrojem Korvínovy propagandy. Lidé z králova okruhu si byli vědomi významu knihtisku a kronika v roce 1488 vyšla hned ve dvou vydáních. Filipec zakázku na první vydání zprostředkoval brněnské tiskárně. Bylo dokončeno 20. března, tedy již sedm měsíců po dopsání díla.³² S tiskem se spěchalo, což dokládá i formulace v závěru: „*lucubratisime impressa*“. Výpravné dílo čítající 188 listů bylo zdobeno třiceti osmi monumentálně pojatými dřevořezy augsburské proveniencí, většinou s uherskými panovníky. Jde o nejpočetněji dochovaný brněnský prvotisk, vydaný patrně ve vysokém nákladu.³³ V krátkém časovém odstupu pětasedmdesáti dní vyšla znovu Uherská kronika v luxusní výpravě u augsburského podnikatele Erharda Ratdolta.³⁴ Brněnské vydání směřovalo do Uher, Polska a na Moravu, augsburské vydání bylo určeno pro trh v německých zemích.³⁵

Typograficky nejnáročnějším a svými 306 listy i nejrozsáhlejším brněnským tiskem je *Missale Strigoniense*, vydané na náklad budínského obchodníka s knihami Theobalda Fegera pro potřebu uherských diecézí.³⁶ Tuto zakázku tiskaři dokončili v listopadu 1491. Kánonovou část s celostránkovým dřevořezem *Ukřižování* nechali patrně vytisknout u Ratdolta, který se na liturgika specializoval.

Zdá se, že v činnosti tiskárny došlo k některým přerývkám (v dané době ovšem také mohla pracovat na dnes nedochovaných tiscích či na tiscích nedatovaných).³⁷ V jedné z nich Stahel patrně dokončil svá studia a byl vysvěcen na kněze. V závěrečném období činnosti brněnské officíny doprovodil jeden titul humanistickými verši a ve dvou tiscích uvedl své jméno v módní řecké podobě — Chalybs. Roku 1495 vyšel v Brně německý veršovaný popis evropských termálních lázní *Von den heissen Bädern* od norimberského literáta a lékaře Hanse Folze.³⁸ Prvně tento balneologický titul vyšel jen krátce předtím v Norimberku.³⁹ Brněnské vydání směřovalo asi hlavně ke čtenářům z Brna, Olomouce, Jihlavy a Znojma, velkých královských

32 Katalog tisků ISTC, kat. č. it00360000; Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 5.

33 Fitz, Josef: *Die Ausgaben der Thuroczy-Chronik aus dem Jahre 1488*. Gutenberg Jahrbuch 1937, s. 97–106; Hubay, Ilona: *Die illustrierte Ungarnchronik des Johannes von Thurocz*. Gutenberg Jahrbuch 1962, s. 390–399; Skutil, Jan: *Brněnský tisk díla Jana Thuróczyho Chronica Hungarorum z r. 1488 a jeho pověst o Svatoplukovi a o Arpádovi*. In: *Knihtisk v Brně a na Moravě. Sborník z Konference historiků k 500. výročí knihtisku v Brně*, 4. září 1986. Brno 1987, s. 15–28.

34 Katalog tisků ISTC, kat. č. it00361000.

35 Kalous, A.: *Matyáš Korvín*, s. 318–320.

36 Katalog tisků ISTC, kat. č. im00723500; Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 9. Dále srov. Kókay, György: *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*. Wiesbaden 1990, s. 30.

37 Pavelková, J. — Vobr, J.: *Počátky*, s. 889–891.

38 Katalog tisků ISTC, kat. č. ic00740200. Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 16.

39 Katalog tisků ISTC, kat. č. if00239230.

měšť na Moravě, jež si udržovala převahu německého (a bilingvního) etnika. Zhru-
ba ve stejné době vyšel apokryfní výklad snů biblického proroka Daniela, *Somnia
Danielis*.⁴⁰ Velká morová epidemie, která Brno postihla roku 1495, nejspíše způso-
bila odmlku v práci tiskárny. Další datované brněnské tisky známe až z roku 1498.
Brněnská tiskárna vytiskla ve dvou vydáních synodální statuta olomoucké diecéze.⁴¹
Posledním datovaným tiskem je *Psalterium Olomucense* z počátku roku 1499.⁴² Sta-
hel ho uvedl humanisticky laděnou dedikací olomouckému biskupovi Stanislavu
Thurzovi, v níž se podepsal „*Conradus Stahel de Memmingen, presbyter Augustensis dyo-
cesis*“ a kam včlenil i aktuální narážku na šíření herezí na Moravě. Pro tento krásně
vypravený tisk byl objednána kvalitní dřevorezový štoček se sv. Václavem stojícím
mezi dvěma anděly, držícími znaky olomouckého biskupství a tamní kapituly.⁴³
Tyto tři církevní zakázky spadají do období po ukončení dlouhotrvajícího sporu
o obsazení olomouckého biskupského stolce, které skončilo 1497 ustanovením Sta-
nislava Thurza, jenž začal hojněji využívat služeb knihtisku při obnově správních
i duchovních funkcí diecéze.

Brněnská tiskárna pak ukončila svou činnost. Se Stahelovou osobou se více v pr-
menech nesetkáme. Nevíme, zda zemřel, nebo se dále věnoval kněžské dráze. Roz-
hodujícím ekonomickým faktorem mohlo být uniknutí hned několika zakázek na
liturgické knihy pro olomouckou diecézi. Vybavení tiskárny převzal Preinlein, který
se s ním přesunul do Olomouce a založil zde první oficínu.⁴⁴ Vydal tu ovšem pouze
dva menší tisky, oba roku 1499: latinsko-německý veršovaný spis *Planctus ruinae eccle-
siae*, v němž alsaský básník Johann Fabri kritizuje nepořádky v církvi, a žertovnou
akademickou řeč Johanna Schrama *Quaestio fabulosa*.⁴⁵ Potom se i Preinleinova stopa
ztrácí. V Brně, kolébce moravského knihtisku, se po celé 16. století netisklo vůbec.

Podíl jednotlivých na celkovém počtu vydání 15. století tvoří za současného stavu
dochovaní asi osm a půl procenta.⁴⁶ Původní podíl této efemérní produkce však byl
podstatně vyšší. Nemalelou část jednotlivých dnes známe jen z unikátních, navíc nejed-
nou fragmentárních exemplářů. Největší počet typografických jednotlivých 15. století
pochází z jazykově německých oblastí. Jejich nový soupis publikoval v roce 2004

40 Katalog tisků ISTC, kat. č. id00016550. Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 17.

41 Katalog tisků ISTC, kat. č. iso0749700, kat. č. iso0749800. Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 19–20. Diecézní syno-
da Stanislava I. Thurza proběhla 3. května 1498 ve Vyškově. Srov. Krafl, Pavel: *Synody a statuta olomoucké
diecéze období středověku*. Praha 2003, s. 71, 78, 110, 211.

42 Katalog tisků ISTC, kat. č. ip01060750. Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 21.

43 Hlobil, Ivo: *Knižní dřevorezy „sv. Václav doprovázený dvěma anděly“ a zápas římské církve s českou reformací na
Moravě kolem roku 1500*. In: *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550*. III. Ol-
moucko. Katalog výstavy. Eds. Ivo Hlobil, Marek Perůtka. Olomouc 1999, s. 531–534.

44 K počátku olomouckého knihtisku kupříkladu Hynková, Aneta: *Pětisté výročí knihtisku v Olomouci*. In: *Pro-
blematika historických a vzácných fondů Čech, Moravy a Slezska 1999*. Sborník z 8. odborné konference,
Olomouc 20.–21. října 1999. *Počátky v dějinách knihtisku*. Brno–Olomouc 1999, s. 128–129.

45 Katalog tisků ISTC, kat. č. ip00748500, kat. č. iso0324000.

46 Zjištěno podle Katalogu tisků ISTC.

Falk Eisermann. Do svého díla zařadil i osm jednolistů, které vytiskli brněnští prototypografové.⁴⁷

Jsou mezi nimi předně čtyři minuce: latinská na rok 1488, německá na rok 1489 a další dvě latinské na roky 1492 a 1495.⁴⁸ Každoročně vydávané minuce patřily k vůbec nejoblíbenějšímu tištěnému zboží. Stahel s Preinleinem je nejspíše vydávali pravidelně, vždy před začátkem nového roku. Vždyť až na nejstarší minuci všechny známe jen z unikátních výtisků. Unikátní fragment německé minuce, který v 50. letech 20. století ve fondu Univerzitní knihovny v Lodži objevila a popsala významná polská knihovědkyně Alodia Kawecka-Gryczowa, je dnes, žel, opět nezvestný.⁴⁹ Minuce vedle základních chronologických údajů k danému roku obsahovaly přehled dnů vhodných – v závislosti na konstelaci planet a fázi Měsíce – k venesecké a dalším zdravotněm procedurám, řazený podle měsíců. Později, od prvních let 16. století byl do tištěných minucí inkorporován úplný kalendář a minuční pravidla se k příslušným dnům připojovala pomocí speciálních grafických značek, jejichž význam byl vysvětlen v legendě. Vznikly tak plnohodnotné nástěnné kalendáře.⁵⁰ Přestože všechna brněnská vydání patří ještě k prvnímu typu, odrážejí zájem Brňanů o přesnější sledování a zachycení uplývajícího času.⁵¹ I tak byly vysoké okolo čtyřiceti centimetrů a zaplnily celý tiskový arch. Minuce na rok 1488 musela být slepena ze dvou samostatně potištěných archů.⁵² Praktická využitelnost minucí ovšem končila s rokem, pro který byly určeny. V nejlepším případě posloužily jako makulatura knihvazačům, kteří pouze z jedné strany potištěné archy rádi využívali k výlepům přideští. Všechny dochované fragmenty brněnských minucí byly sejmuty právě z knižních vazeb.⁵³

Zbylé čtyři jednolisty mají úřední (či poloúřední) charakter a vznikly pro církevní potřeby. Unikátní exemplář prvního z nich o rozměrech 31 × 22 cm vlastní Knihovna Národního muzea, sign. 61 A 4 (obr. B6). Jako jediný je závěrečným impressem „*Impressum Brunne*“ přímo lokalizován do Brna.⁵⁴ Na prvním z celkem třiceti sedmi rádků je červeně tištěný titul: „*Indulgentie Joannis pape vicesimi secundi*.“ Následuje

47 Eisermann, Falk: *Verzeichnis der typographischen Einblattdrucke des 15. Jahrhunderts im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. VE 15* (dále jen *VE15*). Wiesbaden 2004. Všechny brněnské jednolisty již dříve popsal Dokoupil, V.: *Počátky*.

48 Katalog tisků ISTC, kat. č. ia00514550, kat. č. ia00514970, kat. č. ia00517650, kat. č. ia00518500; Eisermann, F.: *VE15*, záz. č. A-309, záz. č. A-321, záz. č. A-363, záz. č. A-405; Dokoupil, V.: *Počátky*, č. 4, 8, 11, 14.

49 Kawecka-Gryczowa, A.: *O pierwoicinach*, s. 183. K dispozici je našťestí fotografie, kterou vlastní Moravská zemská knihovna v Brně a kterou reprodukuje Dokoupil, V.: *Počátky*, obr. příl. 13.

50 Boldan, K.: *Minuce Václava Žateckého na rok 1517*. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica, 2002, č. 1–2, zejména s. 134–138.

51 Jak nedávno upozornil Borovský, Tomáš: *Čas, minulost, memoria středověkého Brna (Prolegomena)*. BMD 20, 2007, s. 25.

52 Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 60–61.

53 Tamtéž, s. 59.

54 Katalog tisků ISTC, kat. č. ij00247500; Eisermann, F.: *VE15*, záz. č. J-4; Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 15. K muzejnímu exempláři blíže Šimáková, Jitka – Vrchotka, Jaroslav, a kol.: *Katalog prootisků Knihovny Národního muzea v Praze a zámeckých a hradních knihoven v České republice*. Praha 2001, č. 1102.

seznam třiceti devíti zbožných skutků, za které bylo možno získat odpustky. První z nich otevírá vysoká dřevořezová iniciála „I[tem]“ na levém okraji, z níž kolmo podél horního okraje vychází pletencový ornament — z knihovědného pohledu vlastně nejstarší domácí lišta.⁵⁵ Shodně orámování obou okrajů má jednodlistová minuce na rok 1495. Štoček se při její výrobě nejspíše poškodil a některé části byly nově vyřezány a doplněny. Vladislav Dokoupil proto správně usoudil, že „*Indulgentie*“ jsou o něco mladší. Většina skutků začíná vždy na samostatném řádku a je uvozena červeně tištěným slovem „*Item*“. Jsou řazeny podle výše přislíbených odpustků v rozsahu od dvaceti do sto dnů a příslušná hodnota je tištěna římskými číslicemi při pravém okraji. Aby na jedinou řádku sazeč vměstnal i delší text, užil uprostřed jednodlistu v pěti případech typy s menším písmovým obrazem (a také užší kuželkou). Ve čtyřech případech naopak na jeden řádek vměstnal po dvou skutcích. Červeně tištěný závěr „*In concilio Basiliensi edite et confirmate*“ dodává indulgencím na důvěryhodnosti.

Seznam pokrývá celou paletu standardních zbožných praktik. Odpustky jsou slibovány již za běžné projevy úcty během bohoslužeb (kupříkladu úklona hlavy při vyslovení jmen Ježíš či Marie, pokleknutí při slovech „*Et verbum caro factum est*“ závěrečného mešního evangelia atd.) i za pouhé zbožné naslouchání jejich slovům, především ale za odříkání různých modliteb či žalmů, mimo jiné růžence či modliteb za zemřelé, za generální zpověď, postění se či další skutky (nepáchání příkoří, udílení almužen, navštěvování nemocných). V několika bodech je pamatováno na kněze. Součet všech přislíbených odpustků činí přesně dva tisíce dnů.

Odpustky zmírňovaly či úplně anulovaly časné tresty v očistci. Zejména v 15. století docházelo k inflaci odpustkového institutu a lidé se snažili kumulovat nespočetné odpustky, aby si pojistili, že uniknou dopředu těžko odhadnutelným očistcovým trestům.⁵⁶ Vhodným médiem určeným k jejich propagaci byly odpustkové nápisy či tabule v kostelech. Patřily k nim i sumáře všech odpustků, které bylo možné získat v určitém kostele, udávající celkovou výši odpouštěných trestů za spáchané hříchy.⁵⁷

55 Srov. Voit, P.: *Český knihtisk*, s. 174.

56 Angenendt, Arnold, et al.: *Gezählte Frömmigkeit*. Frühmittelalterliche Studien 29, 1995, s. 43–44. Výstižné shrnutí odpustkové problematiky nově přinášejí Kühne, Hartmut — Bünz, Enno: *Alltägliche Ablässe und Ablassmedien*. In: *Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation im Mitteldeutschland*. Katalog zur Ausstellung „Umsonst ist der Tod“. Eds. Hartmut Kühne, Enno Bünz, Thomas T. Müller. Petersberg 2013, s. 347–348; z domácích studií Hrdina, Jan: *Papežské odpustkové listiny pro země středovýchodní Evropy za pontifikátu Bonifáce IX. (1389–1404). Pokus o kvantitativní srovnání*. In: *Zbožnost středověku*. Ed. Martin Nodl a kolektiv. Praha 2007, s. 35–58; Týž: *Indulgentie ad imagines aneb „odpustkové obrazy a sochy“ v předhusitských Čechách*. In: *In puncto religionis. Konfesiční dimenze předbělohorské kultury Čech a Moravy*. Eds. Kateřina Horníčková, Michal Šroněk. Praha 2013, s. 87–102.

Kolegům Janu Hrdinovi a Petru Voitoovi na tomto místě děkuji za cenné připomínky k textu příspěvku.

57 Blíže Magin, Christine: *Ablassinschriften des späten Mittelalters*. In: *Media Salutis. Gnaden- und Heilsmedien in der abendländischen Religiosität des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Berndt Hamm, Volker Leppin, Gury Schneider-Ludorff. Tübingen 2011, s. 101–120; pro české prostředí nově srov. Šimůnek, Robert: *Pozdně středověké odpustkové desky z Kájova*. Památky jižních Čech 1, 2008, s. 111–135.

Seznamy odpustků udělených jednotlivým kostelům, klášterům či církevním řádům začaly být ve druhé polovině 15. století multiplikovány i typografickou cestou. Měly jak podobu obsáhlejších katalogů, tak podobu stručných jednodolistových seznamů a objasňovaly, za jakých podmínek bylo možné odpustky získat.⁵⁸ Typografické médium usnadnilo hlásání odpustku a organizaci územně rozsáhlých kampaní, v nichž byly propagovány plnomocné papežské odpustky určené především na získání prostředků na boj s Turky. Ve srovnání s ohromným počtem jednodolistových písemností vydávaných pro účely těchto kampaní (formuláře odpustkových listin či papežské odpustkové buly) jsou tištěné indulgenční seznamy daleko vzácnější. Brněnský jednodolist byl patrně určen k vyvěšení v kostelech, odkud výrobně nenáročné typografické jednodolisty nejednou vytlačovaly starší nápisové tabule, případně také v domácnostech.⁵⁹ Ilustruje, jakou popularitu si odpustkový institut i přes silnou kritiku české reformace udržoval v katolických regionech i v pohusitském období.

Papeži Janu XXII. (1316–1334), jehož jméno je uvedeno v titulu, byly v 15. století často připisovány smyšlené odpustky právě za rozličné modlitby či drobné skutky a jejich seznamy byly častěji opisovány.⁶⁰ Stejný seznam vydal i vídeňský tiskař Johann Winterburger.⁶¹ Vídeňský jednodolist je mladší a vznikl až okolo roku 1507.⁶² Starší než brněnské je jednodolistové vydání, které roku 1479 vytiskla oficiálně norimberského kláštera augustiniánů-poustevníků. Je ale daleko podrobnější, navíc doplněné o texty některých vyžadovaných modliteb a hymnů.⁶³ Norimberský jednodolist nabízí odpustky v celkové výši 20 014 let a dvacet čtyři dní a je hezkým příkladem přehánění výše přislíbených odpustků, k němuž z tržních důvodů nejednou přispívali sami tiskaři.⁶⁴ Oproti němu nabízel brněnský jednodolist odpustky alespoň v obvyklé výši.

Do propagace odpustků byly vedle typografie zapojovány i jiné reprodukční techniky. V této souvislosti můžeme alespoň zmínit rozměrný obrazový jednodolist, jenž pochází z dílny patrně brněnského formšnajdra. Na dřevořezu, signovaném ve spodní části „Jo[hann] zu prun[n]“, je zobrazen v poslední třetině 15. století populární a často multiplikovaný námět Mše sv. Řehoře. Pod dřevořezem je xylografickou

58 Srov. Eisermann, Falk: *Ablassverzeichnis*. In: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. Bd. 11. Nachträge und Korrekturen. Ed. Burghard Wachinger. Berlin–New York 2004, sl. 7–9; Týž: *Verzeichnis von Ablässen in lateinischer Sprache*. In: Geburt der Zeit. Eine Geschichte der Bilder und Begriffe. Ed. Hans Ottomeyer. Wolfratshausen 1999, s. 239–240 (kat. heslo 7.4-7).

59 Před vyvěšením se často nalepovaly na dřevěnou desku. Blíže Boockmann, Hartmut: *Über Schrifttafeln in spätmittelalterlichen deutschen Kirchen*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 40, 1984, s. 220.

60 K těmto smyšleným odpustkům srov. blíže Paulus, Nikolaus: *Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Vom Ursprung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*. Bd. II. Darmstadt 2000, zejména s. 15–16, 180.

61 Eisermann, F.: *VE15*, zázn. č. J-5.

62 K dataci na základě užitých tiskových typů srov. Dolch, Walter: *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts*. Bd. 1. Wien 1913, s. 106, č. 128; Borsa, Gedeon: *Uneinheitlichkeiten in der Fachliteratur bei den Typen des Wiener Frühdruckers Johannes Wintergurg(er)*. Gutenberg Jahrbuch 1992, s. 86.

63 Eisermann, F.: *VE15*, zázn. č. A-70.

64 K tržním vlivům Kühne, H. — Bünz, E.: *Alltägliche Ablässe*, s. 348.

formou proveden německý odpustkový text, který v krátkosti převypravuje legendu, podle níž se Řehoři Velikému při mši v římské bazilice S. Croce zjevil Kristus. Deskotisk dále objasňuje, že Řehoř z převeliké radosti každému, kdo před obrazem pětkrát zbožně odříká Otčenáš a pětkrát Ave Maria, udělil odpustek 14 000 let. Navíc od čtyřiceti šesti papežů získá po šesti letech a od čtyřiceti biskupů po čtyřiceti dnech.⁶⁵

Další z brněnských jednolistů — tentokrát už typografických — je obsahově spojen se smrtí. Unikátní výtisk se dochoval jako výlep předního přídeští norimberského tisku vydaného 1493 z knihovny kláštera kapucínů v Brně. Jeho nálezce Vladislav Dokoupil mu podle červeně tištěného sedmířádkového úvodu „*Hee protestationes morientium fuerunt revelate cuidam religioso per sanctum angelum [...]*“ připojil bibliografický titul *Protestationes morientium* (obr. B7).⁶⁶ Jde o formulář vyznání umírajícího, jehož jméno se mělo dopsat na vynechané místo. Před přítomnými a před svým andělem strážným prohlašuje, že chce zemřít klidně, odevzdán do vůle boží. Listinné vyznání mu mělo zaručovat spásu duše, i kdyby snad po přijetí svátostné zpovědi upadl v hodině smrti do zoufalství a podlehl ďáblu pokušení. Nyní vše odvolává a činí neplatným. Jednolist o rozměrech 27 × 17,5 cm zaplňuje celkem třicet devět řádků textu, sázeného menšími brněnskými typy. Dřevořezový štoček, zalomený do počátku vlastního znění protestace, zobrazuje korunovanou P. Marii s Ježíškem, obklopenou slunečními paprsky. Celé vyobrazení obvíjí růžový věnec, který symbolizuje modlitbu růžence. Při spodním okraji je signován monogramem „H. F.“, vyřezaným ovšem zrcadlově obráceně. Jeho podoba včetně zjednodušeného domovního znamení je blízká signování švýcarského malíře Hanse Friese. Stejný monogram, ovšem již správně, je na celostránkovém dřevořezu se sv. Václavem, který Stahel objednal roku 1499 pro Olomoucký žaltář.⁶⁷ Pravolevě otočený tu zůstává nápis na pásce „*SANTVS WE[N]S[LAUS]*“.⁶⁸ Fries ovšem zatím není znám jako autor knižní grafiky. Snad mohl být autorem kresebné předlohy.⁶⁸ Vlastní štočky se sv. Václavem i P. Marií Růžencovou zhotovoval málo zaučený dřevořezbář.

-
- 65 Jednolist reprodukuje Tobolka, Z. V.: *Tisky 15. věku o jednom listu na území České republiky*. Praha 1928, č. 57. Dále srov. Roth, Gunhild: *Die Gregoriusmesse und das Gebet „Adoro te in cruce pendentem“ im Einblattdruck. Legendenstoff, bildliche Verarbeitung und Texttradition am Beispiel des Monogrammisten d. Mit Textabdrucken*. In: *Einblattdrucke des 15. und frühen 16. Jahrhunderts. Probleme, Perspektiven, Fallstudien*. Eds. Volker Honemann, Sabine Griese, Falk Eisermann. Tübingen 2000, s. 277–324, zejména s. 294–295 (č. 11).
- 66 Dokoupil, V.: *Soupis prvotisků z fondů Universitní knihovny v Brně*. Praha 1970, s. 269, č. 1039; Týž: *Neznámé brněnské prvotisky*, s. 75–78; Týž: *Počátky*, s. 94–95, č. 18; Katalog tisků ISTC, kat. č. ip01023300; Eisermann, F.: *VE15*, záz. č. P-278. V současnosti jsou inkunábule z brněnské kapucínské knihovny deponovány v kapucínské provinční knihovně v Praze na Hradčanech, původní svazek má signaturu 39 D 010, sejmutý a zvlášť uložený jednolist sign. 39 E 010.
- 67 Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 58, se domnívá, že dřevořez s Madonou v růžích je proto o málo starší.
- 68 Srov. Hlobil, I.: *Knižní dřevořezy*, s. 531 a kat. č. 439 na s. 533–534. Spíše skepticky se k Friesovu autorství staví Villiger, Verena: *Hl. Wenzel zwischen Engeln und Schildhaltern*. In: Hans Fries. *Ein Maler der Zeitenwende*. Eds. Verena Villiger, Alfred Schmid. Zürich–München 2001, katalogové heslo na s. 231–232. Oba autoři zmiňují a popisují jen dřevořez se sv. Václavem.

Jednolist, který nejspíše pochází ze závěrečného období brněnské oficíny, je v kontextu evropského knihtisku 15. století typově naprosto unikátní.⁶⁹ Obsahově stejný, dnes nezvěstný jednolist měl ve své knihovně německý lékař, sběratel paleotypů a bibliograf Georg Kloß (1787–1854). Podle staršího popisu pocházel snad z roku 1490 a byl určen členům růžencového bratrstva.⁷⁰ Přinejmenším ve dvou rukopisech se zachovaly opisy české verze protestace, v nichž je navíc vyplněno i křestní jméno umírajícího.⁷¹ V křížovnickém rukopisu sign. XXII A 16 je úvodní preambule o něco širší a oproti tištěné verzi jasně říká, komu byla protestace určena: „*Také tato vyznání nedopouští nižádného člověka zatratiti, ktož je z pravého srdce pozná. Držie také v sobě rozhřešení a rozvázání od muk a vin bratří a sestr ruoženého věnce aneb žaltáře drahé Panny Marie. Také ktož v tom bratrstvu nenie a žádá rozhřešení, ten muože tuto modlitbu ruoženého věnce svému bližniemu poručiti, aby on říkal za něho tuto modlitbu [...]*“⁷² Opis na foliích 64r až 70v je z větší části přeškrtnut. Křížem je rudkou přeškrtnut i tištěný brněnský jednolist. Z věroučného hlediska značně naivní text byl již později nepřijatelný.⁷³

Růžencová bratrstva byla duchovně spojena především s dominikánským řádem. Do katolických měst v Čechách a na Moravě pronikala od 80. let 15. století.⁷⁴ Za pravidelné modlitby růžence obdrželi členové podíl i na odpustcích, jimiž šíření růžence podpořilo několik papežů. Důležitá byla memoriální funkce bratrstev. Konáním zádušních bohoslužeb či přímlyvnými modlitbami pečovali o spásu duše svých zemřelých členů. Růžencové bratrstvo působilo od sklonku 15. století kupříkladu v Olomouci a oltář P. Marie Růžencové v tamním dominikánském kostele se hrával od samého sklonku 15. století důležitou roli v náboženském životě města.⁷⁵

69 Katalog tisků ISTC, kat. č. ip01023300; Eisermann, F.: *VE15*, zázn. č. P-278.

70 *Catalogue of the Library of Dr. Kloss, of Franckfort a. M., professor; many original and unpublished manuscripts, and printed books with Ms. annotations by Philip Melanchthon, which will be sold by auction, by Mr. Sotheby and son, Wellington Street, Strand, on Thursday, May 7th, and nineteen following days (sundays excepted), at twelve o'clock each day, 1835*, mezi jednolistovými tisky na s. 111, č. 1505: „*Protestationes orientium revelatae fuerunt cuidam religioso viro, cum forma absolutionis super plenarium remissionum (1490)*.“

71 Blíže Marek, Jindřich: *Daj Pane Bože jasný večer, když náš život zacházíe. K recepci artis moriendi ve staročeských rukopisných textech pozdního středověku*. In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven „*Vita morsque et librorum historia*“. Ed. Jitka Radimská. České Budějovice 2006, s. 112–115.

72 K rukopisu deponovanému v Národní knihovně ČR srov. Pražák, Jiří: *Katalog rukopisů křížovnické knihovny nyní deponovaných ve Státní knihovně ČSR*. Praha 1980, s. 124–126. Podle písma pochází příslušná část z poslední třetiny 15. století.

73 Je obsažen mimo jiné v benátském vydání *Ordo baptizandi cum modo visitandi* z roku 1575, odkud měl být spolu s dalšími problematickými místy vyškrtnut. Srov. Reusch, Franz Heinrich: *Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte*. Bd. 1. Bonn 1883, s. 566–567.

74 Blíže Pátková, Hana: *Bratrstvie ke cti božie. Poznámky ke kultovní činnosti bratrstev a cechů ve středověkých Čechách*. Praha 2000, s. 24–27. K činnosti růžencových bratrstev nově Jäger, Moritz: *Das Rosenkranzgebet*. In: *Rosenkränze und Seelengärten. Bildung und Frömmigkeit in niedersächsischen Frauenklöstern*. Ed. Britta-Juliane Kruse. Wiesbaden 2013, s. 101–107.

75 Srov. Elbel, Petr: *Farní organizace a religiozita měšťanů*. In: *Dějiny Olomouce 1*. Red. Jindřich Schulz. Olomouc 2009, s. 255.

Nemáme zatím doloženo, že by na konci 15. století působilo i v Brně.⁷⁶ Podle naučení na konci úvodní, červeně tištěné preambule měl nemocný vyznání číst sám anebo si je nechat předčítat před dvěma či třemi svědky. Závěrečná poznámka, tištěná opět červeně, dodává, že umírající má držet list v pravé ruce, omotaný kolem zažehnuté svíce: „*ut dum est in agonia, teneat cedulam circumvolutam candele accense in dextra manu usque ad exitum anime*“.⁷⁷ Vysvětluje snad tato pasáž unikátnost brněnského jednolistu? Typografický multiplikát doprovázel sodála do světa mrtvých a poskytoval mu pocit jistoty, že učinil skutečně vše pro to, aby jeho duše nemusela trpět v očistci.

Konkrétní okolnosti vzniku obou jednolistů zatím neznáme. Objednavatelem druhého z nich mohlo být některé z růžencových bratrstev.⁷⁸ Jinak je tomu v případě posledních dvou jednolistů, jejichž vznik dokreslují historiky knihtisku zatím nevyužitě písemnosti uložené v Archivu města Brna. Oba souvisejí se starobylym špitálem sv. Ducha v římské čtvrti zvané „*in Sassia*“, který kolem roku 1200 nechal papež Inocenc III. přestavět a následně světil do správy nově ustaveného řádu sv. Ducha.⁷⁹ Protežovaný římský špitál s úzkou vazbou ke kurii patřil k největším středověkým charitativně-zdravotnickým zařízením. Pečoval o staré a nemocné, o sirotky a sloužil rovněž k ubytování římských poutníků. Byl vzorem pro filiální špitály vznikající po celé Evropě. Při římském špitálu sv. Ducha se ustavilo bratrstvo. Odpustkové buly několika papežů opravňovaly jeho členy, aby si mohli svobodně vybrat zpovědníka, jenž jim udělí rozhřešení, včetně hříchů vyhrazených Svatému stolci, a následně plnomocný odpustek. O nový rozvoj špitálu a reorganizaci bratrstva se ve druhé čtvrtině 15. století zasloužil papež Evžen IV. a v 70. letech 15. století Sixtus IV. Konfirmovali plnomocné odpustky, které bratrstvu zjednávaly

-
- 76 Borovský, T.: *Korporativní charakter městské společnosti*. In: Dějiny Brna. 2. Středověké město. Ed. Libor Jan. Brno 2013, s. 260; Maňas, Vladimír: *Náboženská bratrstva na Moravě do josefínských reforem*. In: Bratrstva. Světská a církevní sdružení a jejich role v kulturních a společenských strukturách od středověku do moderní doby. Sborník příspěvků z III. pardubického bienále. Eds. Tomáš Jiránek, Jiří Kubeš. Pardubice 2005, s. 42.
- 77 V křížovnickém rukopisu je v závěru na fol. 70r v tato červená rubrika: „*Nemocný má tento list čísti anebo dáti čísti a často. Také aby jej držal při svieci v pravé ruce při svém posledním skončení.*“
- 78 Zakázka nemusela nutně přijít z Moravy. V blízké Vídni pracovala sice od 1492 tiskárna Johanna Winterburgera, ale v 90. letech 15. století se netisklo ani v Uhrách, ani ve Slezsku. Tiskař Baumgarten během svého působení v Olomouci vytiskl roku 1501 na objednávku dominikánského kláštera ve Vratislavi formulář pro přijetí nových členů do tamního růžencového bratrstva. Srov. *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej. Tom I, A–L*. Eds. Marian Malicki, et al. Warszawa–Kraków 1992, č. 1447.
- 79 Z novějších studií srov. zejména Rehberg, Andreas: *Die fratres von jenseits der Alpen im römischen Hospital S. Spirito in Sassia. Mit einem Ausblick auf die Attraktivität Roms für den europäischen Ordensklerus im Spätmittelalter*. In: Vita communis und ethnische Vielfalt. Multinational zusammengesetzte Klöster im Mittelalter. Akten des internationalen Studientags vom 26. Januar 2005 im Deutschen Historischen Institut in Rom. Ed. Uwe Israel. Berlin 2006, s. 97–155; Týž: *I papi, l'ospedale e l'ordine di S. Spirito nell'età avignonese*. Archivio della Società romana di storia patria 124, 2001, s. 35–140, kde je uvedena starší literatura. Dále srov. Drossbach, Gisela: *Hospitälern im Patrimonium Petri*. In: Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit. Eds. Martin Scheutz, Andrea Sommerlechner, Herwig Weigl, Alfred Stefan Weiß. Wien–München 2008, s. 91–104.

velkou pozornost.⁸⁰ Navíc Sixtus IV. zrušil roku 1478 omezující podmínku, že donátoři museli být usedlí v Římě, což vedlo k výraznému zvýšení příjmů a rozrůstání počtu členů.⁸¹ Špitál byl za jeho pontifikátu velkolepě přestavován. Renesanční novostavba se dvěma nemocničními sály (*Corsia Sistina*), dlouhá 120 metrů, se stala centrem moderní medicíny. Současně se utvářela rozsáhlá nadnárodní konfraternita, jejímiž členy se po zaplacení vstupního poplatku stávali lidé z celé Evropy. Touto formou byly financovány vysoké provozní náklady velkého špitálu. Češi a Moravané se v knihách členů bratrstva špitálu sv. Ducha in Sassia objevují právě od roku 1478. Někteří do Říma přicházeli jako poutníci či v úředních záležitostech, jiní ani Řím nenavštívili a byli zapsáni prostřednictvím domácího zástupce řádu — převora špitálu sv. Ducha v Litovli.⁸²

Důležitým motivem pro vstup nových členů byl právě plnomocný papežský odpustek. Představení řádu sv. Ducha začali poměrně záhy využívat knihtisk, jak dosvědčuje celá řada typografických jednolistů italského, španělského a především německého původu.⁸³ (Ostatně mezi členy bratrstva bylo mnoho tiskařů.⁸⁴) Jde o seznamy odpustků udělených jednotlivými papeži a především o tištěné formuláře pro přijímání nových členů a příznivců tohoto římského bratrstva (*litterae confraternitatis*), kam se doplnilo jméno a datace. Současně plnily funkci odpustkové listiny, přesněji tzv. zpovědního listu (*confessionale*). Ten byl jakousi směnkou na budoucí odpustek a opravňoval příjemce zvolit si zpovědníka, jenž mu potom plnomocný odpustek udělil. Tyto formuláře pro potřeby špitálu sv. Ducha dnes známe zhruba ze dvou desítek různých vydání z doby před rokem 1500.⁸⁵ Dvě pocházejí ze Stahelovy a Preinleinovy oficíny a spojují Brno s výstavným renesančním špitálem sv. Ducha v Římě.⁸⁶

Z knihovědného hlediska je zajímavé již jejich společné dochování na unikátním archu Rakouské národní knihovny, vysokém 40 cm, užitém dříve jako makulatura na předešlých jedné inkunábule, sign. Ink. 1 E 14 verso.⁸⁷ Na jedné straně archu je

80 Paulus, N.: *Geschichte des Ablasses*, zejména s. 200–202.

81 Schäffer, Karl Heinrich: *Die deutschen Mitglieder der Heiliggeist-Bruderschaft zu Rom am Ausgang des Mittelalters*. Paderborn 1913, zejména s. 1–4.

82 Šlo o jediný řádový dům se špitálem, který se v 15. století na našem území nacházel. Blíže Pátková, H.: „Češi“ v římských bratrstvech na sklonku středověku. *Listy filologické* 126, 2003, s. 162–163 a přehled z Čech a Moravy pocházejících členů bratrstva na s. 169–172.

83 Blíže Borsa, G.: *Ein unbekannter gedruckter Bruderschaftsbrief der Hospitaller vom Hl. Geist*. *Gutenberg Jahrbuch* 1984, s. 142–144; nejnověji Lutz Mahnke v rámci katalogového hesla o jednolistovém formuláři Petra de Cesarinis z roku 1485. In: *Alltag und Frömmigkeit am Vorabend der Reformation im Mitteldeutschland*. Katalog zur Ausstellung „Umsonst ist der Tod“. Petersberg 2013, s. 374–375.

84 Geldner, F.: *Deutsche Buchdrucker des fünfzehnten Jahrhunderts als Mitglieder römischen Bruderschaften*. *Gutenberg Jahrbuch* 1953, s. 209–214.

85 Zjištěno podle Katalogu tisků ISTC.

86 Katalog tisků ISTC, kat. č. id00306015, kat. č. id00306025; Eisermann, F.: *VE15*, záz. č. D-25, záz. č. D-26; Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 87–89, č. 12–13.

87 Blíže v nálezové zprávě Borsa, G.: *Vier unbekannte Einblattdrucke*, s. 85–89.

již zmiňovaná minuce určená pro Vídeň na rok 1495, na druhé straně dva příčně orientované formuláře (94 × 238 mm a 85 × 238 mm), jejichž horní části jsou k sobě přivrácené (obr. P1). Sazba prvního čítá dvacet čtyři řádků textu, sazba druhého jen jednadvacet řádků. Oba uvozují dřevorezové iniciály „D[ominicus]“, z nichž podél levého okraje vybíhají akantové rozviliny. Jsou sice dosti podobné, avšak nikoliv totožné. Na prvních dvou řádcích je vytištěna intulace se jménem a tituly vydavatele listiny: „*Dominicus de Runcho, sacri et apostolici hospitalis Sancti Spiritus in Saxia de Urbe vicarius, commisarius et visitator generalis per universas mundi partes, ad executionem indulgentiarum dicto hospitali concessarum specialiter deputatus.*“ Řádový vikář a generální vizitátor Dominik de Runcho byl pověřen propagací odpustků udělených římskému špitálu a získáváním nových příznivců.⁸⁸ Na třetím řádku vyhrazeném pro inskripci je předtištěno „*Dilect[us/a/i] nobis in Christo [...]*“. Na následující vynechané místo se mělo rukopisně doplnit jméno příjemce listiny. Mezery pro doplnění místa vystavení, dne a měsíce zůstaly i v dataci: „*Datum [...] Die [...] Mensis [...] Anno Domini MCCCCLXXXII.*“

V naraci se uvádí, že papež Inocenc VIII. konfirmoval plnomocné i částečné odpustky udělené tomuto špitálu jeho předchůdci. Protože Inocenc VIII. zemřel 25. července 1492, spadá vytištění formulářů spíše do první poloviny daného roku. K dalšímu upřesnění této datace se ještě dostaneme. V dispoziční části je jmenovaný přijímán po zaplacení příspěvku do konfraternity a současně činěním účastným na milostech plynoucích ze všech bohoslužeb a modliteb bratří řádu, z návštěv římských kostelů či poutí do Svaté země. Nadto si může jednou během života a jednou v čase smrti zvolit libovolného zpovědníka, jenž je zplnomocněn udělit mu po zpovědi plnomocný odpustek. Konečně je mu zaručen církevní pohřeb, i kdyby snad zemřel v době interdiktu.⁸⁹ Za datací a koroborací následuje již zpovědníkovi určená formulace rozhršení, nadepsaná většími typy „*Forma absolutionis*“. První formulář navíc za koncem tohoto oddílu obsahuje krátkou formuli pro kněze, nadepsanou „*Pro clericis addatur*“. Jednolist uzavírají „*Casus reservati in Cena Domini*“, soupis z odpustku vyjmutých provinění, za která hrozila exkomunikace.

Sazby obou verzí formuláře byly pro ušetření zalomeny do téže tiskové formy a tištěny společně na jeden arch, který měl být následně příčně rozříznut.⁹⁰ Fragment druhého, pro laiky určeného formuláře je dochován ve fondu Archivu města Brna. Dva svisle vystřižené pruhy užil knihvazač k výlepu obou přídeští

88 De Angelis, Pietro: *L'ospedale di Santo Spirito in Saxia. 2. Dal 1301 al 1500*. Roma 1962, bližší podrobnosti k jeho osobě neuvádí.

89 K těmto ustanovením ve formulářích špitálu sv. Ducha blíže Paulus, N.: *Geschichte des Ablasses*, s. 202–203.

90 Obdobné případy zmiňuje Beyer, Fritz: *Gedruckte Ablaßbriefe und sonstige mit Ablässen in Zusammenhang stehende Druckwerke des Mittelalters*. Gutenberg Jahrbuch 12, 1937, s. 43. Většími brněnskými typy jsou tištěny pouze nadpisy. Vlastní sazba je provedena velmi malými typy (s výškou deseti řádek sazby jen 71 mm), které brněnská tiskařská dílna nepoužila. Pocházejí nejspíše z vybavení zmiňovaného pasovského tiskaře Mayra, u něhož Stahel 1482 pracoval.

německo-latinského slovníku, vytištěného okolo roku 1476 u Petra Dracha ve Špýru (obr. P2).⁹¹ Navazují na sebe a tvoří necelou pravou polovinu formuláře, který zůstal opět nevyplněný. Jak si povšiml Vladislav Dokoupil, vídeňský arch představuje korekturní obtah, protože v koroboraci chybně vytištěné slovo „Sigili“ je ve svatojakubském fragmentu již opraveno na správný tvar „Sigilli“.⁹² Na čistou stranu korekturního obtahu byla později natištěna minuce.

Máme dochováno ještě další vydání formuláře pro přijetí nového člena do bratrstva špitálu sv. Ducha in Sassia se jménem vikáře Dominika de Runcho. Pochází také z roku 1492, ovšem na počátku je místo Inocence VIII. jmenován papež Alexandr VI., jenž řádu znovu konfirmoval starší odpustkové buly a jiné výsady. Formulář musel být vytištěn po jeho intronizaci 26. srpna a je zjevně mladší než oba předchozí. Byl vyroben u lipského impresora Gregora Böttigera asi na podzim 1492.⁹³

Neznáme žádný vyplněný a zpečetěný formulář Dominika de Runcho. Je to pouze náhoda, jež dosvědčuje, že listina po smrti původního příjemce ztrácela na významu a většinou se nearchivovala? Pokusme se nyní výsledky knihovědného bádání doplnit o sondy v archivních pramenech. Záštitu rozsáhlejší odpustkové kampani, jež měla přinést prostředky na provoz římského špitálu sv. Ducha, patrně dávala listina zachovaná v archivu pražské metropolitní kapituly. Konstantin z Říma, generální preceptor řádu sv. Ducha, ustanovuje instrumentem veřejného notáře a současně svého sekretáře Luciána Cole ze dne 30. listopadu 1491 řádové mistry Marina de Bellofortibus de Visso a Františka z Capuy komisaři, visitátory a reformátory řádu v Německu, Francii, Uhrách, Polsku, Čechách a dalších zaalp-ských oblastech a žádá představitele církevní a světské správy, aby jim byli nápomocni. Komisaři měli současně získávat nové členy do konfraternity, vybírat od nich příspěvky a poskytovat jim odpustky udělené jejich řádu.⁹⁴ Legace špitálníků svatého Ducha přijížděla na Moravu z Dolních Rakous a 22. ledna 1492 již byla těsně u moravských hranic. Nevíme, zda ji vedl sám vikář a generální vizitátor Dominik de Runcho, jehož jménem byly příslušné listiny vystavovány, či spíše právě dva uvedení členové řádu. V bohaté vinařské vsi Hadres (asi 15 km jihovýchodně od Znojma) přijali za člena špitálního bratrstva kněze Wolfganga Eyslena a vystavili mu rukou psanou listinu.⁹⁵ Tištěnými formuláři zatím ještě nedisponovali.

91 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond V 2 Svatojakubská knihovna 1349–1790, sign. 133/156; Katalog tisků ISTC, kat. č. iv00316000.

92 Dokoupil, V.: *Počátky*, s. 88.

93 Katalog tisků ISTC, kat. č. idoo306050; Eisermann, F.: *VE15, záz. č. D-27*. Unikátní výtisk vlastní Univerzitní knihovna v Uppsale. Jde o formulář více využívané verze pro laiky.

94 Archiv Pražského hradu, fond Archiv Metropolitní kapituly u sv. Víta, sign. XXVII/28, Listina, 1491, 30. listopad, Řím. Srov. Eršil, Jaroslav — Pražák, Jiří: *Archiv pražské metropolitní kapituly 2. Katalog listin a listů z let 1420–1561*. Praha 1986, s. 140, č. 398.

95 Retz, Stadtarchiv, sign. U10. Tato i níže citované listiny jsou dostupné v digitalizované podobě v databázi Monasterium. Dostupné z: <http://monasterium.net.>, cit. 19. 5. 2015.

V nedaleké Vídni si je natisknout nechat nemohli, protože oficína Johanna Winterburgera začala pracovat až později v průběhu roku 1492. Dne 21. března vystavuje legace v Jihlavě opětne rukopisnou listinu novému členu konfraternity Mikuláši Sporerovi z řezenské diecéze.⁹⁶

Hned nato se odebrala do Brna. Ve zdejší tiskárně si objednala zhotovení formulářů ve dvou verzích a ve městě pak získávala nové členy římského bratrstva a vybírala příspěvky. Městské radě se patrně nelíbilo, že touto formou z města odplynou velké peněžní prostředky, které by jinak směřovaly na zdejší zbožné fundace. Odpustky římského špitálu představovaly navíc konkurenci pro místní poskytovatele. Z listu, který někdy na jaře 1492 poslali Brněnští králi Vladislavu Jagellonskému do Budína a jehož koncept je zachován v Archivu města Brna, se dovídáme o sporu mezi „Vlachy“ a představitelem města: „*Opět jsou nyní k neděli Reminiscere v postě přišli Vlachové k nám do Brna s milostmi a odpustky papežskými a vydávající ty těm, kteříž jim dávají na špitál do Říma. Byli bychom rádi to u nás zastavili, poněvadž k tomu od Vaší královské Milosti povolenie nehledali. Ale pro příkré a těžké pokuty na takové, kto by tomu protiviti se neboli kterak překaziti pokusil, pravým rozsudkem vyřčené, nevolžili sme se v tu věc, abychom odpírajíce a bráníce jim v tej věci neupadli v takové pokuty těžký kletby, a zase svolující, abychom naším svolením nepotvrdili jim jejich jednanie. A tak jsme nesvolili, také nebránili, pověděli sme jim, že s tú věcí nemáme nic činiti, leč bychom od Vaší královské Milosti měli rozkázanie. Takovou odpověď od nás přijavše, slíbili jsou nám od Vaší královské Milosti povolenie k tomu přiněsti. To Vaší královské Milosti znáti dáváme, přičemž zanechati a zuostaviti Vaše královská Milost rácie, my také proti tomu nebudem [...].*“⁹⁷

První královu odpověď neznáme, avšak její obsah vyplývá z dalšího králova listu adresovaného 10. září 1492 purkmistru a konšelům města Brna: „*Jakož nám píšete, oznamující, kterak jste vy po psaní našem ty penieze, kteréž jsou Vlaši vybrali, u faráře vašeho zapověděli, přikázavše, aby jich bez povolenie našeho žádnému nevydával, a on že jest to slíbil učiniti a přesto, že on jest ty penieze vydal etc. I poručíme vám i s pilností přikázujem, poněvadž jest týž farář takovou smělost učinil a všetečně ty penieze vydal, abyste se jím ujistili a k tomu jej drželi nebo ať ty penieze zase zjedná, anebo své na to miesto ať položí, že toho jináč mieti nechcme [...].*“⁹⁸ Ještě v roce 1494 byla ovšem alespoň jejich část stále v Brně. Generální preceptor řádu Konstantin se dozvěděl, že jistá peněžní částka z odpustků římského špitálu je uložena ve farním kostele v Brně a psal 1. května purkmistru a radě, že udělil moc olomouckému a brněnskému kanovníkovi Tomáši

96 Moravský zemský archiv v Brně, fond E 25 Jezuité Brno 1241–1782, inv. č. 112, Listina, 1492, 21. březen, Jihlava.

97 AMB, fond A 1/1 Archiv města Brna — Sběrka listin, mandátů a listů (dále jen fond A 1/1), listina č. 792, [1492, 18. březen], s. l. Neděle Reminiscere připadala roku 1492 na 18. března. Vzhledem k tomu, že legace byla 21. března asi ještě v Jihlavě, přijela do Brna nejspíše koncem po ní následujícího týdne. K tomuto a dalším dvěma listům dále srov. strojopisný katalog sbírky zpracovaný Jaroslavem Dřímalem.

98 AMB, fond A 1/1, listina č. 802, [1492], 10. září, Budín. Svatojacobuským plebánem byl 1492 Martin Schanderl. Srov. Bretholz, Bertold: *Die Pfarrkirche St. Jakob in Brünn*. Brünn 1901, s. 58.

Rothanselovi a převoru špitálu sv. Ducha v Litovli Valentinovi z Krakova, aby peníze vyzvedli a poslali mu je do Říma.⁹⁹

Přesnější itinerář legace špitálníků sv. Ducha prozatím neznáme. Z Moravy se přesunuli na jihočeskou katolickou enklávu. Dne 20. června pobývali v Českém Krumlově a do bratrstva přijali krumlovské klarisky. Listina je však zhotovena rukopisně.¹⁰⁰ Stejně tak listina vystavená o pět dnů později v Třeboni pro tamní augustiniány.¹⁰¹ Proč alespoň zde nevyužili brněnské formuláře, když znění rukopisných listin je naprosto totožné? Patrně proto, že v prvním případě je vedle abatyše jmenováno dalších sedmáct sester a v tištěném formuláři je vynechána volná jen větší polovina jedné řádky. Ve druhé listině je vedle opata vyjmenováno celkem osmnáct členů konventu a seznam zabírá celé čtyři řádky. Zásoba brněnských formulářů pro laiky v průběhu roku došla a během pobytu v Lipsku si je nechali dotisknout. Poselstva špitálního řádu sv. Ducha se při svých cestách po Evropě nevyhýbala ani českým zemím, přirozeně navštěvovala jen oblasti s převahou katolického obyvatelstva. Další získávalo nové členy na našem území roku 1516.¹⁰²

Zatímco čeští prvotiskaři nabízeli jen nástěnné minuce, využili Stahel s Preinleinem jednolistové médium daleko inovativněji. Třebaže všechny čtyři brněnské úřední jednolisty byly bibliograficky popsány již před půlstoletím, nebyla jejich obsahu věnována zevrubnější pozornost. Jsou zajímavým pramenem pro poznání měšťanské zbožnosti v pozdně středověkém Brně.

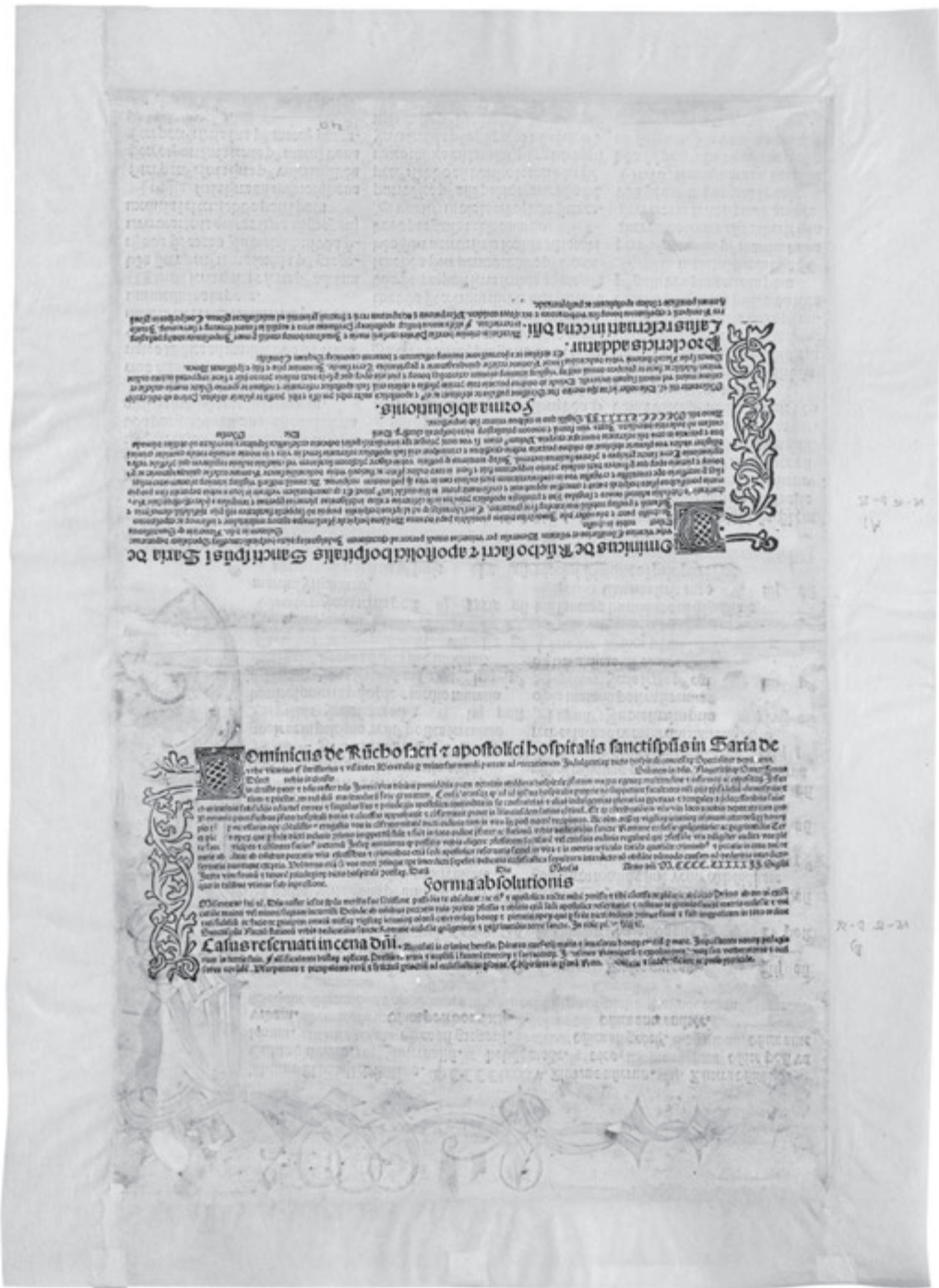
-
- 99 AMB, fond A 1/1, listina č. 831, 1494, 1. květen, Řím (opis ze 17. století). K Valentinovi srov. Bezděčka, Josef: *Působení řádu svatého Ducha v Litovli*. Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 23, 1995, s. 106, k humanistu Rothanselovi: Hlobil, Ivo — Petruš, Eduard: *Humanismus a raná renesance na Moravě*. Praha 1992, s. 164.
- 100 Národní archiv (dále jen NA), fond Archivy českých klášterů zrušených za Josefa II., inv. č. 1565, Listina, 1492, 20. červen, Český Krumlov.
- 101 NA, fond Archivy českých klášterů zrušených za Josefa II., inv. č. 173, Listina, 1492, 25. červen, Třeboň.
- 102 Blíže Pátková, H.: *Adnotatio brevis ordinem Sancti Spiritus in Bohemia mediaevali attingens*. In: Roma–Praga, Praha–Řím. Omaggio a Zdeňka Hledíková. Eds. Kateřina Bobková-Valentová, Eva Doležalová, Eva Chodějovská, Zdeněk Hojda, Martin Svatoš. Praha 2009, s. 141–143, která upozornila, že listina z 26. ledna 1516, již byli do bratrstva přijati tepelští premonstráti (Státní oblastní archiv v Plzni, fond Premonstráti Teplá I, inv. č. 253, Listina, 1516, 26. leden, Teplá), byla zhotovena s využitím předtištěného formuláře, zatímco obdobná listina pro chotěšovské premonstrátky, vystavená v Plzni 10. března téhož roku, je psána rukou (NA, fond AZK Archivy českých klášterů zrušených za Josefa II. 1115–1820, část Archivy českých klášterů zrušených za Josefa II., inv. č. 2295, Listina, 1516, 10. březen, Plzeň). Domnívám se, že důvod je stejný jako v případě výše zmíněné listiny pro krumlovské klarisky a třeboňské augustiniány. Zatímco v tepelské listině je na vynechanou necelou řádku doplněn „*Pater et dominus abbas totusque conventus monasterii Teplensis Ordinis Premonstratensis*“, jsou v chotěšovské listině vedle probosťa a dalších dvou kněží vyjmenovány všechny sestry a jejich jména zabírají celé tři řádky rozměrného dokumentu.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** de Runcho, Dominicus: *Litterae confraternitatis ad usum hospitalis S. Spiritus in Saxia de Roma*. [Brno, Konrad Stahel — Matthias Preinlein], 1492.
Uloženo v Österreichische Nationalbibliothek Wien, sign. Ink. 1E, f. 14v.
- P2** de Runcho, Dominicus: *Litterae confraternitatis ad usum hospitalis S. Spiritus in Saxia de Roma*. [Brno, Konrad Stahel — Matthias Preinlein], 1492.
Uloženo v Archivu města Brna, fondu V 2 Svatojakubská knihovna 1349–1790, sign. 133/156, fragment jednolistu na předním a zadním příděstí.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B6** Pseudo-Johannes XXII. papa: *Indulgentiae in concilio Basiliensi editae et confirmatae*. [Brno, Konrad Stahel — Matthias Preinlein, post 1495].
Uloženo v Knihovně Národního muzea v Praze, sign. 61 A4.
- B7** *Protestationes morientium*. [Brno, Konrad Stahel — Matthias Preinlein, c. 1498–1499].
Uloženo v Kapucínské provinční knihovně v Praze, sign. 39 E010.

Comincia de Rūcho facti et apostolici hospitalis sanctissimi in Saxia de
 ...
forma abolitionis.
 ...
Litterae referunt in cna dñi.

Comincia de Rūcho facti et apostolici hospitalis sanctissimi in Saxia de
 ...
forma abolitionis.
 ...
Litterae referunt in cna dñi.

P1 de Runcho, Dominicus: *Litterae confraternitatis ad usum hospitalis S. Spiritus in Saxia de Roma.* [Brno, Konrad Stahel — Matthias Preinlein], 1492.

lici hospitalis sancti

ad executionem Indulgentiar dicto hospitali
 Salute
 Inter deo hospitali prefatum magna egenorum multitudine
 id ipsum hospitali proprie non suppetunt facte
 confratrias et alias indulgentias plenarias pro
 his eiusdem latini continent. Et quod obtributum
 a deo post mortem recipimus. De omnibus missis vigiliis
 et stationibus verbis dedicationis sancte Romane ecclesie
 seculari vel cuiusvis ordinis regulari quocumque
 articulo in vita et in mortis articulo toties que
 in ecclesiastica sepultura interdicto non oblate
 Die Mensis Anno dñi

Solutionis

et apostolica auctoritate tibi commissa et tibi concessa te
 mobilis etiam sedis apostolice reservatione et restitu
 et pccatio opere que per freres dicti ordinis primogenitatio
 rinationis terre sancte. In nomine patris et filii etc.

Virates cursurij maris et inuasores bonorum emitt
 reorum et sarracenos. Inuasores Romipetii et espe
 ras. Conspiratores in persona Romani pontificis et co

uis in Maria de

venessay Specialiter deputatus.
 in dño. Honoris et Sanctissimus
 adline et infirmos ac erofitos. In san
 rates nisi pio pofideliu elemofinis et
 ias et tempore a pdeccofibus fuisse
 am in loco a nobis deputato t un pio
 et ieiunioq oronum ceterorumq bonop
 esse gnagotaries ac pgrinationis Ter
 pfecte vfa diligenter audita voo ple
 iate criminib? et pccatis in cona dei re
 modo causam no dederitis interdicto
 M. CCCC. XXXI. III. Sigilli

Marie absoluto Primo ab omni excoi
 te gremio sancte matris ecclesie et vof
 iure et fiet impetuum in toto ordine

per mare. Impositores nonop pedagio
 atoreo bonoy seu verberatore et occi
 aplicam ac pobytericia.

Handwritten notes:
 In nomine patris et filii etc.
 pccatio opere que per freres dicti ordinis primogenitatio
 rinationis terre sancte.

JIŘÍ VANĚK

ŠPILBERSKÁ VĚZNICE V DOBĚ VLÁDY JOSEFA II. A LEOPOLDA II. (1783–1792)¹ (NĚKOLIK POZNÁMEK K NEJSTARŠÍ ETAPĚ ZNÁMÉHO ŽALÁŘE PO JEHO PŘEVEDENÍ POD CIVILNÍ SPRÁVU)

Věnováno Haně Jordánkové

Summary: The former royal castle of Špilberk above the city of Brno became the most important military fortress in Moravia in the 17th and 18th centuries. The local prison was handed over to civilian administration due to a decision of Joseph II, and it was destined for the hardest criminals with long-term and life sentences. Collective cells were established in the local casemates. The most severe form of punishment was chaining up the prisoners sentenced to life in the wooden cells on the bottom floor of the casemates — the punishment was only abolished by new Emperor Leopold II in 1790. The prison in Špilberk was in its time the toughest prison in the Habsburg monarchy. The article describes the prison from various aspects, e.g. the

---

¹ Tento příspěvek je stručnější verzí materiálu pro připravované kolektivní dějiny Špilberku, v němž jsem shrnul (po doplnění o nejnovější poznatky) především výsledky svých starších průzkumů archivních pramenů (Moravský zemský archiv v Brně [dále jen MZA], fond B 1 Gubernium /1613/ 1636–1785 /1799/, sign. D 32, Věznice v Olomouci a na Špilberku, inv. č. 23, kart. 386 /1783–1785/ a fond B 4 Špilberská věznice /1772/ 1783–1880 [dále jen B 4]), zejména fasc. 1–9, Spisy apelačního soudu /1783–1786/, fasc. 10, Normálie /1783–1819/, fasc. 12 /1787/, fasc. 13 /1788–1790/, fasc. 14 /1791–1792/, fasc. 79, Špilberští vězni, Normálie /1786–1818/, fasc. 81 /179–1791/, fasc. 82 /1792/, provedených cca v letech 1988–1991 v rámci přípravy nové expozice kasemat na Špilberku (1992). Výsledky těchto průzkumů jsem dosud publikoval jen zčásti, populární formou v průvodci k této expozici (Vaněk, Jiří: *Kasematy Špilberk, barokní pevnostní stavba a vězení. Expozice Muzea města Brna*. Brno 1992), respektive v článku Vaněk, J.: *Špilberské kasematy a jejich přeměna na vězení v roce 1784*. In: Forum Brunense 1994. Sborník Muzea města Brna [dále jen FB]. Brno 1994, s. 91–106), kde jsou uvedeny i další prameny a literatura.

handover from military to civilian administration, its premises, the way the sentences were served, the number of prisoners, health issues, diet, clothing, personnel, etc.

Keywords: Brno, the fortress of Špilberk, prison, late 18th century.

Využívání špilberské pevnosti v 17. a 18. století také k vězeňským účelům je obecně známé ze starší i novější literatury.² Kromě vojáků i civilních osob, odsouzených pro různé zločiny k pevnostním pracím, byly na Špilberku internovány i mnohé významné osobnosti, především z vojenských kruhů — můžeme uvést například generály Clauda Bonnevala (1723) a Oliviera Wallise (1740) či proslulého plukovníka pandurů barona Franze Trencka, který zde 4. října 1749 zemřel. Jako věznice sloužila od roku 1726 dvoupatrová budova postavená v zadním (západním) příkopu pevnosti.³ Prominentní internované osoby však bývaly umístěny také přímo v prostorách pevnosti určených k ubytování zdejší posádky. Není však účelem tohoto článku zabývat se touto etapou, kdy vězení v pevnosti podléhalo vojenskému velení, ale podstatnou změnou, kterou v roce 1783 přinesly reformy císaře Josefa II.⁴

O zrušení institutu pevnostního vězení (nejen) na Špilberku a o předání vězňů odsouzených k pevnostním pracím, respektive k pevnostnímu vězení civilním úřadům rozhodl císař Josef II. už dvorským dekretem 15. 7. 1783. Konkrétně na Špilberku (stejně jako na Schlossbergu nad Štýrským Hradcem) však měla věznice — nyní už pod civilní správou — zůstat a vojsko mělo k tomuto účelu vyklidit a předat guberniu potřebné prostory (tzv. temnice). Gubernium o tom bezprostředně (18. 7.) informovalo vojenské velitelství (*General-Kommando*) pro Moravu a zástupci nejvyšších zemských civilních a vojenských úřadů se k projednání příslušných kroků sešli už za dva týdny (29. 7.). Za brněnský apelační soud, který měl civilní věznicí přímo spravovat, byli za komisaře určeni soudní radové von Flamm a baron Dubský.⁵

Nový dvorský dekret z 1. 9. 1783 předchází opatření upřesňoval a dále rozvíjel. Rušil trest pevnostních prací — zůstávala jen práce veřejná (*opus publicum*) — a vězně (civilní i vojenské osoby) předával z pravomoci vojenského velení (*Militare*) do pravomoci civilní správy. Určoval také pravidla a postupy při předávání vězňů. Aby k němu mohlo dojít, musely být vojskem uvolněny a vyklizeny také *kasematy* a další potřebné prostory na dvou pevnostech — na štýrskohradeckém Schlossbergu a na

2 Ze starší zejména d'Elvert, Christian: *Der Spielberg als Residentz der Landesfürsten, Landesfestung und Strafanstalt*. Brünn 1860, z novější například Toman, Oldřich — Franěk, Otakar: *Špilberk*. Brno 1968. Soustavněji se dějinám Špilberku věnuje také sborník Forum Brunense od roku 1988 dosud.

3 Více Vaněk, J.: *Stavební proměny Špilberku v 1. polovině 18. století*. In: FB 2008. Brno 2008, s. 9an.

4 Není zde dostatečný prostor — a nebylo to ani účelem tohoto článku — zabývat se justičními reformami Josefa II. více. Jednou z reform bylo dočasné zrušení či pozastavení (kromě výjimky) trestu smrti a jeho nahrazení doživotním příkovaním. K výkonu tohoto trestu byly zřízeny zvláštní dřevěné kobky ve věznicích pouze ve dvou pevnostech, Špilberku a štýrskohradeckém Schlossbergu. V obou věznicích se také shromažďovali trestanci odsouzení k druhému nejtěžšímu trestu, a to tažení lodí z Uher proti proudu Dunaje.

5 Zmiňované dokumenty se nacházejí v archivních fondech MZA uvedených v poznámce 1 (řazeny chronologicky). Z úsporných i dalších důvodů upouštím proto od podrobnější citace pramenů. Významné dekrety a nařízení panovníka, respektive dvorských a nejvyšších úřadů, týkající se Špilberku byly vydány také tiskem v dobových edicích právních dokumentů, například *Joseph des Zweyten, Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justiz-Fache. Für Böhmen, Mähren, Scheslesien, Österreich ob und unter Enns, Steyermark, Kärnthen, Krain, Görz, Gradisca, Triest, Tyrol und Vorlande. II. In dem achten Jahre seiner Regierung 1788*. Wien 1817 aj.

Špilberku. Do těchto dvou vězení měli být posíláni provinilci odsouzení pro těžké zločiny, jako penězokazectví, falšování státních listin, nevěrné úřadování, vraždy, loupeže a žhářství, zejména odsouzení na doživotí či neurčený čas. Ostatní trestanci se měli umístit do provinčních věznic — civilní osoby podle místa hrdelních soudů, vojáci podle verbovacích okrsků svých pluků. Podle těchto zásad měla proběhnout výměna vězňů mezi pevnostmi a věznicemi, termín všeobecného předání byl stanoven na 1. 11. 1783. Pro ulehčení výměny mohli být k tomuto datu propuštěni vězni, jejichž trest měl skončit do šesti měsíců (1. 5. 1784), vojáci s končícím trestem měli být odesláni ke svým plukům. Výměnné transporty měla zajistit armáda.

Na Špilberk měly nyní soudy posílat osoby odsouzené pro závažné zločiny z Čech, Moravy a Slezska, do Štýrského Hradce pak z vlastních rakouských zemí. V březnu 1785 císař ustanovil, že na Špilberk budou posíláni také nebezpeční zločinci z Haliče, kde pro jejich věznění nejsou bezpečné podmínky.

Na základní dekret z 1. 9. 1783 pak navazovaly další dekrety, císařské reskripty a instrukce, i prováděcí směrnice moravského gubernia a apelačního soudu. Například dvorský dekret z 25. 9. 1783 nařizoval vojenskému velení, aby na Špilberku učinilo vše potřebné také pro vyklizení kasemat a *hornverku*, využívaných dosud výstrojní komisí jako sklady vojenského materiálu, a pro jejich úpravu na vězení. Tuto úpravu pak prováděl podle vlastních, nejvyššími místy ve Vídni schválených plánů ženíjní úřad v Brně pod velením majora ing. Franze von Langer a jeho zástupce kapitána-poručíka ing. barona Quido de Rochepina,⁶ který byl pravděpodobně také hlavním autorem původního plánu úprav (datováno 22. 9. 1783, signováno oběma inženýry). Postup úprav, které vycházely i ze zkušeností věznic ve Štýrském Hradci, bedlivě sledovaly nejen zemské úřady, ale i nejvyšší místa ve Vídni včetně císaře. Horní patro severních kasemat s pěti hromadnými celami pro celkem 112 vězňů a dvěma místnostmi pro dozorce bylo dokončeno v červnu 1784. Do této doby sloužila pro ubytování vězňů pouze stávající vězeňská budova v zadním příkopu, v níž se nacházely i byty obou profousů.

Účel věznic na Špilberku (oficiálně používaný název „*Verbesserungs Stockhaus ob der k.k. Festung Spielberg*“) byl pak kodifikován Všeobecným kriminálním soudním řádem, vydaným Josefem II. v roce 1788. Špilberk byl určen pro všechny těžké zločince odsouzené v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Haliči k tvrdému vězení a zejména také k nejtěžšímu trestu — přikování na doživotí. Právě pro výkon tohoto trestu, nahrazujícího pozastavený trest smrti, zde byly připraveny speciální kobky (tak jako na Schlossbergu pro odsouzené z rakouských zemí). Muži odsouzení pro vraždu, loupeže a žhářství, případně i jiné závažné zločiny „pouze“ k dlouholetým trestům a veřejné práci se měli na Špilberku shromažďovat a odesílat pak na tažení lodí do Uher, méně zdatní z nich zde však zůstávali po celou dobu trestu a vykonávali různé

---

6 Syn známého vojenského inženýra plk. Pierra Phillipa Beschade de Rochepina, narozený v Brně 17. 12. 1744 — více Vaněk, J.: *Zemští (vojenští) inženýři na Moravě a Špilberk (1675–1785)*. In: FB 2013. Brno 2013, s. 9an.

práce v rámci věznice, pevnosti i města. Na Špilberk měly být posílány také ženy odsouzené pro stejně závažné zločiny. Naopak pro zločince odsouzené pro trestné činy politické či hospodářské povahy (urážka majestátu, zemězrada, falšování státních papírů a mince) byla určena pevnost Kufstein v Tyrolsku.

Po vydání všeobecného soudního řádu (1788) přešla pak přímá správa špilberské věznice v roce 1789 z apelačního soudu přímo na moravskoslezské gubernium. Po dobu správy věznice apelačním soudem prováděli jím ustanovení komisaři — apelační radové (Michael von Schnitzer, Frantz von Pillersdorf, Johann sv. pán Dubský z Třebomyslic) pravidelné (měsíční) i mimořádné visitace věznice a podávali o nich písemné zprávy včetně návrhů na případná opatření. Jejich pravomoc — dohled nad věznicí a starost o její řádný chod — pak oficiálně od 11. 4. 1789 převzal za gubernium guberniální rada Ignatz von Rosenthal.

VĚZEŇSKÉ PROSTORY

V třípodlažní budově pevnostní věznice, postavené k tomuto účelu v letech 1725/1726 známým brněnským stavitelem Mořicem Grimmem, se v okamžiku předání vězňů z pravomoci vojenského velení civilním úřadům — počátkem listopadu 1783 — vyskytovalo pouze dvacet osm trestanců a tři tzv. státní vězni. Obě vyšší podlaží měla po šesti místnostech. V horním podlaží, původně určeném pro státní vězně z řad vyšších kruhů, se ve dvou místnostech nacházel byt profouse s oddělenou kuchyňkou, třetí místnost sloužila pro dva dozorce, zbývající tři jako lepší cely pro prominentní vězně, ubytované po dvou či jedné osobě (momentálně pět internovaných). Ve středním podlaží obýval první místnost podprofous, druhou dva dozorce, následující čtyři místnosti, určené jako cely pro šest až osm vězňů (celkem pro dvacet osm), byly téměř zaplněny šestadvaceti „obyčejnými“ trestanci. Přízemí budovy zůstávalo zatím prázdné a připravovalo se na přísun nových vězňů, pro něž byla vybudována i menší přístavba v jižní části příkopu se třemi menšími prostory — jednu zatím obývali dva dozorce.

S příchodem nových vězňů se během první poloviny roku 1784 zcela zaplnilo i přízemí vězeňské budovy. Dvě cely pro šestnáct a dvaadvacet osob oddělovala úzká předsíňka, užívaná jako kuchyňka, stejná předsíňka byla i mezi následujícím pokojem pro dva dozorce a poslední celou pro osm mužů. Obsazena byla i sousední přístavba, obsahující celou pro osm trestanců, kuchyňku a místnost pro dva dozorce.

Z náhle přeplněných původních prostor se vězni a další příchozí trestanci postupně od poloviny roku 1784 stěhovali do nově zřízených pěti cel v horním patře severních kasemat. Nestejně velké společné cely (vzhledem k původním světlíkům a komínům) — nejmenší pro dvanáct a největší pro třicet tři delikventů — mohly pojmut celkem 112 mužů. Mezi celami se nalézaly menší předsínky s topeništi, z nichž se vytápěla kachlová kamna v přilehlých prostorech. Z předsíňek se vcházelo do cel a do místností dozorců, umístěných na obou koncích řady cel. Do cel a vězeňské chodby, z níž do vnější hradby vybíhala vězeňská kuchyně a noční strážnice, ústily

světlíky, umožňující — stejně jako okna prolomená z cel do chodby — částečné osvětlení denním světlem a přívod čerstvého vzduchu.

Věžeňská chodba i vstupní předsínky do cel s topeništi byly dlážděny cihlami, cely stejně jako místnosti dozorců měly dřevěné prkenné podlahy. Okenní otvory vedoucí do chodby byly obdobně jako ústí světlíků opatřeny silnými železnými mřížemi, masivní dveře do cel, předsíněk i vstupní dveře do chodby z příkopů byly silně okovány a pobity železným plechem. V každé z cel i v místnosti dozorců se nacházela kachlová kamna, obsluhovaná z předsíněk.

Základním zařízením cel byly společné pryčny táhnoucí se podél delší vnitřní stěny. Pryčny zhotovené ze silných prken a trámů se mírně svažovaly od hlavy k nohám, kde byly zakončeny silnějším trámem, na němž byl připevněn řetěz. Tímto řetězem, protaženým nožními pouty a uzamčeným visacím zámkem k trámu, se podle císařského nařízení vězni po třech až pěti osobách na noc připoutávali k pryčnám, aby se nemohli volně pohybovat po cele. Podle nařízení museli (z hygienických důvodů) ležet na holých pryčnách, zakryti v létě jednou, v zimě dvěma houněmi. Pouze nemocní ve špitále mohli ležet na slamnících. Používání slamníků pro všechny vězně povolil až císař Leopold II. roku 1790. V celách se nacházely ještě konve z dubového dřeva na pitnou vodu a rovněž dřevěné kbelíky sloužící k vykonání tělesné potřeby. Ty pak určené vězni ráno vynášeli do odpadního kanálu.

K částečnému osvětlení cel a chodby denním světlem a k větrání sloužily světlíky. V noci chodbu osvětlovaly pouze tři olejové lampy, další tři lampy se nacházely v přízemí věžeňské budovy, v příkopu a na noční strážnici. Spotřeba lněného oleje do tří lamp za měsíc duben 1784 činila podle výkazu dva mázy v ceně 48 kr. Dozorci provádějící kontrolu používali ještě lucerny se svíčkami. Na noční visitace měla postačit jedna svíčka v zimě na noc, v létě na dvě noci. Po zřízení cel a dřevěných kobek pro doživotní vězně v kasematech a ženské věznice v hornverku spotřeba svíček pochopitelně vzrostla až čtyřnásobně.

Jakmile začaly kasematy plnit věžeňskou funkci, původní věžeňská budova — po drobných úpravách — změnila částečně své využití. V nejvyšším patře zůstal rozšířený byt vrchního profouse se dvěma pokoji, větší kuchyní a skladem a pouze jedna cela spolu s krejčovskou a ševcovskou dílnou. O patro níž měl nadále byt podprofous (pokoj s kuchyní), zůstala také světnice pro dozorce, a zbývající prostor původních tří cel se přeměnil na věžeňský špitál. Pouze v přízemí zůstávaly ještě cely a pokoj dozorců, stejně jako v přístavbě.

V druhé polovině roku 1784 byly k věžeňským účelům — pro oddělenou ženskou věznici — adaptovány také malé kasematy nacházející se v předsunutém opevnění na východním svahu špilberského kopce, tzv. hornverku. Stavebními úpravami kasematní nárožní chodby (zalomené ve tvaru „L“) zde vzniklo devět místností — dvě světnice dozorců a čtyři cely pro dvanáct až třináct žen (celková kapacita čtyřicet devět), menší místnost na konci chodby, za světnicí dozorců, byla určena jako pokoj pro nemocné vězenkyně. V polovině rohové prostory mezi celami bylo zřízeno sedm dřevěných kobek pro trestančně odsouzené k doživotnímu trestu, druhá sloužila

jako vstupní předsínka s oddělenými latrínami. Práce byly dokončeny v listopadu a 13. prosince 1784 sem přišla první odsouzená.

K oficiálnímu protokolárnímu předání vězeňských prostor na Špilberku — třípodlažní budovy a přízemní přístavby v zadním příkopu (s celkovou kapacitou padesát tři vězňů), severních (104 vězňů) a jižních (dosud prázdných) kasemat a kasemat v hornverku (pro padesát šest žen) — civilní správě došlo 30. 11. 1785. Vojenské velení zastupoval ženijní a fortifikační velitel kpt. ing. Quido baron de Rochepine, apelační soud a gubernium radové baron Johann Dubský a Josef Friedenthal. V dolním podlaží severních kasemat se nacházelo devětadvacet dřevěných kobek pro odsouzené na doživotí, ve střední části jižních kasemat jednatřicet (ty se však na rozdíl od severních už nikdy nepoužily) a v hornverku sedm.

Až do konce 80. let 18. století se jako vězení využívaly pouze severní kasematy (tzv. josefínský trakt). Jižní kasematy začaly k tomuto účelu sloužit až od listopadu 1790. Už v roce 1785 se sice zvažovala úprava jejich poslední části (u západního příkopu) na hromadnou celu pro očekávaný příliv vězňů z Haliče, ten však nebyl takový, jak se původně očekávalo. Kapacita severního traktu zatím stačila.

Jižní kasematy se tak zaplnily až během prvního roku vlády Leopolda II. (proto „leopoldinský“ trakt), kdy na Špilberk přicházeli ve větším počtu vězni z Čech, Moravy, Slezska i Haliče, původně odsouzení k mezitím zrušenému trestu tažení lodí. O záměru upravit tento trakt na řádné vytápěné cely pro celkem asi sto vězňů jednal vrchní profous Sturm s guberniem už 21. 5. 1790. Stavební úpravy podle dnes neznámého projektu zahájilo provinční stavební ředitelství pod vedením vrchního ředitele barona Jacobiho a za jisté součinnosti s ženijním ředitelstvím asi o měsíc později (žádost gubernia z 14. 6. schválila nejvyšší instance ve Vídni 24. 6.). Mezitím byly zde zbourány nevyužité dřevěné kobky určené pro odsouzené na doživotí. Přepažením původní široké chodby vznikly kromě úzké komunikační chodbičky (dělicí podélná zeď musela být ze statických důvodů posunuta od vrcholu klenby více k okraji) tři cely pro dvacet tři až dvacet devět mužů a jedna velká pro padesát. Také zde se na obou koncích nacházely místnosti pro dozorce. Kapacita jižního traktu byla nakonec o něco větší než severního. V roce 1798 se zde nacházelo 125 vězňů (do plné kapacity zbývala jen čtyři místa), v severních 103 (devět volných míst). Celkem tedy bylo možné umístit do kasemat kolem 240 trestanců.

TVRDÉ VĚZENÍ PRO ODSOUZENÉ NA DOŽIVOTÍ (PROSINEC 1784 – KVĚTEN 1790)

Císař Josef II. svým reskriptem z 4. 9. 1784 přikázal, aby pro nejtěžší zločince, odsouzené k doživotnímu trestu a přikování, byly na Špilberku určeny „nejhlubší a nejhorší kasematy“, v nichž budou zřízeny ze silných trámů a fošen kobky pro oddělené umístění jednotlivých vězňů — za vzor měly sloužit obdobné kobky zřízené už ve věznici ve Štýrském Hradci. Není bez zajímavosti, že už v předvečer vydání tohoto dokumentu císař špilberskou věznici navštívil a osobně sdělil profousovi

některé základní instrukce. Tato návštěva asi nebyla součástí oficiálního programu císařské návštěvy Brna (3.–5. 9. 1784) po skončení vojenských manévřů u Tuřan (29. 8.–2. 9.).⁷ Zaznamenal ji však ve svém pravidelném týdenním hlášení (4. 9.) profous Semann, který uvádí, že „*Jeho Veličenstvo a Excellence p. guvernér s dvěma pány generály 3. tm. odpoledne navštívili všechny dolní prostory v příkopě a kasematech*“. V samostatném listu pak profous informuje apelační soud o některých císařových příkazech týkajících se kromě zhotovení speciálních těžkých pout na nohy pro těžké zločince (aby se jim zabránilo „*v pobíhání a poskakování*“) také připoutání menších skupin vězňů (čtyři až pět mužů) na noc řetězem k pryčnám. Podstatné pak bylo třetí rozhodnutí, aby v kasematech č. 3, 4 (obě chodby dolního patra severních kasemat) a 5 (horní chodba jižních kasemat) byly zřízeny dřevěné kobky pro jednotlivé vězně odsouzené k nejvyššímu trestu.

Gubernium spolu s apelačním soudem a ve spolupráci s vojenským velitelstvím se snažilo císařovo osobní rozhodnutí, potvrzené reskriptem z následujícího dne (nesporně však připraveného už dříve) a dalšími písemnými instrukcemi, urychleně realizovat. Úpravy kasematních prostor, zejména zhotovení separovaných dřevěných kobek (byly označovány jako *Pflog-* či *Block-häuser* nebo *holzerne Kammerle*) prováděli opět ženisté pod vedením majora ing. Langra. V přední části obou chodeb dolního patra severních kasemat bylo zřízeno devětadvacet kobek (a v jižních kasematech pak dalších jednatřicet). Práce byly dokončeny po třech měsících v polovině prosince a 17. 12. 1784 bylo v kobkách severních kasemat umístěno prvních deset trestanců odsouzených na doživotí, další dva nově příchozí sem byli vsazeni ještě do konce měsíce. O rok později se zde nacházelo už dvacet dva mužů, stejný způsob věznění se vztahoval i na odsouzené na mimořádně dlouholeté příkování (například na pětatřicet a šedesát let). Do zrušení tohoto způsobu věznění v květnu 1790 se používaly kobky pouze v severních kasematech, k obsazení jižních už nedošlo. Sedm obdobných kobek se nacházelo také v ženském vězení v hornverku, využity však byly jen minimálně.

Kobky sbité ze silných trámů a fošen byly upevněny do cihelných stěn a klenby kasematních chodeb. Jednotlivá kobka měla rozměr přibližně 6 × 4,5 stop (cca 1,9 × 1,4 m) a maximální výšku u vrcholu klenby 10 stop. Vězni zde byli trvale příkováni silným řetězem o délce 3 stopy k dolnímu trámu zadní stěny. Tento řetěz vycházel ze středu řetězu spojujícího v délce jedné stopy nožní okovy. Zvláště nebezpeční zločinci byli na základě rozsudku, většinou potvrzovaného samým panovníkem, příkováni ještě dalšími způsoby — například kruhem kolem těla (například vrah Wentzel Schneider odsouzený v červenci 1788 k příkování na třicet pět let, zemřel po devíti měsících 16. 4. 1789) či krku, případně ještě pouty na rukách

---

7 Není aspoň zmíněna v tehdejší brněnské tisku (Brünner-Zeitung, 8. a 18. 9. 1784) mezi ostatními panovníkovými aktivitami (návštěva zrušeného premonstrátského kláštera v Zábřovicích, kam pak nechal císař přemístit vojenský špitál, sirotčince, nemocnic u alžbětinek a milosrdných bratří, Mundyho soukenické továrny a zejména nového sídla gubernia v bývalém augustiniánském klášteře u sv. Tomáše).

k bočním stěnám. V takovém případě — týkal se vojáka z Nového Jičina Josefa Lippmanna, odsouzeného za úkladnou vraždu (zákeřně zezadu zastřelil svého desátníka) vojenským soudem původně k trestu smrti lámáním kolem, dvorskou válečnou radou pak změněnému na doživotní přikování na Špilberku, vypálení cejchu a výprask padesát ran čtyřikrát do roka (na Špilberk byl dopraven 15. 12. 1786) — musely být řetězy podle instrukce apelačního soudu tak dlouhé, aby se odsouzený mohl najíst a napít a také ulehnout na prkennou podlahu. K podobnému zostřenému přikování — tentokrát „pouze“ na šedesát let — byl roku 1788 ve Lvově odsouzen rovněž vraždící lupič, dvacetiletý rolník z Haliče Theodor Filipczuk.

Dolní patro kasemat se sice nacházelo jen mírně pod úrovní terénu hradních příkopů, na rozdíl od horního však postrádalo osvětlení a větrání světlíky i možnost vytápění. Omezený příchod čerstvého vzduchu zajišťovaly pouze úzké větrací kanálky v klenbě. Kruté podmínky věznění spolu s „omezenou stravou“ (pouze chléb a voda) vedly pochopitelně k rychlejšímu umírání odsouzených na doživotí. Mohli sice být ošetřeni ranhojičem či lékařem, ani v případě vážného onemocnění však nesměli své temné kobky opustit.

Z prvních patnácti trestanců, přikovaných v kobkách v průběhu sedmi měsíců, od prosince 1784 do července 1785, zemřelo deset do jednoho roku, jeden po třinácti měsících a nejdéle zde vydržel Wentzl Gromann — dvacet měsíců a dva týdny (zemřel 31. 8. 1786 jako poslední). Pouze tři z přikovaných měli pochybné štěstí — nacházeli se i po roce ještě v relativně dobrém stavu, a byli proto 13. května 1786 zařazeni do transportu odcházejícího do Vídně na tažení lodí. Spolu s nimi odcházelo z kobek ještě pět vězňů z Haliče (z třinácti odsouzených na doživotí) — ti však zde byli přikováni až v září 1785. K 1. září 1786 se tak v dolním patře kasemat už nenacházel nikdo z původních vězňů, z později příchozích haličských trestanců pak pouze šest (jeden zemřel ještě před transportem).

Konec tohoto obzvláště krutého způsobu věznění, praktikovaného na Špilberku po dobu pěti let a pěti měsíců (od poloviny prosince 1784 do poloviny května 1790), přinesly až reformy nového císaře Leopolda II.

SOUDNÍ REFORMY LEOPOLDA II. (1790–1792) A JEJICH ODRAZ NA ŠPILBERKU

Jednou z nejdůležitějších reforem přinášejících bezprostředně podstatné změny ve výkonu trestu bylo zrušení trestu přikování u nejtěžších zločinců, obsažené už v dekretu z 10. 5. 1790. Také jejich cely měly být nadále vzdušné, světlé a zdravé, všichni měli pracovat a dostávat třikrát týdně teplé jídlo. S dekretem, který mimo jiné zrušil také veřejné trestání bitím a vypalování cejchů, mělo gubernium seznámit všechny krajské úřady a brněnský magistrát. Svým výnosem z 14. 5. 1790⁸ nařídilo, že vzhledem k panovníkovu dekretu mají být vězni dosud vsazení na

8 MZA, fond B 4, fasc. 79, Normálie (1786–1818).

Špilberku do „*Pflockkammern*“ z těchto kobek propuštění a „*se vsí nutnou opatrností*“ rozdělení mezi ostatní vězně. Až zesílí, mají být zaměstnání přiměřenou, později nejtěžší prací a obdrží třikrát týdně teplou stravu. Následně také rozhodlo, že dřevěné kobky se mají rozebrat a dřevo použít na případné opravy. Přesný počet vězňů přikovaných v kobkách k uvedenému datu se nám nepodařilo zjistit, podle některých údajů z předchozích i následujících let pravděpodobně nešlo o více než pět či šest mužů.⁹

Součástí reformy bylo i zrušení trestu tažení lodí, zlepšení stravování vězňů aj. Podle dvorského dekretu z 5. 10. 1790 mělo na Špilberk a do Štýrského Hradce přijít přes 200 (z toho jen na Špilberk 130) trestanců, původně odsouzených k tažení lodí. Vzhledem ke zvýšenému příchodu těžkých zločinců na Špilberk se zvažovaly jisté úpravy dosavadní praxe. Koncem roku 1791 potvrdilo gubernium nejvyšší rozhodnutí, že vězni původně odsouzení k mírnějšímu špilberskému vězení se mají nadále posílat do brněnské provinční věznice (Cejl) a na Špilberk pouze ti, kterým byl stanoven trest tvrdého vězení s veřejnou prací nejméně v délce osmi let. Toto ustanovení v podstatě platilo až do zrušení špilberské věznice. Vězni s kratší výměrou trestu se zde sice vyskytovali, avšak v malé míře.

DODATKOVÉ A KÁZEŇSKÉ TRESTY

Mnozí těžcí zločinci si od soudů přinášeli v rozsudku nejen dlouhodobé tresty tvrdého vězení spojeného s těžkou prací v okovech, ale také dodatkové tresty veřejného bití, u mužů holí či karabáčem, většinou v rozsahu deset až dvacet pět, výjimečně padesát ran v různých časových intervalech, například čtvrtletně či dvakrát ročně, případně pouze ve výroční den spáchání zločinu. Obdobné tresty, většinou s menším počtem ran, prováděných karabáčem, důtkami či prutem, se vyskytovaly také u žen. Vrchní profous vykonání trestu vykazoval v týdenních hlášeních, v případě nemoci trestané osoby či jiného vážného důvodu žádal nadřízené o jeho prominutí.

Například voják Jacob Papula, odsouzený spolu se svým mladším bratrem Martinem na doživotí pro vraždu, měl ve výroční den zločinu (15. 7. 1785) dostat padesát ran karabáčem. Profous Sturm sice dosáhl — vzhledem k jeho vážnému zdravotnímu stavu — prominutí tohoto trestu, Papula však už tři dny před stanoveným datem zemřel. Apelační soud mohl vykonání trestu odložit či prominout, nebo také původní rozsudek změnit — například u vězně odsouzeného k patnácti ranám měsíčně stanovil „jen“ čtvrtletní opakování. Vzhledem k vysokému stupni těhotenství bylo zastaveno vykonání trestu pětadvacet ran také u vražedkyně vlastního dítěte Veroniky Peškové, odsouzené na dvacet let.

9 V týdenních raportech se k 10. 9. 1787 i k 7. 7. 1788 uvádějí pouze dva muži přikovaní v kobkách, 27. 12. 1788 a 14. 3. 1789 pět mužů — tamtéž, fasc. 12 (1787) a 13 (1788–1790). Po zrušení kobek se ve věznici vyskytovalo doživotně odsouzených šest mužů a čtyři ženy (26. 3. 1791), respektive čtyři muži a tři ženy (7. 1. 1792).

Výprask bylo možné nařídit i za závažný kázeňský přestupek, nebezpečné provinilce bylo také možné na určitý čas vsadit do klády. Tento trest — či spíše bezpečnostní opatření — postihl i skupinu těžkých zločinců, kteří se v noci 7. 8. 1784 pokusili o útěk. Připoutání v kládě zůstali více než měsíc, než o jejich novém trestu rozhodl brněnský magistrátní soud. Za okradení spoluvězně o 12 zl. v listopadu 1783 (tehdy ještě mohli vězni mít u sebe peníze, zanedlouho to bylo zakázáno) byl jeden z trestanců předán brněnskému soudu, který ho pak odsoudil na osm dní připoutání v kládě po práci a vrátil na Špilberk. Za noční bitku mezi vězni kvůli rušení spánku mluvením byl hlavní viník Johann Mayer počátkem března 1784 přeložen na jinou celu a vsazen do klády. Po třech dnech však apelační soud profousovi sdělil, že tento zostřený trest má být Mayerovi prominut, protože ujistil při visitaci komisaře, že už bude klidný. Mayer však po třech měsících (večer 30. 5.) znovu napadl a zranil své dva společníky a bránil se i zakročujícím dozorcům a podprofousovi Sturmovi. Apelační soud proto rozhodl, že má být po práci připoután ke kládě a dostat pouta i na ruce.

Při čerpání vody z hradní studny v prosinci 1783 chtěli vězni Hann a Pavlovský vyskočit ze šlapacího kola a utrpěli úraz — první vykloubení kyčle, druhý utržené ucho. S odůvodněním, že taková svévole dělá z trestanců nepotřebné mrzáky a jejich léčení zatěžuje erár, přikázal apelační soud profousi Semannovi, aby takové jednání pod trestem dvacet pět ran holí přísně zakázal a při opakování nechal provinilce vsadit do klády. Zostřený trest vsazení do klády se pravděpodobně užíval jen do roku 1784, později o něm nemáme zmínky.

Provinilci se však nesměli trestat libovolně. Při visitaci konané koncem července 1784 si tři vězni stěžovali komisařům na výprask od podprofouse Sturma. Dva z nich se provinili kouřením tabáku v cele, Anton Procházka pak holil spoluvězně přes zákaz drženým nožem. Procházka tvrdil, že dostal přes košili dvacet ran, Sturm s odvoláním na svědectví dozorce přiznal jen osm. Sturm pak apelační soud upozornil, že nemá překračovat instrukce a v nejasných případech se má na soud obrátit a požádat o příkaz. Bezdůvodné udeření vězně dozorcem bylo dokonce hodnoceno jako přestupek, který profous musel ohlásit a za nějž dozorcí hrozil postih.

PERSONÁL — PROFOUSOVÉ A DOZORCI

Na samém počátku fungování civilní věznice (listopad–prosinec 1783) byli pro její vedení nejprve převzati z pevnostní věznice štábní profous Mathias Semann jako vrchní profous (*Oberprofos*) a jeho pomocník Johann Schnerch jako podprofous (*Unterprofos*), oba jen jako prozatímní.¹⁰ Zároveň nastoupilo (k 1. 11. 1783) prvních šest dozorců, do konce roku ještě dva další. Apelační soud jako nadřízená instance

10 Tyto původně vojenské termíny byly v průběhu 90. let 18. století nahrazeny civilnějšími termíny vrchní představený (*Obervorsteher*) a podpředstavený či druhý představený (*Untervorsteher*, *zweiter Vorsteher*), užívanými až do zrušení věznice (1855–1858).

zároveň hledal vhodné osoby na nové profouse. Kromě starších vojáků, kteří však kvůli vyššímu věku (přes padesát let, délka služby i více než třicet let) i zdravotnímu stavu většinou nevyhovovali, se hlásili také tři adepti z civilního sektoru — dva z nich, bratři Mathias a Joseph Sturmové, synové správce brněnského městského vězení Václava Sturma († 1785), měli už několikaletou profesionální zkušenost nejen z „otcovské“ věznice v Brně, ale také z Vídně, třetím byl desátník městské gardy Paul Döpfer. Jako nejvhodnější z nich byl vybrán Mathias Sturm, který 1. 2. 1784 nastoupil jako podprofous místo Schnercha, který vzhledem k vysokému věku a těžkému tělesnému postižení (ve vojenské službě císaři strávil čtyřiačtyřicet let) nebyl už schopen funkci vykonávat. Po devíti měsících (31. 10. 1784) odešel do výslužby také dosavadní vrchní profous Semann,¹¹ kterému nejvyšší úřady přiznaly pensi ve stejné výši jako stávající plat (500 zl. ročně), a na jeho místo postoupil Mathias Sturm. Na jeho přímluvu byl podprofousem (též označován jako druhý profous) ustanoven nedávný uchazeč o tuto funkci Paul Döpfer, rovněž splňující všechny kvalifikační požadavky.¹²

Kvalifikačními předpoklady pro funkci profouse byly znalost písma, počtů i české řeči, dále schopnost zpracovávat přehledné zprávy a tabulky a vést účetnictví (vrchní profous), znalost manipulace s vězni (podprofous), dobrý fyzický stav, řádný a čestný charakter, snaživost ve službě. Nesměl propadat pití, hrám a jiným zábavám škodícím výkonu služby (z tohoto aspektu nevyhověl Joseph Sturm). Roční plat vrchního profouse činil 500 zl., podprofouse 300 zl. V roce 1789 a opakovaně po roce žádal vrchní profous Sturm o zvýšení svého ročního platu o 100 zl. V obou případech sice neuspěl, avšak „za horlivé a dobré služby“ obdržel od císaře mimořádný příplatek 150 zl. (1789) a 100 zl. (1790).

K denním povinnostem vrchního profouse patřilo (roku 1786) mimo jiné rozhodování o přidělení trestanců na práce, vyžadované velením pevnosti, účast na vizitách nemocných vězňů spolu s lékařem a ranhojičem, přejímání oděvních i dalších potřeb pro vězně, účtování nákladů, provádění různých písemných prací včetně týdenních hlášení (raportů) a měsíčních výkazů apod. Před půlnocí musel ještě vykonat hodinu trvající kontrolu stráží a už ve čtvrt na čtyři provést visitaci vězňů v celách a dohlížet na jejich následně odesílání na práci. V případech, kdy větší skupina vězňů pracovala mimo obvod pevnosti, musel na tuto skupinu osobně dohlédnout.

11 U pěšího pluku arcivévody Karla Lotrinského působil jako voják a poddůstojník, naposledy jako plukovní profous, přes třicet šest let (od roku 1744), poté tři roky jako štábní profous na špilberské pevnosti (od 23. 9. 1780) a poslední rok jako vrchní profous civilní věznice — v císařských službách strávil celkem čtyřicet let a sedm měsíců.

12 Sturm i Döpfer pak ve svých funkcích působili plných dvacet let. Po abdikaci Sturma (pensionován) byl v únoru 1805 ustanoven vrchním představeným špilberské věznice právě Döpfer a jeho zástupcem (podpředstaveným) dosavadní desátník dozorců Bernhard Fürst. Ten se pak po brzkém Döpferově úmrtí (4. 6. 1805) stal novým vrchním představeným (ve funkci 1805–1807). MZA, B 4, fasc. 140, Personálie dozorců (1798–1805).

Jelikož podobné případy postupně narůstaly, dosáhl roku 1790 osvobození od provádění nočních kontrol, které pak patřily k povinnostem druhého profouse. Spíše asi k nepřilíh častým úkolům patřila kontrola případné korespondence vězňů — například v únoru 1784 prosili dva vězni o dovolení napsat rodičům. Apelační soud jim vyhověl s tím, že dopisy musí psát v přítomnosti profouse, ten je přečte, a pokud neshledá v nich nic závadného, sám je pošle na poštu.

S přibývajícím počtem vězňů bylo třeba postupně navyšovat i počet dozorců. Podle dvorského dekretu (26. 9. 1785) bylo možné zvýšit jejich stav jen z nevyhnutelné potřeby, jeden dozorce měl připadat na deset vězňů. Na konci roku 1783 více než postačovalo osm dozorců, během dvou let vzrostl jejich počet na patnáct. Téměř všichni byli bývalými vojáky, vesměs šlo o muže zdravé a zdatné, katolíky a ženaté. Většina z prvně přijatých sloužila po propuštění z armády nějaký čas u brněnské městské gardy (policejní stráž). Existovaly však výjimky — už k 1. 6. 1784 nastoupili jako noví dozorcí dva velmi mladí muži (jedenadvacet a osmadvacet let), zaměstnaní dosud jako městští nosiči pro přepravu osob. Výzbroj dozorců tvořily puška s bodákem (cena 5 zl. 12 kr.) a patrontaškou (24 kr.) a šavle s řemením (1 zl. 10 kr.).¹³

Už během prvních dvou let docházelo k obměnám dozorců — čtyři z nich museli být propuštěni pro kázeňské přestupky či sklon k pití, dva další odešli na vlastní žádost. Byl mezi nimi i Georg Reichhart, na jehož nepřístojnosti — sklony k pití, porušování subordinace a bezdůvodné silné udeření vězně („až mu zmodrala ruka“) — si stěžoval vrchní profous koncem dubna 1785. Dále uváděl, že se dozorce opil i při transportu trestanců do Vídně a poranil se pak při tasení šavle. Celý případ vyšetřovali apelační radové Schnitzer a Pillersdorf a rozhodli, aby provinilý dozorce, který sám požádal o propuštění, byl spoután a předán k potrestání brněnskému magistrátu. O nové adepty na dozorce však nebyla nouze — lákal i stálý roční plat 150 zl. V květnu 1789 při snížení stavu o čtyři dozorce (dva zemřeli, dva byli propuštěni) žádal Sturm o přijetí čtyř nových — úřady však vzhledem k aktuálnímu počtu vězňů (131) povolily pouze tři. Dva z dozorců sloužili v ženské věznici v hornverku. K podstatnému zvýšení počtu dozorců muselo dojít až od roku 1790, spolu se značným přírůstkem vězňů (textová příloha T1).

K úkolům jednoho z dozorců přibyla i péče o hygienu jeho svěřenců. V létě 1784 vězni při visitaci žádali o možnost holení, jelikož ve vousech se jim hromadí nečistota. Apelační soud rozhodl, aby vzhledem k tomu, že vězni nesmí držet žádný nebezpečný nástroj, se tohoto úkolu ujal za úplatu jeden vhodný dozorce. Tím se stal Anton Wrba, který vězně holil i stříhal za odměnu půl kr. za osobu. Holit se měli v létě jednou za týden, v zimě po dvou týdnech, stříhat jednou za měsíc. Wrba za bradýřskou práci tak například v dubnu 1786 obdržel příplatek přes 4 zl.

13 První pušky byly koupeny z dělostřelecké zbrojnice v Olomouci, patrontašky (kartuše) s řemením dodal brněnský švec Trauby, šavle odprodal brněnský magistrát.

TRANSPORTY VĚZŇŮ

Odesílání trestanců do špilberské věznice probíhalo za vojenské asistence. Náklady na transport hradil z pověření apelačního soudu vrchní profous přímo veliteli doprovodu. Naopak u špilberských vězňů určených k tažení lodí na Dunaji patřila ostraha během jejich převozu ze Špilberku do Vídně k mimořádným povinnostem špilberských dozorců. Poprvé musel vrchní profous Sturm na příkaz nejvyšší soudní instance ve Vídni zajistit takový transport dvaceti těžkých zločinců 20. dubna 1785. Čtyři vozy s koňmi a pacholky a jízdního koně měl zajistit u místních sedláků. Na každém voze mohlo být pět vězňů a tři osoby doprovodu. Na obou stranách vozu hlídal strážný s ostře nabitou zbraní, vězni byli spoutáni tzv. křížovými železy, spojenými navzájem řetězem. Doprovodnou stráž tvořilo osm mužů, z nichž šest bylo vybráno z dozorců a doplněno o dva městské gardisty, vyžádané od brněnského magistrátu. Trasu v délce 15 mil (cca 115 km), vedoucí po císařské silnici přes Pohořelice, Mikulov, Poysdorf a Wolkersdorf, se dvěma zastávkami denně, urazil transport za tři dny. Každý muž ozbrojené eskorty obdržel za šest dní příplatek 24 kr., její velitel vrchní profous Sturm 45 kr. Na nutné výdaje obdržel zálohu 40 zl., po svém návratu vyúčtoval necelých 30 zl. Dopravcům bylo vyplaceno 100 zl. — za jeden vůz požadovali 24 zl., za jízdního koně 8 zl.

O rok později (18. 4. 1786) převážel Sturm opět jako velitel eskorty do Vídně k stejnému účelu dokonce sedmašedesát odsouzců. Mezi nimi se nacházeli také tři vězni odsouzení k doživotnímu přikování v kobkách dolního patra kasemat (Josef Ernecker, Martin Papula a Maxmilian Sacher), kteří zde jako jediní z původních šestnácti (přikovaných zde mezi 17. 12. 1784 a 20. 7. 1785) přežili v nesmírně těžkých podmínkách v relativně uspokojivém stavu (první dva šestnáct měsíců, třetí rok), a také pět trestanců z Haliče odsouzených ke stejnému trestu (ti však v kobkách pobýli „pouze“ necelých osm měsíců). Příslušná cestovní pouta musel vídeňský magistrát, kterému se vězni předávali, na Špilberk dodat, naopak špilberský profous si nazpět odvážel kromě houní na přikrytí také oblečení svých trestanců. Transport včetně zpáteční cesty trval pro Sturma a jeho čtyři dozorce, posílené opět městskými gardisty, osm dnů.

Obdobné transporty se uskutečnily — s poněkud menším počtem trestanců — ještě v následujících dvou letech (1787 odešlo do Vídně čtyřicet šest a roku 1788 padesát pět mužů). Poslední známý transport odjel ze Špilberku 13. 5. 1788 po páté hodině ráno. Na pěti vozech se nacházelo padesát pět trestanců, z toho čtyřicet přímo ze Špilberku, ostatní sem přišli nedlouho předtím od různých soudů z Moravy a Slezska — z brněnské městské věznice (sedm), z Olomouce (tři), z Kroměříže (tři), z Jihlavy (dva), z Uherského Hradiště (pět), z Prostějova (sedm), po jednom pak z Kyjova, Osoblahy, Krnova a Opavy. Velitelem eskorty byl znovu vrchní profous Sturm, provázený třemi dozorci (Bernard Fürst, Slau a Lebeda), vězně střežilo ještě čtrnáct vojáků. O případném transportu v roce 1789 nic konkrétního nevíme (zprávu o něm jsme nenalezli), pokud se uskutečnil, nemohlo

v něm být více než čtyřicet mužů (tolik jich bylo přemístěno ze Špilberku jinam v období 1788/1789). V následujícím roce se transport už nekonal a trest tažení lodí byl definitivně zrušen.

K VÝVOJI POČETNÍHO STAVU A STRUKTURY VĚZŇŮ

V rušené pevnostní věznici se ještě v září 1783 nacházelo celkem třiačtyřicet trestanců, z toho devatenáct vojáků a dvacet civilních osob, zbývající čtyři měli status státních vězňů. Po provedení určitých přesunů mezi věznicemi i vojenskými útvary zůstalo k rozhodujícímu datu 1. listopadu 1783 na Špilberku celkem třicet jedna vězňů, z toho tři označení jako státní vězni pobývali zde už více let. Šlo o důstojníky odsouzené k internaci v pevnosti na neurčitý čas, dva z nich měli šlechtický původ. Baron Joseph Sandor (přišel z Vratislavi už roku 1772, zločin a výše trestu jsou neznámé) měl na své zaopatření deponovanou částku přes 161 zl., z níž mohl denně čerpat 1 zl. Jeho chování se označuje za neklidné a vzpurné. Ze známého českého rodu asi pocházel Václav Antonín von Nostitz, původně vězněný v Praze (asi 1774) a poslaný pak (1780) na Špilberk, také on mohl čerpat z deponovaného obnosu 84 zl. Hůře na tom byl podporučík Löwensteinova švališérského pluku Andreas Nickelly, který z podstatně menší částky 36 zl. mohl na přilepšení obdržet denně jen 10 kr. Na Špilberk, kde měl být vzhledem k těžkým zločinům držen pod dobrou ostrahou v korekci tak dlouho, dokud se nepolepší (!), byl dopraven z Haliče (1777) v železech. Pevnostní vězení údajně snášel a choval se dobře, naopak Nostitz byl chvílemi neklidný. Oba posledně jmenovaní se pravděpodobně dopustili závažných mravnostních deliktů — v jednom z výkazů se jako důvod trestu uvádí „*prostopášná povaha*“. Ve všech třech případech rozsudky vynesla či schválila dvorská válečná rada. Po prvním zmatku, kdy byli nejprve vojskem předáni 6. 11. 1783 spolu s ostatními vězni civilním orgánům, převzala Sandora, Nostitze a Nickellyho po dvou dnech opět armáda a pod vojenskou eskortou je ze Špilberku okamžitě odvezla na konkrétně neuvedené místo.

Pod civilní správou tak zůstalo na Špilberku pouze dvacet osm trestanců. Dva z nich se jako státní úředníci těšili obdobnému mírnějšímu režimu jako „praví“ státní vězni, s nimiž také sdíleli nejlepší samostatné cely v horním patře věžeňské budovy. Jedním z nich byl Dominik Hennet, úředník solničního úřadu v Brně, odsouzený (1774) na deset let pro zpronevěru v solniční pokladně. Sdílel celu s Nostitzem a měl obdobné výsadní zacházení — nepracoval, šatil se a stravoval z vlastních prostředků. Do uplynutí trestu mu zbýval pouhý rok (propuštěn byl 29. 10. 1784). Více než dvacet let už pobýval na Špilberku Johann Nepomuk Raudnický (od 25. 11. 1762), odsouzený ve Vídni pro zpronevěru sirotčích peněz, zfalšování úředních dokumentů a ublížení advokátovi dokonce na doživotní pobyt na špilberské pevnosti, avšak v podmínkách státního vězně. Na stravu a ošacení mu přicházelo od apelačního soudu v Praze každého půl roku 50 zl., měl vlastní celu (později společně s Nickellym) a povolené vycházky v areálu pevnosti.

V květnu 1784 dokonce žádal o jejich rozšíření — uváděl, že původně se mohl (stejně jako státní vězni) procházet neomezeně, a teprve od roku 1781 byly vycházky z příkazu velícího generála Michaela Wallise omezeny na hodinu dopoledne a hodinu odpoledne. Apelační soud však jeho žádost zamítl a potvrdil stávající praxi s tím, že na vycházku po hradbách musí být doprovázen dozorcem, a také konstatoval, že Raudnický vlastně není skutečným státním vězněm. S Raudnickým po odchodu zmíněných tří státních vězňů obýval společnou celu až do svého propuštění Dominik Henet. Johann Nepomuk Raudnický zemřel jako špilberský vězeň 30. 11. 1796 na krvácení do mozku ve věku devětasedmdesáti let! Strávil zde neuvěřitelných třicet čtyři let a pět dnů.¹⁴

Zbývajících dvacet šest „obyčejných“ vězňů bylo v podstatně méně komfortních podmínkách umístěno po šesti až sedmi mužích ve čtyřech celách prostředního patra. Během listopadu 1783 dorazil na Špilberk už pouze jediný transport trestanců (třináct mužů) a stav čtyřicet jedna vězňů se neměnil až do března 1784. Zvýšila se však obsazenost cel — ve třech místnostech se nyní nacházelo sedm, sedmáct a dvanáct mužů, tři další leželi ve špitále. Do konce června vzrostl počet vězňů více než dvojnásobně — na pětadevadesát mužů. Největší transport s devatenácti trestanci dorazil z pražské věznicе už 19. března, brněnský soud dodal v květnu deset delikventů, různé moravské městské soudy (Olomouc, Jihlava, Frýdek, Uničov, Nový Jičín, Hustopeče, Znojmo, Uherské Hradiště, Kroměříž, Šumperk) během června dalších dvacet, vojenské plukovní soudy poslaly pouze tři provinilce. Kapacita vězeňské budovy (včetně menší přístavby osmaosmdesáti vězňů) byla už zcela vyčerpána, zároveň bylo nutné část středního patra upravit na vězeňský špitál. Část vězňů bylo proto nutné na přelomu června a července přemístit do právě dokončených hromadných cel v horním patře severních kasemat.

Do konce roku 1784 přibýlo už pouze patnáct vězňů, z větší části těžkých zločinců odsouzených na doživotí. Byla mezi nimi i vůbec první žena, Barbora Graslová ze Zaječí, odsouzená městským soudem v Hustopečích (26. 11. 1784, příchod 13. 12.) pro vraždu manžela na doživotí a vypálení cejchu šibenice a kola na obě tváře. Stala se tak první obyvatelkou ženského oddělení, nedávno zřízeného v kasematech tzv. hornverku (zemřela zde pro roce a půl 8. 7. 1786 ve věku padesát let na vodnatelnost). Celkový stav vězňů dosáhl čísla 111, z nich čtyři zemřeli a tři byli po odpykání uložených trestů propuštěni. Podstatné přesuny těžkých zločinců z českých zemí na Špilberk na základě různých nařízení z roku 1783 skončily. V následujících letech sem přicházeli většinou jednotlivci odsouzení k dlouholetým trestům a na doživotí. Během první poloviny roku 1785 přišlo jedenáct mužů (dva na doživotí) a tři ženy (jedna na doživotí). Na snížení stavu (1784/1785 z pětadevadesáti na pětaosmdesát osob) se podílelo nejen propuštění šesti a úmrtí sedmi

---

14 Uherský jakobín Ferenc Kazinczy ve svých vzpomínkách na špilberskou věznicі uvádí, že se v kanceláři profouse setkal s vězněm, který zde pomáhal při kancelářské práci a který se zmínil, že na Špilberku už pobývá třicet čtyři let. Nesporně to byl Raudnický.

vězňů, ale především odchod dvaceti mužů do Vídně v polovině dubna na tažení lodí po Dunaji.

Přestože ani ve druhé polovině tohoto roku se tento trend podstatně nezměnil (z českých zemí přišlo třináct mužů a pět žen), přece jen náhle došlo k podstatnému navýšení vězňů. Na základě nového císařského rozhodnutí (březen 1785) posílat na Špilberk také zločince z Haliče odsouzené k tvrdému vězení přišlo na počátku září (4. a 12. 9. 1785) ve dvou velkých skupinách z Haliče sedmdesát trestanců, třináct mužů s doživotními, ostatní s několikaletými (dva až deset let) tresty, většinou lupiči i vrahové. K 30. 11. 1785 se tak na Špilberku už nacházelo celkem 162 vězňů, z toho v hornverku pouhých sedm žen (dvě z nich doživotně přikované). Ze 155 mužů se v původní vězeňské budově a malé přístavbě vyskytovalo padesát tři trestanců, v horních kasematech sedmdesát devět, dvaadvacet doživotně odsouzených bylo přikováno v dřevěných kobkách spodního patra a těžce nemocný Reinisch byl tehdy ještě umístěný ve vojenském špitálu.

V následujících pěti letech počet vězňů značně kolísal. Zatímco ještě v dubnu 1786 dosáhl maxima 182 osob (po příchodu trestanců odsouzených k tažení lodí — zejména od moravských soudů z Brna, Hustopečí, Jihlavy, Krnova, Kyjova, Olomouce, Opavy, Uherského Hradiště, Uničova a Znojma), v polovině roku už to bylo pouhých 111 (jen na tažení lodí odešlo do Vídně 18. 4. 1786 rekordních sedmašedesát trestanců) a klesající trend trval ještě dva roky — k 1. 7. 1787 se na Špilberku nacházelo jen sedmdesát tři vězňů (po odeslání sedmačtyřiceti mužů do Vídně), o rok později pak absolutní minimum padesát odsouzených (v květnu odesláno sedmapadesát). V dalších dvou letech dochází opět ke značnému nárůstu, nově přicházelo každý rok kolem 150 trestanců. V polovině roku 1789 stoupl počet vězňů na 144, o rok později dokonce na 214.

To už se však začaly projevovat podstatné změny, které v justici i vězeňství přinášely po úmrtí Josefa II. (20. 2. 1790) nové reformy jeho bratra a nástupce Leopolda II. (první významná opatření už v dubnu a květnu 1790). Jejich důsledkem byly i značné přesuny trestanců mezi jednotlivými typy věznic. Na Špilberk tak od poloviny roku 1790 do poloviny roku 1791 nově přišlo 290 vězňů a jinam odešlo či bylo propuštěno 110 osob (dalších šedesát osm ve vězení zemřelo), celkový stav přechodně vzrostl na více než 300 vězňů. Bylo proto nutné urychleně upravit horní patro jižních kasemat, dosud k vězeňským účelům nevyužívané, na nové hromadné cely, které měly pojmut více než stovku trestanců. Na konci března 1791 se na Špilberku nacházelo 349 vězňů, z toho 291 mužů a 58 žen. Přestože tehdy ve špitále leželo sedmnáct mužů a třináct dalších obývalo celu u dílny, musely být cely v obou traktech kasemat (celková kapacita kolem 240 mužů) více než naplněny. Postupně však počet vězňů začal opět klesat, na počátku roku 1792 to bylo 291 osob (239 mužů a 52 žen) a k 30. 4. 1792 se ve věznicí nacházelo celkem 243 trestanců.

ZDRAVOTNÍ PÉČE O VĚZNĚ

V původní pevnostní věznici ošetřoval nemocné vězně vojenský ranhojič (felčar, chirurg), který v pevnosti působil jako příslušník zdejší posádky a spravoval také vojenský špitál, umístěný (do konce léta 1786, kdy byl přeložen do zrušeného klášteřa v Zábrdovicích) rovněž na Špilberku. Do špitálu se kromě vojáků ukládali i vážněji nemocní z pevnostního vězení. Ranhojič také zajišťoval potřebné léky a další zdravotnický materiál. Ještě v prvních měsících po přeměně tohoto vězení na civilní trestnici zůstávala tato praxe zachována, což potvrdil i dvorský dekret z 22. 12. 1783. Byla proto odmítnuta nabídka městského lékaře dr. Frantze Hofmanna a chirurga (ranhojiče) Heinricha Heina, kteří pečovali také o delikventy v městském vězení, a ošetřování vězňů zůstalo až do srpna 1784 v rukou špilberského praporečnického chirurga Wentzla Krožaka. S touto skutečností se však nechtěly smířit vojenské orgány, včetně dvorské válečné rady, a na příkaz císaře muselo gubernium spolu s apelačním soudem hledat vhodnější řešení.

Během jarních měsíců roku 1784 došlo k rozhodnutí zřídit pro vězně samostatný špitál, pro nějž bylo nutné uvolnit dosavadní tři cely v prvním patře původní vězeňské budovy. Špitál začal fungovat během července (kdy se vězňové původně obývalí tyto prostory už přemístili do právě dokončených hromadných cel v horním patře severních kasemat) a existoval zde i v poslední dekádě 18. století. Nemocní ve špitále měli na rozdíl od vězňů v celách nárok na slamníky a lůžkoviny i každodenní teplou stravu, pečoval o ně jeden speciálně vybraný vězeň, později dva.

Se stavem špitálu nebyl však o několik let později spokojen císař Leopold II., který si při své návštěvě Brna v říjnu 1791 prohlédl také špilberskou pevnost i vězení. Podle jeho rozhodnutí z 10. října, opakovaného pak o měsíc později ve sdělení dvorské komory ve Vídni moravskoslezskému guberniu, měl být nový vězeňský špitál pro dvacet až třicet osob postaven v předním příkopu a ke stavbě se mělo využít i dřevo ze zrušených kobek pro doživotně odsouzené. Také dosavadní malý nemocniční pokoj pro ženy se měl nahradit podstatně větší místností v rohu jejich vězení v hornverku, kde se dříve nacházely kobky pro odsouzené na doživotí. Ve zdůvodnění se pravilo, že tato prostora vhodně položená mezi celami je suchá a dostatečně veliká až pro dvacet osob, nacházejí se zde už kamna a lze v ní zřídit tři okna. Návrhem a provedením adaptace nemocničních pokojů ženského vězení, spolu se samostatným objektem nové dílny pro vězenkyně, byl v letech 1792–1793 pověřen vrchní stavební ředitel svobodný pán Jacobi. Po smrti císaře se však v roce 1792 od budování nového špitálu pro muže v předním příkopu upustilo (na nové nemocniční pokoje se naopak měly adaptovat také dosavadní cely v přízemí vězeňské budovy, pod stávajícími pokoji 1. patra). V květnu 1792 povolil dvorský dekret 77 zl. na zhotovení třiceti polních lůžek, které ve špitálu nahradily původní pryčny.

Zdravotní péči o špilberské vězně, jíž byl 1. 6. 1784 pověřen moravský protomedikus a c. k. sanitární rada dr. Michael von Valenzi, upravovalo několik dvorských dekretů (mimo jiné už z června a července 1784) a dalších příkazů. Nemocní vězni

dosud se nacházející ve vojenském špitále museli jej opustit a přemístit se do nově zřízeného vězeňského. Doživotně odsouzení se nesměli ošetřovat ve špitálu, ale pouze ve svých celách. Léčení vězňů patřilo do kompetence krajského fyzika, kterému měl pomáhat příslušný chirurg — guberniálním rozhodnutím (22. 7. 1784) byla proto péče o zdraví vězňů svěřena krajskému fyziku dr. Karlu Eduardu Lintzovi a zemskému chirurgu Frantzi Mutzerovi; ten však o rok později zemřel a byl vystřídán Antonem Thalheimem. Naléhavé noční ošetření měl prozatím nadále zajišťovat praporeční chirurg Krožak, ale soukromě (vojenské velení se od tohoto opatření distancovalo), za jistou úhradu z vězeňského fondu. Tato praxe zůstala zachována až do zrušení vojenského špitálu v pevnosti v létě 1786.

Stálý roční plat za službu ve věznici byl stanoven pro lékaře na 100 zl., pro chirurga na 50 zl. (září 1785). Výdaje za poskytnutý zdravotnický materiál se proplácely zvláště — například za různé obvazy a bandáže od konce listopadu 1784 do poloviny června 1785 účtoval chirurg Mutzer téměř 20 zl., za pořízené nástroje včetně „polní“ skříňky, uložené pak u profouse Sturma, už v říjnu 1784 obdržel 19 zl. Nad činností i náklady obou zdravotníků vykonával dohled protomedikus dr. Valenzi. Lékař dr. Lintz navštěvoval nemocné vězně většinou jednou až dvakrát, jen mimořádně třikrát týdně (nejvyšším rozhodnutím z 10. 10. 1791 byla tato povinnost stanovena na tři návštěvy), chirurg Thalheim až sedmkrát. Oba žádali v roce 1790 o zvýšení ročního platu, především kvůli obtížným cestám na „příkrý a vzdálený“ Špilberk. Císařské úřady vyhověly — vzhledem ke zvýšenému počtu vězňů — pouze chirurgovi, a to dvojnásobným zvýšením na 100 zl., u lékaře byl potvrzen stávající plat při třech povinných návštěvách týdně (dvorské dekrety z 27. 1. a 10. 10. 1791). Ranhojič si sám zajišťoval potřebné plátno na obvazy, bandáže a náplasti — za roční spotřebu tohoto materiálu si Thalheim účtoval (17. 4. 1788) 20 zl. a stejnou částku požadoval jako zálohu na nákup nového plátna.

Dodávkou léků měl být pověřen ten z městských lékárníků, který poskytne nejvýhodnější cenu, úřady však rozhodly, aby se po roce střídali — začít měl lékárník *U červeného raka* Ignác Bocken, který se o dodávání léků na Špilberk ucházel už na sklonku prosince 1783. Ve své žádosti uváděl, že tak činil dlouhá léta k plné spokojenosti bývalého velitele pevnosti plukovníka Hertlera. Náklady na léky a další zdravotnický materiál dosahovaly značných částek — například zemský lékárník Vincenc Petke žádal jen za půl roku (srpen 1790 — leden 1791) částku 990 zl., za následující půlrok dokonce 1 828 zl. O rok později lékárník Johann Hanel účtoval 941 zl. V roce 1792 měl smlouvu na zásobování věznic na Špilberku i na Cejlu lékárník *U červeného raka* Vincenc Gottlieb. Později se tato praxe měnila.¹⁵

15 Roku 1799 rozhodovaly krajské úřady o novém rozdělení zdravotnického zásobování veřejných institucí mezi pět brněnských lékáren. Lékárník Vincenc Petke (*U zlaté koruny*) měl stejně jako dříve na starosti všeobecný zaoptařovací ústav, další čtyři (kromě Gottlieba ještě Petr Wenzel — *U zlatého orla*, Martin Hanel — *U římského císaře* a Johann Eder — *U Božského oka*) se v letech 1799–1803 střídali v zásobování tří brněnských věznic — na Špilberku, na Cejlu a městské.

NEMOCI

Údaje o počtu nemocných včetně základní diagnózy se objevují v týdenních hlášeních podávaných vrchním profousem nadřízené instituci, apelačnímu soudu, respektive guberniu. Jen vážněji nemocní bývali umístěni ve špitálu, ostatní byli osvobozeni od práce a zůstávali ležet připoutáni na pryčnách ve svých celách. Například 20. 8. 1785 se ve špitále nacházeli pouze tři nemocní (další muž s dlouholetou těžkou chorobou zůstával ještě ve vojenském špitále), ve svých celách dvanáct dalších — z toho šest postižených kurději, jeden s plicní chorobou, další s vodnatelností a tři byli označeni jen „*marode*“ (asi jen akutně či lehce nemocní), v posledním případě nebyla příčina uvedena. Z celkového počtu šestaosmdesáti vězňů bylo nemocných a práce neschopných šestnáct osob (méně než 20 %). O půl roku později (únor 1786) po značném zvýšení počtu vězňů na 160 mužů a deset žen se ve stavu nemocných vyskytovalo pouze dvacet osob. S délkou věznění se pochopitelně zdravotní stav vězňů zhoršoval.

Z dochovaných písemných záznamů (včetně příčin smrti uvedených v matrikách zemřelých) je zřejmé, že vězňové trpěli především různými plicními chorobami včetně TBC, akutními i trvalými zažívacími, zejména střevními chorobami provázenými průjmy (úplavice, tyfus), dále vodnatelností, kožními nemocemi, kurději apod. Některé nemoci si trestanci na Špilberk už přinášeli, špatný zdravotní stav býval zaznamenán zejména u přicházejících z Haliče, u nichž se na tom kromě jiného podílely dlouhé vyčerpávající transporty s nedostatkem stravy.

Obtížným zdravotním případem, který civilní věznice zdědila po své vojenské předchůdkyni, byl Mathias Reinisch (odsouzený roku 1780 na deset let pro zpronevěru úředních peněz a zfalšování papírových razítek), umístěný údajně už od svého nástupu na Špilberk trvale v posádkovém špitále. Podle zprávy zdejšího chirurga Krožaka (z 31. 4. 1783) vyžadoval denní péči a jeho stav se s přibývajícím věkem stále zhoršoval. Trpěl těžkým a velmi bolestivým revmatismem provázeným otoky, zachváceny byly nejen nohy (*podagra*) a kolena (*conagra*), ale i ruce (*chiragra*). Během roku i po několik týdnů nemohl vstát z postele ani udržet lžici a ošetřovatel ho musel krmit. Obdobně zněla také lékařská zpráva dr. Lintze o dva roky později (2. 7. 1785). Reinisch, starý padesát osm let, má podagra a chiragra, dlouholeté bolesti, krvavé otoky a ochablé obě nohy. Dostává potřebné léky a ošetření, před příchodem podzimu by mu však při stávajícím letním počasí prospěly — pro zachování života — koupele v řece Svratce. Apelační soud s návrhem souhlasil a Sturm měl zařídit nutný doprovod. Průběh a výsledky léčby bohužel neznáme.

S ohledem na svůj mimořádně těžký stav zůstával Reinisch stále ve vojenském špitále na Špilberku až do jeho zrušení v létě 1786, kdy nemocní vojáci byli přemístěni do nového posádkového špitálu v Zábrdovicích. Stejně řešení pro Reinische přes doporučení lékaře úřady zamítly, obdržel však ve vězeňském špitálu samostatnou suchou místnost s „pérovou“ postelí a dostával denně teplou stravu jako dříve. Úspěšná nebyla ani žádost nemocného trestance o milost, i když ji podpořili kromě

dr. Lintze také praporní chirurg Krožak i velitel pevnosti plukovník Jarray. Z žaláře ho vysvobodila po třech letech až smrt — zemřel 8. 10. 1789 ve věku 60 (?) let údajně na mrtvici. Do konce trestu mu zbývalo deset měsíců.

Nejvíce a nejrychleji se zhoršoval zdravotní stav u trestanců odsouzených na doživotí, trvale přikovaných v dřevěných kobkách spodního patra kasemat. Z prvních dvanácti mužů umístěných sem v posledních dvou týdnech prosince 1784 zemřelo osm během následujícího roku, první z nich už po dvou týdnech, devátý po třinácti měsících. Nejvíce na střevní problémy, většinou označené za úplavici, další na plicní onemocnění, případně vodnatelnost. Doživotní či „věčné“ (*aufewig*) vězení tak většinou ve skutečnosti znamenalo jen několik týdnů či měsíců. Ani těmto odsouzeným však nebyla lékařská péče úplně odepřena, lékař či ranhojič je však mohli ošetřovat jen na místě, zbavení pout či dokonce přemístění těžce nemocného z podzemní kobky do špitálu nepřicházelo vůbec v úvahu. Vzhledem ke střevním potížím mohli obdržet na doporučení lékaře k chlebu a vodě i trochu kuchyňské soli, při zvýšeném výskytu kurděj (skorbutu) lékařsky dávkované syrové kysané zelí (srpen a září 1786). U smrtelně nemocného vraha Václava Gromanna trpícího vodnatelností dosáhl sice dr. Lintz (28. 8. 1786) souhlasu k odstranění pout, jejichž tlak na oteklé údy působil silné bolesti a hrozil gangrénou, pacient však do tří dnů zemřel — po více než dvaceti měsících přikování v cele. Je proto překvapivé, že dva z nejdříve přikovaných (Martin Papula a Josef Ernecker) se ještě po šestnácti měsících nacházeli v takové kondici, že mohli být zařazeni v květnu 1786 do transportu na tažení lodí a odesláni do Vídně, stejně jako další trestanec (Maxmilian Sochor), který v kobce strávil „pouhý“ rok.

Ani u prvních dvou žen, přestože jejich kobky, umístěné v hornverku mezi celami ostatních vězenkyň, vykazovaly nesporně lepší podmínky než u mužů, netrvalo doživotí příliš dlouho (osmnáct, respektive dvacet dva měsíců; textová příloha T2).

Poněkud kuriózní je případ vězenkyně Veroniky Peškové (odsouzené na dvacet let pro vraždu vlastního dítěte), která na Špilberk přišla 21. 10. 1785 z věznice městského soudu v Uherském Hradišti. Už při svém příchodu oznámila, že v předchozí vazbě asi otěhotněla s jiným vězněm — chirurg Thalheim však na ní zatím žádné známky těhotenství neshledal. Potvrdilo se až v únoru 1786 a v březnu Peškovou vyslechli komisaři apelačního soudu Dubský a Pillersdorf. Profous Sturm dostal za úkol zajistit k porodu porodní bábu a novorozence po křtu předat do městského nalezince. Pešková porodila ve vězení 13. 7. 1786 chlapce, který byl ihned pokřtěn pevnostním kaplanem a podle příkazu gubernia předán Sturmem do nalezince. Rodička první týden zůstala na nemocničním pokoji, v dalším týdnu se už vrátila do původní cely.¹⁶

Roční počet úmrtí vězňů až do poloviny roku 1789 kolísal (také podle momentálního stavu vězňů) většinou mezi deseti až dvaceti. Vůbec prvním zemřelým byl Josef Herzlich, zastřelený v noci 7. 8. 1784 při neúspěšném pokusu několika

16 Více včetně textu výsledku viz Vaněk, J.: *Český záznam o výsledku špilberské vězenkyně z r. 1786*. In: FB 1990. Brno 1990, s. 143–147. Veronika Pešková se ve vězení nacházela ještě v roce 1791, kdy prostřednictvím advokáta žádala o milost.

trestanců o útěk, do konce roku ještě zemřeli na různé choroby tři další muži. Během následujícího roku 1785 už zemřelo sedmnáct mužů, z toho devět příkovaných v kobkách dolního patra kasemat. V roce 1786 to bylo už dvacet vězňů, včetně posledních tří doživotně příkovaných, a také obě ženy odsouzené ke stejnému trestu. Většinu zemřelých mužů tvořili trestanci z Haliče (deset), dva z nich odsouzení na doživotí. Obdobné to bylo i roku 1787, kdy z devatenácti zemřelých mužů (žádná žena) byla téměř polovina (devět) z Haliče, včetně jednoho odsouzeného k příkování. Nejméně vězňů zemřelo v roce 1788 — deset (samozřejmě byl také nejnižší stav vůbec), z toho dvě ženy, z Haliče pocházeli tři muži a jedna z žen.

Od poloviny roku 1789 (do 15. 7. zemřeli pouze čtyři muži a jedna žena) dochází spolu s přílivem nových trestanců také k růstu počtu úmrtí, nejprve mírnému (do konce roku dalších devět mužů a čtyři ženy — všechny z Haliče), později prudkému. Jen v první polovině roku 1790 zemřelo dvacet pět vězňů, za vojenský rok 1790/1791 (od 1. 7. do 30. 6.) osmašedesát a za dalších deset měsíců (1. 7. 1791–30. 4. 1792) dokonce 106 vězňů. Podle vrchního profouse Sturma se na prudkém navýšení úmrtí podílela také změna ve stravování, především podávání teplých jídel z luštěnin.¹⁷

STRAVOVÁNÍ

V dřívější pevnostní věznici zajišťovalo stravování vězňů pochopitelně velení pevnosti. Zvláštní kapitolu představovali tzv. státní (a jiní privilegovaní) vězni, kteří se mohli stravovat — stejně jako šatit a uspokojovat další své potřeby — podle svých finančních možností či soudem přiznaných příspěvků (například ve výši 1 zl. na den či 100 zl. na rok). Běžní vězni se naopak museli spokojit s velmi skrovnou stravou. Po převedení věznice pod civilní správu musely zemské úřady převzít také starost nejen o finanční, ale i praktické řešení této problematiky. Na sklonku roku 1783 si vězni vařili teplé jídlo sami v kuchyňkách mezi celami v patře věžeňské budovy, pro vaření i nákup potravin byl vyčleněn vždy jeden vězeň z cely, vše probíhalo pod dohledem jednoho z dozorců.

Pevný režim dostalo stravování vězňů po inspekci věznice provedené důvěrníkem císaře dvorním radou Keessem v létě 1784. Podle nařízení gubernia vězni už nesměli dostávat peníze na obstarání stravy, ani odebírat jídlo z pevnostní taverny či sami si vařit. Naopak se měla vybrat osoba, která by za nejlevnější cenu a podle stanovených zásad celé stravování zajišťovala. Běžný vězeň měl obdržet stravu v průměrné

17 Podle poznámky na věžeňské statistice (zahrnující mimo jiné údaje o stavu vězňů na počátku a konci „vojenského“ roku, počtu přichozích, propuštěných, zemřelých aj.), kterou Sturm 4. 5. 1792 zpracoval jako výtah z týdenních raportů za období 1. 7. 1784–30. 4. 1792 (MZA, fond B 4, fasc. 10, Normálie [1783–1819]). Údaj o počtu zemřelých jsem porovnával se záznamy v úmrtí matrice farností u sv. Jakuba (1784–1790; MZA, fond E 67 Sbírka matrik 1579–1949 [1951], Farnost u sv. Jakuba, sign. 16911, Matrika zemřelých [1784–1814]), i s dochovanými týdenními raporty (zejména z let 1784–1786). Až na nepatrné odchylky se v podstatě shodují. Jména zemřelých vězňů pravidelně zveřejňoval i tehdejší tisk (*Brünner-Zeitung*).

hodnotě 4 kr. na den, třikrát v týdnu (úterý, čtvrtek a neděle) masitý teplý pokrm s přílohou a chlebem, zbývající čtyři dny pouze chléb. Nemocní ve špitále mohli na doporučení lékaře dostávat teplé jídlo denně. Denní porce chleba, dodávaného vojenskou pekárnou, měla hmotnost jeden a půl libry. Hovězí maso, které dodával vybraný brněnský řezník (1784–1786 to byla vdova po řeznickém mistru Terezie Komárková) už naporcované v půllibrových kusech, se vařilo v kotli spolu s přílohou, většinou hrachem, kroupami či jejich směsí, a zeleninou. Po dokončení vězeňských úprav severních kasemat v červnu 1784 se zde zřídila i kuchyně, v níž nejprve pod dohledem dozorce jídlo připravovali dva vězňové a roznášeli je pak večer, po návratu ostatních z práce do jednotlivých cel. Trestanci jedli dřevěnými lžicemi nejprve z dřevěných mís, později z misek zhotovených z černé (zakuřované) keramiky. Původně k vaření stačil jeden kotel, při zvýšení počtu vězňů od září 1785 dosáhl profous Sturm povolení zakoupit druhý měděný kotel (cena 5 zl. 12 kr.). Trestanci odsouzení k nejtěžšímu trestu — přikování na doživotí s omezenou stravou — nárok na teplé jídlo vůbec neměli a obdrželi pouze vodu a menší dávku chleba (tři čtvrtiny až 1 libru na den).

Od října 1786 došlo v organizaci stravování vězňů k podstatné změně. Po dohodě vojenského velení a civilních orgánů se součástí licitace na pronájem taverny na špilberské pevnosti stalo i zajišťování stravování pro zdejší vězňové. Podle smlouvy z 26. 5. 1786, uzavřené správou pevnosti se staronovým nájemcem taverny, kterým se znovu stala brněnská židovka Schendel Dobruschková (v dědičném nájmu měla také městskou pálenu a dodávala pálenku i pro tavernu na Špilberku), se nájemce zavázal poskytovat nyní také stravu pro vězně — za příspěvek 3 a tři čtvrtě kr. na osobu a den — a to třikrát týdně teplé jídlo, zahrnující půl libry masa a přílohu, a denně jeden a půl libry chleba. Odsouzení na doživotí měli dostávat pouze chléb a vodu. Dobruschková převzala stravování vězňů 1. října 1786. Protože její taverník byl plně vytižen prací pro pevnostní posádku (a také transporty rekrutů, které pevností procházely), musela pro vězňové zajistit samostatnou kuchařku. Ta dostala k dispozici kuchyňku v kasematech včetně dvou měděných kotlů a dalšího vybavení, jmenovitě trojnožek (pánví) a hrnců.

Schendel Dobruschková (respektive její zástupce Simon Philipp Schinow od roku 1789, či její dcery a dědičky Tereza a Sára od roku 1791) zabezpečovala stravování vězňů jako nájemkyně taverny (nájem se uzavíral na tři roky) i v dalších letech. Částka poskytovaná na stravu vězně se postupně zvyšovala, ať už v důsledku zlepšení stravovacích podmínek či zvyšování cen potravin, roku 1790 činila šest a půl kr. na osobu a den. V roce 1788 po stížnosti vězňů (trpěli hladem a museli těžce pracovat) a následném návrhu zemského protomedika dr. Valenziho podpořeném lékařem dr. Lintzem se denní dávka chleba zvýšila v bezmasé dny o půl libry na dvě libry (a poplatek na vězně a den o čtvrt kr. na 4 kr.).

Výrazné zlepšení stravy vězňů obou kategorií pak přinesly reformy nového císaře Leopolda II. už na jaře 1790. Všichni vězni, včetně odsouzených na doživotí „o chlebě a vodě“, měli dostávat teplé jídlo denně. Stravovací režim podle kategorie odsouzených pak upravovaly dekrety z 8. 11. 1790 a 22. 7. 1792. Žejdlík silné polévky

(vývar z masa) obdrželi všichni vězni denně spolu s příslušnou dávkou chleba. Masitý pokrm (půl libry vařeného hovězího) s přílohou (většinou luštěniny — čočka, hrách, fazole, případně kroupy) zůstával nadále pouze tři dny v týdnu (neděle, úterý, čtvrtek) u běžných vězňů, odsouzení k těžkému žaláři dostávali v tyto dny pouze vařené luštěniny bez masa. Měl tak být zachován určitý rozdíl mezi nejtěžšími zločinci (původně jen „o chlebu a vodě“) a ostatními. Ve zbývajících čtyřech dnech obdrželi vězni k polévce 2 libry chleba, jinak jen jeden a půl libry. Obdobný režim trval nejméně do konce 18. století.

PRÁCE VĚZŇŮ

Do pevnostní věznice přicházeli původně trestanci odsouzení k pevnostním či opevňovacím pracím (*Festungs- und Schanzarbeit*). Podíleli se tedy zejména na budování a opravách pevnostního systému, a to nejen Špilberku, ale v případě potřeby také města, a vykonávali také různé pomocné práce potřebné pro řádný chod pevnosti. Tyto práce zůstaly do značné míry zachovány i po převedení špilberské věznice do civilní správy a zrušení trestu pevnostních prací, nahrazeného už jen odsouzením k veřejné práci (*ad opus publicum*).

Ještě před oficiálním zřízením civilní věznice vypracoval velitel pevnosti plk. Jaray pro zemské úřady přehled nutných prací, které vězni na Špilberku konají. Denně se při čerpání vody z hradní studny pomocí šlapacího kola střídalo osm vězňů, stejný počet mužů se pak ráno po dobu tří až čtyř hodin věnoval vynášení nádob s výkaly, další čtyři zbavovali pevnost všech nečistot. Čistotu udržovali také ve vojenském špitále, nosili vodu a dřevo, vyměňovali slámu ve slamnících apod. Při poruše čerpacího zařízení (například přetržení řetězu, což se podle velitele pevnosti „občas stává“) museli vodu stejným způsobem čerpat z dolní studny a vynášet v sudech nahoru do pevnosti. Občas bylo nutné také čistit hlavní kanál z pevnosti, v zimě odklízet sněh, aby se zabránilo vlnnutí zdva. Z týdenních hlášení profouse z ledna a února 1784 se dovídáme, že všichni vězni denně shazovali sněh z galerií a kasemat a pomáhali při jeho odvozu z pevnosti. Profous zároveň žádal nadřízenou instanci, aby se tato těžká práce omezila, aby si trestanci mohli vysušit promoklou obuv a šaty.

K práci na špilberském opevnění, respektive na městských fortifikacích, se vězni využívali především v letních měsících. Například v červnu 1784 vykonávalo šest špilberských trestanců nádenickou práci na městském opevnění po šest dní za denní mzdu 12 kr. Celkovou sumu za jejich práci 7 zl. 12 kr. pak fortifikační pokladna proplatila správě věznice. Spíše k ojedinělým drobným příjmům věznice patřila částka 1 zl. za pomocné práce pro hrnčířského mistra Bergera v listopadu 1785, vykonané vězněm po dobu deseti dnů za denní mzdu 6 kr. — pravděpodobně šlo o pomoc při stavbě či opravách kachlových kamen přímo na Špilberku.

Pokud si vězně pro různé práce v pevnosti i mimo ni vyžádalo vojenské velení, přebírali podle původních směrnic jejich ostrahu i dohled nad prací vojáci. Dozorci měli povinnost vězně jen rádně předat a při návratu do věznice opět převzít. Odesílání

vězňů na práci mimo areál pevnosti nebyly civilní úřady příliš nakloněny zejména pro značné nebezpečí útěku. Problémem byla také, jak vyplývá z různých hlášení komisařů pověřených dohledem nad věznicí, pracovní morálka vězňů. V březnu 1784 si radové apelačního soudu Schnitzer a Pillersdorf stěžovali, že vězni poslaní na vojenské práce nepracují a jen se baví, hlídající vojáci tomu nebrání a namítají, že jejich úkolem je pouze ostraha vězňů. Komisaři proto navrhovali, aby s pracovní skupinou vězňů byl vyslán také dozorce, který by je nutil k práci. Špatná pracovní morálka však nebyla jen záležitostí trestanců ze Špilberku. Zmínění komisaři rovněž upozorňovali brněnský magistrát, že také městští vězni jsou líní, více postávají než pracují, prosí kolemjdoucí o almužny a dokonce zabíhají do okolních domů. Toto chování neslouží k jejich polepšení a neodstrašuje veřejnost od páchání zločinů. Císař pak reskriptem z 4. 7. 1784 zpřisnil odesílání špilberských vězňů na práce do města — malé skupiny měly být pod dobrou ostrahou a vykonávaná práce měla být skutečně těžká i ve srovnání s prací městských vězňů, aby tak ve veřejnosti nevznikal nepříznivý dojem.

Úřady se od počátku také snažily pro špilberské trestance zajistit i jinou než vojenskou práci — práci, z níž by do vězeňského fondu komorní pokladny plynul nezanedbatelný příjem, aspoň částečně snižující vysoké náklady na věznici. Už v říjnu 1783 se gubernium obrátilo na dva brněnské soukenické podnikatele Köffillera a Mundyho s dotazem na možnost práce pro vězně, avšak bez úspěchu. V úvahu nepřicházela ani tabáková továrna, která už částečně zaměstnávala trestance z provinční věznice na Cejlu. Gubernium proto v květnu 1784 hledalo nové možnosti pro zaměstnání vězňů zejména při zpracování vlny, předení lnu, výrobě houní a opracování dřeva. Protože posílání trestanců na práci mimo pevnost nepřicházelo v úvahu, navrhoval ing. Langer zřízení dvou dílen a dalších skladovacích prostor v jižních kase matech. Ani tyto snahy, zveřejněné formou guberniálního patentu i tiskem, však nevedly k úspěchu. Jednou z mála možností zůstalo kopání kanálů ve Švábské ulici a vysazování stromů v alejích pro město Brno. Problematické bylo v tomto případě střežení vězňů — v srpnu 1784 proto guvernér Cavriani nařídil, aby kromě dozorců zajišťovali ostrahu také městští gardisté a počet pracujících vězňů pak závisel na počtu strážných. Například v říjnu a listopadu pracovalo na výkopu kanálů ve Švábské a Nové ulici šest až dvanáct trestanců a kromě jednoho až dvou dozorců je střežilo tři až šest městských gardistů. V roce 1787 z příkazu císaře Josefa II. pracovala skupina špilberských vězňů (patnáct až dvacet osob) na úpravách bývalé jezuitské zahrady na veřejný park (Lužánky), na jejich ostraze se kromě dozorců (jeden na pět trestanců) musela podílet i posádka pevnosti. Její velitel plukovník Jarray dosáhl postupně snížení počtu hlídajících vojáků z osmnácti na dvanáct, včetně desátníka a svobodníka.

Základem i pro další léta zůstávala vojenská práce především v areálu pevnosti. Ovšem ani zde neprobíhalo vše hladce. Například v březnu 1785 si velení pevnosti stěžovalo, že vězni při úklidových a dalších pracích zničí velké množství náradí — dřevěných lopat, krompáčů, trakařů, putýnek a kbelíků. Musí proto na ně bedlivě dohlížet a denně předávat a přebírat náradí pevnostní desátník. V roce 1787 pracovalo deset mužů u horní studny, dalších osmnáct u dolní studny, při vynášení

kbelíků a provádělo další úklidové práce v pevnosti. Na počátku července 1788, kdy stav vězňů přechodně klesl až na absolutní minimum čtyřicet devět osob, uváděl vrchní profous, že současný stav práce schopných mužů nestačí ani na pokrytí základních úkonů v pevnosti. U horní studny pracovalo deset, při čištění a úklidu osm, při vynášení „nočních kbelíků“ šest mužů, při úklidu ostatního „neřádu“ čtyři a na úklid vlastních vězeňských prostor zůstali jen dva trestanci, celkem tyto práce vykonávalo třicet mužů, zapotřebí by však bylo nejméně čtyřiatřicet. Nemocných bylo v tuto dobu osm trestanců (šest ve špitále, dva ve své cele), dva muži trvale přikováni v kobkách dolních kasemat a nepracoval také privilegovaný vězeň Raudnický. Pouze dva muži se v dílně věnovali opravám vězeňských šatů a bot.

Po roce 1784 totiž byla v bývalé vězeňské budově v zadním příkopu zřízena kromě špitálu i ševcovská a krejčovská dílna. Několik vězňů se zde zabývalo drobnou řemeslnou prací pro potřeby věznice, zejména opravami obuvi a šitím oděvů, doložena je i výroba kostěných knoflíků. Podle hlášení profouse zde k 3. 4. 1790 pracoval jeden švec a šest krejčích, o rok později už třináct mužů. Ženy vězněné v hornverku se zabývaly předením lnu (1786–1792), od roku 1790 menší skupina mužů (kolem dvaceti až pětadvaceti osob) zpracovávala vlnu pro manufakturu Leopolda Schultze na Starém Brně.¹⁸ Továrník Schultz například zaplatil za práci vězňů v jednom čtvrtletí (1. 4.–30. 6. 1792) při česání vlny 204 zl. a ženám za předení 52 zl., správa věznice tak vykázala — po odpočtu nákladů 7 zl. za svíčky — příjem téměř 250 zl. Dílna na česání vlny byla postavena v předním příkopu před kasematy, při její stavbě se použilo také dřevo z osmašedesáti odstraněných kobek pro doživotně odsouzené (za jejich zbourání obdržel v červnu 1790 brněnský tesařský mistr Severin Pretzner 200 zl.).

Za práci konanou pro jiné subjekty (vojsko, magistrát, soukromé podnikatele) se mzda trestanců odváděla vedení věznice, které ji vykazovalo ve svých příjmech. Už počátkem roku 1784 však apelační soud stanovil, že mzdu za práci, kterou vězni vykonají mimo svou obvyklou pracovní dobu, mají obdržet oni. Konkrétně tehdy šlo o čerpání vody ze studny pro zednické práce prováděné na Špilberku. V závěru roku 1789 schválil císař použití vězňů — s výjimkou odsouzených k přikováni — ke stavbě silnice vedoucí k vojenskému špitálu v Zábrdovicích, na počátku 90. let 18. století pracovala skupina vězňů na vyžádání vojenského velení také na terénních úpravách koliště před městskými hradbami.

DUCHOVNÍ POTŘEBY

O duchovní potřeby trestanců v pevnostní věznici — obdobně jako u vojáků v pevnosti — se staral pevnostní kaplan. Tato praxe zůstala zachována i bezprostředně po předání věznice do civilní zprávy, ale zakrátko musely civilní úřady hledat nové řešení.

18 Smlouva mezi guberniem a Leopoldem Schultzem (označen jako *Harrasbandfabrikant*) o zpracování vlny na Špilberku z 26. 2. 1790, MZA, fond B 4, fasc. 82 (1792).

Zpočátku se nedělní mše v pevnostní kapli, kterou sloužil zdejší kaplan, účastnila polovina vězňů. Při vzrůstajícím počtu trestanců však rostlo i bezpečnostní riziko. Velitel pevnosti plk. Jarray proto povolil (1785) účast na mši jen dvaceti vězňům zároveň. Na vězně by se tak místo účasti na bohoslužbě jednou za dva týdny dostalo až po šesti a více týdnech. Situací se v prosinci 1785 zabýval apelační soud spolu s guberniem. Apelační soud měl zájem, aby se mši mohli účastnit všichni vězni. Obával se však, že velká skupina „zoufalých lidí“, doprovázená pouze dozorci a profousy, by se v blízkosti vchodu do pevnosti mohla pokusit o útok na svůj doprovod a útek. Žádost o vojenskou asistenci však zamítalo vojenské velení s tím, že podle císařova rozhodnutí smí vojsko střežit pouze vězně vyžádané k vojenským pracím. Nebezpečí útěku vězňů údajně nehrozilo, protože horní část pevnosti byla vojáky dobře střežena. Gubernium se proto snažilo získat kněze, který by sloužil v neděle a svátky dvě mše výhradně pro vězně.

V lednu 1785 prosili odsouzení na doživotí, aby jim duchovní útěchu mohl poskytovat P. Kapistrán od kapucínů, znalý jejich řeči. O duchovní službu na Špilberku projevil tehdy zájem i kněz z kláštera kapucínů Firmus. Biskupská konsistoř nejprve možnost návštěv kněze Kapistrána ve věznici odmítala pro jeho plné vytížení, v březnu však došlo k dohodě a konventní kněz Kapistrán Mey byl počátkem dubna guberniem pověřen poskytováním duchovní služby ve špilberské věznici. K jeho prvním úkonům patřila velikonoční zpověď doživotně odsouzených, vykonaná 16. 4. 1785. V září se však P. Kapistrán vrátil do kapucínského kláštera a úřady se rozhodovaly přijmout nabídku, že nový pevnostní kaplan P. Bartoloměj Leibel (dříve kaplan pluku *Hildburghausen*) může poskytovat duchovní péči také obyvatelům zdejší věznice.¹⁹

Správa věznice vycházela vstříc i žádostem nekatolických vězňů projevujících snahu o přestup ke katolickému vyznání. Je však otázkou, nakolik taková snaha byla upřímným přáním, zda nebyla spíše pokusem o ulehčení vězeňského režimu. Prvním zaznamenaným případem byl vězněný voják Khöller, který požádal v prosinci 1783 o vzdělání v katolické víře a vykonání vyznání víry. Apelační soud mu vyhověl a požádal biskupskou konsistoř o vyslání zdatného duchovního na Špilberk. Úkolem byl počátkem ledna 1784 pověřen augustiniánský kněz Kaspar Wagner. Po půl roce (8. 7. 1784) však konsistoř žádala gubernium, aby byl další výuky zproštěn — podle sdělení starobrněnského preláta augustiniánů Dismase Luxe nemá Wagnerova snaha už žádný význam, Khöller nechce nic z katechismu pochopit.

Nutné bylo řešit i otázku místa pohřbívání zemřelých vězňů, areál pevnosti nepřicházel v úvahu. Počátkem července 1784 byla k tomuto účelu jmenována komise, v níž zasedali zástupci apelačního soudu (rada Schnitzer), gubernia (rada Friedenthal), protomedikus Valenzi a za vojsko ženijní ředitel mjr. ing. Langer. Nakonec zůstalo u pohřbů na tzv. „novém“ hřbitově před Veselou bránou. Hrob zde kopali

---

19 P. Bartolomeus Leibel působil jako pevnostní kaplan na Špilberku ještě roku 1795, a to od roku 1785 — viz *Oesterreichischer Militaer-Almanach für das Jahr 1795*. Nro. 6. Wien 1795, s. 242.

městští vězni, které však bylo nutné zaplatit. Profous Sturm proto žádal (1786), aby tuto práci mohli vykonávat špilberští vězni, kteří by pod dohledem ozbrojeného dozorce a profousa také nesli tělo nebožtíka. Gubernium však nesouhlasilo a žádalo magistrát, aby k tomuto účelu nadále poskytovalo Sturmovi trestance z městského vězení. Schválilo však další Sturmovu žádost, aby mohl nechat zhotovit nejen nové máry (původně se používaly z vojenského špitálu), ale také truhlu. Ta by se používala pouze pro přenášení těla, které se pak ukládalo do hrobu pouze zabalené do „špatné“ látky. O pět let později (v únoru 1791) žádal Sturm gubernium, aby vzhledem k vyššímu počtu úmrtí mohl místo už nepoužitelné truhly nechat zhotovit vůz. Čtyřkolový vůz s truhlicí a víkem vyrobil kolařský mistr Alois Schetzko za 25 zl. Pohřební obřad vykonával obvykle kněz z farnosti u sv. Jakuba, kam Špilberk náležel. Zdejší „měchošlap“ Johann Skrla, který při všech pohřbech asistoval, žádal 20. 9. 1790 gubernium o příplatek 3 kr. za pohřeb každého špilberského vězně a uváděl, že se podílel už na 154 pohřbech (ve skutečnosti zemřelo na Špilberku od roku 1784 do léta 1790 jen sto vězňů), kterých nyní přibývá. Gubernium jeho po několika měsících opakované žádosti nakonec vyhovělo a rozhodlo, aby mu od července 1791 byla požadovaná částka každý měsíc vyplacena.

Respektovány měly být také náboženské předpisy vězňů odlišné víry. Císař Leopold II. nařídil (28. 7. 1790, opakováno i v přípise gubernia z 30. 10.), aby židé byli o sobotách a židovských svátcích zproštěni práce, a naopak byli domácí prací zaměstnáni o křesťanských svátcích a nedělích. Tyto práce měly vyhovovat jejich náboženským předpisům a odpovídat práci ostatních vězňů. Také při stravování se mělo přihlížet k náboženským předpisům, v roce 1792 se dokonce uvádí jeden z vězňů jako židovský kuchař. Jsou však zaznamenány i případy, kdy vězňenství židů projevili zájem o přestup ke katolicismu.

VĚZEŇSKÝ ODĚV

První vězni přecházející do civilní věznice z pevnostního vězení, stejně jako trestanci přicházející na Špilberk na sklonku roku 1783, používali většinou součástky vojenské výstroje pocházející z vojenských výstrojních skladů. Ve výkazu z 31. 12. 1783 se konkrétně uvádí starý vozatajský kabát a kožená čepice, obyčejná (konopná) košile a vlněné punčochy, „německé“ boty a cvilichové kalhoty. Od roku 1784 starost o odívání vězňů přecházela zcela na vrchního profouse, nákupy materiálu i zhotovování oděvů podléhaly však schválení nadřízené instance — apelačního soudu, respektive gubernia. Ještě počátkem roku se potřebné oděvní součástky (padesát šest cvilichových kalhot, sedmáct košil a čtyřadvacet párů bot) měly koupit od výstrojní komise (požadovala za košili 55 a půl kr., kalhoty 34 a půl kr., pár bot 1 zl. 27 a půl kr.), která dodávky z vojenského výstrojního skladu nabízela i nadále, levnější (i kvalitnější) se však ukázala nabídka brněnských mistrů, kteří tak dostali přednost.

Z četné korespondence profouse s nadřízenými i z účetních dokladů lze zjistit mnohé detaily. Základním oděvem byly kalhoty a halena (kytlice), zhotovené

z cvilichu, košile z konopného plátna a vlněné punčochy, dále kožené boty a klobouk. Kalhoty a košile dodával krejčovský mistr Harlacher (kalhoty 30 kr., košile 40 kr.), kožené boty švec Katzler (pár 1 zl. 12 kr.), vlněné punčochy punčochář Oesterreicher (pár za 30 kr.), klobouky mistr Wentzl Pohl (14 kr. za kus). Od září 1784 se však dodavatelé museli řídit nařízeními týkajícími se trestaneckých oděvů, schválenými nejvyšší soudní instancí pro vídeňskou věznici, která na žádost gubernia poskytla na Špilberk vzorové kusy oblečení. V prosinci 1784 dostal Sturm za úkol vyměnit dosavadní různorodé oblečení vězňů za předepsané podle vídeňského vzoru.

Už dříve (30. září) ovšem musel vězněným odebrat oděvní součástky a další vybavení neodpovídající novým předpisům. V dochovaných seznamech odebraných věcí, podepsaných jednotlivými vězni a oběma profousy, se vyskytují především starší oděvní součástky a kusy vojenské výstroje — soukenné i jezdecké kalhoty, kamaše, punčochy, boty, starý kabát a kožich, různé čepice a klobouky, rukavice, bílý šátek na krk, staré deky, tornistra a chlebníky, různé saky, opasky, mosazná přezka, různé utěrky, šle atd., a dokonce porcelánová tabatěrka. Odebrané předměty byly uloženy do skladu. Naopak během září dostali vězni sedmnáct košil a čtyřadvacet párů bot a nově se objednalo ještě 165 košil (u Harlachera) a dvašedesát párů bot (u Katzlera).

V květnu 1785 vydal profous na letní oděvy pro osmdesát vězňů téměř 100 zl., na klobouky devatenáct zl. a na kůži pro 100 párů bot 100 zl. V tomto roce se pořídilo také 168 párů vlněných punčoch za 84 zl.

Větší náklady vyžadovaly zejména košile. Každý vězeň měl nárok na dvě, jednu nosil, druhá se (po týdnu) prala. Košile se rychle opotřebovávaly, protože vězni v nich také spali. Právě spaním na holých pryčnách se podle profouse ničily více než při těžké práci. V košili se také pochovávali zemřelí. Bylo proto nutné častěji zadávat šití nových. V polovině roku 1785 dostal Sturm souhlas k pořízení 400 ks nových košil (320 bylo zakrátko rozděleno mezi 160 vězňů) za více než 225 zl., v následujícím roce bylo nutné znovu pořídit 134 košil, na zhotovení jedné bylo třeba čtyři a čtvrt loktů plátna. Profous vzhledem k úsporám proto jednal o dodávce lněného plátna se svitavským pláteníkem, jehož plátno bylo širší, a na košili by tak stačilo tři a půl lokte. Ze zakoupeného plátna za 140 zl. pak bylo zhotoveno 213 košil.

Také o materiálu k výrobě oděvů jednal vrchní profous s různými moravskými dodavateli. Například roku 1786 dodal brněnský obchodník lněným zbožím Karl Bischof 178 loktů cvilichu za 50 zl. — na zhotovení kytlice bylo zapotřebí 3 lokte, na kalhoty 2 lokte a na ženský oděv 6 loktů.

Jistý problém však při rostoucím počtu vězňů nastával s praním prádla. V pevnosti k tomu údajně nebyly vhodné podmínky — trval zde nedostatek vody, chyběl nejen velký kotel, ale také dostatečné prostory na sušení prádla v zimě a za nepříznivého počasí. Vedení věznice proto zadávalo tuto práci každý týden brněnské pradleně Anně Friedlové — například za listopad 1785 jí za praní 697 ks košil vězňů (stav 163 osob) zaplatilo téměř 16 zl. (za kus jeden a půl kr.).

Opravy šatstva a bot prováděli většinou sami vězni v ševcovské a krejčovské dílně. V úctech věznice se proto objevují výdaje za nitě, obuvnické dratve a jiný

materiál, v roce 1786 dostal Sturm souhlas na zakoupení celé koňské kůže na opravy bot.

DALŠÍ DODÁVKY PRO VĚZNICI

K topení v kamnech i v kuchyni se používalo bukové dřevo. Dřívější vojenská praxe, kdy se sáh dříví dělil na denní porce podle ročního období, byla zrušena guberniem už na počátku roku 1784. Potřebu topení v jednotlivých měsících mohl určovat vrchní profous podle vlastní úvahy, musel však dbát na úspornost. Palivové dříví už nesměl odebírat z vojenského skladu, ale kupovat na trhu od civilních dodavatelů, kteří je dováželi až na Špilberk. Zpočátku se objevuje několik dodavatelů, od podzimu 1784 pak Tomáš Chrastil z Bystřice, který za sáh dříví s dovozem účtoval 3 zl. 24 kr. Za kominické práce — věznice používala dvacet čtyři komínů — obdržel kominický mistr Brogini ročně 24 zl.

Různé potřeby pro věznici dodávali většinou brněnští řemeslníci a obchodníci. Kromě již některých zmíněných výrobců oděvních součástek, jako byli ševcovský mistr Johann Katzler, krejčí Harlacher, punčochář Kaspar Oesterreicher či dodavatel a opravář měděných kotlů mědikovecký mistr Ignác Wagner, je možné uvést například kovářského mistra Johanna Dvořáka z Komárova, který zhotovil mimo jiné čtyřicet kusů nožních pout za 93 zl. a dvacet těžkých řetězů s kruhem pro přikování doživotních vězňů v kobkách (prosinec 1784) o celkové váze 156 liber za 31 zl. 18 kr. Výrobcem nových konví na pitnou vodu byl bednářský mistr Gottfried Walter (za osmnáct kusů po 20 kr. obdržel 6 zl.). Opravu kamen prováděl kamnářský mistr Karl Berger, sklenářské práce (výměna okenních tabulek, zalévání terčíků do olova apod.) mistr Karl Quilling, tesařské Severin Josef Pretzner. Pušky dozorcům opravoval puškařský mistr Augustin Schnepf, střelný prach a olovo dodával Johann Alois Reichelt (*U zlaté lopatky*). Z mimobrněnských dodali jídelní nádoby z černé keramiky hrnčíři z Ivančic Jiří Procházka (devadesát sedm kusů za 1 zl.) a Matyáš Schwarz (padesát sedm hrnců po 1 kr.), látku na oděvy (tzv. *halinatuch*) dodával soukenický mistr Josef Doležalík z Olomouce.

Nabídl i dodání požadovaných 150 ks houní na přikrývání vězňů. S jeho houněmi však nebylo vedení věznice příliš spokojeno, neodpovídala kvalita ani rozměry (2,5 × 1,5 lokte), a hledalo proto nového výrobce v Uhrách (zamítnuto pro vyšší náklady) a na severní Moravě. Vybrán byl Georg Riedel z Bruntálu (za jeden kus požadoval 2 zl.), který pak na konci července a na začátku září 1785 dodal celkem 100 houní, zbývajících padesát v listopadu. Náklady na dopravu se pohybovaly kolem 10 zl.

POUTA A ZÁMKY

Ve vojenské pevnostní věznici bývala pouta majetkem profouse, který je pořizoval na vlastní náklady. Po přechodu těchto věznic do civilní správy se měla potřebná

pouta od profouse odkoupit. Tuto záležitost řešil na Špilberku apelační soud s profousem Semannem už brzy po převzetí věznice, na přelomu listopadu a prosince 1783. Po komisionální prohlídce stávajících pout, již se jako přizvaní znalci zúčastnili brněnští zámečnickí mistři Mathias Pohl a Peter Stanke, se většina pout ukázala jako poškozená a nepoužitelná. Z třiceti párů nožních pout (železné manžety na obě nohy spojené řetězem), kterými byli trvale spoutáni stávající vězni, bylo údajně vyhovujících pouze osm, ze zásoby devětatřiceti párů dokonce jen dva. Apelační soud proto rozhodl o výrobě osmdesáti párů nových okovů na nohy (tzv. *Springeisen*) v ceně 104 zl., příslušnou částku schválilo gubernium. Semannovi za starší převzatá pouta bylo zapláceno 30 zl. 31 kr.

Kromě rezervních nožních pout se v „železné komoře“ nacházelo také čtyřicet devět „křížových“ pout (*Kreuzerisen*), používaných při transportech trestanců k zabránění útěku (manžeta na noze byla řetězem spojena s manžetou opačné ruky a navzájem tak mohlo být křížem spoutáno několik přepravovaných osob). K těmto poutům patřily i visací zámky, kterými byly opatřeny také dveře a okenní mříže cel. Většina používaných i rezervních zámků byla rovněž označena za nevhodné. Apelační soud nechal proto zhotovit vedle okovů také sto nových zámků. Výrobou byl pověřen zámečnický mistr Mathias Pohl, který polovinu objednávky dodal už v polovině února 1784. Pár nožních pout (včetně řetězu) o váze 6 a půl libry stál 1 zl. 18 kr., zámek 24 kr. Za čtyřicet párů okovů a padesát kusů zámků o celkové váze 2 centýře a 71 liber (doloženo certifikátem městské váhy) požadoval 74 zl. 24 kr. Vrchní profous si sice stěžoval na kvalitu nových zámků, které se prý dají otevřít kouskem dřívka (sám je údajně otevřel svým dřevěným klíčem), jeho stížnost však vyvrátilo dobrozdání přísežného mistra Petra Stankeho — ten označil zámky za dobré a jejich cenu nejméně 30 kr. za kus jako odpovídající. Také apelační radové Snitzer a Pillersdorf při následné visitaci konstatovali, že zámky jsou vyhovující a nedají se bez nástrojů otevřít. Je však nutné vězně při návratu z práce kontrolovat, zda si takové nástroje nepřinášejí. Doporučili proto požadovanou částku Pohlovi vyplatit.

Příležitostné opravy a úpravy pout prováděl za úplatu pevnostní zámečnick Frantz Baudis, například v červnu 1784 za připojení několika článků řetězu a za odnýtování a přinýtování pout u více vězňů (asi u nově přichozích) apod. obdržel více než 20 zl. O rok později žádal o vyplacení více než 37 zl. za práce vykonané během uplynulého roku. Kromě častějšího nýtování pout a oprav starších visacích zámků vykazoval mimo jiné zhotovení pěti kusů 3 stopy dlouhého řetězu k poutům (za 1 zl. 12 kr.) a kruhu kolem těla se čtyřmi čepy (1 zl. 30 kr.). Pouta, která si trestanci z transportů přinášeli na Špilberk, se většinou vracela původním soudním místům. Například v roce 1786 se do Haliče vracelo třicet jedna nožních okovů, dvacet jedna křížových a dvě pouta na ruce. Nový pevnostní zámečnick Franz Hinkelmann účtoval správě věznice za rok 1789/1790 téměř 58 zl., o rok později — při značně vyšším stavu vězňů — už více než 103 zl.

Při předávání funkce vrchního profouse mezi pensionovaným Semannem a jeho dosavadním zástupcem Sturmem se podle protokolu z 19. 10. 1784 předávalo 131 párů

nožních okovů (*Springeisen*), sedmnáct křížových (*Kreuzeisen*) a šedesát sedm visacích zámků. Z prvního typu byla více než polovina starších, nových, opatřených apelačním soudem, bylo čtyřiašedesát. Jedna pouta byla zhotovena podle „příkazu Jeho Veličenstva“ se železnou tyčí místo řetězu.²⁰ Ze sedmnácti párů transportních „křížových“ pout bylo pouze pět párů kompletních i se zámky (jeden nový), zbývajících dvanáct neúplných, kromě zámků chyběly i manžety na ruku. Vyjma pěti zámků, které patřily k těmto úplným poutům, bylo dalších padesát kusů velmi dobrých a jen dvanáct špatných. Vedle předávaných pout a zámků se žádalo ještě o odpis poškozených třiatřiceti různých zámků, devatenácti párů nožních a čtyřiceti šesti párů křížových pout. Inventář obsahoval i další položky — ze zbraní pro dozorce se uváděly šavle s řemením a přezkou (jedenáct kusů) a spontony (dvanáct kusů), dále dvacet kbelíků s železnými obručemi, měděný kotel na vaření jídla pro vězně a nová pánev (trojnožka), tři nové býkovce (karabáče), pro nemocné vězně slavníky a polštáře z konopného plátna (po osmi kusech), staré plechové lucerny, čtyři staré dřevěné postele pro státní vězně (nepoužitelné, napadené hmyzem) a čtyři staré stoly.

ZÁVĚREM

V tomto příspěvku jsem se zabýval pouze nejstarší — i když pro další vývoj nesporně zvláště důležitou — etapou špilberské věznice, kdy se z původního vojenského pevnostního vězení měnila na jednu z nejvýznamnějších civilních trestnic habsburské monarchie. Zejména zdejší kasematy — a obzvláště dřevěné kobky pro odsouzené na doživotí v jejich spodním patře — lze bez nadsázky považovat za nejtvrďší vězení na území monarchie vůbec. Takovým Špilberk zůstal — přes značné zmírnění podmínek věznění reformami Leopolda II. a také následující postupnou humanizací vězeňství — i v následujících desetiletích. Etapa, kterou jsem se zde pokusil z různých aspektů přiblížit, trvala sice necelé desetiletí (1783–1792), tedy pouze asi osminu z celé existence později proslulého špilberského „žaláře národů“ (v civilní správě 1783–1858),²¹ má však v celé historii Špilberku významné místo. Výraznou stopu, i když díky různým legendám a pověstem mnohdy značně zkreslenou, zanechala i v obecném povědomí.

20 Viz výše o návštěvě císaře na Špilberku 3. 9. 1784. Pouta tohoto typu jsou ve sbírkách Muzea města Brna.

21 Věznice byla rozhodnutím císaře Františka Josefa I. sice zrušena už v roce 1855, ale přesuny vězňů do jiných věznic trvaly více než dva roky. K úřednímu předání objektů zrušené věznice civilními orgány vojenskému velení došlo až v únoru a dubnu 1858. Pod vojenskou správou jako kasárny zůstal pak Špilberk více než sto let (do roku 1960).

SEZNAM TEXTOVÝCH PŘÍLOH

- T1** Dozorci špilberské věznice
(1. 11. 1783–31. 3. 1789).
- T2** Odsouzení na doživotí.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Franz von Bruckentheis, Plán kasemat po adaptaci na vězení a původní vězeňské budovy v zadním příkopu; 1784.
Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu D 22 Sběrka map a plánů, sign. 402.
- P2** Profily severních a jižních kasemat — úprava vězeňských prostor; 1809.
Uloženo v Muzeu města Brna, fotoarchivu.
- P3** Franz von Bruckentheis, Adaptace kasemat v hornverku na vězení pro ženy; 1784.
Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu D 22 Sběrka map a plánů, sign. 402.
- P4** Plán opevnění východního svahu Špilberku. Dole hornverk, nad ním dolní studna a prachárna.
Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu B 18 Provinční stavební ředitelství Brno (1739) 1788–1862, kart. 18, č. 366/1829.
- P5** Vrchní profous Seman informuje apelační soud o návštěvě věznice císařem Josefem II. dne 3. září 1784; raport ze 4. 9. 1784.
Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu B 4 Špilberská věznice (1772) 1783–1880, fasc. 3.
- P6** Základní způsob přikování doživotně odsouzených v dřevěných kobkách. Kresba přiložená k instrukcím pro špilberskou věznici; 1784.
Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu B 4 Špilberská věznice (1772) 1783–1880, fasc. 3.
- P7** Plán současné podoby kasemat jako muzejní expozice Kasematy Špilberk: 1. dolní patro kasemat; 2. horní patro kasemat; 3. popisky. Převzato z *Průvodce expozicí Muzea města Brna*. Brno 1992.

TEXTOVÉ PŘÍLOHY

T1

Dozorci špilberské věznice (1. 11. 1783–31. 3. 1789)

1.	Andreas Entzl (G)	M – Dolní Dunajovice	1. 11. 1783
2.	Ludwig Gwatz (G)	Braniborsko – Berlín	1. 11. 1783
3.	Wenzel Slau (G)	Prus. Slezsko – Ratiboř	1. 11. 1783–(† 13. 3. 1789)
4.	Johann Ruschka (G)	Benátsko – Verona	1. 11. 1783–31. 12. 1785
5.	Franz Fluck (G)		1. 11. 1783–5. 5. 1784
6.	Joseph Quista		1. 11. 1783–31. 1. 1784
7.	Johann Noska	M – Lednice	6. 11. 1783–28. 2. 1785
8.	Anton Werba	Č – Leskovice	1. 12. 1783
9.	Anton Klement	M – Bohunice	1. 6. 1784–15. 7. 1788
10.	Nikolaus Nowack	M – Jevíčko	1. 6. 1784–15. 7. 1788
11.	Georg Reichhart (G)		1. 7. 1784–1. 6. 1785
12.	Jacob Obermayer (G)	Bavorsko – Ingolstadt	1. 7. 1784–(† 6. 8. 1788)
13.	Joseph Fürst (G)	R – Hattenburg	1. 10. 1784
14.	Bernard Fürst (G)	R – Hattenburg	1. 10. 1784
15.	Johann Seyfferth	Sasko – Dietmannsdorf	15. 3. 1785–31. 12. 1785
16.	Joseph Jürgens (G)	Štýrsko – Graz	20. 6. 1785
17.	Jacob Henckel	M – (Bo) Nové sady	1. 11. 1785
18.	Joseph Henckel	M – (Bo) Nové sady	1. 11. 1785
19.	Franz Kniebandl	M – (Bo) Nové sady	1. 11. 1785
20.	Franz Obsatz	M – Ivančice	1. 1. 1786
21.	Thomas Lebeda	M – Řečkovice	1. 1. 1786–(† 21. 12. 1791)

Poznámka:

První dozorcí (nástup 1. 11. 1783–1. 1. 1786) byli vesměs ženatí a katolíci, většinou bývalí vojáci s víceletou službou, někteří po propuštění z vojny sloužili u brněnské městské gardy (policejní stráže – označení G). Za jménem je uvedena země (R = Rakousko vnitřní) a obec narození, datum nástupu, případně ukončení služby dozorce. K ukončení a propuštění – většinou po předchozí výstraze – vedla vždy nekázeň a různé přestupky, včetně opilosti. Poslední dva (č. 20 a 21) vystřídali dva propuštěné (č. 4 a 15) – aktuální stav dozorců k 1. 1. 1786 byl patnáct mužů. Dozorci č. 9 a 10 představovali oproti ostatním jistou výjimku – oba byli mladí (jedenadvacet a osmadvacet let), nebyli vojáky a před nástupem se živilí v Brně jako městští nosiči nosítek; po čtyřech letech (v létě 1788) však pro závažné porušení kázně museli službu opustit. Dva z dozorců (č. 3 a 12) onemocněli a zemřeli (†). K 31. 3. 1789 tak na devadesát devět vězňů připadalo jedenáct dozorců (č. 1, 2, 8, 13, 14, 16–21).

T2

Odsouzení na doživotí

Muži

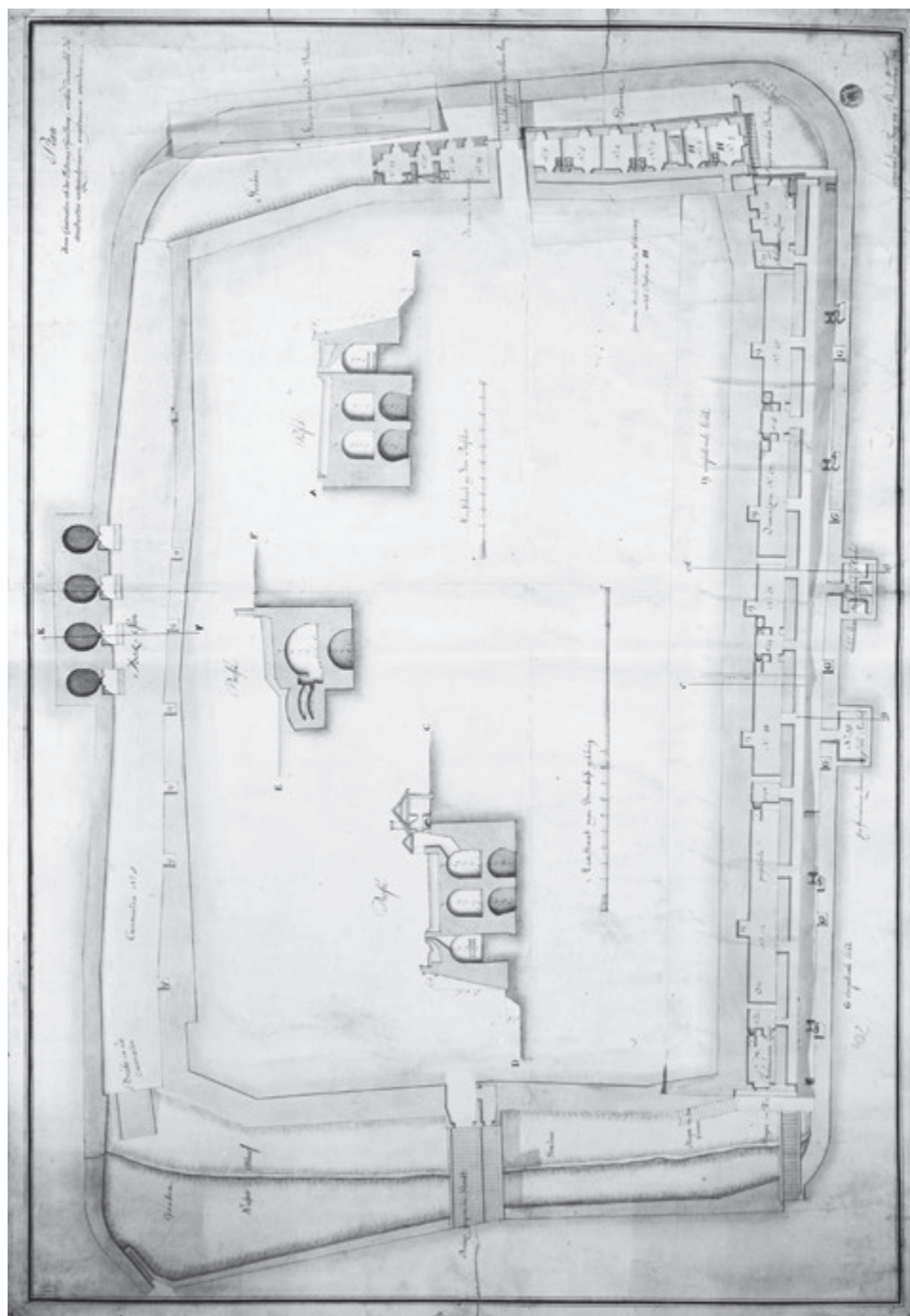
1)	Johann Bartonitschek	19. 3. 1784	† 10. 12. 1785 (úplavice)
2)	Isaac Markus (žid!)	14. 5. 1784	† 17. 8. 1784 (ve špitálu – plíce)
3)	Wentzl Jellinsky	31. 5. 1784	† 1. 1. 1785 (úplavice)
4)	Wentzl Gromann	31. 5. 1784	† 31. 8. 1786 (vodnatelnost)
5)	Joseph Schwerzeck	31. 5. 1784	† 30. 5. 1785 (úplavice)
6)	Andreas Krasensky	10. 9. 1784	† 13. 2. 1785 (úbyť)
7)	Wentzl Schrott	21. 10. 1784	† 24. 11. 1785 (úplavice)
8)	Johann Schwarzingger	10. 11. 1784	† 10. 10. 1785 (vodnatelnost plíc)
9)	Joseph Ernecker	15. 11. 1784	13. 5. 1786 transport na tažení lodí
10)	Jacob Papula	24. 11. 1784	† 12. 7. 1785 (úplavice)
11)	Martin Papula	24. 11. 1784	13. 5. 1786 transport na tažení lodí
12)	Melchior Gärtner	28. 12. 1784	† 12. 12. 1785 (úplavice)
13)	Anton Trabschak	30. 12. 1784	† 3. 2. 1786 (plíce)
14)	Mathias Schaschina	4. 5. 1785	† 11. 8. 1785 (úplavice)
15)	Maxmilian Sochor	6. 5. 1785	13. 5. 1786 transport na tažení lodí
16)	Mathias Kwasniczka	20. 7. 1785	† 11. 4. 1786 (plíce)

Ženy

1)	Barbara Grasl	13. 12. 1784	† 8. 7. 1786 (vodnatelnost)
2)	Anna Wossager	8. 1. 1785	† 17. 11. 1786 (plíce)

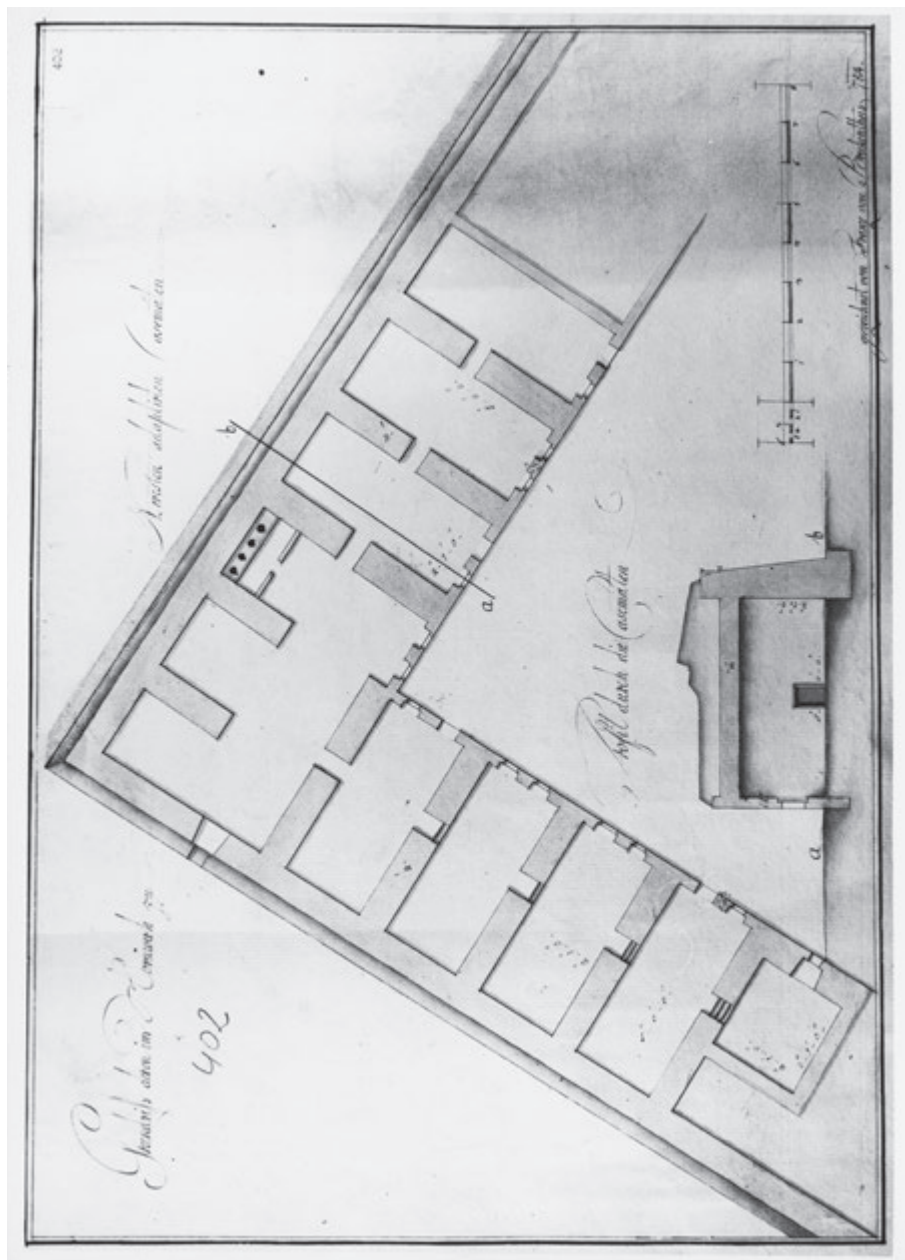
Poznámka:

Do kobek ve spodním patře kasemat bylo 17. 12. 1784 vsazeno deset mužů z jedenácti odsouzených na doživotí, kteří byli na Špilberk dopraveni mezi 19. 3. a 24. 11. 1784 (č. 1 a 3 až 11), brněnský žid Markus (č. 2) zemřel už dříve. Ještě do konce roku – 28. a 30. 12. 1784 – se desítka rozrostla o dva nově příchozí (č. 12 a 13). Do září 1785 přibyli už pouze tři další (14–16). V transportu z Haliče 12. 9. 1785 přišlo třináct odsouzených na doživotí. K 30. 11. 1785 se v kobkách nacházelo celkem dvacet dva mužů a dvě ženy (v hornverku), v červenci 1788 pouze dva muži a v březnu 1789 pět mužů. Z prvních patnácti přikovaných mužů v kobkách zemřelo dvanáct do 31. 8. 1786 a pouze tři (č. 9, 11, 15) odešli 13. 5. 1786 s transportem na tažení lodí do Vídně (s nimi také pět doživotně odsouzených z Haliče).

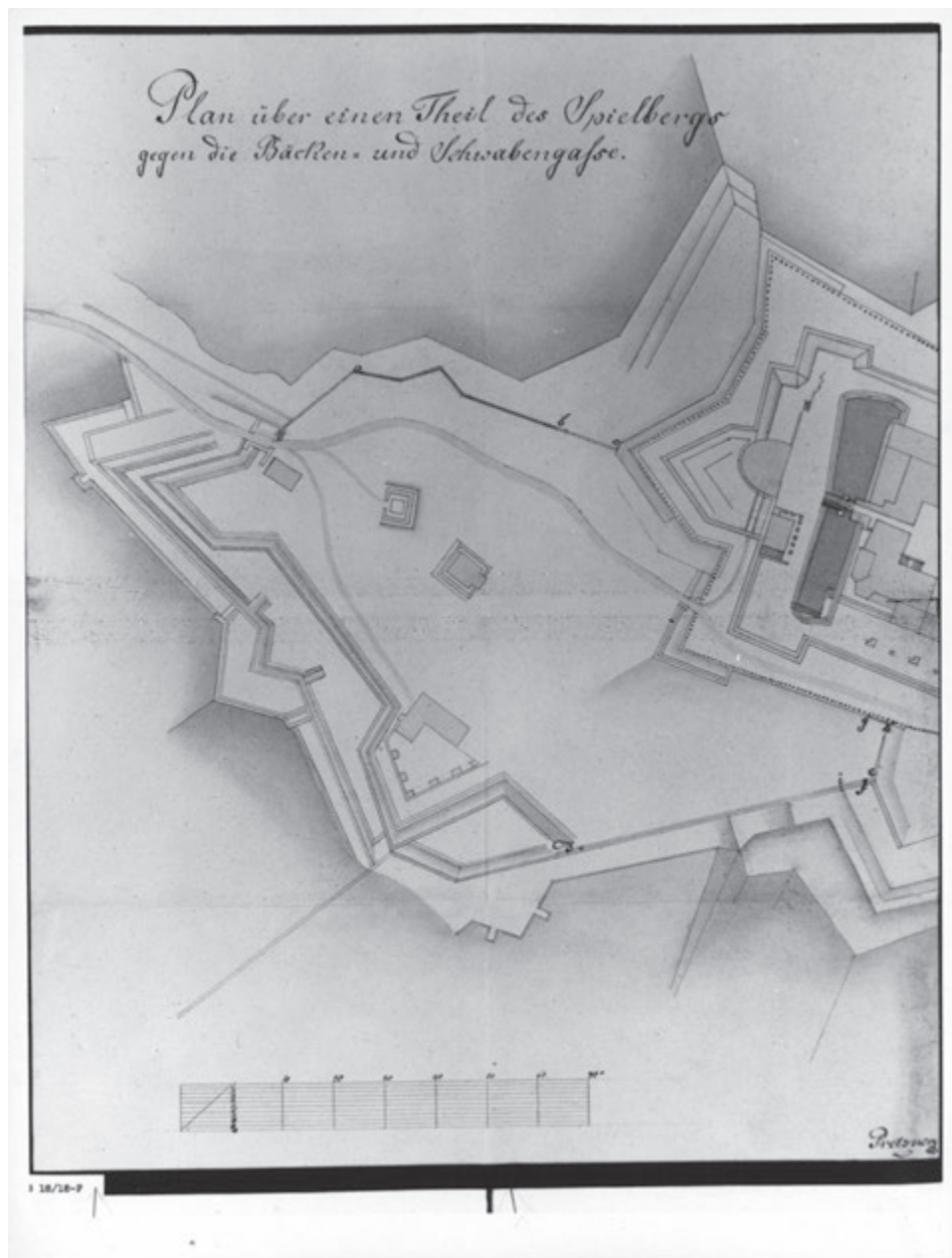

► Franz von Bruckentheis, Plán kasemat po adaptaci na vězení a původní vězeňské budovy v zadním příkopu; 1784.

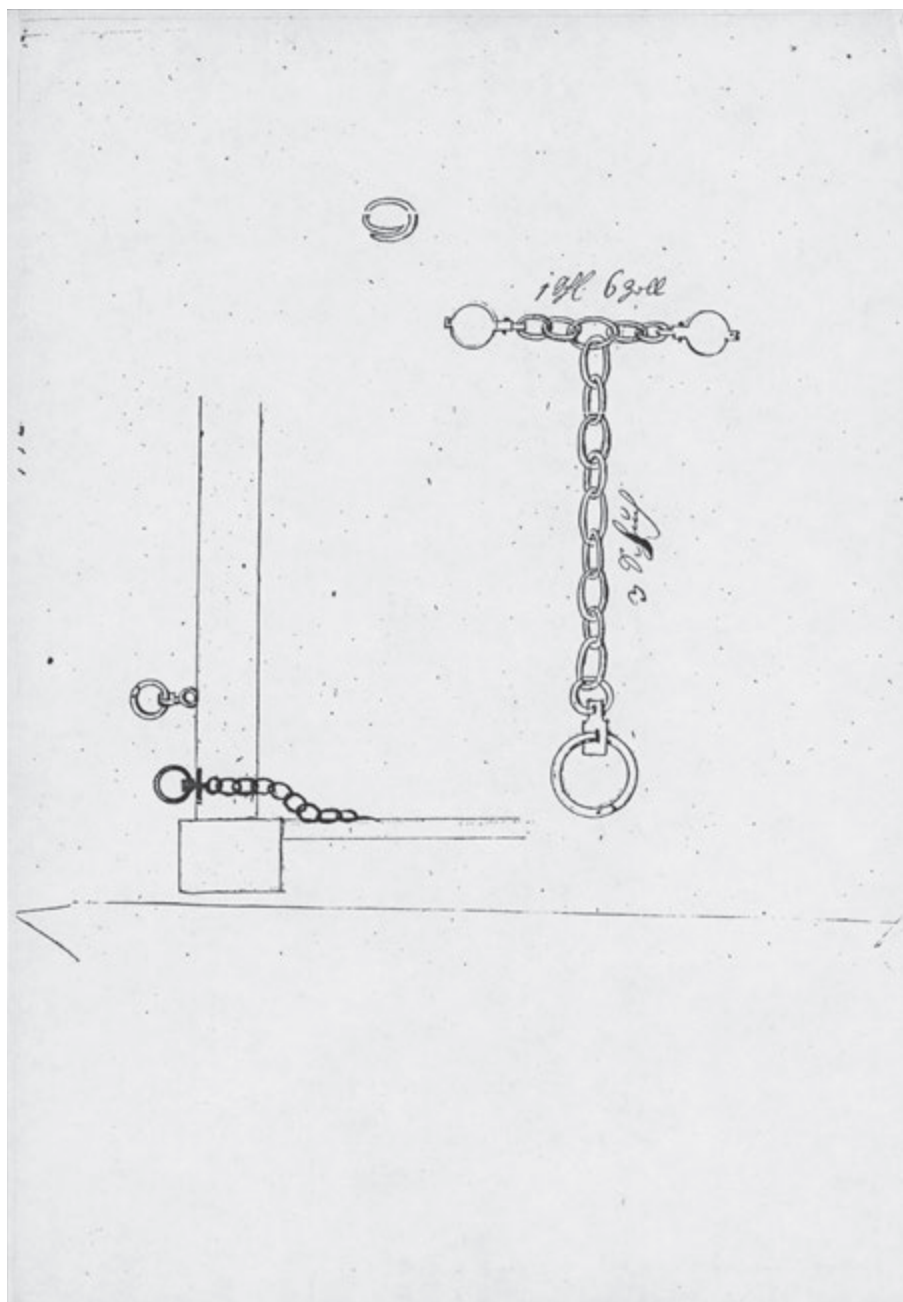

3 Franz von Bruckentheis, Adaptace kasemat v hornverku na vězení pro ženy; 1784.

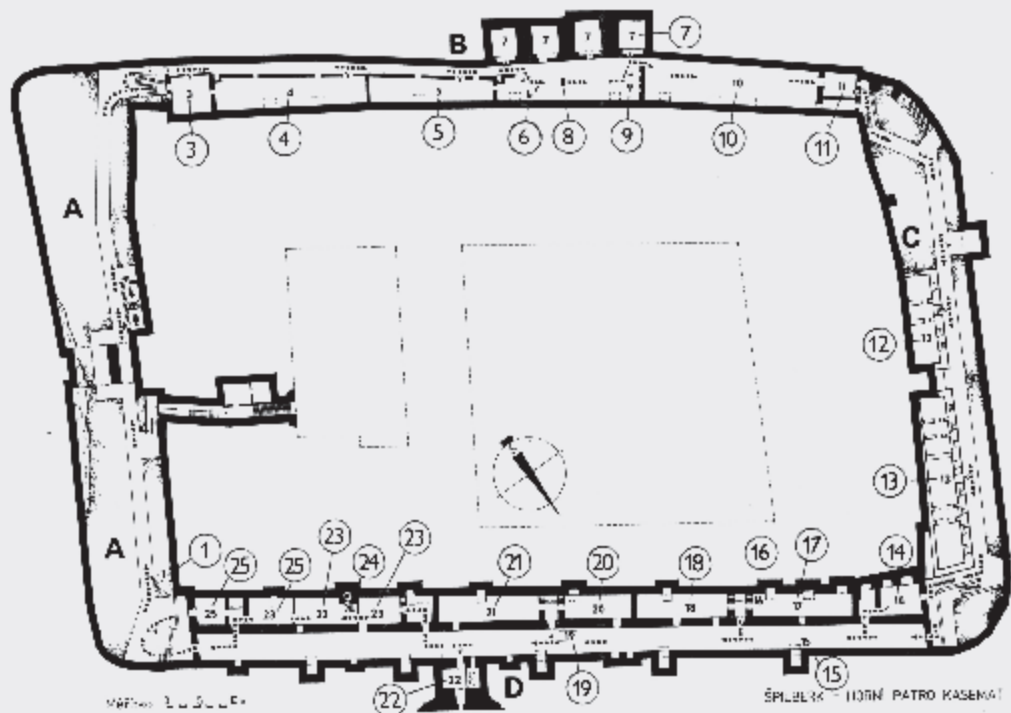
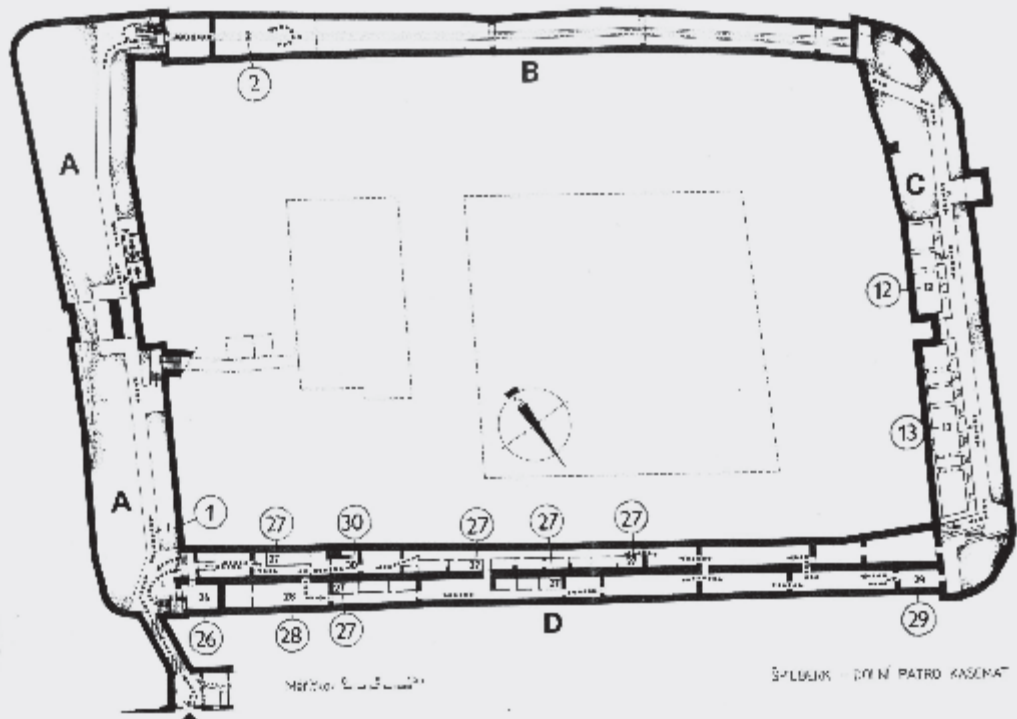

P4 Plán opevnění východního svahu Špilberku. Dole hornverk, nad ním dolní studna a prachárna.

P6 Základní způsob přikování doživotně odsouzených v dřevěných kobkách.
Kresba přiložená k instrukcím pro špilberskou věznici; 1784.

- 77 Plán současné podoby kasemat jako muzejní expozice Kasematy Špilberk:
 1. dolní patro kasemat; 2. horní patro kasemat; 3. popisky.

A. Přední příkop

1. Plán příkopů a kasemat — adaptace na vězení (1784).

B. Jižní kasematy (tzv. leopoldinský trakt)

- a. **Dolní patro** (1742) — k vězeňským účelům neužíváno.
2. Pozůstatky odvodňovacího kanálu ze zadního příkopu, napojeného na odtokovou šachtu pod jižní hradbou předního příkopu. Pověsti o připoutávání vězňů ke „krysímu kanálu“ jsou naprostým výmyslem pozdější doby.
- b. **Horní patro** (1742) — upraveno na vězení v letech 1785 a 1790, užíváno od sklonku roku 1790.
3. Místnost pro vězeňské dozorce (1785) — instalace.
4. Cela pro 29 vězňů (1798) — instalace. Kachlová kamna se vytápěla z dochovaných topenišť v chodbě.
5. Cela pro 23 vězňů — instalace mučičích nástrojů připomíná jednu z nepravdivých legend o špilberských mučírňách. Nástroje zde byly poprvé instalovány už v roce 1880 a položily základ k této legendě. Ve skutečnosti na Špilberku „mučírna“ nebyla. Tzv. útrpné právo se užívalo až do 70. let 18. století při soudním výslechu. Repliky nástrojů jsou zhotoveny podle rytin z trestního zákoníku a muzejních originálů.
6. Ukázky výslechů „útrpným právem“ a používaných nástrojů podle rytin v trestním zákoníku Marie Terezie z roku 1769.
7. Prostory chlebových pecí (1745), později vybourány a jejich komíny rozšířeny na větrací šachty (1805).
8. Cela pro dvacet sedm vězňů (1798) — narušená zeď chodby odstraněna z větší části roku 1980. V letech 1785–1790 zde a v předchozích dvou celách bylo třicet jedna dřevěných komůrek pro doživotní vězňe.
9. Připomínka jedné z nejznámějších špilberských legend. Vysekané zdivo v příčné zdi (postavené v roce 1785) posloužilo k vytvoření nesmyslné pověsti o zazděných nevěrných ženách, kterým kapala na hlavu voda. Smyšlenka a její instalace vznikly až na počátku 20. století.
10. Cela pro padesát vězňů (1798) — největší na Špilberku — zůstala i po úpravách na vězení v plně šíři kasematní chodby. Pryčny byly umístěny po obou delších stranách, kamna v zadním rohu se vytápěla spolu s kamny dozorců z přilehlé komory.
11. Místnost pro dozorce — vchod do zadního příkopu (1785).

C. Zadní příkop

12. Pozůstatky přízemního vězeňského objektu (postaven v říjnu roku 1783). Cela pro osm vězňů, předsíňka s topeništěm a místnost pro dva dozorce.
13. Základ dvoupatrové vězeňské budovy (první polovina 18. století) V přízemí: cely, tzv. zemnice pro šestnáct, dvacet dva a osm vězňů, místnost pro dva dozorce a dvě předsíňky s topeništi (1783–1784). První a druhé patro původně určeno pro tzv. státní vězňe a osoby vyššího stavu. V roce 1783 ve druhém poschodí byt vrchního profouse (správce věznice), místnost pro dozorce a tři pokoje pro státní vězňe, z nichž dva byly v roce 1785 přeměněny na ševcovskou a krejčovskou dílnu. V prvním poschodí kromě světnice podprofouse a dvou dozorců byly čtyři cely pro celkem dvacet osm vězňů (1783), přeměněné v červnu roku 1784 na vězeňský špitál. Změnou funkcí se kapacita budovy snížila z osmdesáti vězňů (1783) na 45 (1785). Pravděpodobně v horním patře této budovy byla vězněna většina proslulých vězňů před rokem 1783, mimo jiné plukovník pandurů baron Trenck, který na Špilberku v roce 1749 zemřel. Budova přestavována v 1. polovině 19. století, po roce 1850 zbořena a příkop zasypan do úrovně podlahy horního patra kasemat. Po archeologickém průzkumu byly základy budovy objeveny a příkop byl snížen na původní úroveň (1991).

D. Severní kasematy (tzv. josefínský trakt)

a. **Horní patro** — přestavba na vězení v roce 1784, restaurováno roku 1992.

Věžeňská chodba si zachovala původní podobu z roku 1742, druhá chodba byla zdmi předělána na místnosti dozorců, cely a předsínky s topeništěm.

14. Místnost pro dozorce s předsíňkou.
15. Světlíky — před rokem 1880 byly zazděny a nadzemní část zbořena.
Částečně obnoveny v původní podobě (1992).
16. Kachlová kamna se vytápěla z topenišť v předsíňkách, topilo se bukovým dřívím.
17. Cela pro dvacet jedna vězňů (1784).
18. Cela pro osmnáct vězňů.
19. Otvor mezi horním a dolním patrem, původně snad sloužil pro dopravu uskladněného materiálu.
V době existence věznic se nepoužíval a byl patrně zazděn. Obnoven v roce 1880. Pověsti o shazování vězňů do spodního patra jsou romantickým výmyslem, stejně jako dříve instalované padací dveře.
20. Cela pro dvanáct vězňů — instalace.
21. Cela pro dvacet dva vězňů — instalace.
22. Věžeňská kuchyně (1784) s oknem prorazeným do hradby (1805), obnoveno roku 1992 — instalace. Obdobná prostora noční strážnice (zazděný vchod) byla zničena roku 1809 při odstřelení části špilberského opevnění francouzským vojskem z příkazu císaře Napoleona.
23. Cela pro třicet tři vězňů — největší. Ponechány zde pozdější úpravy, tj. příčné zdi z roku 1833, kdy byly z původních cel zřízeny jen korekce pro krátkodobé zostřené tresty, a dodatečně probourané průchody pro návštěvníky. Doklad stavebních změn (1833, 1880, po 1921, 1945 aj.), kterými kasematy procházely.
24. Schodiště, spojující kasematy se severním křídlem hradu, bylo vybudováno pro návštěvníky kolem roku 1941 v místě světlíku.
25. Místnost pro dozorce (1784). Dříve (od 1880) označována jako Trenckova cela. Jak již bylo řečeno (viz č. 13), v době Trenckova věznění se kasematy k věžeňským účelům neužívaly.
- b. **Dolní patro** — rekonstrukce josefínských kobek (1784–1790), stavební úpravy německé armády na kryt (1945).
26. Místnost pro dozorce (1785), později užívaná jako márnice.
27. Stavební úpravy německé armády na kryty špilberské posádky z konce 2. světové války (zima 1944–1945).
28. Tzv. josefínské kobky, dřevěné komůrky pro nejtěžší zločince odsouzené k přikování na doživotí, zhotovené z příkazu Josefa II. (září až prosinec 1784) a odstraněné v květnu 1790 z rozhodnutí Leopolda II. V dolním patře jich bylo roku 1785 celkem dvacet devět (rekonstrukce z roku 1992 podle původních pramenů). Legenda o císaři Josefu II., který se zde dal údajně zavřít na jednu hodinu a pak tento trest zrušil, odporuje historické skutečnosti.
29. Místnost pro dozorce (1785), dříve instalovaná pro návštěvníky jako mučírna.
30. Torzo rozvodné desky pro telefonní ústřednu v krytu německé armády.

Poznámka: Data v závorce uvádějí rok vzniku nebo první písemné zmínky. Údaj instalace označuje muzejní instalaci, která je pokusem o rekonstrukci původního stavu na základě dochovaných pramenů.

MIROSLAV SVOBODA

**NEMOCNICE MILOSRDNÝCH BRATŘÍ V BRNĚ
NA KONCI ROKU 1805**

Summary: At the end of 1805, 270 French, Russian, and Austrian soldiers were hospitalized in the Hospital of the Order of the Brothers Hospitallers in Brno. The Brothers Hospitallers kept records about all the patients and thanks to this we know all the basic data concerning the soldiers. Over a half of the soldiers were hospitalized with illnesses caused by exhaustion, cold, and lack of food; the rest of them with the consequences of war wounds. 25 soldiers died here in total, most of them French. The hospital gradually served as a good-quality health care facility exclusively for the members of the French Imperial Guard. It was common soldiers who were mostly hospitalized here; wounded officers were usually accommodated in private houses. The last soldiers left the hospital on 28th January 1806. The edition of the book of patients records made between 19th November and 30th December 1805 forms the appendix of the article.

Keywords: Hospital of the Order of the Brothers Hospitallers, Brno, Napoleonic Wars, battle of Austerlitz, 1805, illness, wound, the French, Russians, Austrians, army

Poslední měsíce roku 1805 přinesly obyvatelům jižní Moravy dlouho nepoznané útrapy a strádání, spojené s přítomností tří válečných armád. Situace již tak kritická, zhoršená samozřejmě skutečností, že se vše odehrávalo v zimě, se ztížila zvláště po svedení rozhodující bitvy, kdy všechny obce a města v blízkém i vzdálenějším okolí bojiště zaplavily tisíce raněných a nemocných vojáků. Trpící muži v uniformách dnes zpravidla zůstávají bezejmennou masou, udivující hlavně svým množstvím, přesto je tu a tam možné některé z vojáků poznat téměř osobně, zjistit jejich jméno, věk, hodnost i zranění či chorobu, s kterými museli ulehnout. Takovou sondu do života vojáků na počátku 19. století umožňuje kniha nemocných (*Krankenprotokol*) z Nemocnice milosrdných bratří v Brně, která byla poctivě vedena pečlivými bratry i během náporu nemocných v listopadu a prosinci roku 1805.¹

Zdravotní péči pro obyvatele Brna zajišťovalo na počátku 19. století několik zdravotnických zařízení. Nejstaršími z nich byly právě Nemocnice milosrdných bratří v Brně (někdy rovněž zvaná na Starém Brně), určená pro muže, a nemocnice v klášteře alžbětinek v předměstí Staré Brno pro nemocné ženy. K těmto církevním nemocničním zařízením přibyl v roce 1785 ještě Spojený zaopatřovací ústav pro chudé, pozdější Zemská veřejná všeobecná nemocnice u sv. Anny.²

Zakladatelem brněnské Nemocnice milosrdných bratří byl kníže Jan Křtitel Leopold z Ditrichštejna z mikulovské větve rodu, který zakoupil na Václavské ulici v Brně, nyní Vídeňská, usedlost s plánem zřídit z ní špitál sv. Leopolda, předaný řádu milosrdných bratří, a listinou ze dne 15. listopadu 1747 (den sv. Leopolda) ji nadal majetkem ve výši 4 000 zlatých. Za tuto částku měl špitál za povinnost udržovat mimo jiné čtyři lůžka pro chudé a nemocné knížecí zaměstnance. Základní kámen nové klášterní budovy byl položen 3. května 1749 poté, co byl ke stávajícímu pozemku zakoupen sousední hostinec. První nemocní byli do nového zařízení přijati 7. října 1759.³ V této době milosrdní bratři disponovali konventní budovou o dvou protilehlých křídlech, z nichž jedno bylo určeno pro potřeby nemocnice, autorem plánů byl ditrichštejnský architekt František Antonín Grimm. V roce 1768 bratři započali s výstavbou konventního kostela, nesoucího z úcty k zakladateli patrocinium sv. Leopolda, nový chrám byl vysvěcen 3. května 1778. Díky osobě architekta i umělcům podílejícím se na vnitřním vybavení konventu i kostela se areál

- 1 Moravský zemský archiv v Brně, fond E 45 Milosrdní bratří Brno 1717–1927, Krankenprotokol 1793–1809. Fond je po inventuře v roce 2014 pro badatele nepřístupný, dříve kniha nesla inv. č. 126. Pokud nebude citováno jinak, jsou všechny údaje v textu týkající se Nemocnice milosrdných bratří čerpány z tohoto pramene. Za upozornění na tento jedinečný pramen vděčím doc. PhDr. Bohumíru Smutnému, Dr., z Moravského zemského archivu v Brně.
- 2 Vargová, Lenka — Horáčková, Ladislava — Menšíková, Miroslava: *Zdravotní péče o brněnské obyvatele v 18. a 19. století*. Brno 2011, s. 13–23. On-line. Dostupné z: <http://portal.med.muni.cz/clanek-537-zdravotni-pece-o-brnenske-obyvatele-v-18-a-19-stoleti.html>, cit. 30. 6. 2015.
- 3 K dějinám kláštera milosrdných bratří na Starém Brně existuje již rozsáhlá literatura, její seznam viz Foltýn, Dušan a kolektiv: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005, s. 218–222, pro účely tohoto příspěvku je čerpáno především z Bogar, František Benedikt: *Milosrdní bratří*. Praha 1934, s. 274–278.

brněnských milosrdných bratří proměnil v jednu z nejvýznamnějších barokních staveb v Brně. Dokončením nemocničního křídla výstavbou druhého patra v roce 1804 získal konvent podobu, jakou si ponechal i v neklidném roce 1805.

Byť by si čtenář mohl představovat nemocnici podle dnešních měřítek, zdravotnická zařízení konce 18. století vypadala zcela jinak. V celé Nemocnici milosrdných bratří v Brně bylo stabilně nejprve dvacet čtyři lůžek, jejich počet byl zvyšován pouze v naléhavých případech. Postupem doby se počet lůžek v nemocnici zvýšil, a to zvláště po výstavbě druhého patra nemocniční budovy, v roce 1805 nemocnice již disponovala čtyřiceti stálými lůžky. Lůžko bylo v rámci nemocnice základní místopisnou jednotkou, každé mělo své číslo a díky tomu, že toto číslo se zapisovalo ke každému nově přijatému do knih nemocných, známe počet lůžek v jednotlivých obdobích.⁴ Lůžka byla umístěna v jediné velké místnosti a k alespoň nějakému oddělení jednotlivých nemocných a získání, byť i jen minimálního soukromí sloužily závěsy, kterými bylo každé lůžko opatřeno.

V době běžného provozu se o nemocné staral převor, který byl zároveň magistrem ranhojičství, dále dva ranhojiči (v některých letech i tři), stejný počet lékárníků, pomocné práce, související nejen s péčí o nemocné, ale i s provozem nemocnice a kláštera vůbec, vykonávalo přibližně dvacet mnichů, jeden ve funkci kněze.⁵

Knihy nemocných, tzv. Krankenprotokol, představují hlavní a bohužel jediný pramen k poznání fungování nemocnice. Zápisy do knih pořizoval vždy při přijímání nového pacienta šatnář, který zřejmě uschoval i oděv a osobní věci, s nimiž nemocní a zranění do nemocnice přicházeli.⁶ Zápisy zachovávaly stále stejnou strukturu, vždy obsahují datum přijetí a propuštění nemocného (popřípadě datum úmrtí), číslo lůžka (popřípadě jiný údaj o umístění nemocného) a základní údaje o nemocném v následujícím pořadí: křestní jméno, příjmení, zaměstnání, stav, věk v letech, místo narození, jméno otce, jméno matky, seznam osobních věcí (včetně peněz), diagnózu a nakonec vyznání. Tento systém byl v zásadě zachováván i při velkém náporu nemocných v listopadu a prosinci 1805, zpravidla zde chybí pouze jména rodičů a seznam osobních věcí je omezen na vlastnictví zbraně.

První francouzští vojáci přišli do Brna 19. listopadu 1805 v odpoledních hodinách. Již od rána Brňané věděli, že nepřítel je nedaleko od města a je jen otázkou času, kdy se objeví. Mezitím opustily město všechny státní úřady, obyvatelům bylo nařízeno neklást nepříteli odpor. Dohled nad klidem ve městě převzal měšťanský střelecký sbor, protože spolu s úředníky odešla i armáda. První francouzskou jednotkou, která do Brna vjela, byl oddíl jízdních myslivců. Za nimi následovaly další

---

4 Jelínek, Petr: *Klášteří nemocnice řádu milosrdných bratří v Brně a její knihy nemocných (1748–1780)*. Časopis Matice moravské 130, 2011, s. 45.

5 Menšíková, M.: *Zajímavý doklad k historii Nemocnice milosrdných bratří v Brně*. In: A vůbec... Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Irena Loskotová, Jitka Šibíčková. Brno 2010, s. 250–251.

6 Jelínek, P.: *Klášteří nemocnice*, s. 45.

a další, až bylo město celé v rukou hladových vojáků, kolem šesté hodiny večerní vjel do Brna Napoleonův švagr, maršál Francie princ Joachim Murat, druhého dne přijel i císař Napoleon I.⁷ Většina Francouzů sice zatím Brnem jen prošla nebo město zcela obešla a pokračovala dále za ustupujícími Rusy, nicméně část Francouzů v Brně zůstala a veškerou činnost začala organizovat francouzská okupační správa v čele s vojenským velitelem města, brigádním generálem Claude-Marie-Josephem Pannetierem.⁸ Ve městě zůstala v první řadě císařská garda a část divize záložních granátníků generála Oudinota.⁹ Ještě 1. prosince pochodoval městem I. armádní sbor maršála Jeana-Baptiste Bernadotta v síle 12 000 mužů.¹⁰

Ačkoli přímé zprávy z doby francouzské okupace Brna o tom mlčí, do města spolu s pochodujícími vojáky přišla či byla přivezena řada zraněných, ale hlavně nemocných, na kterých si dlouhý, vysilující pochod v podzemních plískanicích za nedostatku jídla vybral svou daň. Z tohoto důvodu Francouzi velmi záhy zjistili, jaké v Brně fungují nemocnice a jaké kapacity poskytují. Dva dny po příchodu Napoleonových vojáků byli také v Nemocnici milosrdných bratří hospitalizováni první Francouzi, a sice hned jedenáct, což představovalo čtvrtinu kapacity lůžek.

Prvním francouzským pacientem se stal devětadvacetiletý Simon Marie Dulois z Paříže s revmatickou horečkou, kaprál ne zcela jasně identifikovatelné jednotky. Problém identifikace zapsaných jednotek však řešíme na jiném místě, proto jej nyní ponecháme stranou. Všech prvních jedenáct francouzských vojáků, hospitalizovaných 21. listopadu 1805, náleželo k jednotkám, které se skutečně v Brně objevily mezi prvními, a sice ke 2. dragounské divizi divizního generála Walthera ze sboru záložního jezdeckta maršála Murata (6. dragounský pluk, 16. a 22. jízdní myslivecký pluk), V. armádního sboru maršála Lannesa a císařské gardy pod velením maršála Bessièresa. Obě posledně jmenovaná uskupení dorazila do Brna 20. listopadu

- 7 Uhlíř, Dušan: *Překlad deníku Kajetána Unterweegera „Moje utrpení v Trasslerově domě v Brně za přítomnosti Francouzů od 15. listopadu 1805 do 10. ledna 1806“*. In: Třetí koaliční válka 1805. Sborník přednášek slavkovské konference „Evropské aliance 18. století — aliance Evropy kolem impéria Velkého národa. Slavkovská bitva a její pozadí“ a studií vztažených k událostem roku 1805. Projekt Austerlitz 2005. Ed. Jakub Samek. Třebíč 2004, s. 366; Vaněk, Jiří: *Brno v době okupace francouzským vojskem 1805/1806*. In: Evropa 1805. Sborník prací V. mezinárodního napoleonského kongresu konaného v budově veřejného ochránce práv, Brno, 26.–28. září 2005. Eds. Jaroslav Kotulán, Dušan Uhlíř. Brno 2006, s. 690.
- 8 Holeček, František Jindřich: *Francouzská okupační správa Brna*. In: Třetí koaliční válka 1805. Sborník přednášek slavkovské konference „Evropské aliance 18. století — aliance Evropy kolem impéria Velkého národa. Slavkovská bitva a její pozadí“ a studií vztažených k událostem roku 1805. Projekt Austerlitz 2005. Ed. Jakub Samek. Třebíč 2004, s. 48–49.
- 9 Vaněk, J.: *Brno*, s. 691.
- 10 Lejnar, Jiří: *Poznámky brněnského měšťana*. In: Bitva u Slavkova a válka roku 1805. Sborník dokumentů a studií k 200. výročí. Ed. Jakub Samek. Třebíč 2005, s. 174. Ač to není v textu české edice uvedeno, jde o překlad anonymních vzpomínek, uveřejněných na pokračování v *Brünner Anzeiger und Tagesblatt*, roč. 1855, od č. 202 z 1. října 1855 do č. 220 z 19. října 1855.

1805.¹¹ Zároveň s vítězíci Francouzi do města přišli první Rusové a Rakušané ranění v předcházejících bojích.¹²

I když v prvních dnech francouzské okupace města Brna museli milosrdní bratři přijmout každý den značné množství vojáků, až na jednoho nebyl žádný z nich zraněn v boji, ale onemocněli následkem dlouhé cesty z Francie až do moravské metropole. Tito muži trpěli buď chorobami ze špatného počasí a nedostatku hygieny (revmatická horečka, zánět pohrudnice, svrab, vředy a snad i kopřivka) nebo nevhodné a nedostatečné stravy (špatné trávení). S podobnými problémy se setkáváme u hospitalizovaných i dále. Následujícího dne, 22. listopadu 1805, přijali milosrdní bratři třináct francouzských vojáků, vždy s onemocněnými trávicího traktu nebo nemocemi plynoucími z nedostatku osobní hygieny či vyčerpání. A tato situace se de facto nezměnila až do bitvy u Slavkova. Teprve po ní se mezi hospitalizovanými vojáky objevují i zranění přímo v boji, zpravidla šlo o rány nejrůznějšího typu — bodné, sečné, střelné, popřípadě v kombinaci s dalším zraněním či nemocí.

Celkem bylo k milosrdným bratřím od 19. listopadu, kdy první francouzské jednotky přišly do Brna, do 31. prosince 1805 dopraveno 281 mužů, z nichž bylo jedenáct civilistů. Z oněch 270 osob vojenského stavu shledáváme 174 Francouzů, 61 Rusů a 35 vojáků rakouského císaře. Zajímavý je pohled na průměrné věkové složení raněných a nemocných vojáků, u Francouzů činil průměrný věk 27,4 roku, u Rakušanů 22,4 roku (zde převažují mladí rekruti), u Rusů pak 25 let. Nejmladším vojákem vůbec byl šestnáctiletý rakouský rekrut Matheus Mastaliersch, nejstarším pětapadesátiletý kaprál dělostřelců, Francouz Nicolaus Loller. Z věkového složení zaujme rovněž poměrně vysoký věk u některých prostých francouzských vojáků, často přes třicet let, z čehož vychází i nejvyšší průměrný věk příslušníků Napoleony armády. I když tento údaj je třeba s ohledem na menší početní zastoupení Rusů a Rakušanů brát s rezervou.

Nelze říci, že pro počátky sledovaného období je možné vypozařovat mezi příchozími vojáky do nemocnice nějaké pravidlo, teprve později se zde objevují ve stále větší míře příslušníci císařské gardy, kteří pak nakonec zcela převažují. Nemocnice milosrdných bratří byla francouzským velením považována za výběrovou instituci, kam se v době zvýšeného počtu raněných řadoví vojáci téměř nedostali. To vše samozřejmě výhradně díky zajištění kvalitní a odborné péče, o jaké v pozdějších nouzových lazaretech a špitálech nemohlo být ani řeči. Podobnou péči jako milosrdní bratři mohly poskytnout snad jen brněnské alžbětinky, které v této době poprvé ve svých zdech musely pečovat o nemocné a zraněné muže.

První příslušníci císařské gardy, tohoto nejelitnějšího tělesa Napoleony armády, které bylo nasazováno jen výslovným rozkazem císaře, byli u milosrdných bratří přijati 23. listopadu a pak jich stále přibývalo. Nejvíce se v seznamu nemocných

11 Kovařík, Jiří: *Slavkov 1805. Napoleonův největší triumf*. Třebíč 2013, s. 359–361.

12 Lejnar, J.: *Poznámky*, s. 178.

objevuje gardových pěších granátníků (čtyřicet devět), gardových pěších myslivců (čtyřicet dva) a gardových jízdních myslivců (třicet tři), mimo ně ovšem byli hospitalizováni i další gardisté — příslušníci trénu, pěši i jízdní dělostřelci a jízdní granátníci. Kdo se naopak v nemocnici téměř neobjevil, byli důstojníci. Pokud nebereme v úvahu kaprály, četaře (maréchal-des-logis) a seržant-majory, které mezi důstojníky počítat nelze, náleží z francouzských vojáků mezi důstojníky pouze jeden blíže neurčený, jeden kapitán a jeden plukovní chirurg. Mezi hospitalizovanými rakouskými vojáky nenajdeme důstojníka a dokonce poddůstojníka ani jednoho, mezi Rusy pak zaznamenáváme dva kapitány a dva poručíky. Důstojníci a zejména pak ranění a nemocní vyšší důstojníci dávali přednost domácí péči, jako tomu bylo u zraněných generálů Kellermanna, Thiebaulta či Valhuberta a dalších.¹³

Každý voják po přijetí do nemocnice nahlásil své jméno, jednotku, věk a místo narození, poté bratr šatnář do knihy napsal věci, které voják měl u sebe, vyznání a nemoc či zranění, které jej do nemocnice přivedlo. K tomu připsal číslo lůžka, kam byl voják uložen. Jak již bylo řečeno, před příchodem Francouzů disponovala nemocnice čtyřiceti lůžky, z nichž dvacet čtyři bylo umístěno v jedné veliké místnosti v prvním podlaží (podle potřeby se mohl počet lůžek provizorně krátkodobě zvýšit na třicet šest), zbylých šestnáct stálých lůžek zřejmě našlo své místo v nově vystavěném druhém podlaží nemocničního traktu.¹⁴ Teprve v listopadu, jen několik dnů po příchodu Francouzů a očekávaném náporu nemocných opatřili milosrdní bratři lůžka nová a instalovali je do volných prostor. Tímto způsobem se počet lůžek v nemocnici více než zdvojnásobil, protože nejvyšším je číslo lůžka devadesát, zapsané 27. listopadu 1805. Více lůžek se zřejmě do nemocnice umístit nedalo, protože o dva dny později se poprvé místo čísla lůžka objevuje v knize nemocných údaj „*Convent Zimmer No 4*“. Nemocní tedy našli útočiště v provizorně zřízených místnostech v konventní budově. Tyto místnosti byly pro nemocné a raněné vojáky zřízeny tři, číslo jedna v knize nemocných není. Nešlo tedy zjevně o čísla přidělená teprve v této době místnostem pro nemocné, ale běžně užívané označení místností v konventní budově.

O určitém zjednodušení úřadování svědčí seznam osobních věcí, v klidných dobách poctivě vyplňovaný, ale nyní omezený na údaj o zbrani. Zatímco Blasius Krupitsch, který byl do nemocnice přijat 20. listopadu 1805, má uvedeno vlastnictví císařské uniformy („*Kays. Montur*“), další vojáci nemají zapsáno buď nic, nebo, a to většinou, jen údaj o zbrani, přičemž slovem *Waffen* je myšlena puška. Jezdci byli přijímáni s šavlí, tu má občas uvedenu i pěšák, neboť u francouzských pěších gardových jednotek byla standardní součástí výzbroje. Nejvíce vyzbrojen, s celou svou předepsanou kompletní výzbrojí ve složení šavle, dvě pistole a jezdecká karabina, byl přijat 7. prosince gardový jízdní myslivec Joannes Lenge. Mameluk Sellim

13 Uhlíř, D.: *Překlad*, s. 371. Unterweeger hovoří celkem o třinácti francouzských a sedmi ruských generálech ubytovaných v soukromých domech, jmenovitě je ovšem neuvádí.

14 Jelínek, P.: *Klášteří nemocnice*, s. 45.

Ally měl dvě šavle, což byla výbava u této exotické jednotky běžná. Skutečnost, zda voják dorazil do nemocnice se zbraní či nikoli, vycházela vždy z konkrétní situace a nelze zde vysledovat nějakou pravidelnost. Všechny zbraně odebrané zraněným a nemocným byly zřejmě po dobu jejich hospitalizace někde uloženy a snad i zajištěny a při propuštění jim vydány zpět. Zda se vojákům vracely jejich konkrétní zbraně, těžko říci. Položka osobních věcí je v knize nemocných nejméně vyplňovanou a často ji bratr šatnář zcela pominul.

Nejvíce nemocných bylo do klášterní nemocnice přijato ve dnech 21.–29. listopadu 1805, jen v těchto dnech milosrdní bratři přijali celkem osmdesát dva nemocných vojáků a tři civilisty. Je zajímavé, že i v době nejvyššího náporu vojáků nebyla nemocnice uzavřena civilistům. U jehlářského učně a sedláka rozhodně nelze v tomto ohledu počítat s protekcí. Kapacita nemocnice přitom byla již tehdy dávno naplněna. V roce 1805, v měsících lednu až říjnu přijímali milosrdní bratři kolem padesáti až sedmdesáti pacientů měsíčně, stejný počet pak i po skončení třetí koaliční války a opadnutí vlny nemocných v důsledku francouzské invaze. Bohužel neznáme systém přijímání nemocných, nakolik o něm rozhodovali Francouzi a nakolik sami milosrdní bratři.

V případech umístování nemocných na příslušná lůžka zřejmě žádný systém neexistoval. Dokonce se zdá, že po určitou dobu muselo být některé lůžko volné, jindy bychom si zase mohli myslet, že na jednom lůžku leželi nemocní dva. Nejlépe je podívat se přímo na výměnu pacientů na některých konkrétních lůžkách:

Postel č. 1 — 23. listopadu 1805 lůžko dostal Jean Dumenil, gardový pěší myslivec s chřipkou, propuštěný 4. prosince. Druhý den na lůžko uložili Jeana Billu, gardového jízdního myslivce s bodnou ranou, ne však příliš závažnou, protože již 7. prosince byl propuštěn. Poté zůstalo lůžko do konce roku prázdné.

Postel č. 12 — 22. listopadu 1805 byl do postele uložen Ludovic Chuson ze 7. pluku řadové pěchoty s břišním tyfem. Propuštěn byl 27. listopadu, ale už 26. listopadu postel dostal Alex Semina, gardový jízdní myslivec, trpící tropickou malárií. Semina byl propuštěn 3. prosince. Ještě téhož dne na postel uložili Petra Ceplala, rovněž gardového jízdního myslivce, který utržil ve slavkovské bitvě ránu na tváři. Ceplal byl propuštěn 28. prosince. Ale již 21. prosince byl na tutéž postel uložen rakouský voják Cyprian Wuteck s blížie nespecifikovanou ranou, propuštěn byl 30. prosince. Dne 8. ledna 1806 pak na tuto postel uložili tovaryše Thomase Hancka s břišním tyfem, který byl propuštěn 18. ledna.

Postel č. 15 — do 21. listopadu 1805 lůžko užíval Franz Shelezny, avšak teprve 5. prosince sem uložili Gregora Schestobu, kapitána Azovského mušketýrského pluku ruské armády s amputovanou paží, který byl propuštěn až 8. ledna 1806. Ovšem již 6. ledna byl na toto lůžko uložen ševcovský tovaryš Anton Machat.

Postel č. 24 — 23. listopadu 1805 zde byl uložen Felix Taribo, gardový pěší myslivec s úplavicí, propuštěn byl 30. listopadu. Teprve 15. prosince lůžko obsadil Joseph Ostenelly ze stejné jednotky, pouze z jiné roty, trpící revmatickou horečkou spojenou se zažívacími problémy. Propuštěn byl 24. prosince. Přitom již 7. prosince měl

patrně být na toto lůžko uložen Isidor Alton, jízdní gardový myslivec s tropickou malárií, nakonec však mu milosrdní bratři přidělili lůžko č. 32. Z jakého důvodu, nevíme, nicméně lůžko č. 32 by mělo v této době být osazené Jeanem Baptistou de Werne, tamborem pěších gardových granátníků, který byl s chřipkou hospitalizován od 6. do 12. prosince 1805.

Postel č. 80 — obsazena byla až 2. prosince 1805 Leonhardem Fesselem, sluhou gardového kapitána, trpícím zažívacími potížemi, který byl 4. prosince propuštěn. Teprve 7. prosince byl na lůžko uložen Joseph Louis Grange, gardový pěší myslivec s revmatickou horečkou, po jeho propuštění 10. prosince zůstalo lůžko nevyužité.

Takto bychom mohli sledovat všech devadesát lůžek, žádné číslo v seznamu nechybí, k novým zjištěním bychom však nedošli. Evidence přidělování lůžek zjevně nebyla vedena zcela důsledně, vojáci, snad s přihlédnutím k jejich aktuálnímu stavu, byli stěhováni a tyto změny již nikdo nikam nepsal. Nejvytíženějším obdobím byl jednoznačně konec listopadu, po bitvě u Slavkova tolik vojáků hospitalizováno kupodivu nebylo. Vysvětlením zřejmě bude fakt, že tehdy již byla nemocnice určena výhradně pro příslušníky gardy a těch tolik zraněných nebylo. Proto také mohla být kapacita nemocnice o pár dnů později uvolněna pro potřeby rakouských a hlavně ruských zajatců, kterých přišlo 8. prosince téměř šest desítek, avšak nebyli uloženi na běžná lůžka, i když některá byla volná. Zranění ze slavkovské bitvy do nemocnice přicházeli od 3. prosince, tehdy také nemoci zapříčiněné dlouhými, vysilujícími pochody střídají, byť ne důsledně, různá zranění. Do 3. prosince 1805 bylo do nemocnice přijato 107 lidí, po bitvě 174, nejvíce ve dnech 7. a 8. prosince, celkem dvacet čtyři a k nim navíc padesát sedm Rusů. Z francouzských vojáků byli po bitvě u Slavkova do nemocnice přijímáni až na dvě výjimky výlučně příslušníci gardy.

První příslušník Napoleonovy císařské gardy z jednotky jízdních myslivců byl k milosrdným bratřím přijat 23. listopadu, další o den později, dva pak 25. a 26. listopadu 1805. Celkem se milosrdní bratři ujali před bitvou u Slavkova šesti elitních vojáků francouzské armády, dvacet sedm bylo hospitalizováno v časovém rozpětí 3.–8. prosince 1805, převážně se zraněními z bitvy. Konkrétně se o jízdních myslivcích, nejelitnější jednotce císařské gardy, mezi jejíž úkoly patřila bezprostřední ochrana císaře a která vedla v závěru slavkovské bitvy útok na ruskou Kavalergardu, dovídáme z dopisu barona Dominiqua Jeana Larreye, hlavního chirurga císařské gardy: „Útok jízdních myslivců a granátníků měl za následek asi 30 raněných, nepočítaje 3 velitele eskadron, 3 důstojníky a několik poddůstojníků.“¹⁵ Počet zraněných jízdních myslivců Napoleonovy gardy, udávaný hlavním chirurgem císařské gardy, se překvapivě shoduje s počtem zraněných kavaléristů této jednotky zapsaných v knize nemocných milosrdných bratří. Určitá časová disproporce je celkem pochopitelná, neboť zranění vojáci byli nejdříve sváženi pomocí tzv. létajících ambulancí (ambulance

15 Kotulán, Jaroslav: *Lékař je a musí být přítelem humanity*. Bulletin Československé napoleonské společnosti 9, č. 34, prosinec 2005, s. 27.

volante), tedy speciálně upravených vozů pro přepravu zdravotnického materiálu i raněných, na obvaziště. Zde chirurgové lehce raněné obvázáli, těžce zraněné hned operovali a pak okamžitě odtransportovali do vzdálenějších lazaretů.¹⁶ Podle samotného Larreye mělo přijít základní ošetření do patnácti minut od zranění bez ohledu na hodnost vojáka a nejdéle do čtyřiaadvaceti hodin doporučoval odoperovat těžce raněné v lazaretu.¹⁷ Ústřední obvaziště francouzské armády bylo ve šlapanic-kém zámku, další u Ponětovic, sám Larrey operoval ve Spáleném mlýně u Žarošic.¹⁸ Cesta zraněných do nemocnice rozhodně nebyla krátká a navíc sem přijížděli již de facto po prvotním ošetření, milosrdní bratři tak vykonávali pouze následnou péči. Při obrovském množství zraněných po slavkovské bitvě pak není divu, že jejich přesun do Brna trval ještě několik dní po 2. prosinci 1805. O provádění nejnужnějších zákroků, zpravidla amputací, v blízkosti bojiště co nejdříve po zranění svědčí také pouze jediný případ vojáka, kterému byla v nemocnici amputována končetina. Byl jím ruský voják Gregor Schestoba, kapitán 5. roty Azovského mušketýrského pluku. Ostatní vojáci, především všichni Francouzi, u nichž je uvedena jakákoli rána („*vulnus*“), byli k milosrdným bratřím přivezeni již po prvotním ošetření.

Příslušníci císařské gardy měli samozřejmě nejlepší možnou péči. Císař si svých elitních vojáků hleděl, dopřával jim větší žold, lepší zacházení a v neposlední řadě, pokud to bylo možné, i dostatek jídla. Proto obyčejní vojáci císařskou gardu rádi neměli a mezi oběma složkami armády panovala rivalita. Na druhou stranu, pokud se císař rozhodl gardu nasadit do boje, musela buď zvítězit, nebo padnout. Jiná možnost v úvahu nepřicházela. Je proto s podivem, že do jednoho z nejkvalitnějších zdravotnických zařízení v obsazeném Brně mohlo být přijato téměř šest desítek prostých ruských vojáků, byť pohodlí nemocných císařových gardistů se jim nedostalo.

Pro Rusy, po 21. prosinci najednou zapsané v knize nemocných s datem 8. prosince, byl původně zřejmě veden samostatný seznam, snad proto, že je nešlo umístit v běžných místnostech pro nemocné, protože by nestačily. Vzhledem k jejich vysokému počtu — bylo jich padesát sedm — se milosrdní bratři rozhodli je uložit, patrně nějak provizorně, do jakýchsi „horních pokojů“. Snad nebudeme daleko od pravdy, když se budeme domnívat, že mohlo jít o pokoje v nejvyšším podlaží nemocničního traktu vystavěném v roce 1804, doposud snad nezařizené. Určitě zde ale hospitalizovaným vojákům ruského cara bylo lépe než ve studených kostelích a kláštrech, v nichž byli po bitvě u Slavkova ranění Rusové ukládáni.¹⁹ Tito Rusové až na jednoho nemají v knize nemocných uvedenou domovskou jednotku.

Po těchto téměř šesti desítkách Rusů jsou v seznamu ještě dva Francouzi a dva Rakušané s datem 16. prosince 1805 a teprve pak bratr šatnář pokračoval 22. prosin-

16 Wondrák, Eduard: *Péče o raněné a nemocné vojáky za napoleonských válek na Moravě*. Dějiny věd a techniky 29, 1996, č. 3, s. 133.

17 Kotulán, J.: *Lékař*, s. 23.

18 Wondrák, E.: *Péče*, s. 135.

19 Uhlíř, D.: *Slunce nad Slavkovem*. Praha 1984, s. 363.

ce aktuálními zápisy. Oba dva Francouzi z onoho 16. prosince 1805 jsou poměrně zajímaví, zatímco první byl gardový pekař, druhý byl plukovní chirurg 10. pěšího pluku Jean Abadey, trpící dlouhotrvající horečkou.

Již bylo naznačeno, že do Nemocnice milosrdných bratří nepřijímali pouze zraněné z bitvy, ale ve velmi hojném počtu i vojáky trpící dlouhodobě chladem, chorobami z vyčerpání i z nedostatku kvalitní stravy. Kniha nemocných eviduje v období 19. listopadu až 31. prosince 1805 celkem sedmdesát tři nemoci a zranění nebo jejich kombinací, přičemž je možné stanovit, že dvacet šest vzniklo v důsledku bitvy či bojových střetů. Je však třeba předeslat, že v tomto celkovém počtu jsou zachyceny i kombinace nemocí, například střelná rána a břišní tyfus, a dále nemoci, k jejichž označení bratr šatnář použil různé výrazy, přestože je dnes považujeme za jednu chorobu, například „*nervosa putrida*“ a „*febris nervosa*“, což dnes obojí označuje břišní tyfus.²⁰ Nějakým způsobem se od sebe takto označené nemoci lišit musely, jinak by zapisující bratr jistě volil jeden termín.

Z připojeného seznamu nemocí vyplývá, že celkem 101 vojáků bylo hospitalizováno v důsledku zranění utrpěného v boji. Nejvíce se vyskytují rány různého typu na paži a na hlavě, tržné, bodné, široké, střelné a další. Mnoho vojáků má zapsanu pouze ránu bez bližšího určení. Jak již bylo zmíněno, mezi zraněnými se vyskytuje pouze jeden případ amputace, ty se jinak prováděly co nejdříve po zranění v blízkosti bojiště. Do nemocnice přicházeli vojáci již prvotně ošetření.

Pokud pomineme zranění z bitvy, trpělo nejvíce vojáků, kteří našli v Brně u milosrdných bratří dočasné útočiště, nemocemi majícími původ v nedostatečném oblečení v zimním prostředí, a to zánětem pohrudnice (dvacet dva), chřipkou (devatenáct), revmatickou horečkou (osmnáct) a zařadit sem můžeme i dlouhotrvající horečku (deset). Vojáci této doby skutečně válčili spíše v teplejších měsících a pro pobyt v zimě nebyli ani dostatečně vybaveni. Kromě chladu vojáky sužoval i hlad, a pokud jídlo měli, tak zpravidla málo a nekvalitní. Mnoho zdravotních problémů vojákům způsobovala nekvalitní strava, neboť za ní stojí nemoc, označovaná jako „*febris sabura*“, čili horečka ze špatného trávení v důsledku nevyhovující stravy (dvacet dva). Stejný původ mají rovněž kurděje, zachycené v jednom případě. Samostatnou kapitolou mohou být nemoci zaviněné nedostatkem hygieny, jejíž úroveň byla u vojáků v poli velmi nízká. V minulosti velmi často napadala celé armády epidemie úplavice, extrémně nakažlivého průjmového onemocnění. V nemocnici jí trpělo dvanáct vojáků. Do stejné kategorie nemocí náleží i malárie tropická (dvanáct) a malárie třídní (deset), rovněž nemoci rozšířené vinou špatných hygienických podmínek. Poměrně rozšířené byly mezi vojáky různé druhy vředů, zpravidla na

20 K identifikaci nemocí bylo použito: Lutonský, Boleslav — Černý, Jaroslav: *Latinsko-německo-český slovník nemocí, úrazů a příčin smrti a výrazů s nimi souvisejících (nejen) pro genealogy*. Praha 1995; Valach, Vladislav — Kábrt, Jan: *Lékařský slovník*. Praha 1962²; Netoušek, Miloš: *Vnitřní lékařství*. Praha 1949²; Císler, Josef a kolektiv: *Slovník lékařský. Díl I. A–L*. Praha 1914; *Díl II. L–Ž a doplňky*. Praha 1921. Za cennou pomoc při identifikaci nemocí jsem zavázán MUDr. Milanu Poláčkovi z Mikulova.

nohou, avšak objevuje se i vřed příjčný, čili syfilis. Seznam všech nemocí je v příloze, včetně počtů nakažených vojáků.

Jaký dopad měla krutá válečná realita na mladého člověka, dosud neuvyklého vojenskému životu, svědčí osud několika vojáků, většinou rakouských, u nichž je jako diagnóza uvedeno „*debilitas*“. Protože takto označení jsou téměř výhradně rakouští vojáci, navíc často rekruti šestých praporů, tedy doplňovacích, je téměř jisté, že se u těchto nešťastníků projevíly psychické následky bojového prožitku. Samozřejmě nejde o žádnou duševní chorobu, ale o trauma z bitvy.

V běžném provozu na konci 18. století strávili hospitalizovaní pacienti na nemocničním lůžku průměrně dvacet jedna dnů.²¹ V období od poloviny listopadu do konce prosince 1805 činila průměrná délka hospitalizace v Brněnské nemocnici milosrdných bratří 15,5 dne. Je to samozřejmě dáno přetlakem nemocných i jinou skladbou chorob než v mírových časech. Nejdéle hospitalizovaným pacientem byl pětatřicetiletý gardový jízdní myslivec Pierre („*Petrus*“) Seourna s blížie nespecifikovanou ranou, přijatý do nemocnice 4. prosince 1805 a propuštěný teprve 28. ledna 1806. Toho dne byli propuštěni další tři Francouzi a ti jsou také posledními této národnosti, kteří ještě u milosrdných bratří v Brně byli. Nejvíce vojáků, celkem dvacet šest, strávilo na nemocničním lůžku dvacet dnů, je to ale celkem ojedinělý údaj, na druhém místě je jedenáct dní, tolik jich strávilo v nemocnici devatenáct vojáků, a na třetím osmnáct vojáků, kteří museli setrvat na lůžku dvacet sedm dní. Na druhé straně pouze jeden den byli v nemocnici čtyři vojáci, dva dny pět vojáků a tři dny šestnáct vojáků. Délka hospitalizace nebyla však zřejmě určována pouze stavem pacienta, ale podle pravidelně se opakujících dat propuštění u skupiny ruských vojáků, přijatých 8. prosince 1805, se zdá, že svou roli mohly hrát i jiné faktory. Byť pro to nemáme jediný důkaz, je možné, že ve dnech 28. prosince, 1. ledna a 4. ledna, kdy bylo propuštěno nejvíce Rusů, z Brna odjížděly či odcházely transporty zajatých do Francie. Totéž se mohlo dít i u Francouzů, odcházejících do domovských posádek po větších skupinách. Poslední čtyři Francouzi v nemocnici byli propuštěni rovněž najednou, 28. ledna 1806.

Navzdory těžkým podmínkám, které v nemocnici v době francouzské invaze musely panovat, překvapí mezi nemocnými velmi nízká úmrtnost. Z celkem 281 hospitalizovaných zemřelo dvacet pět vojáků, tedy 8,9 %. To je dokonce méně, než je dlouhodobá úmrtnost pacientů sledované nemocnice v letech 1748–1780, ta činila 11,6 %.²² U jednotlivých armád byla mortalita následující:

- ze 174 hospitalizovaných Francouzů zemřelo třináct, tj. 7,5 %,
- z 61 hospitalizovaných Rusů zemřelo sedm, tj. 11,5 %,
- z 35 hospitalizovaných Rakušanů zemřelo pět, tj. 14,3 %,
- z 11 civilistů nezemřel žádný.

21 Jelínek, P.: *Klášteří nemocnice*, s. 55.

22 Tamtéž, s. 50.

Rozpětí smrtelných nemocí a chorob je poměrně široké, až na jedenáct případů rozličných ran („*vulnus*“), z nichž šest bylo střelných, se u úmrtí nejvíce vyskytuje tyfus, celkem sedmkrát, z toho čtyřikrát ve spojení se střelným poraněním. Z dalších nemocí se dvakrát jako smrtelná projevila sněť, zánět pohrudnice a zánět žlučníku, ostatní nemoci pak pouze jednou: tropická malárie, břišní tyfus, chřipka, špatné trávení a „*debilitas*“, tedy trauma a vysílení. Největší počet zemřelých následoval přímo po slavkovské bitvě. Zatímco před 2. prosincem 1805 zemřelo v nemocnici pouze pět vojáků, všichni Francouzi a na choroby z vyčerpání, z osmi Francouzů, přijatých do nemocnice 3. prosince zemřeli tři, jeden téhož dne, další druhého dne, třetí překonával následky rány a zlomené ruky po několik týdnů, až nakonec zemřel 28. prosince 1805. Celkem do konce roku 1805 zemřelo dvacet vojáků.

Otázkou zůstává, kam byli zemřelí pohřbíváni. V matrice zemřelých farnosti u kostela Nanebevzetí Panny Marie na Starém Brně, kam Nemocnice milosrdných bratří náležela, žádní vojáci zemřelí u milosrdných bratří uvedeni nejsou.²³ Na zapisování zemřelých do matriky také nebyl čas. Podle vzpomínek pamětníka se v závěru roku 1805 dělo v Brně pohřbívání mrtvých bez větších průtahů, ze strachu z nákazy se rychle kopaly jámy, kam se mrtvá těla házela.²⁴ Konkrétnější je Kajetán Unterweeger: „*Věžňové na Špilberku musejí vynášet na nošítkách a trakařích před město na hřbitov mrtvé se [sic!] sálu Reduty (kde se nachází 1 200 nemocných) a z klášterů a kasáren. Mrtvolky jsou vyváženy všechny zcela nahé a pohled je to úděsný.*“²⁵ Prostá jáma s pohřbenými dvanácti těly, pocházející nejpravděpodobněji právě z roku 1805, byla nalezena v roce 2011 při pracích na statickém zajištění domu ve Staňkově ulici v Brně-Ponavě. Jen nedaleko odtud tehdy stál provizorní lazaret.²⁶ Těžko očekávat hromadnější nálezy více těl, protože hrobové jámy s mrtvými těly nemohly být ponechány nezakryté delší dobu a zasypávaly se hned po uložení ten den zemřelých vojáků.

Otázka vyznání při urychleném pohřbívání patrně nehrála významnější roli. Mezi zemřelými sice převažovali katolíci, bylo zde však i šest Rusů, tudíž pravoslavných neboli starověrců, jak stojí v knize nemocných („*Altgläubisch*“). Špilberští vězni nekatolíci byli také pochováni v oddělené části jinak katolického městského hřbitova.²⁷ Využit tak mohl být i Starobrněnský hřbitov, kam byli běžně zemřelí z Nemocnice milosrdných bratří pohřbíváni. V samotném Krankenprotokolu byl sice počet nekatolíků v měsíčních souhrnech důsledně uváděn a v měsíci prosinci 1805 zapisující bratr neopomněl zdůraznit i jednoho machometána, stejně jako

23 Moravský zemský archiv v Brně, fond E 67 Sběrka matrik 1579–1949 (1951), inv. č. 17184, matrika zemřelých Brno — Staré Brno u Nanebevzetí Panny Marie 1784–1843. V zábrdovickém klášteře umíralo denně třicet až padesát vojáků, viz Holeček, F. J.: *Francouzská okupační správa*, s. 50.

24 Lejnar, J.: *Poznámky*, s. 191.

25 Uhlíř, D.: *Překlad*, s. 373.

26 Přehled výzkumů Ústavu archeologické památkové péče Brno, v. v. i., za rok 2011. On-line. Dostupné z: <http://www.uapp.cz/index.php?nid=8292&lid=cs&oid=322252>, cit. 28. 5. 2015.

27 Za tento postřeh děkuji PhDr. Miroslavě Menšíkové.

v dubnu 1806 vizitující převor řádové provincie bratr Matheus Riediger, důvodem tohoto konání ovšem byla snaha moci doložit veřejnosti otevřenost nemocnice všem lidem bez ohledu na vyznání. Kupodivu byla tato praxe důsledně zachována i v době náporu nemocných vojáků.²⁸

Většina vojáků se považovala za katolíky, pouze někteří Rakušané z východnějších částí monarchie uvedli jako svou víru pravoslavlí a ojedinelí Francouzi se hlásili k evangelíkům. Za pozornost určitě stojí dva mameluci, původem arabští jezdci, po egyptském tažení zařazení v síle roty do císařské gardy Napoleona I. Zatímco první z nich, Sellim Ally, byl opravdu původem z Blízkého východu a hlásil se k islámu (zapsán jako „*Machometaner*“), druhý byl původem francouzský katolík.

Výpověď zápisů v knize nemocných nic neříká o vlastní situaci v nemocnici, která určitě nebyla jednoduchá. Na stále stejný počet ošetřujícího personálu najednou připadal několikanásobný počet pacientů, fungování nemocnice se muselo podřídit francouzské správě, která zřejmě také zajišťovala potřebné zdravotnické vybavení a rozhodovala o umisťování raněných a nemocných. Každý příchozí nemocný voják (i civilista) dostal lůžko, odpovídající péči a mohl s poměrně velkou pravděpodobností počítat s odchodem z nemocnice v relativně dobrém stavu. V Brně však podle zpráv současníků byla zvláště po bitvě u Slavkova situace daleko horší. Město bylo zaplaveno raněnými a trpícími vojáky, které nebylo kam uložit. Den po bitvě přišlo do města přes 8 000 raněných Rusů a Rakušanů a přes 15 000 Francouzů. Lepší péče a ubytování byly samozřejmě poskytnuty vítězným Francouzům, Rusům musely často stačit chladné a nevlídné kostely a kláštery, kam je uložili jen tak na chladnou zem. A mělo být ještě hůř, protože když se ruští ranění zajatci v kostele na Petrově chtěli ohřát a rozsekali a spálili kostelní zařízení, nahnali je vítězové do městského příkopu, kde jich řada zemřela.²⁹ Všechny existující špitály byly přeplněny, stejně jako všechny ostatní vhodné budovy — továrny, kasárny a hlavně kláštery. V minoritském klášteře našlo útočiště 400 nemocných, u kapucínů okolo tří set, dalších několik set, možná snad přes tisíc, bylo uloženo v sále Reduty, 2 500 raněných obsadilo vojenskou nemocnici ve zrušeném zábrdovickém klášteře. Rakouští vojáci našli útočiště v jezuitských kasárnách.³⁰ Záhy se začal projevovat nedostatek léčiv a zdravotnického materiálu vůbec, chyběla lůžka, matrace, pokrývky, obvazy, prádlo i chirurgické nástroje, nedostatek byl i kvalifikovaného personálu. Velitel města, generál Pannetier, dal alespoň rekvírovat ve městě všečen ocet jako nejdostupnější dezinfekční prostředek.³¹ V závěru roku 1805 fungovalo v Brně šestnáct špitálů, v některých byli jen Francouzi, v dalších Francouzi i Rusové. Lékařskou péči obstarávali zčásti francouzští, zčásti městští lékaři.³² Zemský

28 Menšíková, M.: *Zajímavý doklad*, s. 254–259.

29 Vaněk, J.: *Brno*, s. 694.

30 Uhlíř, D.: *Překlad*, s. 372–373; Holecěk, F. J.: *Francouzská okupační správa*, s. 50; Vaněk, J.: *Brno*, s. 693, 696.

31 Vargová, L. — Horáčková, L. — Menšíková, M.: *Zdravotní péče*, s. 28; Uhlíř, D.: *Slunce*, s. 363.

32 Lejnar, J.: *Poznámky*, s. 191; Šujan, František: *Dějepis Brna*. Brno 1928, s. 365.

chirurg Anton Thalheim údajně dokázal ošetřit 500 raněných, sám ovšem podlehl v roce 1806 epidemii tyfu.³³

Je jisté, že nedostatek léčiv se musel projevit i v klášterní nemocnici u milosrdných bratří, to jsou však informace, které z knihy nemocných nezjistíme. Přesto musela být péče poskytovaná milosrdnými bratry mnohem kvalitnější než v provizorních špitálech. Však také šlo o zařízení primárně určené elitním oddílům císařské gardy. Je proto dost pravděpodobné, že pro milosrdné bratry dokázala francouzská správa dostatek zdravotnického materiálu i léčiv zařídit. S tím pak jistě velmi úzce souvisí i nízká úmrtnost nemocných vojáků. Je otázkou, zda věřit pozdější zprávě o tvrdých kontribucích, které byly klášteru milosrdných bratří uloženy.³⁴ Ostatní zdravotnická zařízení v Brně na tom byla o poznání hůře, o provizorních špitálech ani nemluvě.³⁵ Pro celé období napoleonských válek také platí, že péče o raněné vojáky v civilních nemocnicích byla na mnohem vyšší úrovni než ve vojenských lazaretech. Rovněž přístup k raněným a nemocným vojákům byl v případě civilních zařízení daleko citlivější.³⁶ Koncem roku 1805 si stěžoval velitel blíže neurčené brněnské nemocnice, že nemocní nemají dostatek prádla, a žádal, aby každý z mužů dostal alespoň jedny spodky a jednu košili. Z výsledků kontroly, prováděné v některé z nemocnic koncem března 1806, vyplynula otřesná fakta, když ranění leželi v nevytápěných místnostech, protože nebylo dříví na topení, všude bylo plno hmyzu a špíny a sami nemocní leželi na shnilé slámě nebo seně, často ve vlastních výkalech. Mezi tím byli všude umírající.³⁷ Doposud ženská nemocnice alžbětinek musela poprvé za svou existenci přijmout do svých zdí muže a dokonce vojáky. Městská nemocnice u sv. Anny byla naopak zcela zaplněna civilním obyvatelstvem, neboť již 8. prosince ve městě vypukla epidemie břišního tyfu.³⁸ Kvůli ní byla také mírová jednání přesunuta z Brna do vzdáleného Prešpurku, dnešní Bratislavy, kde byl 26. prosince podepsán mír. Na základě jeho podmínek začali počátkem ledna postupně francouzští vojáci odcházet zpět do vlasti a město i celá zem se zvolna vracela k normálnímu životu.

Na válku však dopláceli i ti, kteří se o nemocné starali, a to často až po odchodu vojáků z města. Mezi nejznámější oběti epidemie tyfu jistě patří zemský chirurg Anton Thalheim, ne všichni lékaři našťastí zemřeli. V lednu 1806 bylo milosrdnými bratry přijato několik lékařů či spíše chirurgů (jsou označováni jako „*chirurgus*“) a kněží či řádových bratří, kteří se doposud starali o raněné a nemocné vojáky.

---

33 Uhlíř, D.: *Překlad*, s. 372, a *Anton Thalheim*. Heslo. In: Encyklopedie dějin města Brna. On-line. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=22557&qc=T&qo=0, cit. 21. 5. 2015.

34 Menšíková, M.: *Žajímavý doklad*, s. 251.

35 Dne 7. prosince 1805 do Brna přivezli přes 15 000 raněných vojáků, z nichž přes 900 zemřelo ještě téhož dne, viz Uhlíř, D.: *Překlad*, s. 371.

36 Wondrák, E.: *Péče*, s. 138.

37 Tamtéž, s. 137.

38 Uhlíř, D.: *Překlad*, s. 372. Již 8. prosince v Řečkovících ulehlo přes 700 osob, viz tamtéž.

S ohledem na kvalitu zdravotní péče poskytované milosrdnými bratry si zvolili k zotavení právě jejich zařízení. Čtyři nemocní také pocházeli přímo z jejich řad. Nejprve milosrdní bratři přijali 1. ledna 1806 ranhojiče Sebastiana Murmana, patrně Francouze, s břišním tyfem, který si v nemocnici poležel čtrnáct dní. O tři dny později byl přijat do stavu nemocných otec Rembertus, padesátšestiletý kvardián s růží, u které ovšem nelze souvislost s ošetřováním nemocných prokázat. V jeden den, 9. ledna 1806, ulehli tři milosrdní bratři, br. Petrus Wurm nakažený břišním tyfem, br. Amandus Jenelle s revmatickou horečkou a br. Eustachius Gauderer se střevními potížemi. Všichni tři zůstali ve svých pokojích a léčili se tam. Petr Wurm do 5. února 1806, Amand Jenelle do 15. ledna 1806 a Eustach Gauderer do 22. ledna 1806. Zanedlouho následoval své podřízené i konventní převor Albertus Pfanckuchen, upoutaný na lůžko s rozšířeným břišním tyfem. I ten trávil nemoc ve svém pokoji. Posledním z ošetřujícího personálu Nemocnice milosrdných bratří, který onemocněl, byl dvaadvacetiletý praktikant v nemocnici Mathias Bletzer z Vlasatic s dlouhotrvající horečkou. Jelikož šlo o pouhého praktikanta, byl uložen na běžné lůžko, v jeho případě na lůžko č. 13. Jeho uzdravování trvalo více než měsíc, do 24. února 1806. Bohužel neznáme přesný počet ošetřujícího personálu v nemocnici, takže nevíme, jak moc tito nemocní muži při ošetřování chyběli, i když se počet nemocných po postupném propouštění hospitalizovaných vojáků celkově snižoval. Ve dnech 10., 12., 17. a 27. ledna 1806 byli přijati do nemocnice k milosrdným bratřím čtyři ranhojiči bez bližšího určení. Trpěli úplavicí, břišním tyfem a dva dlouhotrvající horečkou. Až na kvardiána s růží prokazují nemoci všech ostatních svůj původ v dlouhodobém styku s nemocnými a z toho vzniklém stresu a zdravotních potížích. Naštěstí se všichni postupně zotavili a nerozšířili již tak mohutné řady nevinných obětí třetí koaliční války.

Zajímavá je zvýšená nemocnost dozorců špilberské civilní věznice, dokládající výše citovaná slova Kajetána Unterweegera o vynášení a pohřbívání mrtvých vojáků vězni špilberské pevnosti. Klášterní Nemocnice milosrdných bratří sloužila zřejmě již od svého vzniku i špilberským dozorcům (nikoli vězňům) a jejich jména (zpravidla jsou nazváni jako „*ein Mann von der Wachtmanshaft von Spilberg*“) se v knize nemocných tu a tam objevují. Na přelomu února a března 1806 však ulehli hned tři muži ze špilberské věznice, jeden z nich na břišní tyfus dokonce zemřel. Zbylí dva trpěli špatným trávením a z nemocnice je po čase propustili.

Podle článku XXII smlouvy uzavřené 26. prosince 1805 mezi rakouským a francouzským císařem měli opustit francouzští vojáci Moravu do deseti dnů od její ratifikace, což se také stalo, přestože poslední Francouzi schopní pochodu opustili Brno až 12. ledna 1806.³⁹ Řada nemocných vojáků na Moravě ale stále zůstala a čekala na své uzdravení, k milosrdným bratřím přijali posledního Francouze, seržanta pěších gardových granátníků (3. prapor, 1. rota) s břišním tyfem, 6. ledna 1806

a propustili jej 28. ledna 1806.⁴⁰ Z 16. ledna 1806 pochází seznam, z něhož vyplývá, že ve více než sto domech ve vnitřním městě dosud zůstávali francouzští důstojníci a zdravotníci, další byli v předměstských domech.⁴¹

Ještě v polovině února 1806 bylo v nemocnici provizorně zřízené na brněnském biskupství 193 francouzských a dvacet pět ruských vojáků.⁴² V té době u milosrdných bratří již žádný Francouz ani Rus neležel.

V našem prostředí není znám pramen, který by dokázal pojmenovat a poznat francouzské vojáky z napoleonských válek, i když jen pár desítek. Většinou před námi defilují jako bezejmenné tisíce. Díky pečlivému vedení knih nemocných i v náročných dobách náhlého náporu zraněných a nemocných vojáků máme možnost poznat tehdejší vojáky poněkud blíže a částečně i revidovat dosavadní znalosti i co se týče života a fungování ve francouzskou armádou obsazeném Brně v době bitvy u Slavkova. Život vojáka na počátku 19. století nebyl rozhodně jednoduchý a každopádně zajímavé je zjištění, že na počet vojáků raněných v boji připadalo přibližně stejné množství nemocných vinou útrap dlouhých pochodů, nedostatku hygieny a nekvalitní stravy. Stejně jako vojáci však trpěli i civilní obyvatelé a hlavně ti, kteří se o nemocné a umírající obětavě starali.

---

40 S ohledem na časové rozpětí edice zápisů v knize nemocných není tento muž v edici uveden. Jmenoval se Josephus Lourdin, věk 31 let, narozen v Germain, do nemocnice přišel beze zbraně, vyznáním byl katolík.

41 Vaněk, J.: *Brno*, s. 694.

42 Wondrák, E.: *Péče*, s. 137.

EDICE

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
19. 11. 1805	31	Josephus	Tlap	ein schneider Gesell		21
20. 11. 1805	6	Josephus	Litmann	ein Bräuer Pursch		24
20. 11. 1805	43	Franciscus	Lischaby	ein schneider Gesell		17
20. 11. 1805	39	Blasius	Krupitsch	ein Kays. Soldat		19
21. 11. 1805	48	Simon Marie	Dulois	ein Corporal und Jäger von der Garde von 4. regiment, 4. Batalion, 4. Compagnie		29
21. 11. 1805	16	Noell	Pedint	ein Gemeiner von 1. Artellerie Regiment, 1. Compagnie		24
21. 11. 1805	61	Ludovicus Ferdinand	Tasche	ein Gemeiner von 1. Artellerie Regiment, 1. Compagnie		25
21. 11. 1805	63	Jacobus	Lorang	ein Gemeiner von 5. Artellerie Regiment, 5. Compagnie		28
21. 11. 1805	41	Antonius	Floder	ein Student		15
21. 11. 1805	60	Anton Marie	Hume	ein Gemeiner von 34. Regiment, 1. Compagnie		22
21. 11. 1805	43	Joannes	Drong	ein Gemeiner von 40. Regiment, 6. Compagnie		21
21. 11. 1805	72	Josephus	La Hüe	ein Corporal von 13. Regiment, 6. Compagnie von Dragonern		25
21. 11. 1805	22	Jullianus	Rout	ein Gemeiner Jäger von 58. Regiment, 4. Compagnie		34
21. 11. 1805	62	Gabriel	Robert	ein Gemeiner Jäger von 24. Regiment, 3. Compagnie		25
21. 11. 1805	41	Ludovicus Dyonisius	Leclerc	ein Gemeiner Jäger von 24. Regiment, 10. Compagnie		22
22. 11. 1805	25	Joann Louys	Le Cerf	ein Gemeiner Jäger von 2. Regiment, 4. Batallion, 1. Compagnie		34
22. 11. 1805	26	Belliart	Claut	ein Gemeiner Jäger von 2. Regiment, 4. Batallion, 1. Compagnie		32

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Pillochgratz aus Böhmen	Frantz	Marianna	—	Catholisch	Scabies	21. 11. 1805	
Jägerndorf aus Kaysch. schlesien	Ignatz	Josepha	—	Catholisch	Angina	23. 11. 1805	
Ihruthina aus Böhmen	Mathias	Magdalena	—	Catholisch	Febris Saburra	23. 11. 1805	
Elendt aus Oesterreich	Blasius	Maria	Kays. Montur	Catholisch	Febris rheumatica	6. 12. 1805	
Paris			ledig	Catholisch	Febris rheumatica	12. 12. 1805	
Baar			ledig	Catholisch	Febris rheumatica	28. 12. 1805	
Tercy			ledig	Catholisch	Febris rheumatica	27. 12. 1805	
Millon			ledig mit Waffen	Catholisch	Ulcus pedis et latus	27. 12. 1805	
Laatz na Moravě	Johannes	Veronica	—	Catholisch	Febris Saburra	22. 11. 1805	
Offerde			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis		22. 12. 1805
Toulois			ledig mit Waffen	Catholisch	Urticaria	27. 11. 1805	
Snadie aus Lothringen			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus brachialis	7. 12. 1805	
Chatrau Le Frim			ledig mit Waffen	Catholisch	Ulcus scabies	29. 11. 1805	
Asfny			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	4. 12. 1805	
Chouche Ambrie			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	28. 11. 1805	
Tuasy			ledig mit Waffen	Catholisch	Erysipelas pedis	25. 11. 1805	
Haye			ledig mit Waffen	Catholisch	Erysipelas pedis	25. 11. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
22. 11. 1805	45	Jacobus	Lebeck	ein Gemeiner von der Garde von 40. Regiment, 2. Batallion, 2. Compagnie		23
22. 11. 1805	47	Carolus	de Lorm	ein Gemeiner von 88. Regiment, 3. Batallion, 2. Compagnie		24
22. 11. 1805	74	Franciscus	Dival	ein Corporal von der Garde von 34. Regiment, 2. Batallion, 1. Compagnie		36
22. 11. 1805	30	Joann Carl	Lollen	ein Gemeiner von der Garde von 88. Regiment, 2. Batallion, 1. Compagnie		26
22. 11. 1805	83	Phylippus	Pourtres	ein Gemeiner von der Garde von 4. Batallion, 3. Compagnie		26
22. 11. 1805	82	Joseph Gordien	Agarr	ein Gemeiner von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		35
22. 11. 1805	44	Petrus	Truino	ein Gemeiner Jäger von 7. Regiment, 1. Batallion, 4. Compagnie		34
22. 11. 1805	89	Petrus	Le Roua	ein Gemeiner von der Garde von 17. Regiment, 1. Batallion, 4. Compagnie		24
22. 11. 1805	12	Ludovicus	Chuson	ein Gemeiner von der Garde von 7. Regiment, 2. Batallion, 4. Compagnie		26
22. 11. 1805	59	Tuscheny	Bourelly	ein Gemeiner von der Garde von 7. Regiment, 1. Batallion, 4. Compagnie		24
22. 11. 1805	60	Joannes	Laseu	ein Gemeiner von der Garde von 7. Regiment, 1. Batallion, 4. Compagnie		22
23. 11. 1805	62	Antonius	Schultieng	ein Jäger Corporal von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		31
23. 11. 1805	30	Antonius	Garbe	ein Furierschütz bey Herr Hauptman Lavoure		23
23. 11. 1805	45	Sebastian	Gillion	ein Gemeiner Granadier von der Garde von 1. Batallion, 3. Compagnie		23
23. 11. 1805	9	Louis	Tonsoa	ein Gemeiner Jäger von der Garde von 2. Batallion, 1. Compagnie		19
23. 11. 1805	24	Felix	Taribo	ein Gemeiner Jäger von der Garde von 2. Batallion, 1. Compagnie		20

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Chantlu			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	4. 12. 1805	
Venill			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris Saburra	8. 12. 1805	
Fecho			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris continua	4. 12. 1805	
Bourdon			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris nervosa		25. 11. 1805
Pasetz			ledig mit Waffen	Catholisch	Tumor genu	5. 12. 1805	
Aletrem		Maria	mit Waffen	Catholisch	Erysipelas et Ulcus pedis	5. 12. 1805	
Roujach			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris Saburra	28. 11. 1805	
Vieno			ledig ohne Waffen	Catholisch	Ulcus pedis	4. 12. 1805	
Brall			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris nervosa	27. 11. 1805	
Thyny			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	27. 11. 1805	
Perigour			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris tertiana	28. 11. 1805	
Thiny			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris quartana	27. 11. 1805	
Argull			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	12. 12. 1805	
Langar			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis et Saburra	12. 12. 1805	
Flurans			ledig mit Waffen	Catholisch	Diarrhoea	30. 11. 1805	
Ligtour			ledig mit Waffen	Catholisch	Diarrhoea	30. 11. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
23. 11. 1805	1	Joannes	Dumenil	ein Gemeiner Jäger von der Garde von 1. Regiment, 2. Batallion, 2. Compagnie		34
23. 11. 1805	2	Leonhartus	Schambo	ein Jäger zu Pfert von der Garde von der 5. Compagnie		31
23. 11. 1805	~~84~~ 26	Franciscus	Ollivia	ein Gemeiner Jäger von der Garde von 1. Regiment, 1. Batallion, 1. Compagnie		38
23. 11. 1805	68	Antonius	Trolle	ein Granadier von der Garde von 2. Regiment, 2. Batallion, 1. Compagnie		22
23. 11. 1805	86	Paulus	Wohe	ein Pontonier von der Garde ohne Regiment benent		24
23. 11. 1805	20	Louis	Galion	ein Jäger von der Garde von 1. Regiment, 2. Batallion, 1. Compagnie		20
24. 11. 1805	27	Gabriel	Letru	ein Cannonier von der Garde von der 1. Compagnie		36
24. 11. 1805	57	Joannes	Lebo	ein Gemeiner Jäger von der Garde von 1. Batallion, 3. Compagnie		32
24. 11. 1805	46	Joannes	Flory	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 3. Compagnie		22
24. 11. 1805	28	Petrus	Wetinell	ein Majorfeldwebel von der Garde Granadier, 2. Batallion, 4. Compagnie		40
24. 11. 1805	25	Madlen	Polanscha	ein Jäger zu Pfert von der Garde von der 3. Batallion, 1. Compagnie		30
24. 11. 1805	28	Joannes	Ajo	ein Granadier Corporal von der Garde von 2. Batallion, 1. Compagnie		40
24. 11. 1805	30	Louis	Barsea	ein Gemeiner Granadier von der Garde von 2. Batallion, 1. Compagnie		22
25. 11. 1805	26	Gottans	Donil	ein Granadier Corporal von der Garde von 1. Batallion		24
25. 11. 1805	50	Glott	Biber	ein Gemeiner von der Garde von der Artellerie		34
25. 11. 1805	48	August	Foy	ein Jäger zu Pfert von der Garde, 4. Batallion, 4. Compagnie		19

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Tumo			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	4. 12. 1805	
Felden			ledig ohne Waffen	Catholisch	Contusio brachialis	26. 11. 1805	
Bery			ledig	Catholisch	Febris biliosa		18. 12. 1805
Islésack			ledig mit Waffen	Catholisch	Contusio brachialis	1. 12. 1805	
Marssaill			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris biliosa	4. 12. 1805	
Dunim Londau			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris Saburra	30. 11. 1805	
Lavil nef Anchevill			ledig mit Sebel	Catholisch	Contusio pedis	1. 12. 1805	
Paleso			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris quotidiana	29. 11. 1805	
Schunell			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris Saburra	9. 12. 1805	
Semeris			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris catarrhalis	29. 12. 1805	
Hercubil			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris Saburra	8. 12. 1805	
Erbar		Nanet	mit Waffen	Catholisch	Ulcus pedis	3. 12. 1805	
Conde			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	1. 12. 1805	
Millon			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis		1. 12. 1805
San Michael			mit Sebel	Catholisch	Diarrhoea	1. 12. 1805	
Granobel			ledig mit Waffen	Catholisch	Diarrhoea	4. 12. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
25. 11. 1805	23	August	Tube	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 8. Compagnie		34
25. 11. 1805	53	Schule	Caton	ein Jäger von der Garde von 1. Compagnie		22
25. 11. 1805	54	Josephus	Westris	ein Grenadier von der Garde von 1. Batallion, 2. Compagnie		20
25. 11. 1805	55	Josephus	Fro	ein Grenadier von der Garde von 1. Batallion, 4. Compagnie		47
25. 11. 1805	56	Chamillus	Reba	ein Granadier Corporal von der Garde, 1. Batallion, 2. Compagnie		22
25. 11. 1805	57	Pier Mari	Molio	ein Granadier von der Garde von 3. Batallion, 3. Compagnie		20
25. 11. 1805	58	Michael	Schasbel	ein Grenadier von der Garde, 1. Batallion, 4. Compagnie		26
25. 11. 1805	85	Antonius	Bas	ein Grenadier von der Garde, 4. Batallion, 4. Compagnie		31
26. 11. 1805	88	Thomas	Tella	ein Grenadier von der Garde von 4. Batallion, 3. Compagnie		21
26. 11. 1805	14	Michael	Roumer	ein Grenadier von der Garde von der 4. Batallion, 4. Compagnie		28
26. 11. 1805	50	Joannes	Qoarcete	ein Jäger von der Garde von der 4. Compagnie		22
26. 11. 1805	12	Allexius	Semina	ein Jäger zu Pfert von der Garde von der 2. Compagnie		31
26. 11. 1805	59	Caytanus	Riba	ein Grenadier von der Garde von 1. Batallion, 2. Compagnie		23
26. 11. 1805	27	Josephus	Tuolus	ein Jäger zu Pfert von der Garde von der 7. Compagnie		28
26. 11. 1805	69	Casar	Vopresi	ein Granadier zu Pfert von der Garde von 1. Compagnie		28
27. 11. 1805	90	Maren	Tuschen	Soldat de Tren von der Artellerie von der Garde von 2. Compagnie		23
27. 11. 1805	30	Albertus	Pisu	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 1. Compagnie		27
27. 11. 1805	44	Louis	Sanar	Soldat de Tren von der Artellerie von der Garde von 2. Compagnie		23
27. 11. 1805	68	Joannes	Barvio	Soldat de Tren von der Artellerie von der Garde von 2. Compagnie		23
27. 11. 1805	32	Phyllippus	Schulliel	ein Jäger von der Garde von 1. Battallion, 1. Compagnie		23

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Evre			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris catarrhalis	3. 12. 1805	
Pulsano			ledig mit Sebel	Catholisch	Diarrhoea	5. 12. 1805	
Millon			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris tertiana	1. 12. 1805	
Vulpian			ledig mit Waffen	katolík	Febris quotidiana	7. 12. 1805	
Millon			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	7. 12. 1805	
Pontivy			ledig mit Waffen	Catholisch	Diarrhoea	6. 12. 1805	
Anscho			ledig mit Waffen	Catholisch	Ulcus pedis	6. 12. 1805	
Rebel			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris biliosa	4. 12. 1805	
Aschanton			ledig mit Waffen	Catholisch	Diarrhoea	5. 12. 1805	
Niterbron			ledig mit Waffen	Catholisch	Pneumonia	8. 12. 1805	
Gramon			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	7. 12. 1805	
Nonte			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris quotidiana	3. 12. 1805	
Schuosill			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	6. 12. 1805	
Senteme			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris biliosa	9. 12. 1805	
Ouy			ledig mit Sebel	Catholisch	Vulnus brachialis	6. 12. 1805	
Menter			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris quotidiana	4. 12. 1805	
Cregenslajo			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris biliosa		13. 12. 1805
Gutri			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris tertiana	12. 12. 1805	
Scherino			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris rheumatica	28. 12. 1805	
Schavang			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris quotidiana	28. 12. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
28. 11. 1805	49	Petrus	Lonpa	Soldat de Tren von der Artellerie von der Garde von der 3. Compagnie		24
28. 11. 1805	73	Calistus	Vallo	ein Jäger von der Garde von der 2. Batallion, 1. Compagnie		22
28. 11. 1805	64	Bartholomeus	Gastermang	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 4. Compagnie		24
28. 11. 1805	81	Franciscus	Buda	ein Granadier von der Garde von 3. Batallion, 1. Compagnie		29
28. 11. 1805	57	Louis Frantz	Payar	ein Jäger von der Garde von 4. Batallion, 4. Compagnie		30
28. 11. 1805	49	Lernhartus	Possorch	ein Jäger von der Garde von 4. Batallion, 4. Compagnie		19
29. 11. 1805	71	Louis	Seraval	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 2. Compagnie		20
29. 11. 1805	72	Nicolaus Frantz	Nane	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 4. Compagnie		31
29. 11. 1805	42	Joannes	Lafu	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 1. Compagnie		22
29. 11. 1805	69	Louis	Thoma	ein Jäger Corporal von der Garde von 2. Batallion, 1. Compagnie		29
29. 11. 1805	55	Michael	Thilli	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 1. Compagnie		36
29. 11. 1805	70	Louis	Scherl	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		21
29. 11. 1805	63	Ferdinandus	Gros	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 3. Compagnie		18
29. 11. 1805	61	Franciscus	Pagallo	ein Jäger von der Garde von 1. Batallion, 2. Compagnie		27
29. 11. 1805	60	Paullus	Murel	ein Canonier von der Garde zu Pfert von 3. Batallion, 3. Compagnie		29
29. 11. 1805	67	Theodorus	Delfors	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 1. Compagnie		30
29. 11. 1805	87	Paullus	Sebe	ein Jäger von der Garde von 2. Regiment, 4. Batallion, 2. Compagnie		25
29. 11. 1805	43	Georgius	Pollen	ein Canonier zu Pfert von der Garde, 3. Batallion, 2. Compagnie		30

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Foy			ledig ohne Waffen	Catholisch	Ulcus et Contusio pedis	12. 12. 1805	
Sentrel			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	7. 12. 1805	
Schalo			ledig mit Waffen	Catholisch	Vena varix	7. 12. 1805	
Filmuthie			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	5. 12. 1805	
Senclut			ohne Waffen	Catholisch	Ischias	12. 12. 1805	
Basche			ledig mit Sebel	Catholisch	Diarrhoea	6. 12. 1805	
Foger			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris tertiana	6. 12. 1805	
Besor			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris quotidiana	4. 12. 1805	
Tuellus			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris Saburra et Diarrhoea	12. 12. 1805	
Lillaflander			ledig mit Waffen	Catholisch	Ulcus pedis	4. 12. 1805	
Guren			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	10. 1. 1806	
Millon			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	8. 12. 1805	
Nun Villia			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris tertiana	4. 12. 1805	
Luek			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris tertiana	4. 12. 1805	
Affry			ledig mit Sebel	Catholisch	Scabies	7. 12. 1805	
Lantessy			ledig mit Waffen	Catholisch	Ulcus pedis	4. 12. 1805	
Lius			ledig mit Waffen	Catholisch	Diarrhoea	4. 12. 1805	
Schomosulay			ledig mit Sebel	Catholisch	Bubo	12. 12. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
29. 11. 1805	66	Melchior	Ilrolit	ein Jäger von der Garde von 4. Batallion, 1. Compagnie		20
29. 11. 1805	35	Andreas	Ludwick	ein Nadler Gesell		19
29. 11. 1805	39	Bernhartus	Bletzer	ein Bauer	Verh. Annamaria	24
29. 11. 1805	65	Louis	Corpier	ein Jäger von der Garde von 4. Batallion, 1. Compagnie		44
29. 11. 1805	Convent Zimmer No. 4	Joann Baptist	Timil	ein Hauptman et decan. De General de Division Mosse de Garde		32
30. 11. 1805	42	Joannes	Lebo	ein Jäger von der Garde von 1. Batallion, 3. Compagnie		32
30. 11. 1805	4	Petrus	Deva	ein Canonier zu Pfert von der Garde von der 3. Batallion, 2. Compagnie		30
30. 11. 1805	31	Joannes	Bosse	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 3. Compagnie		20
1. 12. 1805	26 31	Josephus	Cormier	eim Granadier von der Garde von der 2. Batallion, 4. Compagnie		24
1. 12. 1805	25	Joannes	Berisio	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 3. Compagnie		20
1. 12. 1805	52	Andreas	Lasche	ein Granadier von der Garde von 4. Batallion, 1. Compagnie		34
1. 12. 1805	28 73	Carolus	Besane	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		24
1. 12. 1805	54	Josephus	Roscho	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 4. Compagnie		31
2. 12. 1805	75	Jullius	Conte	ein Corporal der Jäger von der Garde von 2. Batallion, 4. Compagnie		20
2. 12. 1805	76	Petrus	Mischel	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		30
2. 12. 1805	68	Allexander	Schame	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 4. Compagnie		19
2. 12. 1805	77	Andreas	Perio	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 3. Compagnie		20
2. 12. 1805	31	Josephus	Palatini	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 2. Compagnie		20
2. 12. 1805	79	Vitallis	Otri	ein Jäger von der Garde von 3. Batallion, 4. Compagnie		30

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Schuck			ledig mit Waffan	Catholisch	Colitis	7. 12. 1805	
Wien aus unter Oesterreich	Johannes	Sussana	—	Catholisch	Febris continua	18. 12. 1805	
Rossitz aus Mähren	Georg	Rosalia	—	Catholisch	Contusio	4. 12. 1805	
Gaster			ledig mit Waffan	Catholisch	Catarrhalis	7. 12. 1805	
Metz			—	Catholisch	Contusio pedis	4. 12. 1805	
Paleso			ledig mit Waffan	Catholisch	Febris tertiana	6. 12. 1805	
Mans			ledig mit Sebel	Catholisch	Fractura tibiae	28. 12. 1805	
Cinsallo			ledig mit Waffan	Catholisch	Febris Saburra	7. 12. 1805	
Montinjac			ledig mit Waffan	Catholisch	Pleuritis	12. 12. 1805	
Ruffiat			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris erisypelacea	11. 12. 1805	
Cornellick			ledig mit Waffan	Catholisch	Haemoptoe	12. 12. 1805	
Millon			ledig mit Waffan	Catholisch	Pleuritis	10. 12. 1805	
Luberschema			ledig ohne Waffan	Catholisch	Ulcus pedis	12. 12. 1805	
Pollen			ledig mit Waffan	Catholisch	Diarrhoea	10. 12. 1805	
Sistro			ledig mit Waffan	Catholisch	Febris tertiana	7. 12. 1805	
Vitro			ledig mit Waffan	Catholisch	Febris quotidiana	6. 12. 1805	
Kauer			ledig mit Waffan	Catholisch	Ulcus venereum	4. 12. 1805	
Millon			ledig mit Waffan	Catholisch	Febris catarrhalis	10. 1. 1806	
Noesi			ledig mit Waffan	Catholisch	Infarctus testici veneri	7. 12. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
2. 12. 1805	80	Leonhardus	Fessel	ein Bedienter von einen Capiten von der Garde		17
3. 12. 1805	12	Petrus	Leplal	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 4. Compagnie		34
3. 12. 1805	19	Franciscus	Labe	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 4. Compagnie		32
3. 12. 1805	5	Leonhardus	Fube	ein Jäger zu Pfert von de Garde von 8. Compagnie		24
3. 12. 1805	8	Joannes	Ponfis	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 1. Compagnie		21
3. 12. 1805	Convent Zimmer No. 4	N. N.	Renar	ein Trompeter von denen Jägern zu Pfert von der Garde von 1. Compagnie		27
3. 12. 1805	Convent Zimmer No. 4	Louis	Sernie	marschal logischef von denen Jägern zu Pfert von 7. Compagnie von der Garde		26
3. 12. 1805	Convent Zimmer No. 4	Robertus	Adei	ein Officier von denen Jägern zu Pfert von der Garde von 4. Compagnie		31
3. 12. 1805	Convent Zimmer No. 4	Platon	Caplucoff	ein Jäger Capiten von denen Ruschischen Truppen von der Garde von 1. Schatron		25
4. 12. 1805	63	Louis	Lavon	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		22
4. 12. 1805	85	Mari Frantz	Renio	ein Pfeifer von denen Jägern von der Garde von 1. Batallion, 1. Compagnie		22
4. 12. 1805	7	Joann Georg	Liseg	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 7. Compagnie		30
4. 12. 1805	9	Petrus	Millinger	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 6. Compagnie		35
4. 12. 1805	10	Sellim	Ally	ein Mamuluck und Mohr zu Pfert von der Garde von 2. Compagnie		27
4. 12. 1805	17	Simon	Bogen	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 7. Compagnie		30
4. 12. 1805	31	Petrus	Scourna	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 3. Compagnie		35

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Landschut aus Bayern				Catholisch	Febris Saburra	4. 12. 1805	
Scharmony			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus facialis	28. 12. 1805	
Vilemontan			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus facialis et Fractura maxilla inferior	10. 1. 1806	
Versaill			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus punctum complicatio		3. 12. 1805
Pelvis			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus et Fractura brachialis		28. 12. 1805
Ihveinitz			ledig ohne Waffen	Catholisch	Gangraena interna		4. 12. 1805
Mollie			ledig	Catholisch	Vulnus punctum	6. 1. 1806	
Montre Subua Pepri			ledig	Catholisch	Vulnus punctum	6. 1. 1806	
von Conton de Gubernamang				Altgläubisch	Vulnus punctum	9. 1. 1806	
Schella			ledig mit Waffen	Catholisch	Contusio caput	12. 12. 1805	
Pari			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris catarrhalis	7. 12. 1805	
Atto			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus		21. 12. 1805
Lonvy			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus	28. 12. 1805	
der Insel Tarfor			ledig mit 2 Sebel	Machometaner	Vulnus et Fractura brachialis	28. 12. 1805	
Schebre			ledig mit Sebel	Catholisch	Vulnus		10. 1. 1806
Nuschang			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus	28. 1. 1806	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
4. 12. 1805	22	Franciscus	Schacke	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 3. Compagnie		33
4. 12. 1805	3	Jacobus	Tuschek	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 6. Compagnie		31
5. 12. 1805	2	Urbanus	Collen	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 6. Compagnie		30
5. 12. 1805	1	Joannes	Billa	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 2. Compagnie		31
5. 12. 1805	14	Petrus	Minio	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 2. Compagnie		30
5. 12. 1805	18	Jacobus	Beh	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 8. Compagnie		29
5. 12. 1805	21	Jacobus	Ohto	ein Mamuluck zu Pfert von der Garde von 1. Compagnie		21
5. 12. 1805	15	Gregorius	Schestoba	ein Russischer Capiten von Asogischen Regiment und 5. Compagnie		29
5. 12. 1805	16	Michael	Artement	ein Russischer Leytenant von Maleroschützckischen Granadier Regiment von 6. Compagnie		24
5. 12. 1805	Convent Zimmer No. 3	Basilius	Nawassilzoff	ein Russischer Leytenant von der Garde von Preobraschenkischen Regiment von 4. Compagnie		18
6. 12. 1805	58	Mathias	Renebourgram	ein Jäger von der Garde von 1. Compagnie		30
6. 12. 1805	19	Joannes	Schack	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 8. Compagnie		40
6. 12. 1805	20	Cosar	Trupo	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 8. Compagnie		37
6. 12. 1805	56	Joann Baptist	Gayge	ein Jäger von der Garde, 1. Compagnie		32
6. 12. 1805	22	Tillion	Schneider	ein Jäger zu Pfert von der Garde, 1. Compagnie		25
6. 12. 1805	32	Joann Baptist	de Werne	ein Granadier Tambor von der Garde zu Fuß von 1. Regiment, 1. Compagnie		24
6. 12. 1805	Convent Zimmer No. 4	Ludwicus	Evuor	Marschal de Lohi von denen Jägern zu Pfert von der Garde von 3. Compagnie		27

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Libermon			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus latus et Febris catarrhalis	6. 1. 1806	
Schebres			ledig mit Sebel	Catholisch	Vulnus pedis	28. 12. 1805	
Ambuas			ledig mit Sebel	Catholisch	Vulnus punctum	7. 12. 1805	
Schor			ledig mit Sebel	Catholisch	Vulnus punctum	7. 12. 1805	
Monfera			ledig mit Sebel	Catholisch	Vulnus	12. 12. 1805	
Nantil			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus	10. 1. 1806	
schwarmer			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris continua	12. 12. 1805	
Mestolostze			ledig ohne Waffen	Catholisch	Amputatio brachialis	8. 1. 1806	
Tambosschatz			ohne Waffen	Catholisch	Vulnus	8. 1. 1806	
Petersburg			ledig ohne Waffen	Catholisch	Gangraena intestinorum		6. 12. 1805
Maro			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	12. 12. 1805	
Favo			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus	28. 12. 1805	
Ranciny			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus	28. 12. 1805	
Ayler			ledig mit Sebel	Catholisch	Vulnus	12. 12. 1805	
mit Manet			mit Sebel	Catholisch	Vulnus	28. 12. 1805	
Tuolon			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris catarrhalis	12. 12. 1805	
Dechen			ledig	Catholisch	Vulnus	4. 1. 1806	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
6. 12. 1805	55	Klot	Amber	ein Jäger zu Fuß von der Garde von 3. Batallion, 2. Compagnie		30
7. 12. 1805	20	Joannes	Lenge	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 8. Compagnie		34
7. 12. 1805	2	Josephus	Amat	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 4. Compagnie		32
7. 12. 1805	55	Simon	Lude	ein Granadier zu Pfert von der Garde von 3. Compagnie		32
7. 12. 1805	56	Gilbert	Silva	ein Granadier zu Fuß von der Garde von 2. Batallion, 3. Copmagnie		37
7. 12. 1805	~~24~~ 32	Isidorus	Alton	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 5. Compagnie		34
7. 12. 1805	Convent Zimmer No. 3	Louis Etien	Rosche	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 8. Compagnie		29
7. 12. 1805	63	Josephus	Corsini	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 2. Compagnie		26
7. 12. 1805	62	Louis	Lungauian	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 1. Compagnie		24
7. 12. 1805	65	Augustinus	Carell	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 4. Compagnie		22
7. 12. 1805	64	Nicolaus	Ferrary	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 3. Compagnie		30
7. 12. 1805	72	Josephus	Pasti	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 2. Compagnie		23
7. 12. 1805	78	Allexius	Banschoro	ein Jäger von der Garde von 1. Batallion, 3. Compagnie		22
7. 12. 1805	80	Josephus Lousmary	Grange	ein Jäger von der Garde von 3. Batallion, 2. Compagnie		23
8. 12. 1805	66 77	Franciscus	Noige	ein Jäger von der Garde von 4. Batallion, 3. Compagnie		25
8. 12. 1805	55	Jacobus	Lallosche	ein Jäger von der Garde von 4. Batallion, 3. Compagnie		28
8. 12. 1805	70	Joannes	Gallier	ein Jäger von der Garde von 4. Batallion, 2. Compagnie		21
8. 12. 1805	67	Carolus	Massy	ein Corporal von deren Jägern von der Garde von 4. Batallion, 4. Compagnie		24

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Bosche			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris catarrhalis	17. 12. 1805	
Samorang Ville			ledig mit Sebel, 2 Bistollen, 1 Karbiner	Catholisch	Vulnus	10. 1. 1806	
Goutus			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus	28. 12. 1805	
Mulenschiber			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus facialis	8. 12. 1805	
Wilboscha			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris rheumatica	17. 12. 1805	
Stenwill			ledig mit Sebel	Catholisch	Vulnus	28. 1. 1806	
Rion			ledig	Catholisch	Vulnus	6. 1. 1806	
Moden			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	28. 12. 1805	
Regu			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris quotidiana	28. 12. 1805	
Labiell			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	10. 12. 1805	
Saswor			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris quotidiana		16. 12. 1805
Basoben			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	28. 12. 1805	
Sanscherwang Ally			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris quotidiana	8. 12. 1805	
Llotirmeng			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris rheumatica	10. 12. 1805	
Turno			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis et Febris tertiana	28. 12. 1805	
Falles			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis et Febris tertiana	28. 12. 1805	
Rallaston			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris quotidiana	28. 12. 1805	
Priansan			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris quotidiana	28. 12. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
8. 12. 1805	73	Joannes	Pelly	ein Granadier von der Garde von 3. Batallion, 2. Compagnie		32
8. 12. 1805	76	Felix	Lavallet	ein Jäger von der Garde von 4. Batallion, 4. Compagnie		20
8. 12. 1805	Convent Zimmer No. 3	Jeni	Buschua	Marschal Lohi von die Jäger zu Pfert von der Garde von 7. Compagnie		21
8. 12. 1805	47	Petrus	Liebo	ein Saber von der Garde von 3. Batallion, 1. Compagnie		29
8. 12. 1805	17	Felix	Majge	ein Jäger zu Pfert von der Garde von 8. Compagnie		33
8. 12. 1805	56	Franciscus	Rischar	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 1. Compagnie		22
8. 12. 1805	84	Josephus	Bernhart	ein französischer Husar von 1. schatron de lit		28
9. 12. 1805	75	Jacobus	Sanson	ein Granadier von der Garde von 3. Batallion, 4. Compagnie		28
9. 12. 1805	57	Petrus	Wetinell	ein Major Feldwebel bey denen Granadiern von der Garde von 2. Batallion, 4. Compagnie		40
9. 12. 1805	79	Petrus	Ruh	ein Soldat do Tren von der Garde von 3. Compagnie		26
9. 12. 1805	85	Allexander	Noro	ein Granadier von der Garde von 4. Batallion, 1. Compagnie		35
9. 12. 1805	86	Michael	Labri	ein Granadier von der Garde von 3. Batallion, 4. Compagnie		23
9. 12. 1805	87	Petrus	Tričko	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 1. Compagnie		31
9. 12. 1805	88	Etien	Billion	ein Granadier von der Garde von 3. Batallion, 3. Compagnie		24
9. 12. 1805	60	Carl Bona	Connat	von Departement Garde von 10. Regiment, 2. Batallion, 6. Compagnie		25
10. 12. 1805	57	Medartus	Decombel	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		28

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Sanscherwang Ally			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis et Febris quotidiana	28. 12. 1805	
Turnomier			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis et Febris quotidiana	28. 12. 1805	
Wirofle			ledig	Catholisch	Vulnus	28. 1. 1806	
Socur			ledig mit Waffen, Sebel	Catholisch	Febris catarrhalis	12. 12. 1805	
Monbes			ledig ohne Waffen	Catholisch	Vulnus punctum	28. 12. 1805	
Henty			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	10. 1. 1806	
Aru			ledig ohne Waffen	Catholisch	Saburra	9. 12. 1805	
Seino			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris catarrhalis	28. 12. 1805	
Semoris			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris nervosa	28. 12. 1805	
Collen			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris Saburra	28. 12. 1805	
Wernowillie			ledig mit Waffen	Catholisch	Phthisis	12. 12. 1805	
Levillia			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	12. 12. 1805	
Fitsam			ledig mit Waffen	Catholisch	Pleuritis	12. 12. 1805	
Sen Leon			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris inflammatoria	12. 12. 1805	
Fis deschack, Ede Mari Schysse Acolonbie			ohne Waffen	Catholisch	Febris nervosa		16. 12. 1805
Bibleven			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris nervosa		3. 1. 1806

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
10. 12. 1805	Ein gefangener von Kaysch	Lucas	Sojas	ein Reüsch Kaysch. Gemeiner Soldat von Wittenbergischen Regiment von Jetrizischer Compagnie		22
10. 12. 1805	14	Marie	Peron	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 1. Compagnie		21
10. 12. 1805	64	Franciscus	Get	ein Granadier von der Garde von 3. Batallion, 1. Compagnie		35
11. 12. 1805	31	Gillion	Sanjge	ein Postillion von Kayser Napoleon sein Hauptquartier in Brünn		18
11. 12. 1805	56	Carolus	Ferang	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 1. Compagnie		32
11. 12. 1805	71	Angelus	Tamporine	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 4. Compagnie		21
11. 12. 1805	65	Jacobus	Glosige	ein Granadier von der Garde von 3. Batallion, 3. Compagnie		29
12. 12. 1805	25	Petrus	Callo	ein Granadier von der Garde von 1. Batallion, 3. Compagnie		22
13. 12. 1805	Gefangene Soldate unser Kaysch. No. 1	Franciscus	Schmidt	von Kaunitzischen Regiment von 6. Batallion von Hauptmann schildknecht Compagnie		23
13. 12. 1805	2	Franciscus	Läcke	von Kaunitzischen Regiment von 2. Batallion von Hauptmann Donnersbergischen Compagnie		24
13. 12. 1805	45	Franciscus	Fux	ein Recrut, allen unbewußt		19
13. 12. 1805	39	Gallus	Loschenitz	von Auerspergischen Regiment ein Recrut allen unbewußt		20
13. 12. 1805	42	Petrus	Horny	ein Recrut von Kayser Regiment, Batallion et Compagnie unbewußt		19
13. 12. 1805	6	Demetrius	Fortrock	von Illirisch Wallachischen Regiment von 2. Batallion und Tuckaischen Compagnie		28
13. 12. 1805	7	Georgius	Mickcha	von Deusch Banattischen Regiment von 3. Batallion von Major Ihwinckischen Compagnie		26

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Kuniazino				Catholisch	Febris nervosa	24. 12. 1805	
Exe			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris Saburra	28. 12. 1805	
Werthcur			ledig mit Sebel	Catholisch	Febris Saburra	23. 12. 1805	
Senlo			ledig ohne Waffen	Catholisch	Febris continua	23. 12. 1805	
Sen Schanvie			ledig mit Waffen	Catholisch	Phthisis	28. 12. 1805	
Rimine			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris Saburra	28. 12. 1805	
Ranschevill			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris Saburra	28. 12. 1805	
Turen			ledig mit Waffen	Catholisch	Febris rheumatica	22. 12. 1805	
Joannesberg aus Kaysch. schlesien				Catholisch	Debilitas	24. 11. 1805	
Meichelberg aus Kaysch. schlesien				Catholisch	Debilitas		25. 12. 1805
Langau aus Unter Oesterreich				Catholisch	Debilitas	1. 1. 1806	
Olssennischl aus Kaysch. Pollen				Catholisch	Febris rheumatica	1. 1. 1806	
Popolnitz aus Kaysch. Pollen				Alt Catholisch	Febris catarrhalis	1. 1. 1806	
Medicka				Altglau- bitsch	Febris rheumatica	24. 12. 1805	
Seloss aus Pollen				Altglau- bitsch	Debilitas	24. 12. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
13. 12. 1805	8	Julian	Horwat	von Peterwarteinischen Regiment von 1. Batallion und Ihewaschkischen Compagnie		20
13. 12. 1805	9	Paulus	Luka-schowitz	von Brodischen Regiment von 3. Batallion und Histschen Compagnie		27
13. 12. 1805	10	Gallus	Ostrowi-tzky	ein Recrut von Kayser Regiment, allen unbewußt		18
13. 12. 1805	11	Bartholo-meus	Sselenoch	von Lindenauischen Regiment von 6. Batallion und Coretischen Compagnie		20
13. 12. 1805	47	Matheus	Masta-liersch	ein Recrut Prinz Carl sein Regiment, allen unbewußt		16
13. 12. 1805	13	Antonius	Kowalsky	ein Recrut von Stabs Invantri Regiment, allen unbewußt		28
13. 12. 1805	14	Alojsius	Kowass	von Secklerischen Regiment von 1. Batallion und von Bodimirowischischen Compagnie		20
13. 12. 1805	44	Petrus	Nohn	von Lindenauischen Regiment von 6. Batallion von Litomyskyschen Compagnie		19
13. 12. 1805	16	Thadeus	Garetz	von Peterwarteiner Gräntz Regiment von 1. Batallion und von Mazieschotzischen Compagnie		28
13. 12. 1805	38	Mathias	Gosche-loch	ein Recrut von Kaysch. Fuhrwesen, allen unbewußt		28
13. 12. 1805	18	Paulus	Wisersky	von Klebeckischen Regiment ein Recrut von Ramboltischen Compagnie		24
15. 12. 1805	23	Vincentius	Galimberty	ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		22
15. 12. 1805	24	Josephus	Ostenelly	ein Jäger von der Garde von 2. Batallion, 2. Compagnie		23
21. 12. 1805	19	Lucas	Wallas	von Württembergischen Regiment allen unbewußt		18
21. 12. 1805	20	Mathias	Huber	von Deuschmeister Regiment allen unbewußt		18
21. 12. 1805	21	Michael	Znahmer	ein Recrut von Klebeckischen Regiment allen unbewußt		23

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Batrowatz aus Nieder Ungarn					Altglau- bitsch	Debilitas	24. 12. 1805
Stifkor aus Nieder Ungarn					Catholisch	Febris rheumatica	24. 12. 1805
Heweronka aus Nider Ungarn					Altglau- bitsch	Scabies	24. 12. 1805
Olischna aus Pollen					Catholisch	Febris rheumatica	24. 12. 1805
Jamnoschuss Pollen					Catholisch	Febris catarrhalis	4. 1. 1806
Niskowitz aus Pollen					Catholisch	Febris rheumatica	20. 12. 1805
aus Nider Ungarn					Catholisch	Febris catarrhalis	23. 12. 1805
Limburg aus den Trierischen					Catholisch	Scabies	4. 1. 1806
Martins aus Nider Ungarn					Altglau- bitsch	Debilitas	24. 12. 1805
Böhmischwan aus Böhmen					Catholisch	Febris Saburra	4. 1. 1806
Torn aus Preussen					Catholisch	Febris Saburra	24. 12. 1805
Lody			ledig ohne Waffen		Catholisch	Febris rheumatica	22. 12. 1805
Koyul			ledig Waffen		Catholisch	Febris rheu- matica et Saburra	24. 12. 1805
Kouetz aus Kays. Pollen					Catholisch	Febris rheumatica	26. 12. 1805
Wien aus Unter Oesterreich					Catholisch	Arthritis	24. 12. 1805
Esterding aus Oesterreich					Catholisch	Febris Saburra	26. 12. 1805

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
21. 12. 1805	12	Cyprianus	Wuteck	ein Recrut Württembergischen Regiment, ellen Unbewut		22
21. 12. 1805	23	David	Turozy	von 2. Secklerischen Regiment, Gowatzischen Compagnie		36
21. 12. 1805	43	Michael	Mackoft	ein Recrut von Lindenausischen Regiment, allen unbewußt		22
21. 12. 1805	17	Mathias	Krup	ein Recrut, von allen unbewußt		22
21. 12. 1805	26	Martin	Abonowitsch	ein Recrut, von allen unbewußt		22
21. 12. 1805	46	Josephus	Poss	ein Gaballerist von Ertzherzog Joann von Obrist erste Scadron		23
21. 12. 1805	28	Iwan	Bohorssally	ein Recrut von Kayser Regiment, allen unbewußt		18
21. 12. 1805	41	Mathias Albanus	Kauch	ein Recrut von Saltzburgischen Regiment, 3. Batallion, von Hertzischen Compagnie		18
21. 12. 1805	35	Joannes	Saltzbauer	ein Recrut von Saltzburgischen Regiment, allen unbewußt		25
21. 12. 1805	46	Mathias	Trollner	von Deuschmeister Regiment, 6. Batallion, 4. Compagnie		28
8. 12. 1805	Russische Kays. Kreigs Gefangene in Oberrn Zimmern	Iwan	Maximus			30

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Opschemisch aus Kays. Pollen				Catholisch	Vulnus		30. 12. 1805
aus Nider Ungarn				Evange- lisch	Vulnus	24. 12. 1805	
Toroscho, Samborischen Kreiß aus Kays. Pollen				Catholisch	Debilitas	1. 1. 1806	
Proslausky aus Kays. Pollen, aus eben den Kreiß				Catholisch	Vulnus	4. 1. 1806	
Wilnau aus Kays. Pollen, aus eben dem Kreiß				Catholisch	Vulnus pedis	24. 12. 1805	
Köglhoff aus Unter Oesterreich				Catholisch	Vulnus	28. 12. 1805	
Strewastloss, Berschantzgi- schen Kreiß aus Kays Pollen				Catholisch	Debilitas	24. 12. 1805	
Augsburg aus Bayern				Catholisch	Diarrhoea	4. 1. 1806	
Lössendirnbach aus unter Oesterreich				Catholisch	Diarrhoea	31. 12. 1805	
Gratz aus Steyermarck				Catholisch	Febris rheumatica	4. 1. 1806	
Ofichatsky, aus den nehmlichen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum pedis	28. 12. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
8. 12. 1805	2	Samson	Jakolef	ein Canonier von 3. Wateralikischen Regiment von 3. Compagnie		40
8. 12. 1805	3	Jacobus	Wanoff			23
8. 12. 1805	4	Andreas	Kirioff			38
8. 12. 1805	5	Timache	Profurato			30
8. 12. 1805	6	Severinus	Wallotka			40
8. 12. 1805	7	Carpo	Porotin			22
8. 12. 1805	8	Theodorus	Kasischen- ko			27
8. 12. 1805	9	Habrilla	Ihle- puschken			25
8. 12. 1805	10	Maximus	Bassilioff			28
8. 12. 1805	11	Theodorus	Iwanoff			25
8. 12. 1805	12	Petrus	Allewo			30
8. 12. 1805	13	Jacobus	Willim			19
8. 12. 1805	14	Gallus	Ostretera			24
8. 12. 1805	15	Iwan	Sideroff			40

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Orth unbewußt, sambt der Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium		4. 1. 1806
Maskovsky und eben den Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus brachialis	4. 1. 1806	
Krischna, Desserkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus latus	28. 1. 1806	
Piryoslavi, Jarsanskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus pedis	5. 1. 1806	
Palleska, Wimoskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sco- petarium et Febris nervosa		2. 1. 1806
Bultava und eben den Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	4. 1. 1806	
Katernoslaus, Kyostkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Debilitas	28. 12. 1805	
Oygest, Kauskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Debilitas	28. 12. 1805	
Nostiaskoll, Kurskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum latus	10. 1. 1806	
Kawerschütz, Mienskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	4. 1. 1806	
Tralapitsch, schmollenski- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus contu- solacerum	1. 1. 1806	
Nittau und eben dem Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus manus	4. 1. 1806	
Sopnofka, Ther- nikofskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	4. 1. 1806	
Moskofsky und eben dem Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sco- petarium et Febris nervosa		30. 12. 1805

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
8. 12. 1805	16	Gregorius	Petnius			30
8. 12. 1805	17	Gregorius	Maxen- schuck			23
8. 12. 1805	18	Antonius	Ofachomof			32
8. 12. 1805	19	Iwan	Lekot- schofsky			19
8. 12. 1805	20	Ignatius	Senoyo			25
8. 12. 1805	21	Carny	Heü- toscheno			20
8. 12. 1805	22	Michael	Bassil			33
8. 12. 1805	23	Stephanus	Hupanoff			23
8. 12. 1805	24	Bassillius	Wassily			43
8. 12. 1805	25	Martinus	Mickolay			24
8. 12. 1805	26	Iwan	Silwestro			35
8. 12. 1805	27	Iwan	Allexander			30
8. 12. 1805	28	Mitry	Trachimoff			35

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Reicky, Wollenskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	28. 12. 1805	
Swoytowet, Kiofskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	4. 1. 1806	
Tirenimansche- no, Kurski- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	28. 12. 1805	
Ihmolloschek, Ihekomeski- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	28. 12. 1805	
Sellowocko, Kuskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	1. 1. 1806	
Tockaschocka, Poltaskoyar Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	28. 12. 1805	
Kassansky und eben dem Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum latus	28. 12. 1805	
Kwetny, Arlofskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sco- petarium femoralis	4. 1. 1806	
Beroky und eben dem Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus facialis	28. 12. 1805	
Isuckra, Riskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	4. 1. 1806	
Klahinselleny, schittonerski- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sco- petarium et Febris putrida		24. 12. 1805
Ihelock Kriwa- lock, schmal- lenkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	4. 1. 1806	
Trefny Stoyanoff, Kurskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus femoralis	28. 12. 1805	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
8. 12. 1805	29	Thymian	Archwan- nasso			30
8. 12. 1805	30	Obacco	Maltz			30
8. 12. 1805	31	Adamus	Otto			34
8. 12. 1805	32	Jacobus	Iazenka			44
8. 12. 1805	33	Simon	Melliko			30
8. 12. 1805	34	Tymodeus	Iwanoff			28
8. 12. 1805	35	Iwan	Iefschikoff			28
8. 12. 1805	36	Iwan	Mittit			38
8. 12. 1805	37	Theodorus	Procko			26
8. 12. 1805	38	Phillipus	Tidoff			27
8. 12. 1805	39	Abraham	Iwanowisch			20
8. 12. 1805	40	Severinus	Wokoff			29
8. 12. 1805	41	Gregorius	Swerschoff			24

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Hanyena, Ihmallen- kischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	28. 12. 1805	
Roschestina, Wiatzgischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus caput	28. 12. 1805	
Kautulla, Rebergischen Kreiß				Altglau- bitsch	Scorbutus	28. 12. 1805	
Heybrana, Kioffkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	1. 1. 1806	
Staronioff, Müntzkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus pedis	28. 12. 1805	
Klennuscha, Arloffskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	28. 12. 1805	
Zeygeniky, Kurskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	28. 12. 1805	
Selloussat, Kasanischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	24. 12. 1805	
Poharschin, Zerschniofski- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	1. 1. 1806	
Mockre, Arloffskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	28. 12. 1805	
Pottischky, Kioffkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	4. 1. 1806	
Sillapanofa, Wodimerski- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	4. 1. 1806	
Ihlonocka, Kursguischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	1. 1. 1806	

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
8. 12. 1805	42	Petrus	Ergiwioff			44
8. 12. 1805	43	Martin	Gutschman			33
8. 12. 1805	44	Tonasch	Sinschenko			40
8. 12. 1805	45	Michael	Pietro			32
8. 12. 1805	46	Matheus	Iwanoff			37
8. 12. 1805	47	Mitrach	Wann			37
8. 12. 1805	48	Troffim	Ihowakoff			33
8. 12. 1805	49	Iwan	Popniac- koff			35
8. 12. 1805	50	Paullus	Trichon			36
8. 12. 1805	51	Mina	Lukofsky			40
8. 12. 1805	52	Michael	Babka			26
8. 12. 1805	53	Phillipus	Sacharo			25
8. 12. 1805	54	Michael	Iwanowa			38

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Tieremmo Pagrasch und eben dem Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus manus	4. 1. 1806	
Hallemlka, Kratientz- gischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus caput	4. 1. 1806	
Silla Iskiwetz, Poltauer Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	4. 1. 1806	
Strurszy, Kassangischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus pedis	4. 1. 1806	
Tirenny, Pratzkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	4. 1. 1806	
Potschio, Ihmallenki- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus pedis	1. 1. 1806	
Tyrefny Ber- mentzkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	1. 1. 1806	
Pleschkaney, Blotoskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus caput	1. 1. 1806	
Teremny Baflowa, Ihmallenki- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	1. 1. 1806	
Mockrofobo- roff, Finski- schen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	1. 1. 1806	
Senaroscho, Eidenskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus punctum	1. 1. 1806	
Sellof, Kurskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus latus	28. 12. 1805	
Massowa, Skalskoischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sco- petarium et Nervosa		31. 12. 1805

Přijat do nemocnice	Číslo lůžka	Jméno	Příjmení	Zaměstnání	Stav	Věk
8. 12. 1805	55	Iwan	Dawoschin- cko			25
8. 12. 1805	56	Laurentius	Stepanoff			35
8. 12. 1805	57	Andreas	Sallamata			25
16. 12. 1805	32	Joannes	Färber	ein Proviant Bäck von der Garde		27
16. 12. 1805	14	Joannes	Abadey	ein Chyrurgus von 10. Invantri Regiment		40
16. 12. 1805	40	Joannes	schneider	ein Kays. Soldat von Kerpischen Regiment, 6. Batallion, 4. Compagnie		24
16. 12. 1805	31	Josephus	Metz	ein Spital Chyrurgus gefangen in Eibenschütz		17
22. 12. 1805	39	Josephus	Winauss	ein Student		18
22. 12. 1805	Con- ventus Zimmer No. 2	Maximi- lianus	Corowass	ein Welt Priester		22
22. 12. 1805	Con- ventus Zimmer No. 2	Franciscus	Horcky	ein Welt Priester		24
26. 12. 1805	29	Nicolaus	Loller	ein Corporal von die Canonier	Verh. mit Paulina	55
30. 12. 1805	4	Josephus	Ihetschütz	ein Student		24
30. 12. 1805	17	Wencels- laus	Hubatz	ein Schneider Gesell		25

Místo narození	Jméno otce	Jméno matky	Osobní věci	Vyznání	Choroba	Propuštěn	Zemřel
Sillatratwoska, Brotkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus brachialis	1. 1. 1806	
Sallo Pakrofsky, Kalluskischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclo- petarium et Nervosa		30. 12. 1805
Ojess, Perremgkischen Kreiß				Altglau- bitsch	Vulnus sclopetarium	4. 1. 1806	
Moltzheim bey Strasburg				Catholisch	Febris continua	10. 1. 1806	
Hottenbirreng				Catholisch	Febris continua	3. 1. 1806	
Ober- schwartzach aus Franken				Catholisch	Febris gastrica	28. 12. 1805	
Stein aus Ober Oestereich				Catholisch	Febris rheu- matica et Saburra	3. 1. 1806	
Landskron aus Böhmen	Wentzl	Anna		Catholisch	Febris continua	1. 1. 1806	
Wollein aus Mähren				Sacerdos	Febris continua	12. 1. 1806	
Kammenitz aus Mähren				Sacerdos	Febris continua	12. 1. 1806	
Luxemburg aus den Reich				Catholisch	Nervosa putrida	11. 1. 1806	
Genügnitz aus Mähren	Isydor	Anna	—	Catholisch	Nervosa putrida	26. 1. 1806	
Wosschitschan aus Böhmen	Wentzl	Dorothea	—	Catholisch	Febris continua inflammatoria		

POZNÁMKY K EDICI

Edice knihy nemocných klášterní Nemocnice milosrdných bratří v Brně z období 19. listopadu 1805 až 30. prosince 1805 byla provedena na základě Zásad vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti.⁴³ Časové rozmezí edice bylo zvoleno s ohledem na přítomnost francouzské armády v městě Brně, respektive bylo vymezeno dobou, kdy nemocnice nemocné a zraněné vojáky přijímala. Dne 31. prosince nikdo do nemocnice přijat nebyl, počínaje lednem 1806 Francouzi z města začali odcházet.

Kniha o rozměrech cca 54 × 36 cm je opatřena polokoženou vazbou s papírovými deskami. Na deskách je pořadové číslo knihy „No. V“ a text: „*Kranken = Protocoll vom 1ten April 1793 bis 31ten May 1809 in Altbrünn*“.

Autor zápisů si velmi pomáhal zkratkami a až na ojedinělé výjimky jsou v edici zkratky vždy rozvedeny. V zápisech však nepanuje v užívání zkratk shoda, jsou používány velmi volně bez jakéhokoli systému. Výjimku tvoří zkratka *Kays.*, která je užita pro slovo *Kaysersliche* vždy. Tato zkratka jako jediná není rozepisována. U jednotek, z nichž hospitalizovaní vojáci pocházeli, jsou ponechány některé rozdílnosti oproti zažitému úzu, například termín *Artillerie* psal autor zápisů důsledně jako *Artellerie*, podobně *Grenadier* píše jako *Granadier*.

Oproti originálu vykazuje edice určité odlišnosti v uspořádání textu, který je v dobové knize psán po řádcích za dodržování pořadí údajů. Oddělen sloupcem je pouze prostor pro vyplnění údaje o propuštění nemocného, popřípadě o jeho úmrtí, který obsahuje i číslo lůžka. U rubových stran je vždy vlevo, u lícních vpravo, tedy vždy u okraje knihy. Pro ediční zpracování seznamu bylo zvoleno následující pořadí údajů:

Datum přijetí do nemocnice: V knize pisař často u opakujících se údajů používal symbolu *dtto*, v edici jsou data důsledně vypisována. Datum přijetí tvoří v knize nadpis celého zápisu.

Číslo lůžka: V případech, kdy je prvotní údaj přeškrtnut, je tak uvedeno i v edici, pokud zapisující bratr do této rubriky zapsal jiný údaj, je doslovně přepsán.

Jméno: Je zachována latinská podoba jmen z knihy nemocných, jména nejsou převáděna do národních jazyků, byť je toto u většiny vojáků známo.

Příjmení: Důsledně je dodržován způsob psaní jmen v originále.

Zaměstnání:⁴⁴ V knize nemocných je tento údaj oddělen čárkou a příjmením, název sloupce je vybrán uměle, neboť u civilních osob se do knihy zapisovalo na

43 Štoviček, Ivan a kolektiv: *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.–20. století pro potřeby historiografie*. Praha 2002.

44 V knize nemocných není tato rubrika, stejně jako většina dalších, nijak oddělena. S ohledem na podobu běžných zápisů, kdy je zde zapisováno vykonávané zaměstnání nemocných, používáme termín zaměstnání, přestože v případě vojáků můžeme mluvit spíše o vojenském zařazení.

tomto místě zaměstnání. U několika málo civilních osob v seznamu je identifikace zaměstnání snadná, více problematická je identifikace některých jednotek.

Francie

Nežli se podíváme podrobněji na seznam hospitalizovaných vojáků, je nutné učinit drobný exkurz do vojenské terminologie té doby, zvláště když mohla být poněkud zkrácená zapisujícím milosrdným bratrem, žijícím samozřejmě ve zcela jiném prostředí. Zastavme se nejprve u Francouzů. Pokud voják pocházel z běžné jednotky, je vše celkem jasné. Údaj typu „*ein Gemeiner Jäger von 2. Regiment, 4. Batallion, 1. Compagnie*“ prozrazuje, že jde o myslivce 2. pluku lehké pěchoty, 4. prapor, 1. rota. Myslivci byli nejčastějšími vojáky lehké pěchoty francouzské armády, pouze jedna rota z každého praporu byla karabinická a jedna voltizérská (tito vojáci se ovšem v seznamu nevyskytují), zbylé byly myslivecké. Podobně snadná je identifikace příslušníků císařské gardy, kterých je v seznamu nemocných velmi mnoho. Muž, u něhož je uvedeno „*ein Granadier von der Garde von 2. Batallion, 3. Compagnie*“, byl granátníkem v pluku pěších granátníků císařské gardy, sloužil ve 2. praporu, v 3. rotě a představoval nejelitnějšího pěšáka Napoleony armády. Zdánlivě složitější může být identifikace vojáka zapsaného jako „*ein Gemeiner von der Garde von 88. Regiment, 2. Batallion, 1. Compagnie*“, a to z toho důvodu, že císařská garda osmdesát osm pluků neměla, existoval zde pouze pluk pěších granátníků, pluk pěších myslivců, pluk pěchoty italské Královské gardy, a ty číslovány nebyly.⁴⁵ Zcela jistě, navzdory slůvku „*Garde*“, jde o 88. pluk řadové pěchoty, neboť lehké pěchoty bylo dvacet sedm pluků.⁴⁶ Pokud pak vezmeme toto zjištění jako obecně platné, lze předpokládat, že ve všech podobných případech, tedy v těch, kdy je u čísla pluku navíc uvedena garda, šlo ve skutečnosti o příslušníka řadové pěchoty. Podobně tomu je i u příslušníků ostatních druhů vojsk, protože například gardové jízdní dělostřelectvo tvořilo pouhou jednu rotu na rozdíl od řadového jízdního dělostřelectva rozděleného na šest pluků.⁴⁷ Zápis „*ein Canonier von der Garde zu Pfert von 3. Batallion, 3. Compagnie*“ je tedy nesmyslný.

Skutečnými gardovými myslivci a granátníky byli zřejmě jen vojáci, u nichž pluk zapsán není, neboť to nebylo potřeba. Pouze v několika málo případech, kdy je u granátníků číslo pluku v rozmezí 1–5, mohlo jít o některý z pěti

45 Všechny údaje o příslušnosti jednotlivých pluků francouzské armády do vyšších svazků, pokud nebudou uvedeno jinak, jsou převzaty z práce Samek, Jakub: *Bitevní sestava Velké armády v bitvě u Slavkova*. In: Třetí koaliční válka 1805. Sborník přednášek slavkovské konference „Evropské aliance 18. století – aliance Evropy kolem impéria Velkého národa. Slavkovská bitva a její pozadí“ a studií vztahených k událostem roku 1805. Projekt Austerlitz 2005. Ed. Jakub Samek. Třebíč 2004, s. 188–204, a Kovařík, Jiří: *Slavkov 1805. Napoleonův největší triumf*. Třebíč 2013, s. 596–599.

46 Samek, J.: *Bitevní sestava*, s. 144.

47 Tamtéž, s. 152–153.

granátnických pluků z divize záložních granátníků divizního generála Oudina, kteří do Brna dorazili 20. listopadu 1805.⁴⁸ Nejednoznačná je naproti tomu identifikace jednotky Pierra Le Roua (v edici je psán jako *Petrus*), hospitalizovaného 22. listopadu 1805, u něhož bratr šatnář zapsal „*ein Gemeiner von der Garde von 17. Regiment, 1. Batallion, 4. Compagnie*“, protože v této době v Brně byli přítomni jak vojáci 17. řadového pěšího pluku, tak 17. lehkého pěšího pluku. Oba se nalézaly v sestavě V. armádního sboru maršála Lannese. U vojáka zapsaného jako „*ein Gemeiner von der Garde von 4. Batallion, 3. Compagnie*“ zřejmě pluk chybí, protože u příslušníků gardy je jinak vždy uvedeno, zda jde o myslivce nebo granátníka. Problémem je identifikace vojáků z jednotek, které v sestavě francouzské armády na Moravě v roce 1805 nefigurovaly, například 2. pluk lehké pěchoty („*ein Gemeiner Jäger von 2. Regiment, 4. Batallion, 1. Compagnie*“). Pěšáků je v seznamu zdaleka nejvíce.

Z jízdních vojáků francouzského císaře se v nemocnici starali o kaprála 13. dragounského pluku („*ein Corporal von 13. Regiment, 6. Compagnie von Dragonern*“), husara z neznámé jednotky („*ein französischer Husar von 1. Shatron de lit*“) a pak již jen o příslušníky gardového jezdeckta, a sice gardové jízdní granátníky („*ein Grenadier zu Pfert von der Garde von 1. Compagnie*“), gardové jízdní myslivce („*ein Jäger zu Pfert von der Garde von der 7. Compagnie*“) a dokonce o dva exotické mameluky („*ein Mamuluck und Mohr zu Pfert von der Garde von 2. Compagnie*“).

Dělostřelci jsou v seznamu zastoupeni jak řadovými pěšími dělostřelci („*ein Gemeiner von 1. Artellerie Regiment, 1. Compagnie*“), tak pěšími („*ein Cannonier von der Garde von der 1. Compagnie*“ nebo „*ein Gemeiner von der Garde von der Artellerie*“) a jízdními dělostřelci císařské gardy. K technickým jednotkám náleželi sapéři („*ein Saber von der Garde von 3. Batallion, 1. Compagnie*“) a pontonýři („*ein Pontonier von der Garde ohne Regiment*“).⁴⁹ Vojáka trénu, čili vozatajce, bratr šatnář zapsal slovy „*Soldat de Tren von der Artellerie von der Garde von 2. Compagnie*“. Z ne zcela běžných druhů vojska se k milosrdným bratřím dostali pekař polní pekárny („*ein Proviant Bäck von der Garde*“) a chirurg 10. pěšího pluku („*ein Chyrurgus von 10. Invantri Regiment*“)⁵⁰ a snad příslušník národní gardy, který se dostal až na Moravu („*von Departement Garde von 10. Regiment, 2. Batallion, 6. Compagnie*“).

48 Kovařík, J.: *Slavkov*, s. 359.

49 V obou případech je slůvko „*Garde*“ navíc.

50 Přesné zařazení osoby pojmenované jako „*chyrurgus*“ není jednoznačné. Ve francouzské armádě měla zdravotní služba tři větve: chirurgy (*chirurgiens*), lékaře (*médecins*) a lékárníky (*pharmaciens*), zatímco rakouská armáda označení chirurg v této době neznala. Zřejmě tedy opravdu jde o chirurga 10. řadového pěšího pluku, viz Samek, J.: *Napoléonova armáda v roce 1805*. In: Třetí koaliční válka 1805. Sborník přednášek slavkovské konference „Evropské aliance 18. století — aliance Evropy kolem impéria Velkého národa. Slavkovská bitva a její pozadí“ a studií vztažených k událostem roku 1805. Projekt Austerlitz 2005. Ed. Jakub Samek. Třebíč 2004, s. 158–159, 180; k polní zdravotní službě rakouské armády pak Uhlíř, Lubomír — Tupý, Ondřej — Sáček, Karel: *Dodatky ke studií rakouská armáda v roce 1805*. In: Bitva u Slavkova a válka roku 1805. Sborník dokumentů a studií k 200. výročí. Ed. Jakub Samek. Třebíč 2005, s. 527–530.

Určitou zajímavost jistě představují postillion hlavního štábu císaře Napoleona („*ein Postillion von Kayser Napoleon sein Hauptquartier in Brünn*“) Gillion Sanjge, hospitalizovaný s dlouhotrvající horečkou, a důstojnický sluha u hejtmana Lavoure Anton Garbe, rovněž trpící dlouhotrvající horečkou („*Furierschütz bey Herr Hauptman Lavoure*“).

Ačkoli převážnou část hospitalizovaných vojáků tvořili obyčejní pěšáci, občas se v seznamu objeví i poddůstojník či důstojník. Kapráltů, mohou být nazváni též termínem brigádýr, v seznamu figuruje několik a není třeba je blíže představovat (šlo o vojáka na úrovni desátníka). Několikrát se mezi nemocnými objevuje „*Marschal Lohi*“, což je ve skutečnosti hodnost Maréchal-des-logis, voják jezdeckta na úrovni seržanta pěšího vojska, dnešního četaře. V případě „*ein Major Feldwebel bey denen Granadiern von der Garde von 2. Batallion, 4. Compagnie*“ jde patrně o seržant-majora pěších gardových granátníků, hodnostně nejvyššího poddůstojníka francouzské armády.⁵¹

Nejistota panuje v bližším určení muže označeného jako „*ein Hauptman et decan. De General de Division Mosse de Garde*“. Jistě byl příslušníkem štábu divizního generála, ale nelze přesně říci kterého. Žádný generál jménem Mosse v letech 1792–1815 ve francouzské armádě nesloužil, jediným by snad mohl být Jean-Baptiste Charles René Joseph Mas de Polart, ten však byl do hodnosti divizního generála povýšen až 1. ledna 1810, v roce 1805 zastával hodnost chef-de-brigade u 3. dragounské divize.⁵² Vzniklý rozpor si dovolueme připsat na konto zapisujícího bratra, neznalého poměrů ve francouzské armádě.

Rusko

Přestože ruských vojáků bylo v nemocnici u milosrdných bratří v Brně hospitalizováno více než šedesát, jednotku známe jen v pěti případech:⁵³

Identifikace ruských vojáků

Zápis	Identifikace
ein Jäger Capiten von denen Ruschischen Truppen von der Garde von 1. Schatron	kapitán 1. roty gardového mysliveckého batalionu
ein Russisher Capiten von Asogischen Regiment und 5. Compagnie	kapitán 5. roty Azovského mušketýrského pluku

51 K hodnostem francouzské armády viz Samek, J.: *Bitevní*, s. 171–173.

52 Mullié, Charles: *Biographie des célébrités militaires des armées de terre et de mer de 1789 à 1850. Tome 2. G–Wur*. Paris 1851, s. 272.

53 Identifikace byla provedena výhradně na základě Klátil, Karel: *Ruská armáda v bitvě u Austerlitzu v roce 1805*. In: Třetí koaliční válka 1805. Sborník přednášek slavkovské konference „Evropské aliance 18. století – aliance Evropy kolem impéria Velkého národa. Slavkovská bitva a její pozadí“ a studií vztažených k událostem roku 1805. Projekt Austerlitz 2005. Ed. Jakub Samek. Třebíč 2004, s. 230–305.

Zápis	Identifikace
ein Russisher Leytenant von Maleroshützkishen Granadier Regiment von 6. Compagnie	poručík 6. roty Maloruského granátnického pluku
ein Russisher Leytenant von der Garde von Preobraschenkishen Regiment von 4. Compagnie	poručík 4. roty gardového Preobraženského pluku
ein Canonier von 3. Wateralikishen Regiment von 3. Compagnie	dělostřelec 3. roty 3. dělostřeleckého pluku

Rakousko

Rakouských vojáků se k milosrdným bratřím do Brna dostalo nejméně, identifikace jejich jednotek také nečiní téměř žádné problémy:⁵⁴

Identifikace rakouských vojáků

Zápis	Identifikace
ein Recrut von Kayser Regiment, allen unbewußt	pěší pluk č. 1 Kaiser Franz II./I., prapor a rota neznámé
ein Recrut Prinz Carl sein Regiment, allen unbewußt	pěší pluk č. 3 Erzherzog Carl, prapor a rota neznámé
von Deushmeister Regiment, 6. Batallion, 4. Compagnie	pěší pluk č. 4 Hoch- und Deutschmeister, 6. prapor, 4. rota
von Deushmeister Regiment allen unbewußt	pěší pluk č. 4 Hoch- und Deutschmeister, prapor a rota neznámé
von Klebeckishen Regiment ein Recrut von Ramboltishen Compagnie	pěší pluk č. 14 Klebeck, rota Ramboltisch
von Kaunitzishen Regiment von 2. Batallion von Hauptmann Donnersbergishen Compagnie	pěší pluk č. 20 Kaunitz, 2. prapor, rota hejtman Donnersberg
von Kaunitzishen Regiment von 6. Batallion von Hauptmann Schildknecht Compagnie	pěší pluk č. 20 Kaunitz, 6. prapor, rota hejtmana Schildknechta
ein Recrut von Salzburgishen Regiment, 3. Batallion, von Hertzishen Compagnie	pěší pluk č. 23 Salzburg, 3. prapor, rota Hertzisch
von Lindenuishen Regiment von 6. Batallion und Coretishen Compagnie	pěší pluk č. 29 Lindenau, 6. prapor, rota Coretisch
von Lindenuishen Regiment von 6. Batallion von Litomyskyschen Compagnie	pěší pluk č. 29 Lindenau, 6. prapor, rota Litomiski

54 Identifikace byla provedena výhradně na základě díla *Schematismus der Kais. Königl. Armée für das Jahr 1805*. Wien 1805.

Zápis	Identifikace
ein Reüsh Kaysh. Gemeiner Soldat von Wittenbergishen Regiment von Jetrizisher Compagnie	pěší pluk č. 38 Württemberg (?), rotu Jetriz se nepodařilo nalézt
von Würtenbergishen Regiment allen unbewußt	pěší pluk č. 38 Württemberg, prapor a rota neznámé
ein Recrut von Stabs Invantri Regiment, allen unbewußt	pluk štábní pěchoty, prapor a rota neznámé ⁵⁵
von Brodishen Regiment von 3. Batallion und Histschen Compagnie	hraničářský pluk č. 7 Brodský, 3. prapor, rota Histschen
von Peterwarteinischen Regiment von 1. Batallion und Ihewashkishen Compagnie	hraničářský pluk č. 9 Petrovaradínský, 1. prapor, rota Jewashtsky
von Peterwarteiner Grantz Regiment von 1. Batallion und von Mazieshotzishen Compagnie	hraničářský pluk č. 9 Petrovaradínský, 1. prapor, rota Maziashotzisch
von Deush Banattishen Regiment von 3. Batallion von Major Ihwinckishen Compagnie	hraničářský pěší pluk č. 12 Německobanátský, 3. prapor, rota majora Juwincky
von Illirish Wallachishen Regiment von 2. Batallion und Tuckaishen Compagnie	hraničářský pěší pluk č. 13 Valaško-ilyrský, 2. prapor, rota Tucky
von 2. Secklerishen Regiment, Gowatzishen Compagnie	hraničářský pěší pluk č. 15 druhý Sikulský, rota Gowatzisch
ein Gaballerist von Ertzherzog Joann von Obrist erste Scadron	dragounský pluk č. 1 Erzherzog Johann, první eskadrona

Stav: Důsledně je dodržován originál.

Věk: V knize je psán v podobě „*alt 20 Jahr*“, v edici je zapsána pouze číslovka.

Místo narození: Důsledně je dodržován originál, a to i v případech, kde je identifikace jasná a dnešní způsob psaní známý.

Jméno otce a Jméno matky: Důsledně je dodržován originál, tyto údaje však u vojáků zpravidla vyplňovány nejsou.

Osobní věci: U hospitalizovaných vojáků je tento údaj omezen na vlastnictví zbraně a objevuje se pouze v několika málo variantách, které jsou vždy doslovně přepsány. Pokud v knize je tento údaj nevyplněn, je v edici prázdné pole. V některých případech zapsal písař nulu a ta je pak i v edici.

Vyznání: Důsledně je dodržován originál.

55 Štábní pěchota sloužila osobní ochraně vyšších velitelů v poli, za koaličních válek existovala v letech 1790–1801, 1805–1806, 1809–1810 a 1812–1816. V roce 1805 působil u armády v Německu jeden divizion štábní pěchoty (Uhlíř, L. — Tupý, O. — Sáček, K.: *Dodatky*, s. 526). Štábní pěchota se od řadové odlišovala modrými kabáty s červeným vyložení.

Choroba: Písař knihy nemocných volil několik variant zápisu i u jedné choroby, variabilní jsou zejména použité zkratky. Z tohoto důvody byly v edici všechny choroby a zranění rozepsány, aniž by byl uveden způsob původního zápisu, který však pro účel edice není důležitý. K lepší orientaci v názvech chorob je v příloze připojen slovník nemocí a zranění, které se v knize nemocných Nemocnice milosrdných bratří v Brně vyskytují.

Propuštěn: V knize nemocných je datum propuštění uvedeno číslovkou dne a zkratkou měsíce v podobě „*Xbris, Jener*“, u opakujících se dat je měsíc nahrazen symbolem *ditto*, v edici jsou data důsledně vypisována.

Zemřel: V případě skonu pacienta je datum úmrtí psáno v knize nemocných stejným způsobem jako u propuštění, jen je zápis doplněn symbolem výrazného tlapatého kříže.

SEZNAM TEXTOVÝCH PŘÍLOH

- T1** Nemoci, uvedené v knize
nemocných v období
19. 11.–30. 12. 1805

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Vstup do Nemocnice milosrdných
bratří v Brně. Kresba doplňující
tisk Fidelise Kulhavého z roku 1853.
Uloženo v Archivu města
Brna, fondu U 3 Sběrka
vyhlášek a plakátů 1700–2004,
st. sign. XXXb 2.
- P2** Interiér nemocnice. Kresba
doplňující tisk Fidelise Kulhavého
z roku 1853.

Uloženo v Archivu města
Brna, fondu U 3 Sběrka
vyhlášek a plakátů 1700–2004,
st. sign. XXXb 2.

- P3** Krankenprotokol Nemocnice
milosrdných bratří v Brně se zápisy
z 11.–13. prosince 1805.
Uloženo v Moravském
zemském archivu v Brně, fondu
E 45 Milosrdní bratři Brno,
Krankenprotokol 1793–1809. Foto
M. Svoboda, 2015.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B8** Nemocnice milosrdných bratří
v Brně.
Uloženo v Archivu města Brna,
fondu U 25 Sběrka grafik, kreseb
a reprotisků, sign. 536.
- B9** Pěší granátník císařské gardy
Napoleona I.
Převzato z Frères Henschel:
*Les Gardes Imperiales et Royales de
l'Armée Française*. C. 1810. Table 10.
- B10** Pěší myslivec císařské gardy
Napoleona I.
Převzato z Frères Henschel:
*Les Gardes Imperiales et Royales de
l'Armée Française*. C. 1810. Table 12.

- B11** Jízdní myslivec císařské gardy
Napoleona I.
Převzato z Frères Henschel:
*Les Gardes Imperiales et Royales de
l'Armée Française*. C. 1810. Table 6.
- B12** Mameluk císařské gardy
Napoleona I.
Převzato z Frères Henschel:
*Les Gardes Imperiales et Royales de
l'Armée Française*. C. 1810. Table 1.

TEXTOVÁ PŘÍLOHA

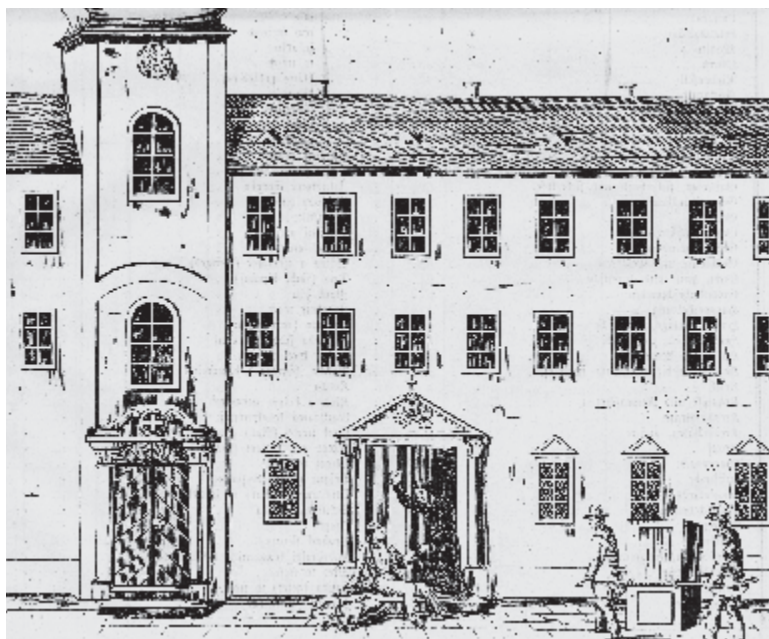
T I

Nemoci, uvedené v knize nemocných v období 19. 11.–30. 12. 1805

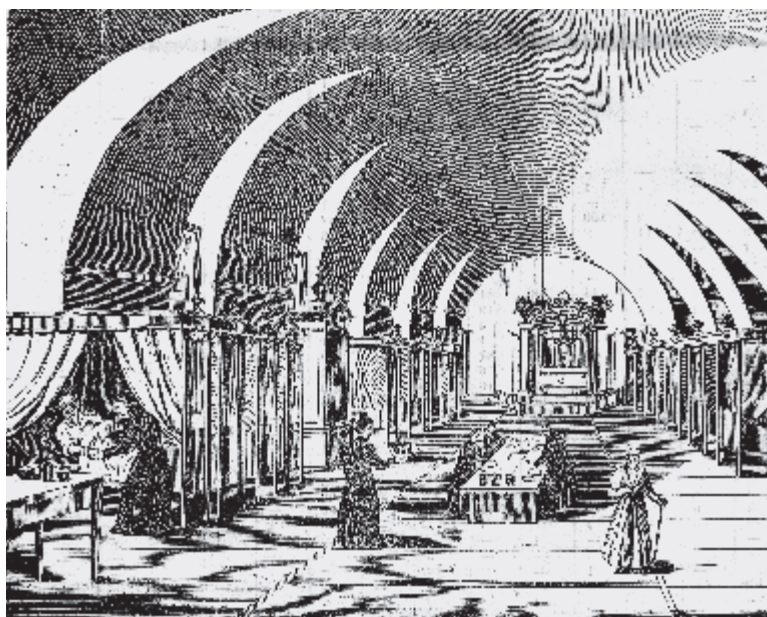
Latinský název	Český název, vysvětlení	Počet nemocných
Amputatio brachialis	Amputovaná paže	1
Angina	Angína	1
Arthritis	Zánět kloubů	1
Bubo	Zánět mizních uzlin, zpravidla hnisavý, zpravidla při moru, syfilidě	1
Catarrhalis	Katar, zánět katarální	1
Colitis	Kolitida, zánět tlustého střeva	1
Contusio	Zhmoždění	1
Contusio brachialis	Zhmoždění paže	2
Contusio caput	Zhmoždění hlavy	1
Contusio pedis	Zhmoždění nohy	2
Debilitas	Trauma z bitvy a patrně i vysílení	10
Diarrhoea	Úplavice	12
Erysipelas et Ulcus pedis	Růže a vřed na noze	1
Erysipelas pedis	Růže na ruce	2
Febris biliosa	Horečnatý zánět žlučníku	5
Febris catarrhalis	Chřipka, horečnatý zánět sliznic	18
Febris continua	Dlouhotrvající horečka	9
Febris continua inflammatoria	Dlouhotrvající horečka zánětlivá	1
Febris erisypelacea	Růže	1
Febris gastrica	Horečnatý zánět žaludku, mírný tvar tyfu	1
Febris inflammatoria	Zánětlivá horečka	1
Febris nervosa	Břišní tyfus	6
Febris quartana	Malárie čtyřdenní	1
Febris quotidiana	Malárie tropická	12
Febris rheumatica	Revmatická horečka	16
Febris rheumatica et Saburra	Revmatická horečka a špatné trávení	2
Febris Saburra	Horečka ze špatného trávení	17

Latinský název	Český název, vysvětlení	Počet nemocných
Febris Saburra et Diarrhoea	Horečka ze špatného trávení a úplavice	1
Febris tertiana	Malárie třídenní	8
Fractura tibiae	Zlomenina holenní kosti	1
Gangraena interna	Sněť	1
Gangraena intestinorum	Sněť	1
Haemoptoe	Chrlení krve	1
Infarctus testici veneri	Infarkt varlete nebo torze varlete	1
Ischias	Ischias	1
Nervosa putrida	Břišní tyfus	2
Phthisis	Tuberkulóza, úbytě, souchotiny	2
Pleuritis	Zánět pohrudnice	17
Pleuritis et Febris quotidiana	Zánět pohrudnice a malárie tropická	2
Pleuritis et Febris tertiana	Zánět pohrudnice a malárie třídenní	2
Pleuritis et Saburra	Zánět pohrudnice a špatné trávení	1
Pneumonia	Zánět plic	1
Saburra	Špatné trávení	1
Scabies, Ulcus scabies	Svrab	5
Scorbutus	Kurděje	1
Tumor genu	Nádor na pohlaví	1
Ulcus et Contusio pedis	Vřed a zhmoždění nohy	1
Ulcus pedis	Vřed na noze	6
Ulcus pedis et latus	Vřed na noze široký	1
Ulcus venereum	Vřed příjčný (syfilis)	1
Urticaria	Kopřivka	1
Vena varix	Křečové žíly	1
Vulnus	Rána	22
Vulnus brachialis	Rána na paži	4
Vulnus caput	Rána na hlavě	3
Vulnus contusolacerum	Rána tržná a zhmožděná	1
Vulnus et Fractura brachialis	Rána a zlomenina paže	2
Vulnus facialis	Rána na tváři	3
Vulnus facialis et Fractura maxilla inferior	Rána na tváři a zlomenina horní čelisti	1
Vulnus femoralis	Rána na stehnu	1

Latinský název	Český název, vysvětlení	Počet nemocných
Vulnus latus	Široká rána	2
Vulnus latus et Febris catarrhalis	Široká rána a chřipka	1
Vulnus manus	Rána na ruce	2
Vulnus pedis	Rána na noze	6
Vulnus punctum	Bodná rána	21
Vulnus punctum complicatio	Rána bodná komplikovaná	2
Vulnus punctum latus	Široká bodná rána	2
Vulnus punctum pedis	Rána bodná na noze	1
Vulnus sclopetarium	Střelná rána	13
Vulnus sclopetarium et Febris nervosa	Střelná rána a břišní tyfus	2
Vulnus sclopetarium et Febris putrida	Střelná rána a břišní tyfus	1
Vulnus sclopetarium et Nervosa	Střelná rána a břišní tyfus	2
Vulnus sclopetarium femoralis	Střelná rána na stehnu	1

P1 Vstup do Nemocnice milosrdných bratří v Brně. Kresba doplňující tisk Fidelise Kulhavého z roku 1853.

P2 Interiér nemocnice. Kresba doplňující tisk Fidelise Kulhavého z roku 1853.

SIXTUS BOLOM-KOTARI

VICTOR HEINRICH RIECKE A BRNO JAKO OSVÍCENSKÉ SRDCE MORAVSKÉHO PROTESTANTISMU

Summary: Victor Heinrich Riecke (1759–1830), the first pastor of the Evangelical Church in Brno, legally permitted under the Patent of Toleration issued by Emperor Joseph II of Austria, made Brno the key place for the meetings of Protestants of two confessions and two languages from the whole of Moravia. Riecke's influence reached far beyond the boundaries of religions; the foremost Brno Protestants belong among the most prominent personalities of Moravian late Enlightenment.

Keywords: Protestantism, late Enlightenment, philanthropy, secret societies, Czech-German relations, Brno, Moravia

Na podzim roku 1830 upřesnil Jan Kollár cestu své nově připravované knihy ke čtenářům tištěným ohlášením: „*Poněvadž pak my Slováci ještě žádného veřejného knihkupectví nemáme, skrze které by se naše knihy rozšiřovati a prodávati mohly, tedy vydavatel těchto kázání nastupuje opět obyčejnou cestu předplacení, s tím slibem, že jako předtím, tak i nyní důvěrnost zasilatelů peněz jemu svatá bude.*“ Avizovaná *Kázání nedělní, sváteční a příležitostná* si mohli zájemci předplatit u evangelických superintendentů, seniorů, farářů, profesorů, učitelů a vůbec všech „milovníků náboženstva a osvícení“, které prosil v dané záležitosti o pomoc. Kollár, toho času protestantský kazatel v Pešti (části pozdější Budapešti), se neomezoval jen na uherské prostředí. Jako propagátor česko-slovenské vzájemnosti zaměřil pozornost i na hlavní město Markrabství moravského, dokonce zřejmě uvažoval, že sem přesídí.¹

V archivu brněnského evangelického sboru se zachovaly tři Kollárovy dopisy adresované tamějšímu kazateli a superintendentovi luteránské církve na Moravě a ve Slezsku v jedné osobě: Johannu Georgovi Lumnitzerovi. Kollár v nich upřesňuje praktické záležitosti kolem nové knihy — zpoždění korektur a tisku, způsob zaslání objednaného počtu exemplářů do Brna a vyzvednutí peněz. Součástí agendy byly seznamy zájemců o knihu z jednotlivých moravských církevních sborů, u listů zůstal uložen soupis ze Vsetína a Hodslavic. Pokud jde o obsah vydaných kázání, kromě úvodní obhajoby „bezprávně pohaněného jazyka“ zdůrazňují obrozenecký program Jana Kollára jen nepřímo, užitím kralické bibličtiny jako společného jazyka Čechů a Slováků. Současné s Kollárovými dopisy však došlo do Brna oznámení o další knize, nazvané *Věrný Společník, čítanka pro Moravany, Čechy i Slováky*. Načrtnutý obsah onoho „spisu pro srdce a rozum“ se k národním idejím hlásí již zcela otevřeně. Pracuje se slovanským územím Moravy, Čech, Slezska a Uherska, hodlá líčit historii Staroslovanů, památné události vlastenské i osudy předních vlastenců. Na oznámení je dopsáno také upřesnění, kde bude kniha k dostání: „*U velebného pana superintendenta v Brně.*“²

Jedna z každodenních společenských rolí brněnské evangelické církve by mohla zůstat na okraji naší pozornosti, nebýt zažitého a přetrvávajícího pohledu na brněnské protestanty konce 18. a první poloviny 19. století. Podle tohoto pohledu šlo o uzavřenou komunitu, nota bene komunitu německou. Přehlížení některých církevních historiků šlo tak daleko, že Brno vymazali ze seznamu tolerančních sborů Čech a Moravy, založených po legalizaci protestantských církví císařem Josefem II.

1 Kniha vyšla pod názvem *Nedělní, sváteční a příležitostné kázání a řeči od Jana Kollára*. Pešť 1831. Jan Kollár se na konci 20. let 19. století zajímal o místo pastora v českých zemích. V Čechách mu hledal místo Josef Jungmann, do kontaktu s brněnskými evangelíky vstoupil sám Kollár. Čapek, Jan Blahoslav: *Československá literatura toleranční 1781–1861*. Sv. 2. Praha 1933, s. 41–42.

2 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond S 26 Farní úřad německé evangelické církve, Brno 1712–1948 (dále jen fond S 26), inv. č. 57, Korespondence s duchovními, doklady k matrikám z konce 18. a počátku 19. století. Listy Jana Kollára jsou datovány 22. března, 13. května a 6. června 1831. Avizovaná kniha „*Věrný společník*“ v naznačené podobě zřejmě nikdy nevyšla.

Brno se podle nich objevilo na mapě českého evangelictví teprve sto let po Tolerančním patentu v roce 1881, a to zřízením kalvínské kazatelské stanice, spravované z Nosislavi. Církevní sbor zde přitom vznikl již roku 1782. V následujících řádcích se pokusím doložit, že korespondence s Janem Kollárem nepředstavovala v historii sboru žádnou výjimku. Evangelické Brno se stalo důležitým místem setkávání evangelíků dvou vyznání a dvou jazyků z celé Moravy již v osobě Victora Heinricha Rieckeho, jeho spoluzakladatele a prvního pastora. Rieckeho vliv daleko překračoval konfesní hranice. Nikoliv náhodou náležejí nejpřednější brněnští evangelíci zároveň mezi hlavní osobnosti moravského pozdního osvětenství.³

Téhož roku, kdy Jan Kollár ohlásil vydání své sbírky kázání, zemřel ve věku nedožitých jednadsmesáti let Victor Heinrich Riecke. Smrt jej zastihla uprostřed práce. Jako farář měl v posledních letech kvůli oslabenému zdraví ku pomoci vikáře, přesto si zakládal na tom, že stále zvládne obstarat větší část povinností sám. Pečoval o církevní zpěv, těsně před Vánocemi 1829 jej ani největší zima neodradila od návštěvy zkoušky pěveckého sboru. Domů se vrátil silně prochladlý. Vánoční čas proměnil nachlazení v zápal plic. Nemoc Rieckeho nezadržela, i k Novému roku kázal v kostele. Následujícího dne, 2. ledna 1830, měl vyučování konfirmandů, ale zimničné mrazení jej donutilo ulehnout. Svým bolestem podlehl 14. ledna 1830 ve tři hodiny ráno. Zpráva o smrti „učitele a přítele“ dorazila do Brna se zpožděním, neboť Riecke zemřel v obci Lustnau u Tübingenu ve Württembersku, kde předtím působil ve farářském povolání téměř devatenáct let.⁴

Bolest, smutek, ale i bohatství vzpomínek zvláště starších členů brněnské evangelické obce na Rieckeho působení na Moravě vyjádřila pietní slavnost v toleranční

- 3 Kroupa, Jiří: *Alchymie štěstí. Pozdní osvětenství a moravská společnost 1770–1810*. Brno 2006, s. 112–120. Starší čeští i němečtí církevní historikové v pozoruhodné shodě význam vzájemného spojení v brněnské evangelické komunitě ignorovali či umenšovali. Pro Čechy byl brněnský sbor příliš luterský a hlavně příliš německý. Němcům naopak jakékoli české odkazy narušovaly obraz Brna jako německého města. Srov. Melmuková, Eva: *Patent zvaný toleranční*. Praha 1999, s. 146; *Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*. 2. Edd. Ilja Burián, Jiří Melmuk, Eva Melmuková-Šašecí. Praha 1995, s. 76–77; Medek, Zdeněk Jan: *Na slunce a do mrazu. První čas josefínské náboženské tolerance v Čechách a na Moravě*. Praha 1982, příloha č. 14 („Mapka tolerančních evangelických sborů“, kde Brno chybí); Riecke, Karl: *Meine Voreltern*. Stuttgart 1896, zvláště s. 33–77; Trautenberg, Gustav Gottlieb: *Aus der evangelischen Kirchen-Gemeinde in Brünn*. Brünn 1866–1867. Srov. dále Bolom-Kotari, Sixtus: *Každodenní život městských protestantských komunit pozdního 18. století. Brno a Nové Město na Moravě*. Documenta Pragensia 33, 2014, v tisku. Jak silně se „oddělený“ pohled stále uplatňuje, svědčí nahlédnutí do internetové databáze archivních fondů a sbírek. Jako původce zkoumaného fondu v Archivu města Brna je označena „Německá evangelická fara, Brno“, vedle něj však také „Německý evangelický seniorát, Velká Lhota“. Autor popisu zřejmě předpokládal, že se církevní správa dělila dle národností a z „německého“ Brna musel být řízen zajisté rovněž „německý“ seniorát ve Velké Lhotě. To je však ahistorická fikce. Rozdělení církve dle národností se postupně projevovalo od druhé poloviny 19. století, institucionálně však nastalo až po roce 1918, kdy vedle Českobratrské církve evangelické vznikla Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien. On-line. Dostupné z: <http://aplikace.mvcr.cz/archivni-fondy-cr/>, cit. 29. 10. 2014.
- 4 *Denkmahl für Victor Heinrich Riecke von einigen Verehren und Freunden des Seligen aus der Brünnner Gemeinde A. C.* Wien 1831, s. 16–17.

modlitebně, kterou první kazatel kdysi otevřel. Měsíc po jeho smrti, 14. února 1830, se protestantské Brno veřejně přihlásilo ke svým kořenům. K uchování otisku paměti přispěli přátelé a ctitelé z brněnského sboru spisem obsahujícím vzpomínky na kazatelův život a charakter, jakož i řeč — včetně kázání, písní a modlitby — pronesenou superintendentem Lumnitzerem na únorovém shromáždění. V úvodu spisu zmiňují zájem na zprostředkování svědectví jak vzdálenějším příznivcům v zemích mimo Moravu, tak i celé veřejnosti.⁵ Proto vydali spis ve Vídni.

Řádky knihy pečlivě propojují jednotlivá životopisná data, místy doprovázená citáty myšlenek zvěčnělého kazatele. Nechybí ani vysvětlení „nevyhnutelného“ odchodu z Brna, jakož i poměrně podrobný popis aktivit evangelického osvícence po návratu do rodného Württemberska. U osobnosti Rieckeho formátu zaujme jednostranná orientace výkladu na působení uvnitř církve. O tom, že brněnský pastor-zakladatel pokládal za působišťe nikoliv jen malou toleranční církev s úředně omezenými právy, nýbrž celou společnost, nenajdeme v knize ani slovo. Ohromující výčet osvícenských aktivit — od budování vzdělávacích a vědeckých institucí přes návrhy na zlepšení sociální či zdravotní péče, organizování veřejně prospěšných spolků i časopisů probouzejících veřejnou diskusi až po tajné společnosti — nahrazují jen opatrné náznaky, zdánlivě potvrzující výhrady jeho kritiků, že před vírou v Krista upřednostnil víru v lidstvo: „*seine Humanität*“, „*thätige Liebe für die Menschheit*“, „*er zum Wohl der Menschheit rastlos wucherte*“ apod.⁶

Na frontispisu, grafice doprovázející titulní list vzpomínkové knihy nazvané *Denkmahl für Victor Heinrich Riecke*, je příznačně vyobrazení pomníku. Zbudovala jej v roce 1803 komunita svému pastýři, právě odcházejícímu z Brna. Na spojení nehmotné paměti s hmotnou památkou několikrát poukazuje i obsah spisu. Čtenář se dozvídá, že pamětní kámen přátelé zasadili na přední místo uvnitř modlitebny do niky za křtitelnicí, aby svědčil potomkům o Rieckeho zakladatelském díle. Přes veškerou úctu evangelici odmítají jakékoli „svátostné“ chápání pomníku. Jeho provedení je strohé, bez ozdob, podle společného ducha protestantismu a osvícenství. Nejvýmluvnější důkaz vzájemného vztahu kazatele s církví představuje nápis: „*Uns war er Lehrer und Freund.*“ Podle kázání superintendenta Lumnitzerera připomínal jednoduchý kámen osobnost čestného muže pravdivěji než nádherný sarkofág v drahocenném mauzoleu. Výtvarnou podobu rytiny pomníku do knihy zřejmě připravil sám Lumnitzer — jako teolog, pedagog, malíř a rytec důstojný pokračovatel v Rieckeho díle. Předpokládalo se, že podobný památník lásky a přátelství si vybuduje každý ze zasvěcených ve svém srdci.⁷

5 Tamtéž, Vorwort, s. VI.

6 Tamtéž, s. 19, 24, 29.

7 Tamtéž, s. 21–22. Johann Georg Lumnitzer (1783–1864) je typickým členem protestantské středoevropské sítě. Narodil se v Levči, odkud pocházela i manželka Victora Heinricha Rieckeho Sophie. Lumnitzer naopak našel nevěstu z jedné z německých zemí (narodila se v bavorském Řezně). Studoval v Debrecíně a Lipsku, působil ve Vídni, Drážďanech, Kežmarku a Těšíně. Brněnským pastorem se stal roku 1824, seniorem

1782: SETKÁNÍ VE VÍDNI A ZALOŽENÍ EVANGELICKÉHO SBORU V BRNĚ

V červenci 1782 se v metropoli na Dunaji objevil nadějný učenec, který nedávno předtím oslavil třiatřicáté narozeniny. Přicestoval z univerzity v německém Tübingenu. Pozval jej jeho bratranec Albrecht von Bühler, vyslanec württemberského vévody u císařského dvora. Cílem byla vídeňská knihovna, kde hodlal čerstvý absolvent teologického a filosofického studia porovnávat řecké rukopisy biblických knih s hebrejskými. Cestu do Vídně pokládala jeho rodina za přirozenou součást slibně se rozvíjející kariéry. Otec, vážený lékař a profesor Carls-Akademie ve Stuttgartu, vedl chlapce odmalička k zájmu o teologii. Teologie byla považována za nejpřestížnější učení, k jehož zvládnutí vedla klikatá pouť přes zvládnutí dalších oborů. Náš student tak získal rozsáhlé jazykové znalosti zejména starých jazyků, psal různá filosofická a historicko-statistická pojednání, ale i práci o oběhu Měsíce okolo Země, přispíval do odborných časopisů. Na tübingenské univerzitě stihl také přednášet. Po obhajobě disertace z teologie vykonal příslušné zkoušky a ještě před vídeňskou cestou obdržel v rodné zemi konsistoriální oprávnění ke všem duchovním úřadům.⁸

O tom, jak došlo ve Vídni k setkání mladého učenice — Victora Heinricha Rieckeho — s Brňany, existuje několik, částečně protichůdných zpráv. Jisté je, že Riecke docházel na dánské a švédské vyslanectví, která představovala dvě z nemnoha protestantských útočišť v katolické Vídni. Byla i místem soukromých bohoslužeb ještě před vydáním Tolerančního patentu.⁹ Rieckeho návštěvy vyústily v pozvání na kazatelnu, bohoslužby v kapli vyslanectví vedl několikrát. Tato místa setkávání nezůstala utajena ani představitelům brněnských evangelíků. Brňané zde pátrali po kontaktech na vhodného kazatele pro své město. Původně předpokládali, že budou hledat především v Uhrách, tak jako jiné protestantské komunity z Moravy a Čech. Ptali se Rieckeho, zda nezná někoho, kdo by byl ochoten přijmout místo brněnského pastora. Nemohli počítat, že by učenec, od nějž jeho rodina očekávala dráhu kancléře některé univerzity, mohl sám o takové nabídce uvažovat. Odpověď byla nečekaná. Riecke se rozhodl, že přijme místo pastora v cizí zemi, o které věděl hlavně to, že v ní nemají evangelíci na různých ustláno. Nepohrdl komunitou, které vzhledem k malému počtu věřících nepředvídala okolní společnost žádnou budoucnost.¹⁰

1826, superintendentem roku 1830. V duchu osvěcenské vědy sestavil publikaci *Naturhistorische Tafeln des Thierreichs nebst systematischem Namensverzeichnis der darauf enthaltenen Gegenstände in Lateinischer, Deutscher, Französischer, Italienischer, Ungarischer, Polnischer und Englischer Sprache zu jedem Lehrbuche der Naturgeschichte brauchbar. Nach der Natur und den besten Hilfsmitteln entworfen und gezeichnet*. Wien 1825.

8 *Denkmahl*, s. 5–6.

9 Stov. Loesche, Georg: *Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich*. Wien–Leipzig 1930, s. 522.

10 Doleželová, Věra: *Ž historie evangelíků v Brně*. Setkávání. Brněnský evangelický měsíčník (dále jen SBEM) 10, 2008, č. 8, s. 20.

Můžeme předpokládat, že zapůsobilo setkání s brněnským podnikatelem a osvícencem Heinrichem Friedrichem Hopfem, který v Tübingenu vystudoval teologii, podobně jako Riecke, avšak dal přednost „komerčnějšímu“ povolání — byť později zároveň fungoval jako zkušební komisař nových evangelických duchovních pro Moravu a Čechy. S Rieckem jej spojovalo široké nadání, jakož i obdobné ambice (Hopf chtěl zušlechťovat svůj literární talent také jako básník, byl hrdý, když mu básně otiskl Wielandův *Deutscher Merkur*).¹¹ Hledání pastora šlo ruku v ruce se zápasem o ustavení samostatného brněnského církevního sboru. Ve městě a okolí sice žili evangelíci, byli však roztroušeni do několika skupin. Většinou šlo o mladé svobodné řemeslníky, zaměstnance a vojáky. Vědělo se pouze o jediné evangelické rodině. Hlava této rodiny, Johann Bartholomäus Seitter, ředitel, později majitel továrny na sukno, přišel do Brna deset let před vydáním Tolerančního patentu. Přivedl s sebou postupně řadu souvěrců, manufakturních specialistů. Zkušený Seitter proto vzal na sebe úlohu shromáždit věřící různého původu a sociálního postavení ve společné obci. Ani přes veškerou snahu však jejich počet nesplňoval požadavky Tolerančního patentu.

Evangelíci si byli jisti, že prosadit výjimku u císaře Josefa II. může jediný člověk — Johann Leopold von Köffiller, majitel první brněnské manufaktury na jemná sukna, povýšený za zásluhy o hospodářství do šlechtického stavu. Köffiller byl sice katolík, avšak s evangelíky jej spojovaly přátelské vazby a ekonomické zájmy. Proto ve vztahu k nim přijal roli ochránce. Již při císařově návštěvě Brna v září 1781 se přimlouval za vydání Tolerančního patentu, který o měsíc později skutečně vyšel. Třináctého dubna 1782 požádal Köffiller znovu, tentokrát o dovození vybudovat brněnskou evangelickou modlitebnu a povolání kazatele a učitele. Řádnou žádost odůvodňoval tím, že nekatoličtí vojáci a dělníci na Moravě, zvláště manufakturní zaměstnanci, se nemohou zúčastňovat nekatolických bohoslužeb. Musí za tím účelem konat daleké cesty, a tak mají značná vydání. Kdyby však byla možnost návštěvy bohoslužeb přímo v srdci Moravy, přistěhovalo by se sem více umělců i továrníků s rodinami a oživili by obchod větší výrobou zboží. Dále žádal o povolení sbírky v cizích zemích k uhrazení výdajů na stavbu modlitebny a její provoz. Připomínal reálnou naději, že na tyto účely dojdou příspěvky od zahraničních přátel, takže se neočekávají potíže s financováním.¹²

Při vyřizování zakladatelské žádosti postupoval brněnský krajský úřad běžným způsobem, stejně jako v případě jiných protestantských komunit. Dotázal se žadatele Köffillera, kde by měla uvažovaná modlitebna stát, ale především jej vyzval, aby doložil seznam přihlášených evangelíků, zda pro zřízení samostatného

11 Srov. Bräunlich, Kurt: *Württemberg in Brünn*. Dostupné z: [http://www.znaim.eu/10-Persoenlichkeiten/Wuerttemberger in Bruenn.pdf](http://www.znaim.eu/10-Persoenlichkeiten/Wuerttemberger%20in%20Bruenn.pdf), cit. 29. 10. 2014. Vzpomínková kniha z roku 1831 naopak přičítá hlavní zásluhu na získání Rieckeho pro Brno majiteli brněnské textilky Johannu Leopoldovi von Köffillerovi. *Denkmahl*, s. 6–7.

12 *Evangelíci*, s. 76–77.

církevního sboru dosahují počtu duší, jaký požadují toleranční předpisy (100 rodin nebo 500 duší). Továrník Köffiller i jeho ředitel Seitter odpověděli krajskému úřadu 13. května 1782, že předepsaného počtu nedosahují a ani se jej nepokoušejí zjištit, aby nebyli podezřelí z náboženské agitace nebo zapovězeného jednání. Je však prý důležité mít protestantskou modlitebnu ve středu Moravy třeba pro všechny evangelíky na Moravě. Köffiller se ve věci osobně angažoval ve Vídni a Josef II. prostřednictvím česko-rakouské dvorské kanceláře zřízení evangelické obce na základě výjimky z tolerančních předpisů povolil.¹³

Pro další osudy protestantské komunity byla rozhodující volba kazatele. Duchovní pastýř průměrných schopností by jako Brünner Tuchfabriken-Pastor obstarával jeden z „firemních benefitů“ Köffillerovy továrny, určený především pro původem zahraniční zaměstnance ve vyšších pozicích, nic víc.¹⁴ Od ostatní moravské společnosti by taková komunita zůstala oddělena hradbou úředních omezení, sociálních i jazykových bariér. Victor Heinrich Riecke ale nebyl průměrným kazatelem. Nepoutalo jej pomyšlení na neplnoprávné postavení nekatolíků doprovázené mnohými příkořimi při teprve postupně prosazované náboženské snášenlivosti. Neměl ani v úmyslu dát se svazovat uzavřeným prostředím brněnských manufaktur. Vyžádal si svolení od své domovské württemberské církevní konsistoře, že může přijmout povolání do Brna. Protože v Čechách a na Moravě dosud nebyla ustavena evangelická církevní správa, ještě v prosinci 1782 zamířil v souladu s předpisem Tolerančního patentu do hornouherské Modry, kde jej přešpurský (bratislavský) luteránský superintendent slavnostně ordinoval jako brněnského kazatele. O Vánocích 1782 vysluhoval v improvizovaném prostoru jedné z místností Köffillerovy fabriky první bohoslužby.¹⁵

Brzy nato továrník Köffiller s pomocí zahraničních darů zakoupil jako sklad vlny bývalou jízďárnu moravských stavů v blízkosti dominikánského kláštera. Věnoval ji protestantům jako důkaz osvícenské filantropie. Po úpravách, které stavbu přizpůsobily bohoslužebným účelům, byla modlitebna posvěcena o svatodušních svátcích roku 1783. Při té příležitosti vydal Riecke tiskem dvě řeči, vyjadřující vděčnou radost nového společenství, které může svobodně chválit Boha v duchu pravého křesťanství, jež ztotožňoval s osvícenským. „*Ne,*“ říká nový brněnský kazatel, „*žádný dar, který jsem dostal, žádný prostředek, který znám, ani žádná příležitost nesmí zůstat promarněna, aby byli lidé v tomto domě vyučováni, zdokonalováni, konejšeni a přiváděni stále*

13 Tamtéž.

14 Köffillerův přístup nezapřel místy demonstrativně velkorysého, zároveň pragmatického až bezcitného představitele dravého podnikání. Budoval rozptýlenou manufakturu, kde jen desetina zaměstnanců pracovala přímo ve výrobě. Ostatní vykonávali svoji práci doma, a šetřili tak provozní náklady. Ve snaze získat zaměstnance nešetřil sliby, které pak neplnil. K prvnímu střetu s dělníky, o němž se dochoval záznam, došlo již roku 1778, k velké stávce pak v roce 1786. *Evangelíci*, s. 76–77. Srov. například Šindelář, Bedřich: *Stávka dělníků v Köffillerově manufaktuře v Brně na jaře 1786*. Vlastivědný věstník moravský 13, 1958, s. 15–22.

15 *Denkmahl*, s. 7; Bräunlich, K.: *Württemberg*, nestr.

*blíže křesťanské dokonalosti.*¹⁶ Dům modlitby (název „kostel“ vyhradovaly toleranční předpisy pouze katolickým sakrálním stavbám) se vnitřním uspořádáním dělil na bohoslužebný sál a další místnosti, kde byl byt pastora, takže Riecke mohl dveřmi ze své pracovny vstoupit přímo na kazatelnu.¹⁷

Brněnská církevní obec je jako jedna z mála tolerančních sborů v českých zemích považována za patronátní. Historikové mají za to, že její provoz nefinancovali sami věřící, nýbrž církevní patron, v tomto případě manufakturista Köffiller.¹⁸ Skutečnost je ovšem složitější: Köffiller, ač jeho finanční podíl představoval významnou část, nebyl sám. Sbor měl hned po svém založení šest přispívajících členů, kterýžto počet se postupně zvětšoval. Představeným církve se stal Johann Bartholomäus Seitter. Na základě nového josefinského církevního zřízení k němu byli roku 1786 zvoleni další tři starší, mezi nimi i Heinrich Friedrich Hopf. Církevní sbor, jehož jádro tvořili na Moravě zdomácnělí cizinci, v moravském prostředí pozoruhodně rychle zapustil kořeny.

Nabízející se představu o všeobecném bohatství fabrikantské komunity, odlišujícím ji od ostatních církevních obcí, je třeba poněkud korigovat. Blahobytný obraz ostatně musel vyvracet již na konci 18. století sám kazatel Riecke. Vysvětloval, že evangelická obec je jedinečná nejen majetkem nejbohatších členů, nýbrž především specifickou strukturou chudoby, plynoucí z postavení Brna jako průmyslového centra. Brněnský sbor sestával většinou z dělníků, řemeslnických tovaryšů a prostých vojáků. Naprostá většina těchto členů nemohla provoz sboru žádným způsobem financovat, byli naopak spíše příjemci pomoci. Jak pastor zdůrazňoval, k církevní práci přirozeně náležela péče o chudé a sirotky. O to větší odpovědnost nesli bohatší členové sboru. I v jejich případě však bývaly příspěvky nepravidelné a rozdíl oproti původně přislíbeným částkám činil dohromady stovky zlatých. Riecke si stěžoval, že vzhledem k všeobecnému šlendriánu musí na svou profesi doplácet. Charakteristický pro jeho obětavost, ale zároveň nespokojenost s poměry, byl popis způsobu návštěv nemocných ve špitálech či v domácím ošetřování. Místo aby se mohl dát odvézt v kočáru, což by považoval za adekvátní své společenské roli, musel chodit celé hodiny pěšky, třeba i několik mil do vesnic, kde žili věřící náležející k brněnskému sboru.¹⁹

16 Cit. dle *Denkmahl*, s. 9.

17 Bräunlich, K.: *Württemberg*, nestr. Srov. Nešpor, Zdeněk R.: *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha 2009, s. 78–80. Brněnská toleranční modlitebna byla na parcele dnešního domu v Husově ulici č. 10. Je pravděpodobné, že se zachovala jedna z obvodových zdí, v níž jsou naznačena okna. Bylo by žádoucí sem při vhodné příležitosti umístit pamětní desku. K hledání dochovaných pozůstatků brněnské modlitebny srov. reportáž České televize, *Křesťanský magazín*, 1. 2. 2015. On-line. Dostupné z <http://www.ceskatelevize.cz/porady/1098528273-krestansky-magazin/315298380040002/video/378086>, cit. 26. 5. 2015.

18 Melmuková, E.: *Patent*, s. 146.

19 List Victora Heinricha Rieckeho krajskému úřadu v Brně, 4. červenec 1796. Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), fond B 14 Moravské místodržitelství (1628) 1786–1918, sign. 96, kart. 4306, 1795–1797, f. 495–503.

Městskou protestantskou komunitu v Brně doplňovali na sklonku 18. století mimo předních specialistů Köffillerovy manufaktury například zpěvák a herec brněnského divadla jménem Grave, původem z Drážďan, který zkomponoval kantátu k posvěcení brněnské modlitebny; umělec a malíř Mayer, původem z Darmstadtu; August Schmid, komorník hraběte Blümegena, původem z Durynska či baron von Zastrow z Pruska, bývalý vojenský kadet. Vojáci, kteří se v Brně zdržovali vzhledem k charakteru své činnosti pouze přechodně, tvořili významnou část návštěvníků bohoslužeb. Členové brněnské evangelické církve však nebydli pouze v Brně samém, nýbrž i v širokém okolí. Nejvzdálenějším členem byl patrně Jan Bonitas, perníkář z Bystrého v chrudimském kraji v Čechách, který vstoupil do evangelické církve roku 1784, a chrudimský krajský úřad jej poněkud překvapivě přiřadil k brněnskému sboru. Bonitas Brno přijal a svému sboru pravidelně daroval voskové svíce na oltář. Jiným členem byl Pavel Bejřovský, měšťan a kožešník ve Velké Bíteši, který se jako evangelík přihlásil již při tolerančních přihláškách roku 1782. Namísto některého z venkovských sborů zvolil prestižnější luteránský sbor v Brně, kde nacházel řadu kontaktů pro svoje řemeslo. Ve Velké Bíteši bydlela i další členka sboru, měšťanka Alžběta Straková. Ve Velkém Meziříčí žil člen brněnské církve Josef Studený, v Blansku pak jiný ze zapsaných evangelíků, horní rada Göring. I mezi mimobrněnskými členy byli textilní manufakturiisté, například obchodník a fabrikant Gerhardi z Letovic. Na druhé straně společenského spektra vstoupila do této církve řada venkovanů z okolí Brna, například osmnáct obyvatel obce Jestřábí u Velké Bíteše.²⁰

Správa fakticky dvojjazyčného sboru vyžadovala po kazateli osvojení si českého jazyka, alespoň do jisté míry, pokud nechtěl povýšeně ignorovat potřeby části věřících. Čeština byla německému rodáku Rieckemu pochopitelně neznámá. Brzy po příchodu na Moravu se rozhodl tento nedostatek napravit a ke svým bohatým jazykovým znalostem připojit další. Nahlédnutím do jeho úsilí je vzácně dochovaný koncept dopisu z jara 1783, kdy se výrazně zhoršily podmínky pro svobodné vyznávání tolerovaných náboženství. Změnu vyvolaly obavy úřadů vedených obrazem údajné protestantské expanze, postupně zachvacující celá území. Další a další lidé se vyčleňovali ze svých dosavadních komunit, z čehož měla vzejít hrozba rozvratu celé společnosti. Nová nařízení, ukončující „rok milosti“ 1782, postavila brněnského kazatele do nezáviděníhodné situace. Osvícenec, jehož na Moravu přivábilo vyhlášení svobody svědomí, měl nyní asistovat při jejím omezování. Nově musel každý nový odvážlivec, který chtěl být protestantem, podstoupit šestinedělní cvičení u katolického faráře. Rieckemu nezbývalo, než věřící seznámit s nutností prokázat se dokladem o členství v církvi. Pokud by pastor posloužil evangelíku, který ještě nebyl úředně zapsán, hrozil mu postih, v krajním případě i vypovězení ze země.

---

20 Trautenberger, G. G.: *Aus der evangelischen Kirchen-Gemeinde. T. I.*, s. 177–182.

„Milí přáteli moji!

Jakož ste mne před ankolika neděli skrze posle schválního prositi dali, abychom vám u nás svatě tělo a krev Pána Ježíše podal, tak jsem vám to tehdy rád přislíbil. Poněvadž ale od toho času všem evangelickým pastorům skrze královské patenty přísně zapovězeno jest, aby žádného k svatě Večeři nepřipustili, který by se psaným atestacím od vrchnosti své nevysvědčil, že se již předešlýho roku k víře evangelické přiznal a k naší obci připsati dal. Proším tehdy vás: Přineste s sebou strany toho jisté a dokonalé atestací od vrchností vašich, však ale aby vaše jména zřetelně v jmenovaných atestacích napsané byly.

Ž té příčiny vás tehdy na den žvěstování Panny Marie očekávati nebudu, nýbrž až na Květnou neděli, to jest 13. dubna roku tohoto. Spolu vás taky prosím, abyste se do toho času k té svatej Večeři dobře a pokorně přichystali. Bůh požehnej vaše dobré a blahoslavené předsevzetí! S tím vás do jeho [...] milosrdenství odporoučím a tak vám přeju, abyste se dobře měli, přátelé a příbuzní mí.

V Brně dne 18. března [1783]

Rieke.

Evangelický lutheránský pastor brněnský.²¹

Výsledkem činnosti prvního pastora byla pozoruhodně širokospektrální komunita: „významní“ a „bezvýznamní“, měšťané, maloměšťané a venkované, bohatí a chudí evangelíci augsburského i helvetského vyznání, německého i českého jazyka. Dělicí linie neexistovala. Neplatilo zcela: „bohaté Brno — chudý venkov“ či „bohatí Němci — chudí Češi“. Jsou doloženy případy několika německých přistěhovalců, které sbor pro jejich chudobu podporoval ze společných prostředků.²² Riecke dělení na bohaté a chudé pro křesťanské společenství odmítal. Chudí členové sboru se například někdy ostýchali jít při vysluhování svátosti Večeře Páně mezi bohaté. Pro pastora však platilo, že u Ježíšova stolu neexistuje žádná přednost. Riecke dosáhl ve spolupráci se členy své církve téměř nemožné — učinil z Brna, města bez reformační kontinuity, skutečné centrum moravského protestantismu. Když se roku 1789 stal seniorem moravských luteránských sborů, povýšil Brno i na sídlo církevní správy. Poté, co z počátečních několika jednotlivců a jedné rodiny dosáhl v roce 1792 počet členů brněnského sboru 570 osob v šedesáti rodinách, výjimka z tolerančních předpisů již nebyla zapotřebí.²³

Victor Heinrich Riecke ustavil evangelické Brno jako místo setkávání. Město tvořilo geograficky logický střed mezi významnými evangelickými regiony Vysočiny, jihu Moravy a Valašska. Prostory spojené s protestantskou komunitou se pro evangelíky z „venkova“ rychle staly útočištěm, evangeličtí Brňané pak prostředníky, například při předávání zásilek, dopisů, ale i peněz. Brno nebylo místem setkávání jen pro svoji zeměpisnou polohu. Osobnost pastora Rieckeho otevírala evangelíkům

21 AMB, fond S 26, inv. č. 65, Různá akta z let 1784–1798. Srov. Bolom-Kotari, S.: *Nově objevený dopis prvního brněnského tolerančního kazatele*, SBEM 17, 2015, č. 4, s. 84–85.

22 Trautenbergger, G. G.: *Aus der evangelischen Kirchen-Gemeinde. T. I.*, s. 177–182.

23 *Evangelici*, s. 77.

dveře do vyšší společnosti, brněnští evangelíci z řad nové podnikatelské vrstvy byli silnými partnery pro sňatky, „svatá kmotrovství“ při křtu dětí, společenské kontakty a finanční transakce. Pokud jedna ze základních myšlenek předchozích řádků zní, že je zapotřebí vrátit „německé“ a „luteránské“ Brno na mapu „české“ a „neluteránské“ Moravy, existuje pro to více důvodů než jen jeho zrození „pod šťastnou hvězdou“ prvního tolerančního kazatele.

1783: SIGILLUM ECCLESIAE MINERVAE ARBELAE

Když evangelický farář a spisovatel *Broučků* Jan Karafiát vzpomínal na rodinné dědictví, které zůstalo v jeho archivu, zmínil také *Instrukční rituál pro přijímání nového bratra do lóže* a dvě „zednářské“ pečeti. Rituál pochází podle zmínky v textu z brněnské zednářské lóže *Zu wahren vereinigten Freunden* (U pravých sjednocených přátel), která byla přímo spojena s tajnou společností iluminátů a navázala na její úsilí. Popis jedné ze dvou rodinných, údajně zednářských pečeti naznačuje Karafiátovu záměnu pojmů „zednářský“ a „iluminátský“: Pečeti dominuje otevřená kniha, na které sedí sova. Na stránkách knihy jsou čtyři písmena S E M A, jejichž význam Jan Karafiát neznal. Ze zmínek v korespondenci představitelů evangelických tolerančních církví z konce 18. století lze doložit, že jde o *Sigillum Ecclesiae Minervae Arbelae* — pečeť církve, respektive akademie iluminátů-minervalů města Arbela. Jméno starověkého města by podle identifikace pečeti mohlo být dosud neznámým krycím iluminátským jménem Brna.²⁴ Karafiátova „zednářská“ pečeť je tak s velkou pravděpodobností pečeti brněnských iluminátů, svěcenou do rukou protestantů. Jde o pečeť jedné z „akademií minervalů“, které ilumináti zřizovali ve střední Evropě. Nápadně se podobá původní pečeti bavorských iluminátů zakladatele Adama Weishaupta z roku 1776.²⁵

Na rozdíl od zednářů, jejichž činnost se obracela především dovnitř lóží, považovali ilumináti za svou povinnost obracet se svými morálními principy na veřejnost. Usilovali o vliv na státní záležitosti, aby tak mohli uvádět v život vlastní společenské a hospodářské představy. Ideálem iluminátů měla být celosvětová republika svobodných a sobě rovných občanů. V habsburské monarchii usilovali o přízeň šlechty, získávali řadu přívrženců i mezi vzdělanci a úředníky, což jim umožňovalo rozvíjet nezávislou činnost. Členové přijímali po zasvěcení tajná jména převzatá většinou z latiny, jména však neměla mít křesťanský původ (zakladatel Weishaupt přijal jméno Spartacus po vůdci starověké vzpoury otroků). Činnost lóží byla zcela záměrně

24 Jak uvádí Jiří Kroupa: „*Není ovšem dodnes dochováno tajné jméno města [Brna] (např. Vídeň byla nazývána Roma, Innsbruck Samos).*“ Kroupa, J.: *Alchymie*, s. 111.

25 Karafiát, Jan: *Paměti spisovatele Broučků. Část první, Doba Imramovská*. Praha 1919, s. 55–93; Bolom-Kotari, S.: *Michael Blažek. Superintendent moravský a protestantská společnost pozdního osvícenství*. Rukopis disertační práce obhájené na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2013, s. 130.

opředena mystifikacemi a ani samotné členství nezaručovalo, že se iluminát dostane k plné pravdě o skutečných cílech tajného svazu. Ilumináti zavedli tajná jména i pro jednotlivá místa, na něž se vztahovalo jejich působení, ba dokonce tajný kalendář. Tato strategie měla činnost řádu oddělit od okolního světa.²⁶

Brněnská shromáždění asi čtyřiceti členů tajného svazu probíhala od druhé poloviny roku 1783 do roku 1785. Zakladatelem se stal Hiacint Arnold (s tajným jménem Moses), katolický kněz a kanovník, který přišel přímo z bavorského centra iluminátského úsilí se smělým plánem učinit hlavní město Moravy jedním z center světového iluminátsství. Již do prvního shromáždění hodnostního stupně minerválů byl přijat pastor Victor Heinrich Riecke (Terrentius Varro). Mezi významnými členy se uvádějí superintendent moravských reformovaných protestantů Michael Blažek (Cajus Servilius) a Antonio hrabě Belcredi (se dvěma tajnými jmény Minutius Rufus a Lactantus de Providentia), kteří založili společně s rodinou Karafiátů v Jimramově legendární osvícenský salon. Po rozchodu brněnského iluminátského společenství přešla roku 1785 část členů — včetně Rieckeho — jako bratři do zednářské lóže *Zu wahren vereinigten Freunden*.²⁷

Zásadním pramenem pro poznání světa evangelíků propojených s tajnými společnostmi je dochované torzo korespondence superintendenta Michaela Blažka s Victorem Heinrichem Rieckem.²⁸ Z dopisů můžeme sledovat vývoj vzájemného vztahu dvou nejvýznamnějších osobností moravské protestantské společnosti pozdního osvícenství v období více než dvou desítek let (1783–1806). První „iluminátský“ dopis je datován v Nosislavi 10. května 1784: Rieckemu (Terrentio Varroni) píše nejuprímnější přítel a bratr Paulus Aemilius. Je zřejmé, že Michael Blažek měl podobně jako Antonio Belcredi dvě tajná jména, možná související s jednotlivými stupni zasvěcení. Jeho jméno Paulus Aemilius je dochováno jen v tomto listu a není odjinud známo.²⁹ Následující listy, které máme k dispozici, již podepsal jako Cajus Servilius či jen Servilius. Blažek se zabývá děním v lóži, v církvi, hovoří o knihách, cestách a vzájemných návštěvách, zmiňuje další osobnosti, spjaté se společenskou sítí tajných společností, jako byl například hrabě Mitrovský, zřejmě má na mysli Jana Nepomuka Mitrovského. V jednom z dopisů padá zmínka také o „*Hauptstadt Arbela*“. Poslední dopis podepsaný Blažkovým tajným jménem je z 1. dubna 1785. Dne 26. dubna téhož roku ještě v listu z Jimramova naposledy zmínil iluminátské jméno bratra M. R., to je hraběte Belcrediho. List začíná citáty

26 Mejdrická, Květa: *Listy ze stromu svobody*. Praha 1989, s. 77–78; Kroupa, J.: *Alchymie*, s. 109–118.

27 Kroupa, J.: *Alchymie*, s. 109–118.

28 Jde o dopisy superintendenta Blažka, Rieckeho odpovědi se nedochovaly. Až na jednu výjimku přípisu přímo na Blažkův list jeho reakce neznáme. Dnes je dochovaná část korespondence uložena mezi pomocným přípravným studijním materiálem v archivním fondu pozůstalosti teologa a církevního historika Gustava Adolfa Skalského (1857–1926) v Ústředním archivu Českobratrské církve evangelické v Praze (dále jen ÚA ČCE), kart. 2, Korespondence Blažek — Riecke z let 1783–1806.

29 ÚA ČCE, fond Pozůstalost Gustava Adolfa Skalského, kart. 2, Korespondence Blažek — Riecke z let 1783–1806, f. 3.

klasiků symbolizujícími nářek nad zkázou díla světla: „*Tempora mutantur et nos mutamur in illis. O! _ _ _ _ _ cui Lumen adem[p]tum est!*“ Ó jak strašné, beztvaré a ohromné je monstrum, jemuž bylo odňato světlo! Slova o monsturu opatrný Blažek raději vynechal, byl si jist, že Riecke si je jako znalec Vergilia domyslí.³⁰

Co stálo za pádem lóže? Dobové prameny uvádějí vnitřní spory spojené s reakcí na tajnou zprávu z Vídně o nepřízni císaře Josefa II. vůči iluminátům. Je otázkou, zda spíše než o konec nešlo o transformaci, neboť další činnost tajných společností v Brně ve druhé polovině 80. let 18. století je vlivem řádu hluboce poznamenána. Že s předčasně ukončenou činností iluminátského řádu snad souviselo prozrazení jeho radikálních úvah, svědčí prosba Hiacinta Arnolda adresovaná Victoru Heinrichu Rieckemu, aby v březnu 1785, kdy pořádali archiv brněnské lóže svobodných zednářů, zajistil zničení všeho, co bylo proti státu a náboženství.³¹

Nepočtení osvícensky orientovaní evangelíci se k tajným společnostem hlásili často v návaznosti na společné kořeny osvícenství a reformace. Osvícenskou, ba i „zednářskou“ symboliku najdeme rovněž na dobových oficiálních církevních pečetích některých protestantských sborů. Idejemi osvícenství se inspirovala také podoba pečeti luteránského sboru v Brně. Je komponována jako připomínka vydání Tolerančního patentu. Pečetnímu poli dominuje chrámek antického, tedy vlastně pohanského tvaru završený — „christianizovaný“ — křížem. Pod chrámovým podstavcem se nachází datum vydání patentu — „13. Oct. 1781“. Součástí pečetního obrazu je nápis na stuze, umístěný do půlkruhu v horní části pečetního pole: *G[E] WISSENS FREIHEIT*. Nápis nabízí dvojí interpretaci. Bezpochyby oslavuje svobodu svědomí, na kterou odkazuje přímo znění Tolerančního patentu. Šlo o revoluční změnu v přístupu státu k jedinci oproti předchozímu „baroknímu“ stavu. Zároveň můžeme uvažovat o obecně osvícenském záměru tvůrce pečeti zdůrazňujícím požadavek svobody vědění a právo vědět. Pečetní typář dal podle ztvárnění zhotovit Victor Heinrich Riecke v průběhu první poloviny 80. let 18. století. Užíval se po několik následujících desetiletí až do poloviny 19. století. Pečeť vzhledem ke svému tvůrci a k jeho osvícenským aktivitám potvrzuje tezi o vybraných evangelických komunitách personálně, organizačně a ideově přecházejících do učených či tajných společností.³² Chtěli tvůrci církevních pečetí jen zapůsobit zvláštní symbolikou na bohaté zahraniční podporovatele z kruhů tajných společností, nebo usilovali o hlubokou proměnu církví podle vzoru lóží? Otázka zůstává otevřena.

Pokud je Riecke označován jako nejdůležitější osobnost brněnského osvícenského života, nejde o nadsázku. Brzy po svém příchodu vybudoval pro děti protes-

30 Tamtéž, kart. 2, Korespondence Blažek — Riecke z let 1783–1806, f. 13, 15.

31 Kroupa, J.: *Alchymie*, s. 114, 118.

32 Nejmladší známý otisk představované pečeti pochází z 10. května 1843. AMB, fond S 26, inv. č. 208, Účetní doklady z první poloviny 19. století. Jiný otisk je připojen například pod listem starších brněnského sboru z 21. dubna 1824. Archiv der Evangelischen Kirche in Österreich, Wien, Abt. Neuere allgemeine Reihe, fasz. 736, Gymnasium Teschen, 1820–1844.

tantů vzdělávací institut, přičemž se řídil metodami saského ilumináta Christiana Gotthilfa Salzmana. Přes osm let zde sám vyučoval v praktických i teoretických předmětech, jež byly přípravou k vyššímu školství nebo podnikatelství. Svého času poskytoval týdně třicet až čtyřicet hodin lekcí a péče o školní mládež spotřebovala většinu jeho času. Vzrůst jeho díla v evangelické škole jej naplňoval hrdostí. „Škola je díky mně vybavena nezanedbatelnými učebními pomůckami — knihami, mapami, rytinami, notami, materiály, minerály, rostlinami, nástroji a přístroji [...]“³³ Rieckeho metody našly brzy širší ohlas a pastor našel příznivce v Ignáci Mehofferovi, organizátorovi josefínského školství na Moravě. Mehoffer byl tehdy hlavou lóže *Zu wahren vereinigten Freunden*. Lóže tajných společností působily nejradikálněji ve smyslu osvícenství poté, co se do jejich čela postavili sami protestanté: majitel manufaktury Heinrich Friedrich Hopf a pastor Victor Heinrich Riecke. Za většinou smělých projektů v lóži svobodných zednářů stál právě Riecke.³⁴ Jako vůdčí osobnost lóže je považován za jednoho z nejbližších spolupracovníků „moravského girondisty“ Jana Nepomuka hraběte Mitrovského, korespondoval také s Ignácem Bornem a s čáslavským „jakobínským spisovatelem“ Janem Ferdinandem Opizem, dostalo se mu uznání od Josefa Dobrovského.³⁵

Významnou roli sehrál brněnský kazatel při založení filantropického institutu hraběnky Marie Walburgy Truchsess-Zeil (rozené Harrachové) v Kuníně na severní Moravě. Za myšlenkou založit moderní výchovný ústav stál zřejmě hraběnčin rádce, katolický kněz, iluminát a člen brněnských lóží Bernard Seybold. Ten zřejmě určil i Rieckeho, aby se postaral o rozdělení učební látky podle svých metod. V Kuníně vznikla nejlepší pedagogická knihovna tohoto období na Moravě. Institut, který sloužil dětem bez rozdílu konfesí, vydal své ovoce protestantské společnosti. Zákłady pozdějších znalostí zde získal i syn luteránského učitele z Hodslavic — František Palacký. Výčet Rieckeho osvícenských aktivit může sáhodlouze pokračovat: vydávání knih, časopisů, výchova úředníků, zavádění zdravotní prevence, ale i přímá záchrana života. Šlo o šest vojáků, kteří byli v době napoleonských válek roku 1800 obviněni ze vzpoury a odsouzeni k trestu smrti. Riecke obětavě užil všech svých známostí u císařského dvora a skrze Leopolda hraběte Berchtolda — svého bývalého spolubratra z lóží tajných společností — dosáhl zmírnění trestu.³⁶

Areál toleranční modlitebny na úpatí Špilberku se stal centrem kulturního života, místem setkávání nejvýznamnějších osobností Brna. Mezi sebou se znali skrze

33 MZA, fond B 14, sig. 96, kart. 4306, 1795–1797, f. 499v.

34 Kroupa, J.: *Alchymie*, s. 112–120; *Evangelíci*, s. 77.

35 Melville, Ralph: *Der evangelische Gustav-Adolf-Verein und die böhmischen Protestanten im Vormärz*. In: Westmitteleuropa–Ostmitteleuropa. Vergleiche und Beziehungen. Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag. Edd. Winfried Eberhard, Hans Lemberg, Heinz-Dieter Heimann, Robert Luft. München 1992, s. 211.

36 Tamtéž; srov. Doleželová, V.: *Ž historie evangelíků*, SBEM 10, 2008, č. 9, s. 18; Táž: *Záchrana života šesti Hanáků*, SBEM 13, 2011, č. 3, s. 60–62; *Die begnadigten Hannaken (Eine Anekdote aus der österreichischen Geschichte vom Jahre 1800)*. Neuigkeiten, roč. 14, 1864, č. 159, 12. 6. 1864; č. 161, 14. 6. 1864; č. 163, 16. 6. 1864; č. 165, 18. 6. 1864; č. 167, 20. 6. 1864; passim.

společenskou síť spojenou se svobodnými zednáři či radikálnějšími ilumináty. Samozřejmostí byla v Rieckeho „salonu“ nejnovější odborná periodika z různých vědních oborů, čtená a společně nahlížena z různých úhlů v osvícenských debatách. Sama čtenářská společnost by ovšem byla pro člověka Rieckeho formátu málo. Když se přesvědčil o naprosté nedostatečnosti dobové chudinské péče v Brně, určil za cíl svého literárního podniku pomoc potřebným, jmenovitě zmírnění jejich strádání v období zimy. Návrh našel mezi salonními přáteli ohlas. Začali vydávat list s výmluvným názvem *Brünner Wochenschrift zum Besten der Armen*. Obsah týdeníku komponovali tak, aby upoutal čtenáře ze středních a vyšších vrstev: články k povznesení hospodářství, kultura, zdravotnická osvěta, filantropické úvahy o nezbytnosti pomáhat. Veškerý výtěžek z jeho prodeje byl určen k charitativním účelům. Dalším prostředkem k získávání financí pro chudé mělo být vydávání knih, a to jak v němčině, tak v češtině.³⁷

Původně literární spolek v této souvislosti nerezignoval ani na další zásadní cíle — se zmírněním hmotného strádání mělo přijít osvícení lidu a pravá zbožnost tak, jak Riecke deklaroval v prvním čísle „chudinského“ listu, které vyšlo 2. ledna 1786. Napsal: „*Místo předmluvy: o nuzných, hladových a mrznoucích... Musí člověk být opravdu bohatý, aby dokázal pomoci ulehčit chudým současné mrazy? Kdo jiný, než ten, do jehož rukou vložil Bůh peníze, by od Něj měl přijmout také schopnost a sílu konat dobro?*“ Mezi chudé podporované tímto spolkem patřila například vdova po úředníkovi; umělec, který ztratil výdělek; nemajetný varhaník, kterému zprostředkoval pomoc katolický farní úřad; pilný školák a jiní. Pomoc dostávali formou zásobování dřevem, chlebem, šatstvem, ale i v hotových penězích. Victor Heinrich Riecke brzy zjistil, že podobných charitativních podniků je zapotřebí mnohem více. S vědomím děsivého hmotného strádání manufakturních dělníků a jejich rodin na tehdejších brněnských předměstích se jako jeden z prvních snažil založit podpůrný spolek pro dělníky. Úspěchu tohoto plánu bránila neochota některých šlechticů, kteří tvrdili, že by se o dělníky měli starat ze svého zisku sami majitelé manufaktur. Pastorovu soustavnou činnost na sociálním poli brzy narušila celá řada dalších povinností.³⁸

Roku 1787 Riecke odjel na několik měsíců do Uher, aby tam sbíral peníze pro toleranční sbory. Na základě císařského povolení se vydal na cestu po blahobytnějších, zejména německojazyčných evangelických komunitách, roztroušených především v severní části země. S úsilím sobě vlastním zde získal dohromady 5 700 zlatých konvenční měny, které na základě plné moci uložil do státních dluhopisů na několikaprocentní úrok. Na potřeby jednotlivých moravských sborů měly být vypláceny pouze úroky, zatímco původní částka byla určena jako základní kapitál církve. Brněnský kazatel obětavě přispěl k zajištění finanční nezávislosti evangelických komunit, které nemohly počítat s žádnou podporou od státu. Úspěch jej vynesl do úřadu seniora moravských luteránů.³⁹

37 Trautenberger, G. G.: *Aus der evangelischen Kirchen-Gemeinde. T. II*, s. 354.

38 Tamtéž, s. 348–356; Kroupa, J.: *Alchymie*, s. 120.

39 *Denkmahl*, s. 9.

Finanční sbírky v zahraničí na svůj provoz podnikaly společně či v těsné součinnosti obě evangelická společenství, luteránské i kalvínské konfese. Příkladná je spolupráce Victora Heinricha Rieckeho a Michaela Blažka. Během těžkých okamžiků, kterými procházely toleranční církve, si byli nenahraditelnou oporou. V jejich korespondenci byly běžné situace, kdy Riecke žádal přítele Blažka o vyhledání, případně zaslání nějakého předpisu, když potřeboval doložit, že je pastor oprávněn nakládat s církevním jměním. Blažek naopak jindy chtěl, aby se Riecke poohlédl po nějakém slušném advokátovi, který zná církevní problematiku a hovoří česky.⁴⁰ Spolupráci Blažka a Rieckeho nelze oddělit od „spolubratrství“ v tajných společnostech. I když se podle úředních předpisů povolání duchovního s činností v lóžích neslučovalo, Riecke i Blažek používali napojení na společenskou síť kolem lóží, přesahující hranice zemí, při zajišťování konexí, vlivových strategií a nepochybně i při získávání finančních prostředků pro protestantské církve ze zahraničí.⁴¹

Symbolem fungující spolupráce byl takzvaný „Blažkův fond“, jehož základ tvořil výnos sbírek na moravskou kalvínskou církev v Uhrách, který činil 2 400 zlatých. Dvě třetiny z peněz uložil superintendent Blažek dne 6. března 1789 u svých známých z okruhu luterského sboru v Brně, brněnských továrníků Hopfa a Bräunli-cha, na šestiprocentní úrok. Brněnští fabrikanti nebyli žádnou bankou, peníze použili na své investice a garantovali kalvínským přátelům férový výnos. Je důkazem prozíravosti superintendenta, že tento kapitál uložil do průmyslového podnikání, které v konzervativních církevních kruzích budilo dosud nedůvěru. Tato obchodní transakce zabezpečila po první dobu finanční základnu kalvínské církve na Moravě a v letech 1789 až 1803 jí vynesla jenom na úrocích 1 358 zlatých, což bylo zhruba pět slušných nebo deset skrovných ročních kazatelských platů.⁴² Z úsilí superintendenta Blažka je patrná snaha opřít církev při nedostatku domácích podporovatelů z řad šlechty o „alternativní“, nové elity — o průmyslníky, o buržoazii.⁴³

Postupem času, snad také v souvislosti s událostmi Francouzské revoluce, jak superintendent Michael Blažek, tak senior Victor Heinrich Riecke v radikálních názorech na přeměnu společnosti zřejmě ochladli. Riecke obdivoval císaře Josefa II. a po jeho smrti za něj vykonal ve svém sboru smuteční bohoslužby, což z pastorů udělali jen nemnozí. Osvícenský absolutismus pokládal za nejrozumnější

40 Srov. ÚA ČCE, Pozůstalost Gustava Adolfa Skalského, kart. 2, Korespondence Blažek — Riecke z let 1783–1806.

41 Bolom-Kotari, S.: *Michael Blažek*, s. 131–132.

42 Oficiální roční plat pastora měl být dle josefínských předpisů 300 zlatých, v praxi však úřady do konkrétních smluvních ujednání mezi kazateli a církevními obcemi nevstupovaly (mimo jiné proto, že v žádném případě nechtěly případný rozdíl v platu dotovat; mnohé sbory totiž nebyly schopny úředně navržený plat financovat, smlouvy tak leckdy zněly na 200, ba i 100 zlatých; bohatší sbory naopak osvědčovaly svůj sociální status smlouvou na částku vyšší). Srov. Bolom, Sixtus: *Tomáš Juren. Toleranční doba na Vysočině a hudba srdce*. Tišnov 2008, s. 103–104.

43 Pražák, Richard: *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*. Praha 1962, s. 110–111. Výňatky z účtů „Blažkova fondu“ uveřejňuje autor v rámci edice dokumentů na s. 216–217.

způsob, jak přivést lidstvo ke štěstí — třeba i proti jeho vůli. Nebyl demokratem v tom smyslu, že by viděl naději v rovnoprávném uplatňování vůle všech lidí bez rozdílu — jen ti nejlepší měli vládnout. Uvádí se o něm, že na konci života změnil některé své názory, například na pietismus. Bývalý „brněnský jakobín“ podezřívavý téměř z ateismu, rozhodný odpůrce každého mysticismu i přemíry citů, který z bohoslužeb odstranil kříž (svátost Večeře Páně vysluhoval jen zřídka a šetřil dokonce modlitbou Otče náš), poznal, že vláda rozumu nemůže zaručit lidské štěstí. Nadšenému propagátorovi očkování, obdivovateli strojů, které nepotřebují lidskou práci, a veškerého technického pokroku ukázaly události ve světě, jakož i reakce na osvícenství, že technický pokrok nejde ruku v ruce s pokrokem mravním. Až do smrti však usiloval o štěstí svých bližních podle osvícenství v nejlepším smyslu slova. Nepřestal pomáhat nejpotřebnějším, opovrhovaným z nejnižších vrstev společnosti.⁴⁴

1803: KONEC JEDNÉ EPOCHY?

„Ža všechno to nespočítatelné dobré, co mi vaše dvacetileté přátelství prokázalo, bude moje srdce s vděčností ustavičně tlouci. Přestože se vzdám, můj vztah k vám bude vždy takový, jaký býval dosud! I nadále zůstávám myšlenkami uprostřed vás, milovaní! Mít radost, že se vám všem dobře daří, z výsledků vašeho dobrého podnikání, z úspěchů vašich rodin — mé nejvřelejší přání. Kéž se vaše velkomyslnost, vaše všeobecně prospěšná horlivost pro naši církev a vzdělávací institut [Schulanstalt] nikdy nevyčerpá a přejde i na vaše nástupce. Přál bych si, aby se tento krásný základ rok od roku rozšiřoval, upevňoval a přibližoval nejvyššímu cíli lidské dokonalosti, aby napomáhal všemu dobrému, zušlechtnění, morálce a laskavosti, zejména ale zachování i vyvýšení věčné svornosti, přátelství a společného ducha mezi vámi. Až vydechnu naposledy, ať se toto přání stane mým odkazem a každá zpráva, že dochází k naplnění, mne oblaží!“⁴⁵

Dne 12. července 1802 zaznělo ve zdech toleranční modlitebny neslýchané oznámení. Kazatel sdělil shromážděným členům evangelické obce, že odchází z Brna. Církvě ještě ponechal půl roku, aby mohla zvolit jeho nástupce. Brno definitivně opustil v březnu 1803. Doprovázela jej manželka Sophie Eleonora, kterou poznal na uherských cestách (měli svatbu v její rodné Levoči 5. září 1789), s pěti dětmi. Loučení se stalo událostí brněnské společnosti. Před poslední bohoslužbou promluvili jeho nejbližší spolupracovníci. Heinrich Friedrich Hopf o církvi a školství, ředitel evangelického školního institutu Christian Karl André měl řeč o výchově a vzdělání. Riecke se rozloučil také s některými představiteli moravské aristokracie. Svoji náklonnost mu vyjádřil i katolický kněz Tomáš Fryčaj, jeden z prvních moravských národních buditelů. Miloval a vážil si jej jako křesťanského světoobčana („als einen

44 Srov. Doleželová, V.: *Ž historie evangeliků v Brně*. SBEM 10, 2008, č. 9, s. 18.

45 Cit. dle *Denkmahl*, s. 11.

christlichen Cosmopoliten“), jak mu napsal 11. dubna 1803. Křesťanské světoobčanství prvního brněnského pastora ve složité a všelijak potrhané síti vztahů mezi jednotlivými církvemi neuvázlo, dovedlo z ní vystoupit a postavit se například za práva židů.⁴⁶ Přátelům, které v Brně Riecke zanechal, zůstaly vzpomínky, zhmotněné do kamenného svědectví v podobě pomníku uvnitř toleranční modlitebny. Pomník se jeví jako znamení konce moravského pozdního osvícenství.⁴⁷

Jestliže Victor Heinrich Riecke miloval Moravu jako druhou vlast, proč odešel z Brna? Oficiálním důvodem jeho rozhodnutí bylo povolání zpět do rodného Württemberska. Pověst o brzkém rozloučení pastora s Moravou se rozšířila mezi brněnskými protestanty již v roce 1800. Zneklidněné staršovstvo evangelické obce vyvinulo značnou aktivitu, aby hrozící „nenahraditelné ztrátě“ předešlo. Poprosili samého württemberského vévodu, aby měl s Rieckeho návratem ještě několik let strpení. Jeho Jasnost vévoda milostivě svolil, věnoval brněnské církvi dva roky navíc. Darovaný čas, který ještě prohloubil blízkost církve a jejího prvního kazatele, rychle uběhl. Roku 1802 poslala württemberská konsistoř úřední povolání. Nebylo cesty zpět.⁴⁸

Naznačený výklad, nabízený vzpomínkovou knihou *Denkmahl für Victor Heinrich Riecke*, poněkud komplikuje několik dalších skutečností. Představitelé jedné z německých zemí si jistě v náhlém pohnutí mysli mohli vzpomenout na stuttgartského rodáka v Brně. Riecke sám však pomýšlel na odchod už několik let předtím, zcela jistě od rozsáhlého vyšetřování tzv. helvetské a frajmaurské rebelie (1797) a zákazu Čtenářské společnosti, posledního útočiště bývalých iluminátů (1798). Habsburská monarchie, zatažená do válek s revoluční a napoleonskou Francií, se stávala pro svobodomyšlného jedince stále více nehostinnou zemí. Pokud byl navíc evangelíkem a (bývalým) členem tajných společností, ocital se v permanentním podezření z protistátní činnosti, ne-li přímo z příprav nějaké středoevropské obdoby Francouzské revoluce.⁴⁹ Brněnský evangelický senior si však přirozeně nemohl dovolit jen tak utéci. Demonstrativní opuštění úřadu by bylo nepochybně interpretováno jako veřejné přiznání zrady a ohrozilo by vše, co dokázal za dvě desetiletí na Moravě vybudovat. Na troufalé gesto by doplatili nejbližší přátelé, věřící. Riecke zvolil jinou strategii. Jako již mnohokrát i nyní napomohla přeshraniční síť jeho společenských kontaktů.

46 Trautenberger, G. G.: *Aus der evangelischen Kirchen-Gemeinde. T II*, s. 328–329, 355.

47 Na původní pomník, který se nedochoval, odkazuje Rieckeho pamětní deska z roku 1867 v bývalé křesťní kapli brněnského tzv. Červeného kostela.

48 *Denkmahl*, s. 10–11.

49 Srov. korespondenci V. H. Rieckeho s M. Blažkem v souvislosti se zatčením superintendenta Blažka a jeho obviněním z přípravy helvetské či frajmaurské rebelie. ÚA ČCE, Pozůstalost Gustava Adolfa Skalského, kart. 2, Korespondence Blažek — Riecke z let 1783–1806; Bolom-Kotari, S.: *Mezi patriotismem a rebelií. Evangelici na českomoravském pomezí za francouzských válek*. In: Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích. Edd. Claire Madl, Daniela Tinková. Praha 2012, s. 195–221.

„Už dorazil pan André?“, ptal se superintendent Blažek Rieckeho v listu ze 17. září 1798.⁵⁰ Christian Carl André (1763–1831) byl známý pedagog, publicista a přírodovědec, evangelík a svobodný zednář, jenž do Brna přesídlil na podzim 1798 z Durynska. Brněnský kazatel mu přenechal vedení protestantského vzdělávacího institutu. Je pravděpodobné, že za jeho aktivitou, aby získal pro Brno respektovanou osobnost německé vědy, stál vyšší cíl: najít za sebe přátelům důstojnou náhradu. André výrazně obohatil a částečně převzal Rieckeho roli v protestantské společnosti, ale především uvnitř toho, co zbylo z moravského osvícenství. Stal se jedním z nejvlivnějších aktérů zdejšího kulturního života počátku 19. století. Svým studiem dědičnosti položil základy moderní genetiky. Stál za několika odbornými časopisy a společnostmi, byl jedním ze zakladatelů dnešního Moravského zemského muzea. Evangelický vzdělávací institut obohatil o své pedagogické zkušenosti. Pod jeho vedením zde vyučovali čtyři učitelé. Kladl zvláštní důraz na výchovu dívek, čímž získal obdiv Jana Nepomuka hraběte Mitrovského a Ignáce Mehoffera, klíčové osobnosti školství na Moravě. V roce 1800 získal institut status normální školy, což představovalo veřejné uznání a umožnilo, aby se mohli o způsob výuky zajímat i katoličtí učitelé.

Riecke a André představují symboly kontinuity a zároveň změny, charakteristické pro první desetiletí 19. století. Nadšení z díla zušlechťování širokých vrstev střídalo vystřízlivění z osvícenského snu. Velké plány se společností jako celkem nahrazovaly opatrnější dílčí aktivity v konkrétních oborech, doprovázené uzavíráním kompromisů s vládnoucí mocí. Jak Riecke, tak André dokázali nacházet ochranu vlivných přímluvců. Zatímco obětavý, hrdý a popudlivý Riecke se pochlebování aristokratům nebo komukoliv jinému vyhýbal, pro Andrého představovalo životní nutnost, související s právem na pohodlný život.⁵¹

Rieckeho nástupci v kazatelském úřadu se snažili navazovat na jeho rozsáhlé aktivity téměř po celé Moravě. Věřící byli zvyklí žádat od brněnského pastora jakožto seniora právní rady a konkrétní pomoc při sporech se státními institucemi či katolickými sousedy, konzultace při vyhledávání nových duchovních do jednotlivých sborů, rady při zřizování a správě evangelických škol. Pro Rieckeho přitom bylo charakteristické, že se věnoval lidem i záležitostem za hranicemi svého seniorátu, a pokud bylo zapotřebí, neváhal pro zdárný výsledek investovat vlastní prostředky.⁵² Vztahy s mimobrněnskou společností mohly pokračovat, neboť také následující brněnští pastoři bývali dříve či později jmenováni seniory luteránských sborů na Moravě.

S Rieckeho prvním nástupcem uzavřel kalvínský superintendent Michael Blažek osobní přátelství, symbolizující pokračování svazku obou evangelických církví. Prešpurský rodák Jan Michael Tekuš (Tekusch, 1764–1813) si se superintendentem

50 ÚA ČCE, fond Pozůstalost Gustava Adolfa Skalského, kart. 2, Korespondence Blažek — Riecke z let 1783–1806, f. 43.

51 Srov. Kroupa, J.: *Alchymie*, s. 175, 244–248.

52 MZA, fond B 14, sig. 96, kart. 4306, 1795–1797, f. 495–503.

rozuměl natolik, že navrhl společné ordinace nových kandidátů na kazatele luteránské i kalvínské konfese v brněnské modlitebně — „*ve Vaší modlitebně*“, oznamoval Blažek hrdě Rieckemu do Stuttgartu 26. října 1806. Tekuš konal s Blažkem dokonce společné vizitace. Dne 20. července 1804 takto přijeli do Velké Lhoty u Dačic, kde se nacházely sbory obou tolerovaných vyznání, a senior Tekuš zde měl české kázání. S jeho jménem jsou spojeny počátky evangelického sboru v Olomouci. Jméno druhého Rieckeho nástupce, pastora a seniora Christiana Hochstettera (1787–1860) najdeme například mezi předplatiteli českého vydání popisu oslav výročí tří století evropské reformace. Hochstetter, který pocházel ze Stuttgartu, stejně jako Riecke, byl duchovním, ale také učitelem a botanikem, po němž zůstal ve sborovém archivu unikátní herbář brněnského kraje přibližně se stovkou vylišovaných exemplářů rostlin.⁵³

Vedle oficiálních představitelů utvářeli obraz brněnské evangelické církve jednotliví členové. Jedním z nich byl na počátku 19. století Josef Karafiát. Do Brna přišel před lety z Jimramova. Na doporučení superintendenta Blažka bydlel u Victora Heinricha Rieckeho v areálu toleranční modlitebny a působil tam jako domácí učitel pastorových dětí. Zde se seznámil s jeho dcerou Žofíí, která se roku 1810 stala jeho manželkou, když si pro ni na základě otcovského dovolení Karafiát přijel do Stuttgartu. Josef Karafiát začínal jako prokurista u firmy *Hopf & Bräunlich*, vypracoval se až na „tuchfabrikanta“, spolumajitele továrny. Byl evangelickým mecenášem českého obrození, bez jehož pomoci se neobešlo vydání Jungmannova překladu Miltonova *Ztraceného ráje*.⁵⁴ Zasadil se o zřízení instituce k vydávání dobrých a laciných českých knih.⁵⁵ Evangelíci z venkovských oblastí se na něj v Brně obraceli i v záležitostech zprostředkování sňatků. Karafiátova asistence nacházela odezvu prostřednictvím korespondence, z vděčnosti až neprotestantsky devotní.

„*Urozená Jejich Milost, Pane, Pane!*

Že moju dceru Thereziu do takového štěstí a stavu ráčili Jejich Urozená Milost dochovat, za to já její chudobný otec, jak Milostivému Urozenému Pánu, tak i Milostivé Urozené Paní při nejponížejším poděkování ruce líbám a i na delší čas ju ještě do Jejich Milostivé Lásky odporučuju. Poněvadž Dvojí Ctihodný Pán Kazatel bučinský moju dceru za svou budoucí manželku žádá, a ona k tomu svolila, tak i já k tomu přivoluji.

53 ÚA ČCE, fond Pozůstalost Gustava Adolfa Skalského, kart. 2, Korespondence Blažek — Riecke z let 1783–1806, f. 55; Glac, Jakub: *Zprávy o svěcení třetí jubilejní slavnosti Reformací...* Praha 1820, s. III; AMB, fond S 26, inv. č. 66, Herbář brněnského kraje z počátku 19. století.

54 Karafiát, J.: *Paměti*, s. 66–69.

55 Janák, Jan: *Počátky strojního předení vlny v brněnském soukenictví*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 28, 1981, s. 138. Riegrův slovník naučný o Karafiátovi uvádí, že byl v přátelském spojení s Krameriem, Rulíkem, Tomsou, bratry Nejedlými, Puchmajerem, Jungmannem, Rautenkrancem aj., kupoval a rozšiřoval české knihy na Moravě a zakládal české spisovatele hotovými penězi (viz *Karafiát Josef*. Heslo. In: Riegrův slovník naučný, 11. díl. Praha 1874, s. 679).

S tím všeho dobrého od Nejvyššího žádaje Urozené Jejich Milosti zůstávám nejponiženější služebník

Anton Klorka

Rektor

Liptál, dne 20. Julii 1824⁵⁶

Oddechnutí v čase, kdy se Moravě vzdálily přímé boje napoleonských válek, bylo v brněnské evangelické komunitě jen zdánlivé. Po odchodu prvního kazatele s ním jeho přátelé nadále alespoň čile korespondovali. Částečně na základě Rieckeho příkladu, částečně pro vsudypřítomný tlak policejního absolutismu a v neposlední řadě kvůli vleklé poválečné ekonomické krizi se většina z nich zabývala úvahami o odchodu z Brna. Za státního bankrotu roku 1811 přesídlil Heinrich Friedrich Hopf do Vídně, kde vydržel přes deset let, aby se na poslední léta života vrátil za Rieckem do rodného Württemberska. Zemřel 26. července 1825 v Tübingenu jako jednasedmdesátiletý. Také Christian Carl André změnil původní odhodlání na Moravě dožít, i on, ač z Württemberska nepocházel, zamířil Rieckeho směrem. Jako dvorní rada odešel roku 1821 do Stuttgartu, zemřel tamtéž 19. července 1831 v šedesáti osmi letech.⁵⁷

V polovině 20. let 19. století odchází z Brna rodina Josefa Karafiáta. V jejich případě jsou důvody odchodu jednoznačně hospodářské. Rok 1824 byl pro továrny na sukno osudný.⁵⁸ Mnoho z nich padlo, a k takovým náležela i továrna Josefa Karafiáta. Jeho manželka Žofie později napsala: „*Nezbylo nám nic z toho všeho, co jsme předtím měli.*“ Karafiátovi využili rodinné sítě a odstěhovali se do uherské Pešti za Žofinou mladší sestrou Rose (Růženu). „*Postavení Růženy bylo velice příznivé. Prostředky měla značné, k tomu ruce volné, protože dítka žádných neměla, její práce pak v církevním kroužku paninském sblížila ji s mnohými předními dámami Peštskými, jmenovitě s hraběnkou Teleki, až pak i s arcivévodkyní Marií Dorotou, manželkou palatina Josefa. Toť byla ta nešťastná evangelička v císařské rodině rakouské, rozená princezna Württemberská. Aniž se pak divíte, že i ji taková mladší půvabná Růžena velice zajímala, když ona přišla do Pešti z té samé krajiny, ze které tam přišla sama arcivévodkyně.*“⁵⁹ Obraz odcházení a doznívání pozdního osvícenství na Moravě čas od času narušovaly důkazy pohybu opačným směrem, třeba jen v podobě sentimentálních chvil návratů. Josef Friedrich Pythagoras Riecke, syn prvního brněnského pastora, profesor matematiky a fyziky, přijel z Württemberska kvůli sňatku. V brněnské modlitebně si dne 3. května 1827 vzal Mathilde Francisku z fabrikantské rodiny Schöllů.⁶⁰ O prázdninách 1818 navštívil

56 AMB, fond S 26, inv. č. 57, Korespondence s duchovními, doklady k matrikám z konce 18. a počátku 19. století.

57 Srov. Melville, R.: *Der evangelische Gustav-Adolf-Verein*, s. 211; Bräunlich, K.: *Württemberg*, nestr.

58 Karafiát, J.: *Paměti*, s. 87.

59 Tamtéž, s. 87–88. Srov. Posewitz, Arthur: *Sophie Karafiat, geb. Riecke. Erinnerungen an unsere Grossmutter*. Igló 1913.

60 MZA, fond E 67 Sbírka matrik 1579–1949 (1951), inv. č. 17833, Farní úřad německé evangelické církve Brno, 1817–1850.

své rodiště jeho starší bratr Leopold Sokrates Riecke, doktor medicíny a chirurgie ve Stuttgartu. O putování víme z památníku pastora Václava Karafiáta, kam se po bok záznamů od Štěpána Lešky a Františka Palackého zapsal jako „milující příbuzný“ dne 2. srpna 1818.⁶¹

ZÁVĚR

Špilberk, 22. dubna 1830. Večeře Páně podána těmto trestancům evangelického náboženství: Sláma, Landau, Černý, Wachsmuth.⁶² Pověstný „žalář národů“ v útrokách brněnského hradu stál nad areálem toleranční modlitebny. Cesta sem nebyla dlouhá: na desítky kroků pěší chůze. Společensky však tato místa dělily celé světadily. Již první toleranční pastor Victor Heinrich Riecke je toužil překlenout, a to i v nejvyhrocenější době vyšetřování „jakobínských spiknutí“ v uherských, českých a rakouských zemích, kdy pomáhal v Brně vězněným uherským jakobínům. Vzpomínal na něj sám Ferenc Kazinczy, vůdčí osobnost počátečního období maďarského národního hnutí, odsouzený k smrti a teprve později omilostněný na časově neohraničený pobyt v žaláři.⁶³ Tradice péče o vězně se v Brně udržela i za třetího Rieckeho nástupce Johanna Georga Lumnitzera, který dosáhl nejvyššího církevního úřadu. Svědčí o ní zápis z jara 1830.

Victor Heinrich Riecke udával tón evangelického Brna jako jeho hlavní představitel po dvě desetiletí. Ušlechtilá osvícenská atmosféra, kterou zde nastavil, přetrvala i po jeho odchodu z Moravy. Za pomoci nejbližších spolupracovníků vybudoval společenskou síť mezi německými zeměmi, Vídní, uherskými a slezskými centry. Jeho nástupci se stali přirozenou součástí této sítě. Také jejich zásluhou Brno zůstalo srdcem moravského protestantismu i během první poloviny 19. století, byť hospodářská krize po napoleonských válkách akcentovaná celkovou společenskou atmosférou „doby předbřeznové“ znamenala pro brněnskou protestantskou komunitu těžkou ránu.

Léta od legalizace protestantských vyznání do konce napoleonských válek se označují jako období vrcholného rozkvětu hospodářství na Moravě.⁶⁴ Město mezinárodně proslulo jako moravský či rakouský Manchester se všemi světlými i stinnými stránkami, které k takovému přirovnání náležejí. Může sloužit brněnská evangelická komunita jako učebnicový příklad šťastně zvolené „náboženské ideologie“ coby hybatele ekonomického rozmachu? Číselná hodnota podílu protestantské

61 Městské muzeum a galerie Polička, historické fondy, p. č. 3493, Monumentum amicitiae Wenceslai Karafiat, Posonii de 20 Jan. 1817.

62 AMB, fond S 26, inv. č. 36, Kniha přijímajících se jmennými soupisy z let 1810–1833.

63 Pražák, R.: *Maďarská reformovaná inteligence*, s. 131–132. Srov. dále Mejdřická, K.: *Lísty*, s. 208–209; *Ferenc Kazinczy a Brno. (Vězeňský deník Ference Kazinczyho a jeho pobyt v Brně)*. Ed. Richard Pražák. Brno 2000, s. 65.

64 Janák, Jan: *Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918*. In: *Dějiny Moravy III/1. Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918*. Ed. Jan Janák. Brno 1999, s. 22.

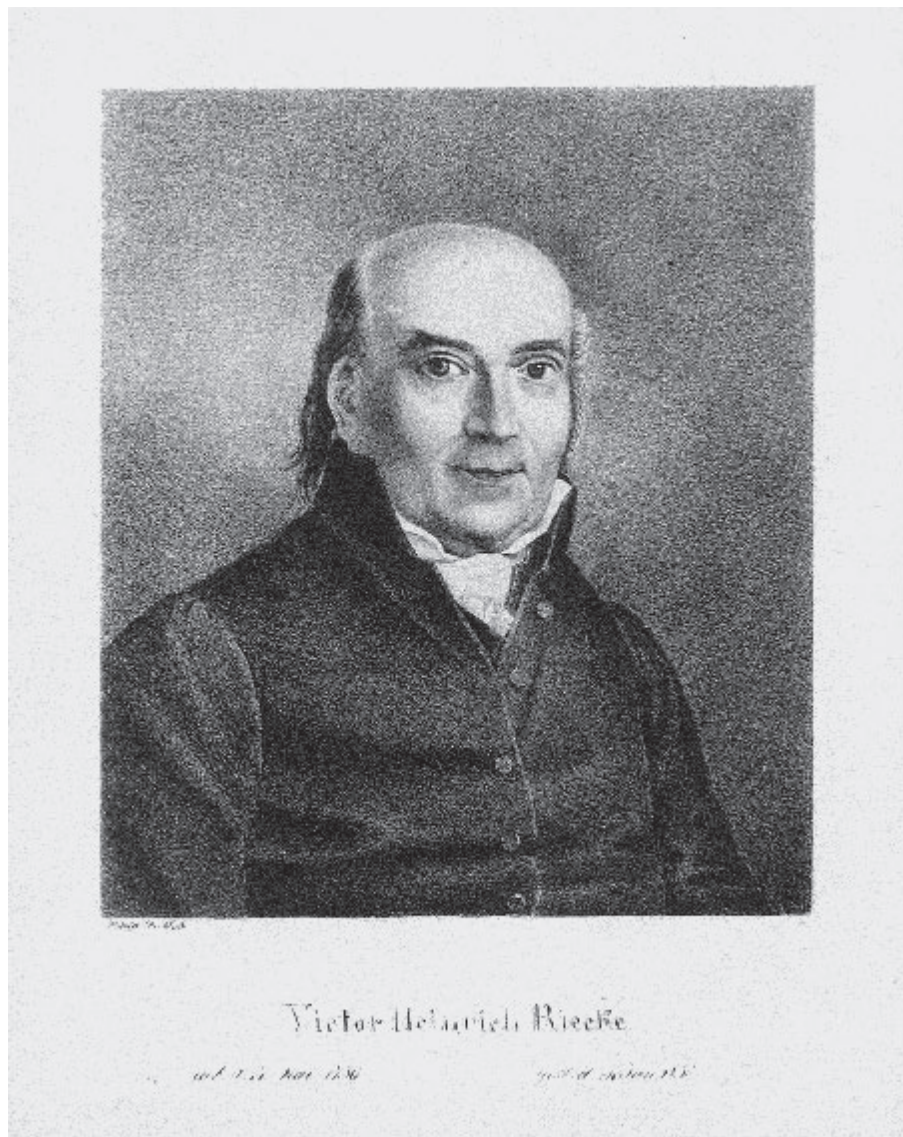
pracovitosti a etiky na celkových výsledcích se vyjadřuje obtížně. Jisté však je, že nejen hospodářství, nýbrž především kultura a společnost pozdního osvícenství patří k nejvýznamnějším kapitolám moravských dějin. Brněnští evangelíci v nich mají vyhrazenou podstatnou roli.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Ludwig August Helwig, *Portrét kazatele Victora Heinricha Rieckeho*; 50. léta 19. století. Litografie dle starší předlohy, 24,9×21,3 cm. Uloženo v Universitätsbibliothek Tübingen.
- P2** Pomník Victoru Heinrichu Rieckemu v brněnské toleranční modlitebně, zbudovaný při příležitosti jeho odchodu roku 1803. Litografie vložena jako frontispis díla *Denkmahl für Victor Heinrich Riecke*. Wien 1831.
- P3** Areál staré toleranční modlitebny v Brně v polovině 19. století. Rytina z knihy *Aus der evangelischen Kirchen-Gemeinde in Brünn*. Brno 1867.
- P4** Koncept dopisu Victora Heinricha Rieckeho věřícím; 18. března 1783. Uloženo v Archivu města Brna, fondu S 26 Farní úřad německé evangelické církve, Brno, 1712–1948, inv. č. 65. Foto Sixtus Bolom-Kotari, 2014.
- P5** *Věrný Společník, čítanka pro Moravany, Čechy i Slováky*. Oznámení o připravované knize, jejíž předplácení mělo probíhat prostřednictvím evangelické církve v Brně; 1831. Uloženo v Archivu města Brna, fondu S 26 Farní úřad německé evangelické církve, Brno, 1712–1948, inv. č. 57. Foto Sixtus Bolom-Kotari, 2014.
- P6** Pečeť evangelického sboru v Brně; první polovina 80. let 18. století. Uloženo v Archivu města Brna, fondu S 26 Farní úřad německé evangelické církve, Brno, 1712–1948, inv. č. 208. Foto Sixtus Bolom-Kotari, 2014.
- P7** *Sigillum Ecclesiae Minervae Arbelae*. Rekonstrukce pečeti brněnské akademie iluminátů-minervalů. Foto Sixtus Bolom-Kotari, 2014.
- P8** Weishaupt, Adam: *Das verbesserte System der Illuminaten mit allen seinen Graden und Einrichtungen*. Frankfurt — Leipzig 1788. Frontispis a titulní list knihy se symbolikou iluminátského řádu.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

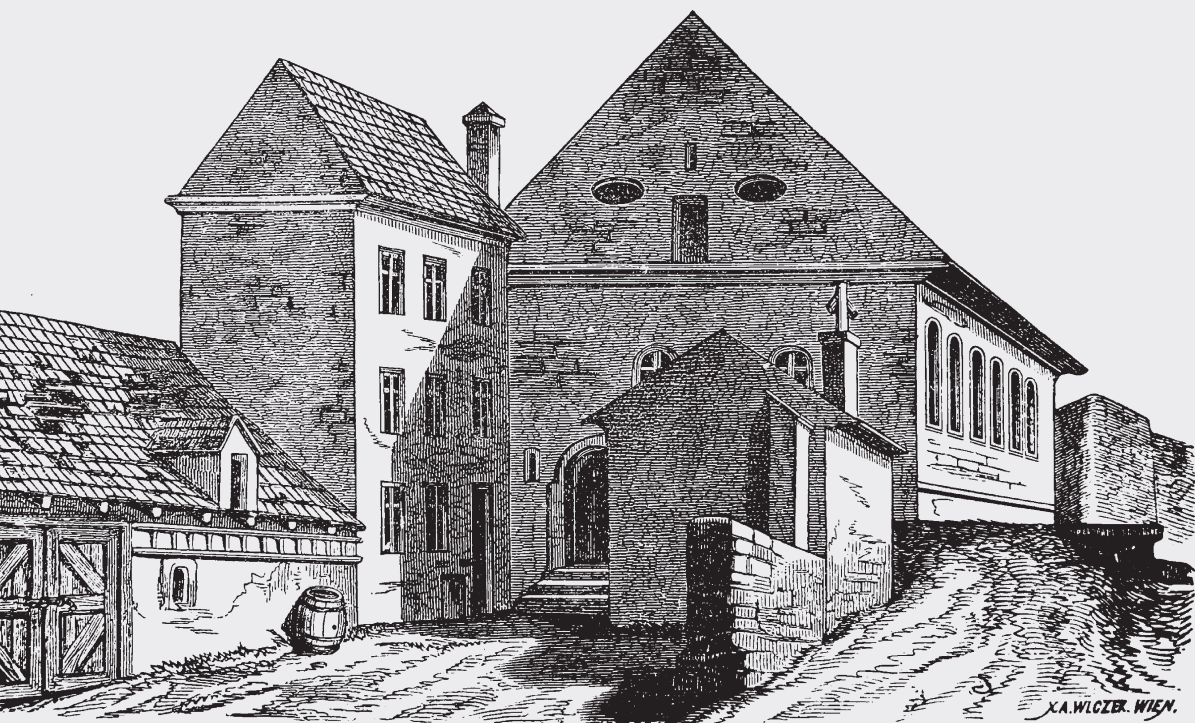
- B13** Toleranční modlitebna na úpatí špilberského kopce na Doležalově situačním plánu města Brna; 1858; měřítko 1 : 5760. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 9 Sběrka map a plánů.
- B14** Dochované pozůstatky toleranční modlitebny spojené obvodovou zdí s brněnskými hradbami. Foto Jiří Gruber, 2015.

P1 Ludwig August Helwig, *Portrét kazatele Victora Heinricha Rieckeho*; 50. léta 19. století. Litografie dle starší předlohy, 24,9×21,3 cm.

P2 Pomník Victoru Heinrichu Rieckemu v brněnské toleranční modlitebně, zbudovaný při příležitosti jeho odchodu roku 1803. Litografie vložena jako frontispis díla *Denkmahl für Victor Heinrich Riecke*. Wien 1831.

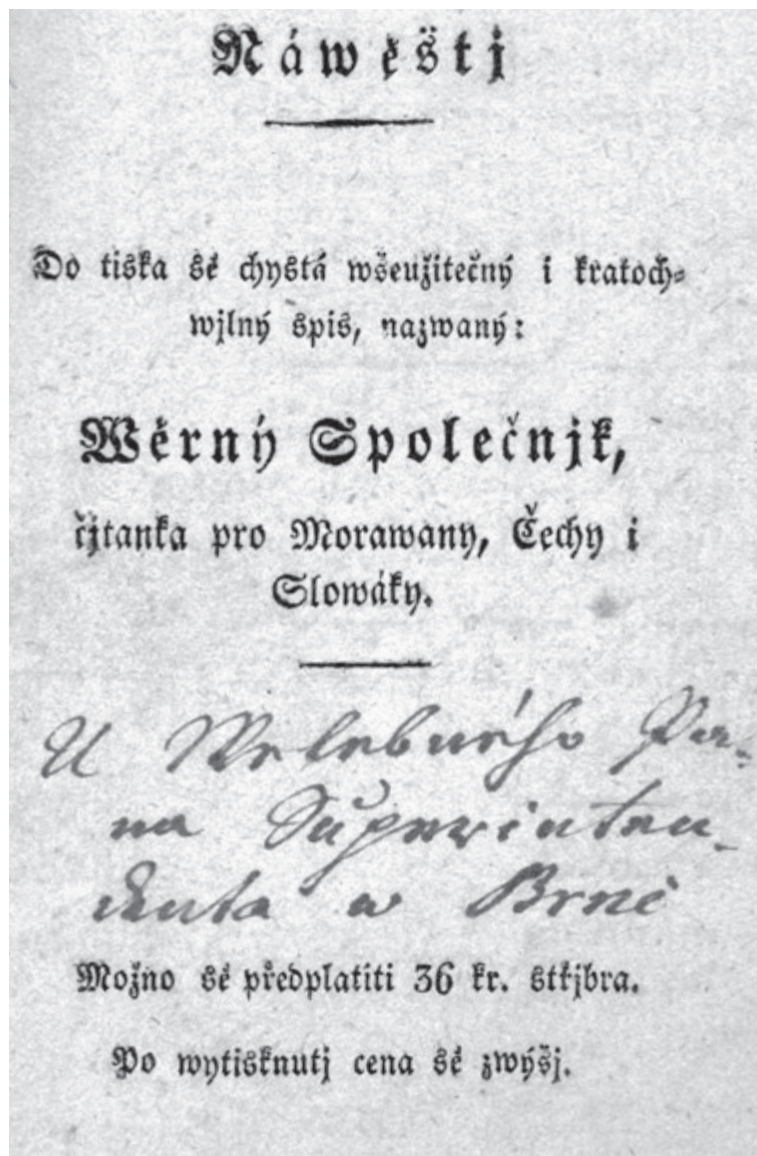
P3 Areál staré toleranční modlitebny v Brně v polovině 19. století. Rytina z knihy *Aus der evangelischen Kirchen-Gemeinde in Brünn*. Brno 1867.

Milí přátelé moji!

Jakož, An mne vzrušit ambalika nadej, která byla sčítána
 zprostředkují dle abychom vám v nást svateh dals a brno pane
 přijít zadal - tak jsem vám to řekly nad vyjítlibil.
 Konwader als ototo časú - wšemu franglickejm pastorum
 Brno dvalostu kámtu vyjítu zagonwzans gns abj
 jednoho k swateh kněžnzi wyjítu, kily - dwojbyh zánym
 Acte Amstacyum od Mufnosti swu nowyfwicil - In se
 gny přiznaw klyf Kolu l. wyjtu franglicke vyjítu -
 a k walt obcy zjizitj dal. Prosym dny was - přiznaw
 sban swam kly - gnt - a jedonali Amstacy od Amstacyum
 In Mufnosti walt - wšak abych was k gnu zjizitlin
 w gnuwanj Amstacyum negant byly zjizitlin
 In přiznaw was dny na In dwojbyh kly Maria
 oczekawaj wšak - wšak aj na dwojbyh mlti - In
 gnt 13. dubna wlt doto. Bylo wab daly zjizitlin
 abych se do tofo časú - In swateh kněžnzi, dwojbyh
 a fobornu zjizitlin. In zjizitlin was doto a
 klyfswam přiznawaj - In wab do zfo zjizitlin
 mylořadswaj obyrcanjum se tak wam za zjizitlin
 abych se dwojbyh mlti přátelji - a přiznawaj my.

w Brnu. ^{2. února} 18. března.
 Riecke

Brno.
 franglicke dwojbyh pastor dwojbyh

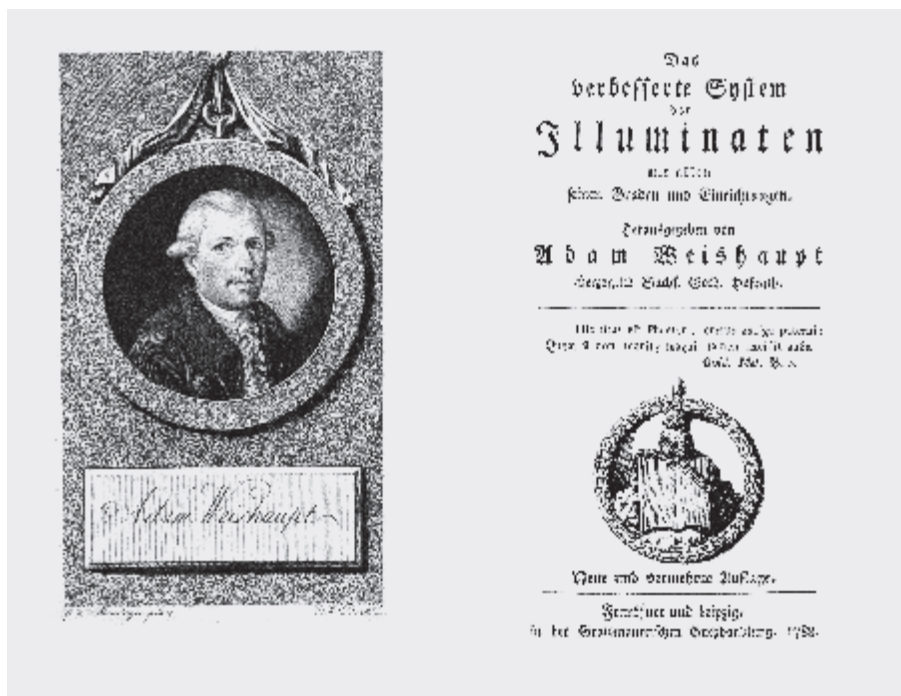
- **P5** *Věrný Společník, čítanka pro Moravany, Čechy i Slováky.* Oznámení o připravované knize, jejíž předplácení mělo probíhat prostřednictvím evangelické církve v Brně; 1831.

¶6 Pečeť evangelického sboru v Brně; první polovina 80. let 18. století.

¶7 *Sigillum Ecclesiae Minervae Arbelae*. Rekonstrukce pečeti brněnské akademie iluminátů-minervalů.

¶8 Weishaupt, Adam: *Das verbesserte System der Illuminaten mit allen seinen Graden und Einrichtungen*. Frankfurt—Leipzig 1788. Frontispis a titulní list knihy se symbolikou iluminátského řádu.

JAN GALETA

**NAŠEMU MĚSTU KU OKRASE.
ARCHITEKTONICKÉ NÁVRHY NA NĚMECKÝ
DŮM V BRNĚ¹**

Summary: The article deals with several proposals of the design of the German House in Brno from the time before it was built. It therefore primarily focuses on the 1887 architectural competition, but also deals with the prior concepts on the basis of information from the period press. In the part devoted to the competition, it presents and describes the individual projects.

Keywords: Brno, Deutsches Haus, German House, 19th century architecture, Historicism architecture

---

¹ Název toho článku (Našemu městu ku okrase, něm. *Unserer Stadt zur Ehr*) je první polovinou hesla, které bylo vytesáno na kamenné desce umístěné na hlavním průčelí Německého domu. Párová deska nesla druhou část — Našemu národu ku obraně (*Unserem Volksthum zur Wehr*). Tento příspěvek vznikl v rámci specifického výzkumu v Seminári dějin umění Masarykovy univerzity.

I.

Německý dům v Brně sice už sedmdesát let nestojí, přesto stále vyvolává zájem a jistí fantazii. Jeho příběh byl v posledních desetiletích vyprávěn z několika různých úhlů pohledu — do architektonického kontextu ho zasadil Pavel Zatloukal, jeho osud od první ideje po destrukci v roce 1945 nastínila Šárka Navrátilová, programu vnitřní výzdoby se věnoval Pavel Cibulka, do rámce společenského života v Brně jej umístil Jiří Malíř a i autor tohoto článku přispěl svou trochou do mlýna.² Tento text se však zaměří na různé projekty na Německý dům, které vyvrcholily architektonickou soutěží v roce 1887.³

II.

První představa o podobě Německého domu vznikla mezi lety 1871 a 1873, kdy se brněnské německé spolky už podruhé pokusily postavit si sídlo. Plány v roce 1872 připravil Josef Laizner,⁴ a dnes je známe jen z popisu Gustava Trautenbergera, protože k realizaci nedošlo.⁵ Navržená budova je popsána jako třípodlažní, s hlavním průčelím o 41 vídeňských sázích a 3 stopách (tedy cca 78,7 m) a bočním o 34 sázích (cca 64,5 m). Rozvržena měla být symetricky, kolem dvou vnitřních dvorů, mezi nimiž měl být hlavní sál. V přízemí se plánoval hostinec, kavárna, byt hostinského, spolkové místnosti a také prostor pro Uměleckoprůmyslové muzeum. V prvním poschodí pak na jedné straně místnosti pro knihovnu a oblíbený kulečník, na druhé menší sál (pro koncerty, výstavy a hostiny) a uprostřed hlavní sál. Ten měl mít rozměry 21 × 10 sáhů a 3 stopy (tedy cca 39,8 × 19,9 m) a otevírat se přes dvě podlaží.

-
- 2 Malíř, Jiří: *Společnost v Brně mezi Německým a Besedním domem*. In: *Besední dům*. Architektura, společnost, kultura. Eds. Miloš Štědroň, Lea Frimlová, Zdeněk Geist. Brno 1995, s. 15–52; Zatloukal, Pavel: *Brněnská okružní třída*. Brno 1997, s. 110–111; Navrátilová, Šárka: *Německý dům v Brně, stavba bez historické paměti*. Topolany 2010; Cibulka, Pavel: *Historicko-mytologické motivy výzdoby Německého domu v Brně*. In: *Paměť míst, událostí a osobností. Historie jako identita a manipulace*. Eds. Milan Hlavačka, Antoine Marès, Magdaléna Pokorná. Praha 2011, s. 348–365; Galeta, Jan: *Německé domy na Moravě*. In: *Mezery v historii 2014 — umělecko-historické sympozium věnované tvorbě německých a německy hovořících výtvarníků a architektů, působících na území Čech, Moravy a Slezska před rokem 1945*. Sborník vybraných příspěvků ze sympozia konaného v muzeu Cheb ve dnech 25. a 26. června 2014. Ed. Marcel Fišer. Cheb 2015. Dostupné z: http://issuu.com/triodon/docs/sbornik_mezery_v_historii_2014_cz, cit. 1. 7. 2015; Galeta, Jan: *National Houses — Damnatio Memoriae?* In: *Admired as well as overlooked beauty*. Sborník z mezinárodní konference v Brně 2014. Brno 2015, v tisku.
- 3 K historii Německého domu Trautenberger, Gustav: *Festschrift zur Eröffnung des Deutschen Hauses in Brünn, am 17., 18. und 19. Mai 1891*. Brünn 1891, s. 1–16; nejpodrobněji pak Navrátilová, Š.: *Německý dům*.
- 4 *Mährischer Gewerbe-Verein*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien (dále jen Tagesbote), roč. 22, č. 273, 27. 11. 1872, s. 4.
- 5 Trautenberger, G.: *Festschrift*, s. 3–4.

Ve zbytku druhého poschodí měly mít své prostory spolky, *knihovna a byty správce a obsluhy*.

Josef Laizner⁶ se částečně specializoval na navrhování školních budov, P. Zatloukal popsal jeho gymnázium v Brně jako příklad ušlechtilé a „výrazně klasicizující palácové neorenesance“,⁷ což odpovídá i dalším Laiznerovým realizacím. Jenom doplníme, že pro hlavní průčelí tento architekt rád používal koncept s ústředním risalitem a dvěma křídly (zakončenými občas risality), a snad tedy i Německý dům měl vypadat podobně. Například Laiznerova realizace Českého učitelského ústavu v Brně nemá k Trautenbergrově popisu návrhu daleko ani rozměry hlavní fasády, ani rokem vzniku a půdorysně snad jde o jeho přesnou polovinu. Možná se k němu tedy blíží i modelací fasády a můžeme si představit, že Německý dům měl nést podobně přísnou dekoraci, vrcholící risalitem s antikizujícím frontonem, jako dnešní sídlo Fakulty architektury VUT v Brně.

III.

Když průmyslník Friedrich Wannieck a jeho přátelé v roce 1882 vytáhli kartu Německého domu znovu na stůl, přišli samozřejmě s novou, vlastní myšlenkou. Ta byla sice konkrétní, ale zprvu trochu romantická. „Vysněný spolkový dům“⁸ měl mít dvě části — knihovnu v podobě chrámu s kupolí, zasvěcenou studiu a rozjímání, a vedle

6 Josef Laizner (* 13. 6. 1833 Brno, † 7. 10. 1895 Černovice, Bukovina) byl absolvent brněnské polytechniky a studoval i na Akademii výtvarných umění v Praze. Roku 1878 vyhrál konkurs na post ředitele Uměleckopřmyslové školy v Černovicích v Bukovině (dnes Ukrajina, ukr. Чернівці, něm. Czernowitz, pol. Czerniowiec), kde strávil zbytek života. Z jeho brněnských realizací uvedme například Český učitelský ústav (1878), Německou chlapeckou měšťanskou školu (1881–1882) a 2. německé gymnázium (1882–1884). Ve Znojmě vyprojektoval Zemskou vyšší reálnou školu (1875–1876) a v Černovicích například Univerzitní institut (1882–1883), Průmyslovou školu (1883–1884), Uměleckopřmyslové muzeum (1894–1895) a kostel Nanebevzetí Srdce Ježíšova (1892–1894).

Literatura: 14. *Jahresbericht der k. k. Staats-Gewerbeschule in Czernowitz*. Czernowitz 1896, s. 26–28; Zatloukal, P.: *Brněnská architektura 1815–1915. Průvodce*. Brno 2006, s. 72, 81; Біленкова, Світлана: Архітектура Чернівців. XIX — першої половини XX століття. Чернівці 2009, s. 16–19, 26, 162, 184; *Laizner Josef*. Heslo. In: Österreichisches Biographisches Lexikon. 1815–1950. IV Band. Graz–Köln, s. 407. Dostupné z: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_L/Laizner_Josef_1833_1895.xml, cit. 28. 7. 2014.

Současná literatura (například Österreichisches Biographisches Lexikon) uvádí jako místo Laiznerova úmrtí Brno, nicméně dobové zprávy píší: „V Černovicích předevečirem zemřel ředitel tamější státní průmyslové školy Josef Laizner“ („In Czernowitz, ist vorgestern der Director der dortigen Staatsgewerbeschule, Josef Laizner, gestorben“). *Hof- und Personal-Nachrichten*. Tagesbote, roč. 45, č. 232, 9. 10. 1895, s. 8. Pohřbu, v jím vyprojektovaném kostele Nanebevzetí Srdce Ježíšova, se účastnil například i zemský prezident Bukoviny Leopold von Goëss, starosta Černovic Antoni Kochanowski a další čelní místní představitelé, což svědčí o Laiznerově vysoké reputaci, viz 14. *Jahresbericht*, s. 28.

7 Zatloukal, P.: *Brněnská architektura*, s. 81.

8 „Phantasie-Vereinshaus“. Wannieck, Friedrich: *Das Haus der Deutschen in Mähren*. Tagesbote, roč. 34, č. 41, 19. 2. 1884, s. 9.

ní profánní stavbu pro kulturní akce a spolky. Obě části měla spojoval zahrada lemovaná arkádami a oživená vodními prvky.

Wannieck a jeho kolegové nezůstali u snů a přešli k činům. Z března 1883 máme jednu z prvních zpráv o připravované architektonické soutěži.⁹ Zveřejněn byl taky realističtější stavební program o sedmi bodech,¹⁰ byť se pořád uvažovalo i o stavbě druhé budovy s kupolí — nikoliv už aktuálně, ale jenom do budoucna. Za nejvhodnější místo pro stavbu byly považovány pozemky na dnešním Kolišti¹¹ a prostor na Kiosku.¹² *Tagesbote* z 3. 5. 1884 přinesl i mapu Koliště s naznačeným umístěním, což nás oklikou vrací k Laiznerovu projektu. Půdorys Německého domu zakreslený na mapě má totiž tvar, který by klidně mohl odpovídat Laiznerovu návrhu (čtyři nárožní risality a jeden středový, byť bez vnitřních dvorů) a je i stejně orientovaný (delší průčelí je hlavní).¹³

Vhodná stavební parcela se pak probírala až do roku 1886. Zřejmě v té době vyšla jako barevná příloha *Tagesbote* další mapa Koliště se zakreslenými variantami.¹⁴ Navrhovaná budova tu je zakreslena asi jen schematicky, ve tvaru prostého obdélníka, zato je okótovaná rozměry 75 × 45 m. Stavební místa zůstala stejná, ale na Kiosku došlo ke změně orientace budovy. Zatímco na předchozí mapce byla směřována delší fasádou k jihu, zde je otočena o 90°.

Když v březnu 1886 spolek *Deutsches Haus* konečně rozhodl výběr parcely a koupil pozemek na Kiosku, stala se aktuální otázkou podoba domu. Trefně to vyjádřil článek v *Tagesbote*, podle kterého jsou čtenáři žízniví po informacích a jehož pisatel se ptá, „jakým způsobem má být stavba provedena“.¹⁵ Neznámý novinář se ovšem netázal po stylu, nýbrž po praktičtějších otázkách: po tvaru, orientaci a vnitřním uspořádání. Z článku vysvitla i další představa o Německém domě. Mohlo sice jít o fantazii novináře, ale také o zákulisní informace, prosáklé ze spolku *Deutsches Haus*. Článek uvažoval o budově obdélného, sevřeného půdorysu bez vnitřních

- 9 *Das Haus der Deutschen*. *Tagesbote*. *Morgenblatt*, roč. 34, č. 64, 17. 3. 1884, s. 2.
- 10 1. velký a malý společenský sál, 2. místnosti pro občasně akce přátel domu, 3. prostory pro spolky a knihovnu, 4. pohostinství a kavárna, 5. byt správce a posluhy, 6. prostory pro management a archiv. *Das Haus der Deutschen in Mähren*. *Tagesbote*. *Abendblatt*, roč. 34, č. 64, 17. 3. 1884, s. 2.
- 11 Oba v dnešním parku mezi ulicemi Jezuitská, Za Divadlem, Koliště a Malinovského náměstím.
- 12 Dnešní park označovaný jako Moravské náměstí. O variantách viz *Wohin sollen wir das Deutsche Haus bauen?* *Tagesbote*, roč. 34, č. 103, 3. 5. 1884, s. 13; *Ein guter Deutscher Brünns. Zur Platzfrage des Deutschen Vereinshauses*. *Tagesbote*, roč. 35, č. 62, 17. 3. 1885, s. 1–2.
- 13 Problém je však v proporcích. Podle článku se uvažovalo o budově o 3 200 m², tedy asi jako divadlo (to má cca 75 × 42 m), a zakreslený půdorys má zhruba tuto velikost. Ale Laiznerova budova měla být větší (cca 78,7 × 64,5 m = cca 5 000 m²). Přesto se zdá pravděpodobné, že zakreslený modelový půdorys vznikl na základě toho od Laiznera. Je dokonce možné, že v Trautenbergerově publikaci došlo k chybě (nebyla by zdaleka jediná) a kratší rozměr Laiznerova návrhu měl být 24 sáhů (cca 45,5 m), a nikoliv 34 sáhů (cca 64,5 m), což by nártku odpovídalo.
- 14 Archiv města Brna, fond U 9 Sbírká map a plánů, inv. č. Ea 100, s. d.
- 15 „[...] in welcher Weise der Bau geführt werden soll [...]“; *Zum Bau des Deutschen Hauses*. *Tagesbote*, roč. 36, č. 64, 19. 3. 1886, s. 3.

dvorů, obklopené zahradou. Hlavní průčelí měla tvořit jedna z kratších stran, orientovaná k jihu. Budova měla být navržena tak, aby ji bylo možné směrem dozadu nebo do stran rozšířit přístavbou (že by dozvuk uvažované druhé budovy „chrámu s kupolí“?). Tato koncepce tedy odpovídá barevné mapě Koliště a zásadně se liší od staršího plánu z 3. 5. 1884. Zdá se, že Laiznerův projekt s nádvořími a delším hlavním průčelím byl už v roce 1886 zcela zapomenut.

IV.

V březnu 1887 sestavili architekti August Prokop a Josef Nebehosteny (oba členové spolku Deutsches Haus) definitivní stavební program.¹⁶ Podle něj měla být budova na Kiosku orientovaná podle osy sever–jih, hlavním průčelím k jihu. Celková zastavěná plocha neměla přesáhnout 4 000 m² a na jih od budovy měl být prostor pro pomník Josefa II. Maximální rozpočet byl stanoven na 350 000 zlatých včetně veškeré vnitřní i vnější výzdoby. Zajímavá byla podmínka, že vítězný architekt se má po dobu výstavby přesunout do Brna, aby mohl na vše dohlížet.

Byly určeny místnosti, které v návrhu být musí a které pouze mohou. Do první kategorie patřily velký (maximálně 700 m²) a malý sál (maximálně 200 m²), vzájemně propojené. V hlavním sále se požadovala galerie, orchestrální a pódium. Prostory pro spolky měly obsahovat předpokoj, šatnu, místnost pro posluhu, archiv a depozitář, toalety, tři čítárny, dvě herny, místnost na biliár a jídelnu (vše dohromady maximálně 500 m²). Místnosti pro spolek Deutsches Haus se měly skládat z předpokoje, spisovny a archivu, zasedacího sálu, čítárny a salonu (vše dohromady maximálně 200 m²). Restaurace a kavárna měly být v přízemí na východní straně, s vchodem do zahrady a na terasu a s vlastním zázemím (sklepy, toaletami atd.). V přízemí měla být i další spolková místnost (do 70 m²) a kuželna. Obytné prostory měly poskytnout byty hostinskému, kavárníkovi a jejich zaměstnancům, správci budovy, dvěma číšníkům a vrátnému. Vestibul, schodišťová hala a hlavní spojovací chodby měly odpovídat svým monumentálním výrazem účelu budovy.

Do druhé kategorie patřily místnosti pro *Mährischer Gewerbeverein* a *Kaufmännischer Verein*, tedy výstavní sál, dvě čítárny, zasedací sál, kancelář, šatna (vše maximálně 270 m²). Prostor pro Volksbibliothek (maximálně 200 m²), místnosti pro Kunstverein, tedy kancelář a shora osvětlená výstavní galerie (maximálně 200 m²).

V březnu 1887 bylo taky rozhodnuto o vyhlášení anonymní architektonické soutěže. Byl přijat návrh J. Nebehostenyho, aby se jí mohli zúčastnit všichni architekti německé národnosti.¹⁷ To sice dnes můžeme chápat jako záměrné omezení architektů českých, jenže v národnostně rozjitřené atmosféře 80. let 19. století bylo nepředstavitelné, že by měl Německý dům navrhovat někdo jiný než Němec. Z dobového

16 *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn*. Berlin 1888, nestránkováno; Výtah z programu viz Trautenberger, G.: *Festschrift*, s. 9.

17 *Zum Baue des „Deutschen Hauses“*. Tagesbote, roč. 37, č. 64, 16. 3. 1887, s. 3.

pohledu byla navíc takto vyhlášená soutěž zřejmě vnímána jako doširoka otevřená, protože nebyla omezená na Rakousko-Uhersko, ale mohli se jí účastnit zájemci z celého německy mluvícího světa.

Na začátku dubna přišel tisk se zásadní informací — účast v porotě přislíbili věhlasní architekti Friedrich von Schmidt, Karl von Hasenauer a Theophil von Hansen (na jehož souhlas se ještě čekalo) a jako zástupci Brna a spolku A. Prokop, F. Wannick, průmyslník Gustav von Schoeller, právník Karl Reissig a podnikatel a politik Rudolf M. Rohrer. Tou dobou si už o stavební program zažádalo 262 zájemců a termín pro odevzdání byl prodloužen z půlky července do 25. 8. 1887. Tisk se oprávněně chlubil: „Žádosti o stavební podmínky přišly z celého světa a je našemu městu ke cti, že se jeho jméno i myšlenka Německého domu rozšířily až do nejzazších krajů.“¹⁸ A zájem nepolevoval — koncem dubna už bylo žádostí 317 z devadesáti sedmi měst střední Evropy. Z Brna si program převzali Germano Wanderley, Hans Worresch, Wilhelm von Doderer, Karl Biberle a Wilhelm Dworschak.¹⁹ Z Vídně si program vyžádalo dokonce šedesát devět zájemců, údajně „včetně několika významných architektů“,²⁰ které ale článek na rozdíl od místních nejmenoval. Přihlásili se i zájemci z Berlína, Lipska, Hamburku, Kolína, Drážďan, Hannoveru, Mnichova, Frankfurtu a Vratislavi. O skoro měsíc později přinesl *Tagesbote* další potěšující noticku — zájemců bylo už 330, dokonce i z Paříže, Kielu, Moskvy, Alexandrie a Sankt Gallenu.²¹ Pak zprávy na čas utichly. Architekti buď pečlivě pracovali u rýsovacích prken, nebo je soutěž nechala chladnými a stavební program zahodili do koše a v srpnu 1887 bylo klání uzavřeno.

Protože podklady si vyžádalo 336²² zájemců, muselo být zklamáním, když dorazilo jen dvacet dva návrhů. V dobových poměrech to sice není zcela špatné číslo, ale A. Prokop si poněkud stěžoval a zároveň to omlouval. Sám však byl spoluautorem stavebního programu, takže z jeho slov cítíme jistý alibismus: „Výsledek soutěže byl tedy z hlediska počtu předložených projektů nepříznivý. Program vyžadoval příliš, úkol nebyl lehký a to, spolu s dalšími podmínkami soutěže, hlavně nízkou stanovenou stavební sumou, odradilo mnohé architektky od účasti v soutěži.“²³

18 „Die fragen nach den bau bedingungen liesen aus aller Herren Länder ein und es ist dies für unsere Stadt um si ehrenvoller, als deren Name sowohl, wie die Idee der Erbauung eines Deutschen Hauses in Brünn dadurch in die weiteren Kreise getragen wird. Das programm hat unser Blatt bereits vor längerer zeit mitgeteilt.“
Zum Baue des „Deutschen Hauses“. *Tagesbote*. Abendblatt, roč. 37, č. 76, 4. 4. 1887, s. 2–3.

19 Ke čtyřem posledně jmenovaným viz Zatloukal, P.: *Brněnská architektura*, s. 106, 113, 135, 222.
W. von Doderer byl Vídeňan, jeho zařazení mezi Brňany je tedy otevřenou otázkou.

20 „[...] darunter auch einige von hervorragenden Architekten.“ *Zum Bau des Deutschen Hauses*. *Tagesbote*, roč. 37, č. 98, 30. 4. 1887, s. 8–9.

21 *Zum Bau des Deutschen Hauses in Brünn*. *Tagesbote*, roč. 37, č. 114, 20. 5. 1887, s. 3.

22 *Die Pläne für das Deutsche Haus*. *Tagesbote*, roč. 37, č. 238, 19. 10. 1887, s. 2.

23 „Das Resultat der Konkurs Ausschreibung war daher, was die Zahl der eingelangten Projekte betrifft, ein ungünstiges; das Programm verlangte viel, die Aufgabe war keine leichte und dies und noch so manche andere Bedingung der Ausschreibung, vor Allem die geringe zur Verfügung gestellte Bausumme, schreckte wohl die meisten Architekten davon ab,

Vídeňští porotci měli do Brna přijet 24. 9.,²⁴ jenomže vše dopadlo poněkud jinak. „Ze zahraničních porotců dorazil pouze vrchní stavební rada baron Schmidt. Zbylí dva porotci, vrchní stavební rada Hansen a rytíř von Hasenauer, nemohli, první protože byl povolán do Řecka, druhému zabránilo přijet do Brna důležité zasedání městské rady ve Vídni ohledně elektrického osvětlení.“²⁵ Z jiné zprávy se dokonce zdá, že v porotě nakonec zasedli jen von Schmidt, Wannieck, Reissig a Prokop,²⁶ zatímco von Schoeller se připojil až druhý den.²⁷

Nakonec tedy porota nezářila zdaleka tak hvězdně a hlas domácích byl silnější, než měl původně být. Rozhodovalo se 24. a 25. 9. na základě třech hlavních kritérií: 1. rozvržení, propojení a velikost místností; 2. umělecké zpracování fasády a interiérů; 3. stavební náklady a vyváženost jejich vynaložení mezi oba předchozí body.²⁸

Ve všech třech ohledech podle porotců nejlépe vyhověl a 1500 zlatých obdržel návrh Wilhelma Böckmanna a Hermanna Endeho. Druhým místem (1 000 zlatých) byl oceněn Germano Wanderley. Zakoupen (za 500 zlatých) byl plán Maxe Haase a čestného uznání se dočkaly návrhy Friedricha Schachnera a dvojice August Hartel a Skjold Neckelmann. Dva návrhy byly hodnoceny pouze mimo soutěž (č. 21 a 2), čtyři byly vyřazeny pro nedostatečné kvality.²⁹ Po důkladných přepočtech se ukázalo, že mnohé návrhy výrazně překročily maximální požadovanou částku (patřily k nim i všechny oceněné, krom vítězného).³⁰ Porota se je přesto rozhodla posuzovat, protože jinak by jim k hodnocení zůstaly jen tři nebo čtyři projekty.

Od 27. 9. do 17. 10. 1887 byly soutěžní návrhy vystaveny v Uměleckoprůmyslovém muzeu, kde se podle tisku setkaly s velkým zájmem, prohlédnout si je přišlo 7 622 návštěvníků.³¹ Mezi nimi i někteří soutěžící architekti — M. Haas

sich an der Konkurrenz zu betheiligen.“ Prokop, August: *Die Konkurrenzpläne für das „Deutsche Haus“ in Brünn.* Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereins 40, 1888, s. 39–47, zde s. 39.

24 *Die Juroren für die Concurrrenzpläne des Deutschen Hauses in Brünn.* Tagesbote, roč. 37, č. 216, 23. 9. 1887, s. 3.

25 „Von den auswärtigen Juroren konnte nur Oberbaurath Baron Schmidt theilnehmen, da die beiden andern Jurors, Oberbaurathe Hansen und Ritter v. Hasenauer, Ersterer wegen einer Berufung nach Griechenland, Letzterer wegen wichtiger Sitzungen im Wiener Gemeinderathe wegen der elektrischen Beleuchtung verhindert waren, nach Brünn zu kommen.“ *Die Concurrrenz zur Erlangung von Plänen für das Deutsche Haus.* Tagesbote. Abendblatt, roč. 37, č. 218, 26. 9. 1887, s. 3.

26 *Concurrrenzpläne des Deutschen Hauses in Brünn.* Tagesbote. Morgenblatt, roč. 37, č. 218, 26. 9. 1887, s. 2.

27 *Die Concurrrenz,* Tagesbote. Abendblatt, roč. 37, č. 218, 26. 9. 1887, s. 3. Tento fakt je opomíjen i zcela nedávnou domácí literaturou, ačkoliv i nejcitovanější dobový zdroj G. Trautenberger píše: „Z Vídně dorazil pouze baron Schmidt“ („Aus Wien war nur Baron Schmidt erschienen“). Trautenberger, G.: *Festschrift*, s. 13. Upozornila na to zřejmě pouze Marek, Michaela: „*Monumentalbauten*“ und *Städtebau als Spiegel des gesellschaftlichen Wandels in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts.* In: *Böhmen im 19. Jahrhundert. Vom Klassizismus zur Moderne.* Ed. Ferdinand Seibt. Frankfurt am Main 1995, s. 149–233, zde s. 222.

28 *Das Deutschen Hauses in Brünn.* Tagesbote, roč. 37, č. 227, 6. 10. 1887, s. 2.

29 Nevíme však, které to byly. Prokop, A.: *Die Konkurrenzpläne,* s. 39.

30 *Die Concurrrenz,* Tagesbote. Abendblatt, roč. 37, č. 218, 26. 9. 1887, s. 3.

31 *Schluss der Ausstellung der Concurrrenzpläne für das Deutsche Hause.* Tagesbote, roč. 37, č. 238, 19. 10. 1887, s. 3.

a F. Schachner,³² W. Böckmann³³ a jistě i G. Wanderley a další brněnský autor, jehož jméno neznáme.

V.

A. Prokop se k většině návrhů vyjádřil v přednášce, díky níž známe další podrobnosti.³⁴ Uvažoval v ní třeba nad velikostí vestibulů, schodišť a chodeb, jakož i nad jejich propojením, které považoval za důležité z hlediska proudění hostů i bezpečnosti. Důležité byly také šatny, které prý mělo mnoho projektů špatně situované a nedostačující pro očekávaných 1 500 návštěvníků.

V otázce stylu Prokop shrnuje, že většina architektů sáhla k neorenesanci, a zabývá se i tím, jaká podoba je pro Německý dům nejlepší: „Při celkovém pohledu nám největší množství projektů bezděčně připomíná typ, který se v současnosti stal módní pro divadelní budovy; několik návrhů však promlouvá tak, jak by mělo, jako dům měšťanstva, reprezentující moc, respekt a důležitost německé buržoazie, tedy skutečně jako ‚Německý dům‘. Musíme si jen na chvíli představit před očima dobu největší prestiže a celkového významu německého měšťana, tedy dobu od pozdního středověku do třicetileté války, ale především dobu rozkvětu Hanzы, a najdeme hned dlouhou řadu typických vzorů pro ‚Německý dům‘, tedy skvostné radnice a zvláště cechovní domy ve městech jižního i severního Německa, Holandska atd.“³⁵ Je tedy evidentní, že minimálně Prokop, ale zřejmě většina poroty — tedy členové spolku Deutsches Haus — toužila po stavbě ve zmíněných hanzovních formách. Proto je zarážející, že takový požadavek nebyl konkrétně vyjádřen už ve stavebním programu, kde se jenom trochu vyhybavě píše: „už ve svém vnějším vzhledu by měla [budova] ukazovat monumentalitu a pro ‚Německý dům‘ příznačný ráz.“³⁶ Hanzovnímu stylu každopádně odpovídaly jen tři projekty — vítězný č. 10 a č. 17 a 18. K Prokopově článku vyšly i schematické nákresy deseti soutěžních půdorysů.³⁷

32 *Die Ausstellung der Pläne für das Deutsche Hause*. Tagesbote, roč. 37, č. 231, 11. 10. 1887, s. 3.

33 *Zum Baue des Deutschen Hauses in Brünn*. Tagesbote, roč. 37, č. 234, 14. 10. 1887, s. 3.

34 Zřejmě nejde o čistě Prokopovo hodnocení, ale o souhrn poznatků celé poroty. Výtah vyšel jako *Die Pläne*, Tagesbote, roč. 37, č. 238, 19. 10. 1887, s. 2–3; zřejmě kompletní přepis pak: Prokop, A.: *Die Konkurrenzpläne*, s. 39–47.

35 „*In der Totalerscheinung erinnert uns die weitaus grösste Menge der Projekte unwillkürlich an den Mode gewordenen Typus der heutigen Theaterbauten; die wenigsten Projekte aber sprechen sich als das aus, was sie sein sollen, als ein Haus der Bürgerschaft als das Repräsentativ der Macht, des Ansehens und der Bedeutung des deutschen Bürgerthums, also so recht als das ‚Deutsche Haus‘ aus. Wir brauchen uns nur aus der Zeit des grösste Ansehens und der allgemeinen Bedeutung des deutschen Bürgerthums, also aus dem späteren Mittelalter bis zur Zeit des 30jährigen Krieges, vor Allem aber aus der Zeit der Blüthe des Hansabundes, die prachtvollen Rathhausbauten und besonders die Gildehäuser der Städte Süd- und Norddeutschlands, der Niederlande etc. einen Moment vor Augen zu halten und werden sofort eine lange Reihe typischer Gestaltungen für das ‚Deutsche Haus‘ finden [...]*“ Prokop, A.: *Die Konkurrenzpläne*, s. 46.

36 „[...] auch schon in seiner aeußeren Erscheinung einem monumentalen das Haus kennzeichnenden Charakter zur Schau tragen.“ *Sammelmappe*, nestránkováno.

37 *Die Pläne*, Tagesbote, roč. 37, č. 238, 19. 10. 1887, s. 2.

Bohužel se z nich nedá vyčíst přesné rozložení místností a některé jsou nepřesné (například č. 17 je obráceně).

Podívejme se teď na soutěžní projekty blíže, byť můžeme jenom závidět Brňanům roku 1887, kteří je mohli obdivovat v muzeu na vlastní oči. Začneme u těch méně úspěšných, o kterých toho víme jen málo.³⁸ (obr. P1)

- Projekt č. 1 (motto „25. August 1887“, autor neznámý, z Krefeldu, zastavěná plocha 4 204 m², tedy nejrozlehlejší ze všech návrhů, náklady 504 480 zl.).
- Projekt č. 2 (motto neznámé, autor Eduard Hiebel, Liberec, zastavěná plocha 3 426 m², náklady 513 900 zl.).
- Projekt č. 3 (motto „Patria“, autor neznámý, Frankfurt nad Mohanem, zastavěná plocha 3 745 m², náklady 449 400 zl.).
- Projekt č. 4 (motto „Österreich“, autor neznámý, Vratislav, zastavěná plocha 3 306 m², náklady 462 840 zl.). Skoro čtvercový půdorys s hlavní komunikační osou v přízemí ve tvaru „T“. Velký sál v patře na půdorysu kříže. Podle Prokopa je celý půdorys pěkně a jasně uspořádaný a stylově jde o jeden z projektů, který je „ozvěnou soutěžních projektů na německý Reichstag“.³⁹ Uprostřed hlavní fasády proto předpokládáme portikus, nad bočními risality věžovité nástavby a snad i centrální kupoli.
- Projekt č. 6 (motto „Deutsch-Österreich“, autor neznámý, Vídeň, zastavěná plocha 2 617 m², náklady 366 380 zl.). Podobně jako č. 4 je prý odvozen od Reichstagu.
- Projekt č. 7 (motto „Mit vereinter Kraft“, autor neznámý, z Vídně, zastavěná plocha 3 760 m², náklady 564 000 zl.). Podle Prokopa „nezáživná renesance s motivy baroka a německé renesance“.⁴⁰
- Projekt č. 9 (motto „Deutsches Haus II“, autor neznámý, Vídeň, zastavěná plocha 3 260 m², náklady 554 200 zl.). Prý představuje jednoduchý a dobře zpracovaný prostorový koncept. Velký sál má nad vestibulem, sevřený ve středu budovy. Hlavní fasádu členil dvakrát zalomený risalit, v přízemí snad se sloupořadím.
- Projekt č. 11 (motto „Ecco“, autor neznámý, Lipsko, zastavěná plocha 3 916 m², náklady 626 560 zl.). Hlavní sál je situovaný podél osy západ–východ, vysunutý k severní zdi směrem do dvora. Podle Prokopa je projekt navržen v „moderních renesančních formách“.⁴¹ Jde o druhý nejrozlehlejší návrh, zajímavý vnitřním dvorem, který měl snad sloužit jako uzavřená zahrada. Jediné je i umístění budovy zadní fasádou až k ulici na sever od parku — odpovídá tomu nepravidelnost půdorysu daná uliční čarou.
- Projekt č. 12 (motto „Josef II.“, autor neznámý, Vídeň, zastavěná plocha 2 647 m², náklady 370 580 zl.). Podle Prokopa v barokním stylu.

38 Následující informace jsou založeny na interpretaci údajů z nákresů, tabulek a textu článku: Prokop, A.: *Die Konkurrenzpläne*, s. 39–47.

39 „Mit Anklängen an die Konkurrenz-Projekte für das deutsche Reichstagsgebäude Nr. 4 und 6.“ Tamtéž, s. 46–47.

40 „Eine etwas unverdaute Renaissance mit barocken und altdeutschen Formen in Nr. 7.“ Tamtéž, s. 46.

41 „[...] moderne Renaissanceformen.“ Tamtéž, s. 44.

- Projekt č. 13 (motto „*Werde ein Hort der Deutschen*“, autor neznámý, Praha, zastavěná plocha 3 286 m², náklady 571 480 zl.). Má hlavní sál uprostřed budovy a podle Prokopa příkladně uspořádaný půdorys patra a řecký, antikizující styl. Snad tedy risality jižní i severní fasády nesly portikus.
- Projekt č. 14 (motto, autor a místo původu neznámé, zastavěná plocha 2 806 m², náklady 420 900 zl.). Podle textu má příliš malé šatny i hlavní sál (jen 490 m²).
- Projekt č. 16 (motto „*Das Beste der Heimat*“, autor neznámý, Vídeň, zastavěná plocha 3 144 m², náklady 408 720 zl.). Šatny jsou údajně příliš malé, ale jde o pěkně a jasně uspořádaný půdorys se sálem uprostřed, zvenku ve formách moderní renesance.
- Projekt č. 18 (motto „*Treue und Recht*“, neznámý autor z Brna, zastavěná plocha 2 112 m², náklady 316 800 zl.). Podle článku má příliš malé šatny i hlavní sál (nejmenší ze všech, jen 477 m²) umístěný uprostřed budovy. Vykazuje prý však příkladně uspořádání půdorysu patra a je ve stylu německé renesance. Prokop neuvádí jméno brněnského autora, ale na rozdíl od lakonických poznámek k ostatním neoceněným návrhům se tu poněkud rozepisuje: „Lákavě vyhlíží dvoupatrové východní průčelí zamýšleného projektu č. 18, jeho věžička, masivní střecha, nádherné štíty a krásná lodžie nesou pravý charakter německé architektury a z této strany [...] jde o krásný ‚Německý dům‘.“⁴² Dodává, že také vítězný projekt č. 10 má na východním průčelí stejné motivy (jak přesná tato podobnost byla, lze stěží říci). Jelikož tento komentář asi zazněl i 17. 10. 1887 na přednášce při uzavření výstavy projektů, je pravděpodobné, že měl potěšit kolegu sedícího rovněž v sále. Zřejmě jím byl jeden z dvojice H. Worresch a K. Biberle. Asi ne W. von Doderer, který byl z Vídně, ani W. Dworschak, který pro porotu vypracoval na základě došlých projektů jakési tabulky (snad ony otištěné schematické půdorysy?), a tedy by byl ve střetu zájmů, kdyby sám soutěžil.
- Projekt č. 19 (motto „*Concordia etc.*“, autor neznámý, Vídeň, zastavěná plocha 3 102 m², náklady 558 360 zl.). Velký sál je přímo u hlavní fasády a vysunutý z hmoty budovy v podobě hlubokého centrálního risalitu (snad se sloupy a trojúhelným frontonem?).
- Projekt č. 20 (motto „*Der Deutschen freie Zeit: Arbeit*“, autor neznámý, z Vídně, zastavěná plocha 2 050 m², náklady 287 000 zl.).
- Projekt č. 21 (motto „*Veritas*“, neznámý autor z Berlína, zastavěná plocha 3 105 m², náklady 372 600 zl.). Sál je podle článku položený podél osy západ–východ a umístěný uvnitř budovy. Šlo o jediný návrh v gotickém stylu.
- Projekt č. 22 (motto „*In früher Stunde*“, autor neznámý, Kolín nad Rýnem, zastavěná plocha 3 873 m², náklady 503 490 zl.). Podle Prokopa: „neuspořádaná renesance, dokonce s ruskými motivy“,⁴³ což vzbuzuje velkou zvědavost, ale další informace bohužel schází.

42 „Reizend ist die Ostfacade des zweistöckig gedachten Projektes Nr. 18, Das mit seinen Thürmchen über dem mächtigen Dache, den prächtigen Giebeln der schönen Loggia so recht den Charakter der deutschen Architektur an sich trägt und von dieser Seite [...] her, ein schönes ‚Deutsche Haus‘ wäre.“ Tamtéž, s. 46.

43 „Eine etwas wüste Renaissance, sogar mit russischen Motiven, sehen wir in Nr. 22.“ Tamtéž.

VI.

Pětice oceněných projektů klade stavbu na Kiosek tak, že hlavní fasádu umísťují zhruba v úrovni uliční čáry Brandlovy ulice. Výjimkou jsou č. 5 a 10, které dům posouvají severněji. Většina z oceněných projektů je výborně výtvarně zpracovaná. Wanderleyovy lavírované detaily interiérů s figurální stafáží jsou už za hranicí výkresu směrem k uměleckému dílu. I Neckelmann s Hartelem a Ende s Böckmannem ukazují v perspektivách a řezech stejně bravurní kresbu, sice méně bohatou, ale uvolněnější.

Začneme vítězným projektem č. 10 (motto „*Deutsch*“, rozloha 2 510 m², náklady 282 120 zl.) Wilhelma Böckmanna a Hermanna Endeho z Berlína.⁴⁴

Navržená budova je položena podél osy západ–východ (opačně vzhledem k požadavku stavebního programu) a rozvinuta na poněkud rozevlátém a nestejnomyšerném půdoryse ve tvaru „U“. Uprostřed leží v patře velký sál s okny na jih a v přízemí vestibul, severně od nich je schodišťová hala. V západním a východním křídle jsou ostatní požadované místnosti, od západu vede separátní vstup mimo jiné ke knihovně, od východu do restaurace. (obr. P2)

Jako celek dům budí dojem renesanční radnice nebo zámku z pobřeží Baltu nebo Severního moře, je totiž navržen ve stylu zvaném severská nebo německá neorenesance. Architektonická forma typická v minulosti pro určité vznešené druhy staveb je tu použita na budovu se zcela jinou funkcí, aby ji zušlechtila. Druhým aspektem pak je přirozeně národní náboj stylu. V německých zemích se tento modus stal běžným koncem 70. let 19. století, kdy se začal uplatňovat jako typický domácí sloh v kontrastu k italizující renesanci i gotice, která přestávala být vnímána jako německá.⁴⁵ Na Moravě se stylově podobné stavby objevují už v 80. letech.⁴⁶ Ende a Böckmann se zřejmě ani tolik neinspirovali budovou Domu německých

44 Wilhelm Böckmann (* 29. 2. 1832 Elberfeld, Německo, † 22. 10. 1902 Berlín) a Hermann Ende (* 1829 Landsberg an der Warthe/Gorzów Wielkopolski, † 1907 Wannsee) se oba vyučili na berlínské stavební akademii a patřili k nejprominentnějším německým architektům. Jejich společná firma, založená roku 1859, byla jednou z největších v oboru. Vyprojektovali desítky budov od bank, hotelů, bytových domů a vil až po synagogu, muzeum a sněmovnu a také budovy pro berlínskou Zoo. V letech 1886–1891 se podíleli na urbanismu vládní čtvrti Hibija v Tokiu, kde navrhli třeba parlament (nerealizováno) a postavili budovu ministerstva spravedlnosti (1895, ve stylu severské renesance s velmi podobnými fasádami, jaké použili pro Německý dům). Böckmann se roku 1886 podílel na založení časopisu *Deutsche Bauzeitung* a vyučoval na Pruské královské akademii, kde učil i Ende, který byl dokonce jejím prezidentem. Literatura: Janiszewski, Bertram: *Das alte Hansa-Viertel in Berlin*. Berlin 2000, s. 29–32; Reynolds, Johann: *Japan's Imperial Diet Building in the Debate over Construction of a National Identity*. In: *The culture of Japanese fascism*, Ed. Alan Tansma. Durham 2009, s. 254–275; Preuß, Carsten — Preuß Hiltrud: *Die Guts- und Herrenhäuser im Landkreis Teltow-Fläming*. Berlin 2011, s. 48.

45 Zgórnjak, Marek: *Wokół neorenesansu w architekturze XIX wieku*. Kraków 2013, s. 169–183.

46 Zatloukal, P.: *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc–Brno 2002, s. 404, 425 a následující.

knihkupců (Deutsches Buchhändlerhaus) v Lipsku,⁴⁷ jak se domnívali P. Zatloukal⁴⁸ i autor tohoto článku,⁴⁹ jako spíše sami sebou. Rozevlátý půdorys i detaily fasády totiž varíjí jejich dřívější projekty v Gdaňsku — Zemský dům Západního Pruska (Landeshaus der Provinz Westpreußen, 1882–1884) a spořitelnu (1886–1887), pro které čerpali inspiraci z tamní Zbrojnice z počátku 17. století.⁵⁰

Výše zmíněným rozvolněným půdorysem autoři docílili toho, že každé průčelí je jedinečné. Hlavní fasáda je symetrická, s dominantním volutovým štítem risalitu. Východní průčelí se otevírá arkádou s terasou nataženou mezi bočními risalitu a ladnost jí dodává harmonická souhra štítů se střechou střední části. Severní strana je jeden velký slepenec hmot, tvořící uzavřené nádvoří, jde o užitkovou a nejméně pohledovou stranu domu. Západní průčelí je nejkratší a půvabného vzhledu dociluje předsunutou hranolovou věží a risalitem, mezi nimiž se choulí postranní vchod. (obr. P3, P4, P5)

Stylu severské renesance je návrh věrný rezným zdívem z červených cihel i ozdobami z bílého kamene nebo štuky — klenáky oken, armování, volutami atd. Kořením, které dotváří siluetu, jsou obelisky, věžičky a vikýřky na střeše. Přesto jsou tyto dekorace poměrně skromné, k čemuž asi vedla snaha vejít se do stavebních nákladů. A. Prokop si na onu střídmost dokonce svým způsobem stěžuje: „je uměřenější v užití efektních prvků a bohužel se zříká i užití typické věže na hřebenu střechy.“⁵¹ Jedinou uměleckou ozdobu exteriéru představují reliéfy na štítu hlavního průčelí — dvě sfingy, cherub, páska s nápisem „Deutsches Haus“ a vedle trojitého okna dvě ženské alegorické postavy a pod nimi brněnský znak. Interiér autoři krásili klasickými i zaalpskými renesančními prvky, i tato dekorace je ale skromná. Jen v hlavním sále jsou navrženy sochy a figurální nástěnná malba. Požadavek programu na příkladové řešení výzdoby jedné z reprezentačních místností naplnili Ende s Böckmannem návrhem malého sálu, kde zamýšleli grotesky a velkou malbu (navrhli motiv korunovace, zřejmě však bez konkrétních historických souvislostí). (obr. P6)

V novinách otiskněné vyjádření poroty oceňuje, že projekt na poměrně malé ploše obsáhl jak požadované místnosti, tak ty pouze navrhované. Všimá si i stylu, ačkoliv pomíjí, že v renesanci sloužil nejen měšťanům, ale i panovníkům jako zámecký sloh: „Mimořádnou hodnotu návrhu také dává šťastně zvolený styl. Německý dům vyžaduje německý styl. Budova, jejímž hlavním účelem je péče o německou kulturu, musí nést vyraženu pečeť německého ducha. Projekt ukazuje štítovou architekturu, která je typickým prvkem německé renesance a která jako symbol moci německého měšťanstva

47 Karl von Grossheim, Heinrich J. Kayser, 1886–1888.

48 Zatloukal, P.: *Brněnská okružní třída*, s. 111.

49 Galeta, Jan: „Dnes stojí dohotoven náš národní hrad...“ *Architektura a architekti národních domů v Moravské Ostravě a Vítkovicích*. *Opuscula historiae artium* 62, 2013, č. 1, s. 26–43.

50 Menckes, Ralf: *Die Renaissance der deutschen Renaissance*. Petersberg 2005, s. 165, 219–220.

51 „Ist aber bescheidener in der Verwendung von Effect mitteln und hat leider auf den charakteristisch Dachreiter Verzicht geleistet.“ Prokop, A.: *Die Konkurrenzpläne*, s. 46.

našla své nejlepší vyjádření v dobách Hanzy. [...] Štíty dodávají stavbě nevšední kouzlo a jsou také praktické.⁵² Ona praktičnost spočívala v tom, že vysoké střechy poskytlly prostory pro výstavní sály a další místnosti, které se do konkurenčních projektů buď nevešly, nebo neúměrně zvětšily jejich objem. Takřka předbíhající dobu je poznámka, že reálným zdívem „budova ukazuje poctivost a upřímnost stavebních materiálů“.⁵³

VII.

Druhým místem byl oceněn projekt č. 15 (motto „*Licht und Luft*“, plocha 3 323 m², náklady 490 950 zl.) v Brně usídleného Germana Wanderleye.⁵⁴

Ten zvolil za základ půdorysu severojižně orientovaný obdélník, jehož geometrickou strohost rozrušil velkým počtem symetricky vystupujících risalitů. Do středu umístil rozlehlý vestibul a nad ním sál, dvě hlavní schodiště se zvedají přímo ze vstupní haly za portikem. Skrze přízemí míří do všech světových stran komunikační osy napojené na četná vedlejší schodiště, zajímavý je západní trojosý vstup, protože každé z jeho dveří ústí do samostatné chodby směřující do jiné části domu. (obr. P7)

Hlavní průčelí je směsí vysokého antikizujícího portiku, renesancizujících věžic a vysoko vyzdvížené kupolovité střechy hlavního sálu. Snad tu můžeme vidět odraz palladiánské architektury (i některá okna v patře užívají palladiánský motiv). Nedávnější vzory pak směřují k vídeňskému prostředí. Kupolovitá střecha nad sálem je asi ozvěnou Státní opery,⁵⁵ se kterou má návrh shodné rysy i v půdoryse (risality vysunuté do bočních průčelí) a motiv sruženého florentského okna v přízemí. Inspirací pro portikus mohly být, stejně jako berlínský Reichstag, jak navrhuje P. Zatloukal,⁵⁶ také divadelní budovy firmy Fellner & Helmer (včetně té brněnské).

52 „Was ferner diesem Projekt einen besonderen Wert verleiht, ist die glückliche Lösung der Stylfrage. [...] Allein ein deutsches Haus verlangt einen deutschen Styl. Ein Haus dessen vornehmste Bestimmung die Pflege deutscher Cultur bilden soll, muss auch äusserlich den Stempel deutschen Geistes aufgedrückt erhalten. Das Project zeigt uns eine Giebelarchitektur, welche das charakteristische Element der deutschen Renaissance bildet und welche zur zeit der Hansa, als Wahrzeichen der Kraft des deutschen Bürgerthums ihren beredtesten Ausdruck fand. [...] Die Giebel verleihen dem Gebäude einen ungemeinen Reiz und haben auch das Praktische an sich.“ *Das Deutschen Hauses*, Tagesbote, roč. 37, č. 227, 6. 10. 1887, s. 3.

53 „[...] das gebäude zeigt uns gerade und ehrlich die Baumaterialien.“ Tamtéž.

54 Germano Wanderley (* 21. 4. 1845 Pernambuco, Brazílie, † 31. 10. 1904 Brno) studoval v Německu a vyučoval na průmyslovce v Eckenförde. Publikoval odborné knihy a příručky o stavebních konstrukcích a projektování a roku 1875 přišel učit na čerstvě založenou průmyslovku do Brna, kde byl později jmenován profesorem. V Brně vyprojektoval mimo mnoha nájemních domů také faru u sv. Jakuba, dům U Čtyř mamlasů či kostel v Černovicích u Brna a účastnil se i politického a spolkového života. Projektoval také ve Svitavách (vila, knihovna, spořitelna). Literatura: Zatloukal, P.: *Ž pozdní doby brněnského historismu*. Vlastivědný věstník moravský 47, 1995, č. 1, s. 14–27; Magniová, M.: *Germano Wanderley, architekt poslední čtvrtiny 19. století*. Rukopis diplomové práce obhájené na Seminárii dějin umění na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno 1997.

55 E. van Der Nüll a A. Siccard von Siccardsburg, 1861–1869.

56 Zatloukal, P.: *Ž pozdní doby*, s. 14–27, zde s. 19.

Je tedy trefné, když M. Magniová píše: „*návrh by totiž třeba jako divadlo ‚slušel‘ které-mukoliv evropskému velkoměstu*“.⁵⁷

Fasády Wanderleyova návrhu jsou nejen bohatě profilované, ale i zdobené sochami. Velkou alegorickou scénu najdeme v tympanonu (sedící žena s knihou na klíně obklopená postavami), zamyšlené a relativně soudobě oděné mužské postavy trůní v nikách vedle portiku, na frontonech oken v patře polehávají dvojice okřídlených génů a dvojice snad personifikující umění atd. Dojem bohatosti vyvolává i velká variabilita okenních otvorů a sloupů i armování, bosáz a vázy na atice, ale také barokizující volská oka na střeších. (obr. P8, P9)

Wanderley do svého projektu zakomponoval i pomník Josefa II., a to velmi zdařile, v podobě nadživotní sochy přímo na schodišti k portiku. I v interiéru navrhl bohatství tvarů založených na renesanci a baroku: karyatidy, mramorování a klenby s lunetami ve schodišťové hale; sochy a velké lunety s vymalovanými hudebními alegoriemi v malém sále; busty, grotesky a figurální malby s bukolickými hudebními motivy ve velkém sále. (obr. P10)

A. Prokop ve své přednášce vychválil šatny jako nejlépe navržené a prostorné. Styl návrhu určil jako „přísnější italskou renesanci“ a ocenil její svědomité provedení, bohatost detailů a barev i praktičnost interiérů.⁵⁸ *Tagesbote* otiskl text s popisem Wanderleyova návrhu, dodaný zřejmě někým z poroty (Prokopem?). Ten vychvaluje praktické rozdělení místností a uvádí, že skvělý vestibul je zamýšlený i jako letní sál pro přednášky, promenádní koncerty, výstavy atd.⁵⁹ Je zajímavé, že tento popis vyšel v novinách hned po vyhlášení výsledků, tedy o týden dříve než popis vítězného návrhu, oproti kterému je navíc detailnější. Když si vzpomeneme na slova o vhodnosti „hanzovního stylu“, může nás trochu zarazit druhé místo pro tento návrh. Jenže mu nelze upřít, že je půdorysně a prostorově na špičkové úrovni, dobře promyšlený a nechybí mu originalita. Tedy všechna čest porotě, že dokázala uvažovat i mimo nacionální stylové kategorie.

VIII.

Projekt č. 5 (motto „*Deutsches Haus I*“, plocha 2 880 m², náklady 433 500 zl.) Maxe Haase⁶⁰ z Innsbrucku byl zakoupen za 500 zlatých pro potřeby spolku.

57 Magniová, M.: *Germano Wanderley*, s. 44.

58 „[...] *strengere italienische Renaissance*.“ Prokop, A.: *Die Konkurrenzpläne*, s. 46.

59 *Die Pläne für das Deutsche Haus*. *Tagesbote*, roč. 37, č. 219, 27. 9. 1887, s. 2.

60 Max Haas (* 1847 Bad Mergentheim, Německo, † 1927 Innsbruck?) uplatňoval v tvorbě barokní a renesanční inspirace. Jako profesor učil na průmyslovce v Innsbrucku, kde realizoval například Café Maximilian (1889–1893), školu nebo vily. Jednu z nich navrhl s využitím místního lidového stylu, stejně jako přestavbu hotelu v tyrolské vesnici Igls. Literatura: *Österreichische Kunsttopographie* 45. *Die Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck. Teil 2. Die profanen Kunstdenkmäler der Stadt Innsbruck außerhalb der Altstadt*. Wien 1981. Ed. Johanna Felmyer, s. 117, 330, 611, 613; Stolz, Otto: *Geschichte der Stadt Innsbruck*. Innsbruck 1959, s. 379–380;

Půdorysně je v obrysu podobný tomu Wanderleyovu. Má sice o podlaží víc, ale sál i vestibul jsou také položeny uprostřed, jiné je však rozložení komunikačních os. Wanderley pečlivě rozvrhoval místnosti i vstupy do budovy tak, aby hosté jdoucí do multifunkčního objektu za různými účely mohli použít různé vchody a uvnitř se nepotkali a nekřížili si cestu. Haas předvedl méně rafinovaný koncept – vejít se dalo jen hlavním průčelím nebo přes park do kavárny. V přízemí byly nalevo prostory knihovny a čítárny, napravo kavárna a uprostřed velký prostor s nosnými pilíři. Ten byl rozdělen na dva navzájem neprostupné celky – vepředu šatny a vzadu zázemí restaurace a kavárny. Zdá se tedy, že do restaurace se dalo vstoupit poněkud neprakticky jen zvenku z parku nebo přes celou kavárnu, nikoliv přímo z nitra budovy. Zajímavou myšlenkou bylo nízké první patro, komunikačně oddělené od veřejných prostor, které obsahovalo byty zaměstnanců. Teprve druhé patro bylo hlavní. Zde ležel velký sál a další spolkové a veřejné místnosti. Vzadu pak byla navrhována jídelna, herna, bufet atd., do kterých byl však, podobně jako v přízemí, přístup jen přes sál či místnosti po stranách, nevedla zde žádná samostatná chodba, ani schodiště. (obr. P11)

Fasáda třípodlažní budovy je barokizující. Hlavní risalit nese vysoký korintský řád a otevírá se do lodžie. Nad tou jsou kruhová okna osazená bustami a tympanon, nad kterým ční k oblakům mohutná mansardová střecha. Boční fasády tyto motivy opakují s využitím vysokého pilastrového řádu. Pod střechou jsou na bočních fasádách ne zcela vzhledná oválná okna pro osvětlení sálu. Co se týče uměleckých ozdob, je Haas poměrně uměřený. Jen na hlavním průčelí jsou busty a dvě sochy v nikách a tympanon korunují po stranách sfingy a uprostřed pták (moravská orlice?). Siluetu samozřejmě doplňují obelisky a koule. (obr. P12) Interiér kráší sochy vodních božstev v krčku mezi vestibulem a halou, v hlavním sále pak busty na stěnách, sochy v nikách a štukové rámce na stropě. V celku návrh představuje poměrně typické formy divadelních budov té doby a nezdá se ničím zvláště originální, přesto ho část poroty doporučila k zakoupení, prý pro jeho „znamenité a ucelené umělecké provedení“.⁶¹

IX.

Jedním z projektů vyznamenaných čestným uznáním byl projekt č. 8 (motto „1870“ plocha 3 273 m², náklady 458 220 zl.) Friedricha Schachnera z Vídně.⁶²

Patzelt, Ilse: *Der Iglar Hof. Vom Bauernhaus zum Grandhotel*. 2010. Dostupné z: http://www.landesmuseum.at/pdf_frei_remote/WissJbTirolerLM_3_0433-0453.pdf, cit. 11. 9. 2014.

61 „[...] seiner vorzüglichen und einheitlichen künstlerischen Durchführung [...]“. Tagesbote. Abendblatt, roč. 37, č. 218, 26. 9. 1887, s. 3

62 Friedrich Schachner (* 14. 12. 1841 Atzenbrugg, Rakousko, † 7. 11. 1907 Vídeň) žil a tvořil v hlavním městě císařství. Vystudoval tam Akademii (u van der Nüll a Sicardsburga) a mezi jeho díla se řadí spolkový dům, sanatorium, banka, obytné domy, vily, kostely, muzeum i palác. Stylově se jeho stavby pohybují v italizující i severské neorenesanci a v neobaroku. Po přelomu století vedl ohnivý spor s Otto Wagnerem o podobu

Půdorysně jde opět o obdélník, ze kterého ve středu každého průčelí vystupuje risalit, a hlavní i zadní fasáda jsou flankovány válcovými věžemi. Podobně jako u předchozího návrhu má hlavní risalit lodžii a podloubí, za kterým je podélný vestibul, a ve věžích po stranách schodiště. Podobně jako u Haase tu střed přízemí není otevřený do velké prostory, ale zabírají ho šatny, sklad nábytku a knihovna. Podél nich se táhnou dvě chodby umožňující přístup do místností vzadu a po stranách a pomocí několika vedlejších schodišť nahoru do patra.

Hostům se budova otevírá na všech stranách několika vchody. Zajímavé a ojedinelé je umístění příjezdové cesty pro kočáry nikoli před hlavní, ale před západní průčelí, kde je i krytý vchod a druhý vestibul. Stejně výjimečná je arkáda mezi věžemi východního průčelí. Terasa v jejím patře je totiž přístupná i venkovním schodištěm a hlavně jsou v prostoru mezi arkádou a východní stěnou budovy utvořeny dvě intimně uzavřené obdélné zahrady pro hosty kavárny a restaurace. (obr. P13) Fasády Schachnerova návrhu rozehrávají členitou a rozmanitou hru a eklekticky mísí různé stylové prvky. Zdá se, že hlavní plochy průčelí měly být v režném cihlovém zdívu, což by mohlo evokovat severskou renesanci, ale neznáme zamýšlenou barevnost. Nicméně zdobené spodky dřívů sloupů k tomuto stylu patří. Lodžie v patře se otevírá palladiánsky pojatými otvory a i některá další okna jsou v klasických formách. Oproti tomu způsob použití armování na nárožích i okolo věžních oken, stejně jako drobné volutové štíty a vysoká strmá střecha ukazují spíše k zámecké architektuře francouzské renesance. Tomu by mohlo odpovídat jak zdívo fasád (světlé režné cihly se ve Francii na fasády používaly), tak čtyři válcové věže (ty ale mohou odkazovat i k německým renesančním zámčkům). (obr. P14)

Na severním průčelí nacházíme v přízemí sdružená okna florentského typu a v patře a na věžích zase spíše francouzskou inspiraci. Východní fasádu zdobí kromě italizující arkády i mohutný volutový štít patřící do severské renesance. Nad středem budovy navrhl Schachner podobnou kupolovitou střechu jako Wanderley, jen vyšší. Líbeznou siluetu doplňují rozličné střechy osmičky věží a baň s hodinami nad hlavním risalitem. Celkový dojem je tedy malebně romantický. Od jihu a od severu dům připomíná zámek na Loiře, od východu pak střední část nezapře příbuznost s Palazzo della Ragione v Padově. (obr. P15)

Uměleckou výzdobou Schachner nešetřil — atiku hlavního risalitu korunují sochy a vysoký štít si pro sebe zabral tzv. Roland, ochránce městských práv. Pod atikou válcových věží se vinou dlouhé reliéfní pásy s figurální stafáží. Další sochy zdobí volutový štít východního průčelí, obelisky, koule a vázy na atikách jsou samozřejmostí. V interiérech najdeme atlanty držící oblouk vchodu na schodiště. Velký sál s galerií, který se zvedá přes tři podlaží, kráší karyatidy, sochy a dvojice postav polehávající na frontonech oken.

Prokop Schachnerově návrhu (stejně jako č. 5, 11, 18 a 21) vytknul, že schodiště jsou umístěna hned za vstupem, po obou stranách haly, avšak šatna se nachází až hlouběji, takže hosté jdoucí z šatny nahoru se musí v hale střídat s těmi, kdo jdou dovnitř. Půdorysy ale díky systému dvou spojovacích chodeb označil za jasné a příkladně uspořádané. Styl hodnotí slovy: „Francouzská renesance na návrhu č. 8 přichází s velice elegantní formou a krásnými proporcemi.“⁶³

X.

Posledním projektem, na který se podíváme podrobně, je čestným uznáním odměněné č. 17 (motto „*Frisch ans Werk*“ plocha 3 610 m², náklady 505 400 zl.)⁶⁴ dvojice August Hartel a Skjold Neckelmann z Lipska.⁶⁵

Půdorysně je založený na tvaru obráceného písmene „T“. Střed budovy tvoří tři prvky: vestibul s hvězdovou klenbou v přízemí u hlavního průčelí, velký sál nad ním a schodišťová hala vysunutá k severu. Toto jádro je po stranách obklopeno ostatními požadovanými místnostmi, ke kterým vede podélná chodba mezi vestibulem a schodištěm a (podobně jako u Schachnera) dvě příčné okolo schodiště. Do prostor v levé a pravé části předního traktu se dá dostat i samostatnými vchody zvenku. Postranních vstupů a schodišť obsluhujících různé části budovy je tu povícero a jsou výborně rozvržené tak, aby na sebe návštěvníci různých částí nenaráželi.

Zatímco půdorys je dokonale symetrický a zdá se kompaktní, sama budova naopak vyhlíží členitě. Navržena je stejně jako vítězný projekt ve stylu severské neorenesance, byť tu ve tvarech štítů cítíme i dotek cihelné gotiky a z některých oken na nás dýchá vzor renesanční Florencie a Palladia (přímo uhrančivé je přetvoření palladiánského okna do severských forem na několika místech v patře). Avšak tam, kde je návrh Endeho a Böckmanna strohý, rozehrávají Neckelmann s Hartelem vizuální hody. Hlavnímu průčelí kralují dvě vysoké hranolové věže a dva postranní, pevnostně působící pavilony s vysokými střechami a nárožními baštami. V zadní

63 „*Die französische Renaissance tritt uns bei hoch eleganten Formen und schönen Verhältnissen in Nr. 8 entgegen.*“ Prokop, A.: *Die Konkurrenzpläne*, s. 46.

64 Originální sada výkresů pro soutěž je v Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin in der Universitätsbibliothek, inv. č. 13779–13790, Skjold Neckelmann: Deutsches Haus (Gesellschaftshaus), Brünn. Dostupné z: <http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?set=1&p=61&D1=Neckelmann&D2=Skjold&D3=Deutsches+Haus+%28Gesellschaftshaus%29%2C+Br%FCnn>, cit. 13. 9. 2014.

65 Skjold Neckelmann (* 24. 11. 1854 Hamburk, † 13. 5. 1903 Neckargemünd, Německo) měl vídeňské školení u Theophila Hansena na Akademii. Nejdříve praktikoval v Hamburku, ale roku 1885 se stal společníkem v lipské firmě Augusta Hartela (* 26. 2. 1844 Kolín n. Rýnem, Německo, † 18. 2. 1890 Štrasburk), který býval zákem a spolupracovníkem Friedricha von Schmidta v kolínské huti a vytvořil množství novogotických kostelů. Společně pak vyprojektovali třeba univerzitní a zemskou knihovnu ve Štrasburku nebo umělecko-průmyslové muzeum ve Stuttgartu. Viz *Neckelmann Skjold*. Heslo. In: *Deutsche Biographische Enzyklopädie*. Band VII. May–Pfeßner. Eds. Rudolf Vierhaus, Walther Killy. München–Leipzig 1997, s. 374; Schumacher, Uwe: *Dombaumeister August Hartel*. Beucha 2011.

části budovy se strmí další čtyři osmiboké věže. Dojem dotváří četné risality, balkóny, štíty a samozřejmě kontrast červených cihel s bílými štukovými a kamenickými prvky. Vzorem této zámecky vyhlížející stavby byly asi budovy typu Rijksmuseum v Amsterdamu.⁶⁶ Perspektivní výkresy návrhu počítaly i s pomníkem Josefa II. coby jezdeckou sochou jižně od budovy.

Nemá smysl popisovat všechny detaily dopodrobna, shrňme jenom, že na hlavním průčelí nechybí četné sochy (například Roland na štítu) a opravdu rozsáhle jsou navrženy pásy figurálních reliéfů (nebo sgrafit?) pod atikou pevnostních pavilonů, u hlavního vchodu a okolo vstupu do restaurace na východní straně. Jejich alegorické motivy jsou asi jen ilustrační, většinou snad odkazují k uměním a hudbě, ale je tu i panovnický motiv. Hlavní sál je zaklenutý vysokou valenou klenbou s výseky lunet, zdobí ho štukové rámce a terče navržené jako erbovní galerie, pod stropem dovádějí okřídlení putti, v lunetách se skví figurální malby a jedna velká se táhne po oblouku nad varhany a vrcholí dvěma génii nesoucími císařskou korunu. I schodišťová hala je zaklenutá a plná maleb, štuků a soch.

Prokop se k návrhu vyjadřuje slovy: „[...] tento projekt, jak už bylo řečeno, připomíná vlámské a holandské stavby, šestice věží je sice rozhozovačným prvkem, zaznamenal však mezi návštěvníky výstavy velký ohlas, jak vyrovnaností tvarů, tak použitím dekorativních a efektních motivů i svým grafickým zpracováním. Dokonce i jeho zadní průčelí (severní) se svým jednoduchým designem by bylo velkolepým spolkovým domem a bohatství fasád se stupňuje, až vrcholí nejvíce opulentním hlavním průčelím. Interiér ukazuje hlavní schodiště obklopené ochozem a okázale zdobený velký sál, obojí ve stylu, který však není zcela v souladu s exteriéry.“⁶⁷ A ze zprávy o výstavě se dozvídáme, že návrh vyniká „velkolepostí provedení schodišťové haly a sálu a je mnohými obdivován“.⁶⁸

XI.

Snad se na závěr hodí říci, že projekt Endeho a Böckmanna zvítězil po právu, protože je vskutku dobrý. Jednak po funkční stránce, jednak i po stránce umělecké, protože po své realizaci (s některými úpravami) vnesl do městského prostoru

66 Pierre Cuypers, 1877–1885.

67 „Projekt 17, dasjenige Projekt, welches unter den die Ausstellung Besuchenden den meisten Anklang gefunden hat, und wie gesagt, zugleich an flandrische und holländische Bauten erinnert, ist mit Thurmbauten (6) verschwenderisch bedacht und zeigt ebensowohl in der Beherrschung der Formen, wie in der Anwendung von Dekorations- und Effektmotiven und deren zeichnerische Wiedergabe eine grosse Vollendung. Schon die Rückfront (also Nordseite) mit ihrer einfachen Gestaltung gäbe ein stattliches Vereinsgebäude und so steigert sich der Facaden reichthum immer mehr, bis er sich in der Hauptfacade in opulentester Weise ausspricht. Das Innere führt uns ein grandioses Treppenhaus mit Umgängen und einen pomphafi gestalteten Festsaal vor, beide in einer Architektur, welche aber mit dem aussen gewählten Style nicht ganz im Einklange stehen dürfte.“ Prokop, A.: *Die Konkurrenzpläne*, s. 46.

68 „[...] durch die Grossartigkeit der Treppen und Saal anlage auffällt und vielfach bewundert wird.“ *Zur Ausstellung der Pläne für das Deutsche Haus*. Tagesbote, roč. 37, č. 229, 8. 10. 1887, s. 9.

brněnské okružní třídy novou a hodnotnou dominantu. Podle článku v tisku (asi vzniklém na základě závěrů poroty): „Rozhodující [...] bylo hlavně to, že projekt je v pravém německém stylu hanzovních měst, že velmi prakticky využívá prostoru v rámci vymezené částky a že k úpravě plánů do definitivní podoby bude stačit jen málo.“⁶⁹ Onu finanční podmínku můžeme podtrhnout. Ende s Böckmannem byli jediní z oceněných, kteří ji dodrželi, takže jejich vítězství bylo vlastně dané. Ostatní nenákladné projekty (č. 6, 12, 18, 20, 21) nedosahovaly dostatečných architektonických kvalit, oproti tomu návrhy, které oněch kvalit dosahovaly, byly do jednoho předraženy. To, že je porota přesto ocenila, se stalo vlastně tak trochu mimo soutěž — jen na základě dobrého řešení a provedení, při ignorování podmínky o maximální možné ceně.

Pusťme se ke konci na půdu hypotéz a zeptejme se, koho by porotci ocenili vavřínem, pokud by na stavbu byla k dispozici větší částka. Byli by to i tak Ende a Böckmann? A pokud ne, tak kdo? Jako rozhodující požadavek by pak zbyl jen německý styl hanzovních měst. A na druhém místě usazený Wanderleyův projekt v takovém slohu není. Snad by tedy zvítězil čestným uznáním vyznamenaný návrh Neckelmanna a Hartela.

Prokopovo hodnocení tohoto návrhu (citované v kapitole X.), které zaznělo 17. 10. 1887 na přednášce uzavírající výstavu soutěžních plánů, je totiž rozporuplné. Na jedné straně oceňuje, na druhé přináší kritiku, která však není úplně oprávněná — velký počet věží byl totiž vytknut jen Neckelmannovi s Hartelem, nikoliv však Schachnerovi nebo Wanderleyovi. V kontrastu k vítce je i dříve uvedený postesk, že vítězný návrh Endeho a Böckmanna je příliš spořivý a věž zcela postrádá. Ani při pohledu na interiér a exteriér se nezdá, že by byly v nějakém zásadním rozporu. A stylově je v protikladu k „německému“ návrhu Endeho a Böckmanna ten Neckelmannův a Hartelův označen za „vlámský“. Snažil se tedy Prokop ve své řeči nějak obhájit to, že nezvítězil projekt, jehož, jak jsme slyšeli, i pouhé zadní průčelí by bylo velkolepým spolkovým domem a který tolik obdivovalo brněnské publikum?

Buď jak buď, projekty, které jsme si představili, byly *našemu městu ku okrase*. Architekti do nich vložili svůj um, možná i srdce a jejich komponování přijali jako výzvu. V kontextu města je pak každý jeden nevyužitý návrh základovým kamenem, na kterém se vystavěla realita, a zároveň představuje fantazijní svět možných „kdyby“.

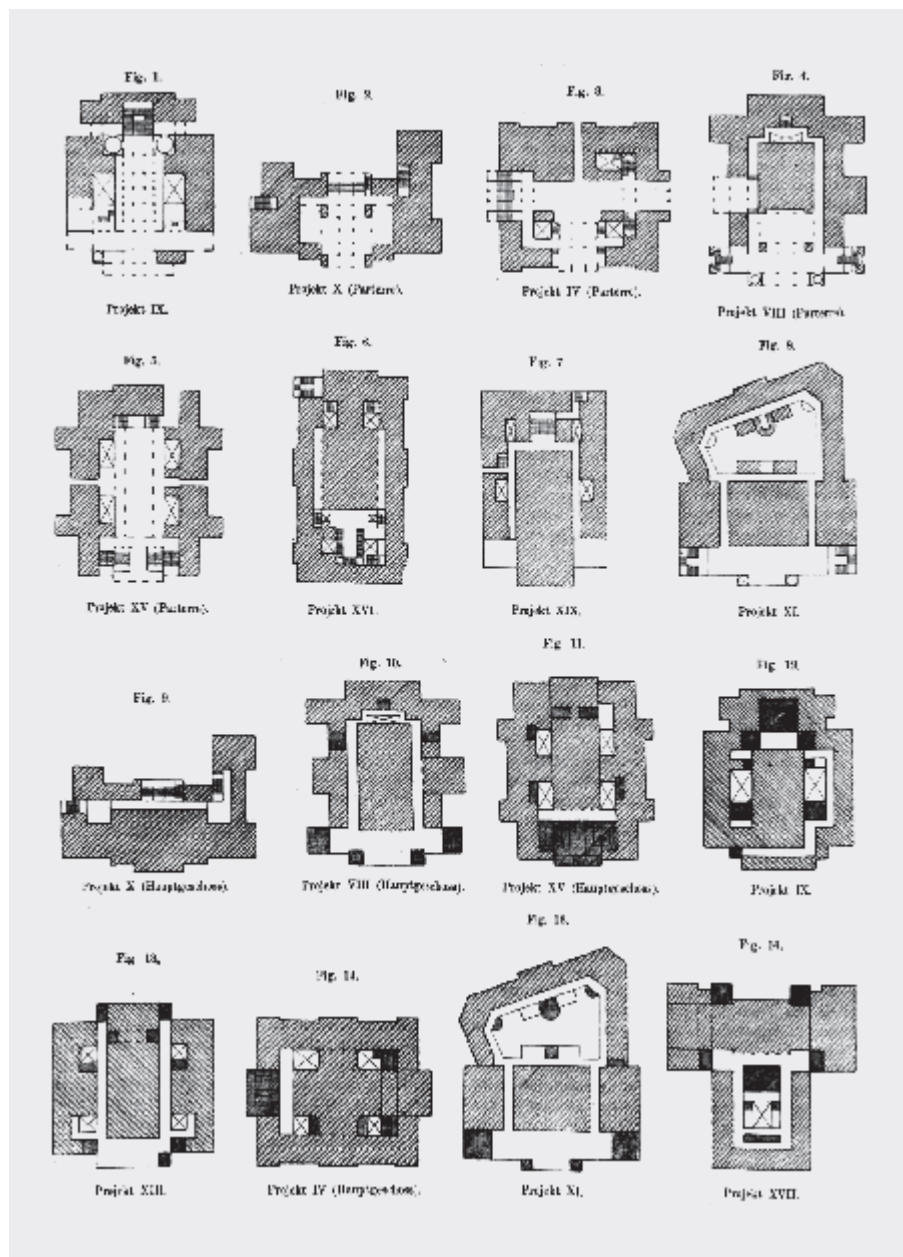
---

69 „Maßgebend [...] war hauptsächlich der Umstand dass das Projekt in echt deutschen Stille der Hansastädte die praktischste Raumaussnutzung innerhalb der feststehenden Geldgrenzen zeigt und dass das nach diesem, noch zu modifizieren den Pläne ausgeführte Gebäude nur wenig Reparaturkosten verursachen dürfte.“ *Deutsche Haus*. Tagesbote, roč. 37, č. 225, 4. 10. 1887, s. 3.

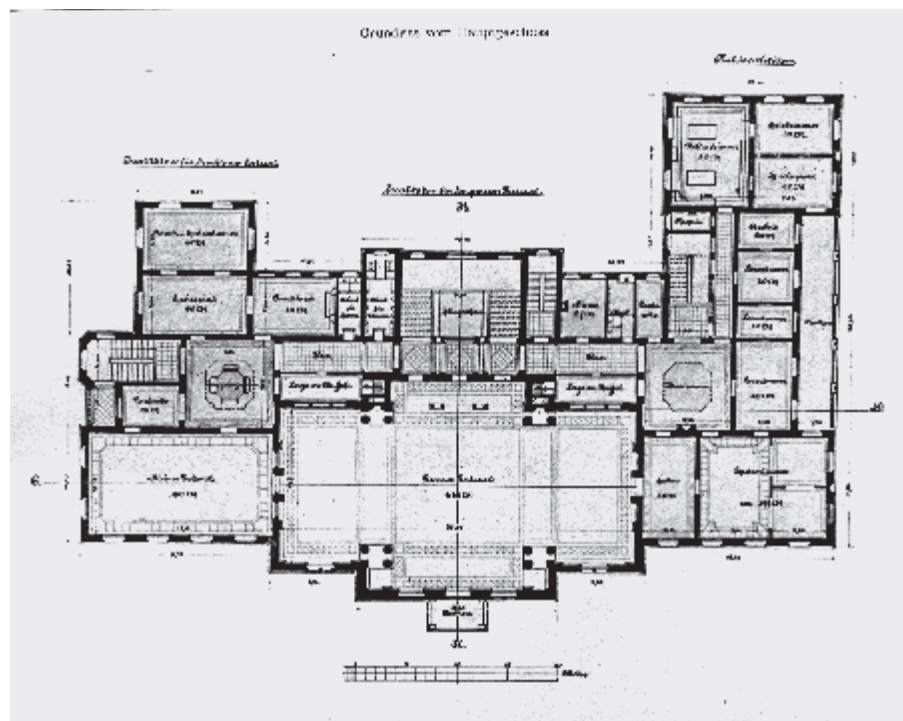
SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Wilhelm Dworschak (?), Schematické půdorysy přízemí projektů č. 9, 10, 4, 8, 15, patra projektů č. 16 a 19, přízemí projektu č. 11 a patra projektů č. 10, 8, 15, 9, 13, 4, 11, 17.
Převzato z *Zeitschrift des österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereins* 40, 1888, s. 39.
- P2** Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, půdorys prvního patra a přízemí.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno.
- P3** Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, perspektiva od jihovýchodu.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno.
- P4** Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys východní a jižní fasády.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno.
- P5** Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, perspektiva od severozápadu.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer*
- Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno, výřez.
- P6** Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, detail malého sálu.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno.
- P7** Germano Wanderley, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, půdorys přízemí a prvního patra.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno.
- P8** Germano Wanderley, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, perspektiva od jihovýchodu.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno.
- P9** Germano Wanderley, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys jižní a východní fasády.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno.
- P10** Germano Wanderley, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, detail velkého sálu, schodišťové haly a malého sálu.
Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn.* Berlin 1888, nestránkováno.

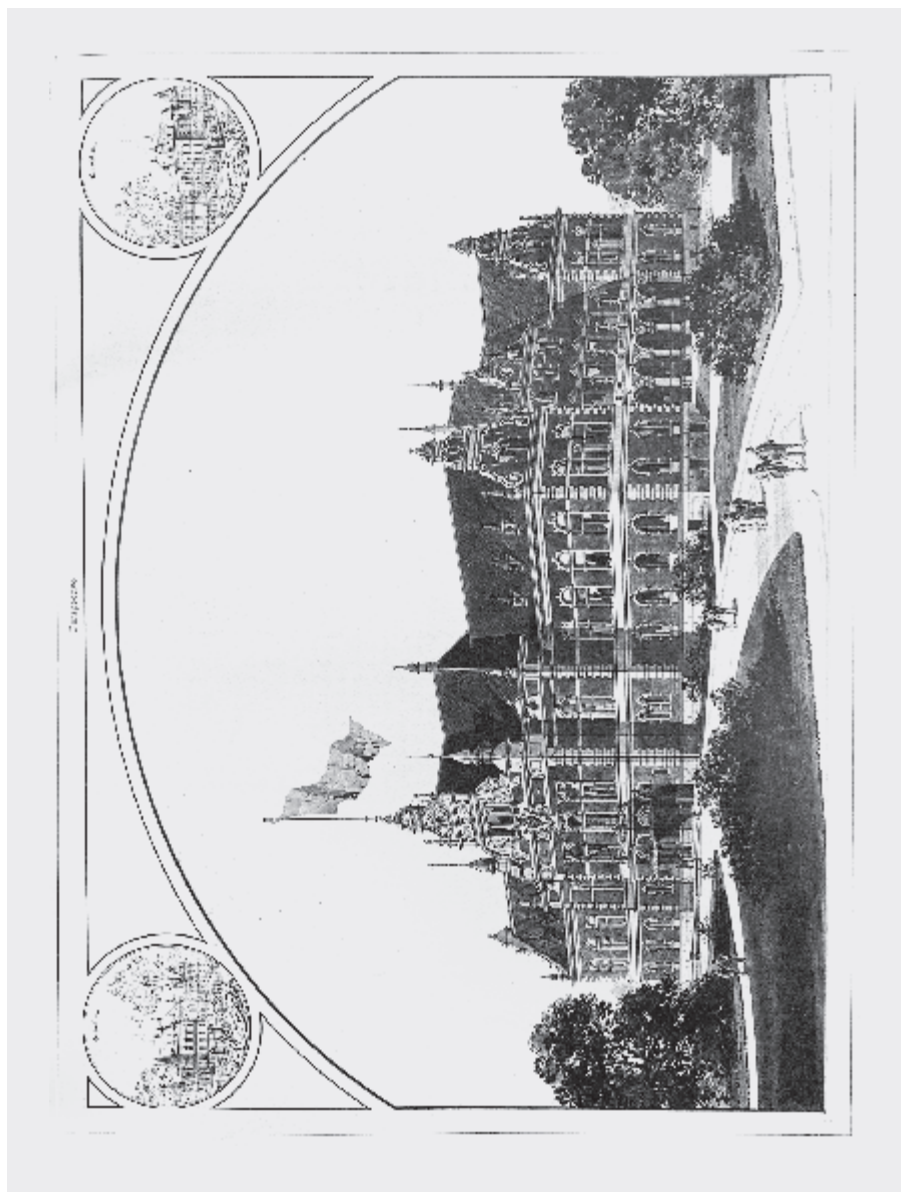
- P11** Max Haas, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, půdorys hlavního patra a přízemí. Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn*. Berlin 1888, nestránkováno.
- P12** Max Haas, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys jižního průčelí a perspektiva od jihovýchodu. Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn*. Berlin 1888, nestránkováno.
- P13** Friedrich Schachner, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, půdorys přízemí a hlavního patra. Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn*. Berlin 1888, nestránkováno.
- P14** Friedrich Schachner, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys jižní fasády. Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn*. Berlin 1888, nestránkováno.
- P15** Friedrich Schachner, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys severní a východní fasády. Převzato z *Sammelmappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe XV. Deutsche Haus fuer Bruenn*. Berlin 1888, nestránkováno, výřez.

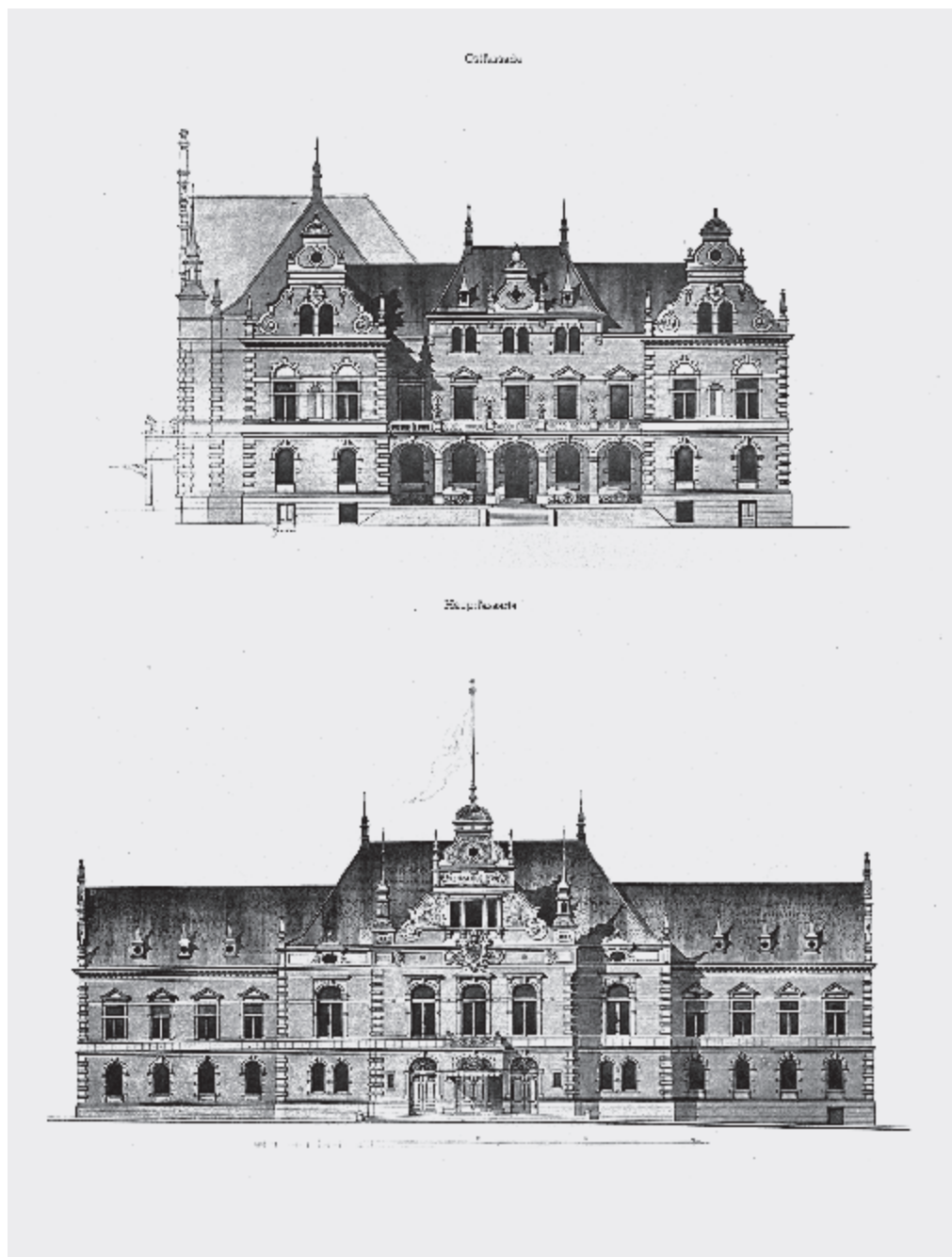
P1 Wilhelm Dworschak (?), Schematické půdorysy přízemí projektů č. 9, 10, 4, 8, 15, patra projektů č. 16 a 19, přízemí projektu č. 11 a patra projektů č. 10, 8, 15, 9, 13, 4, 11, 17.

- P2 Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, půdorys prvního patra a přízemí.

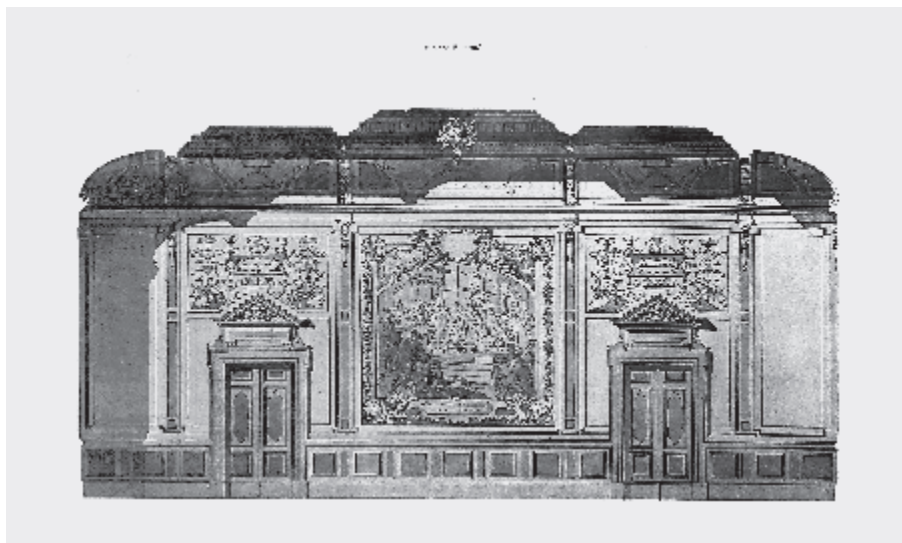
P3 Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, perspektiva od jihovýchodu.

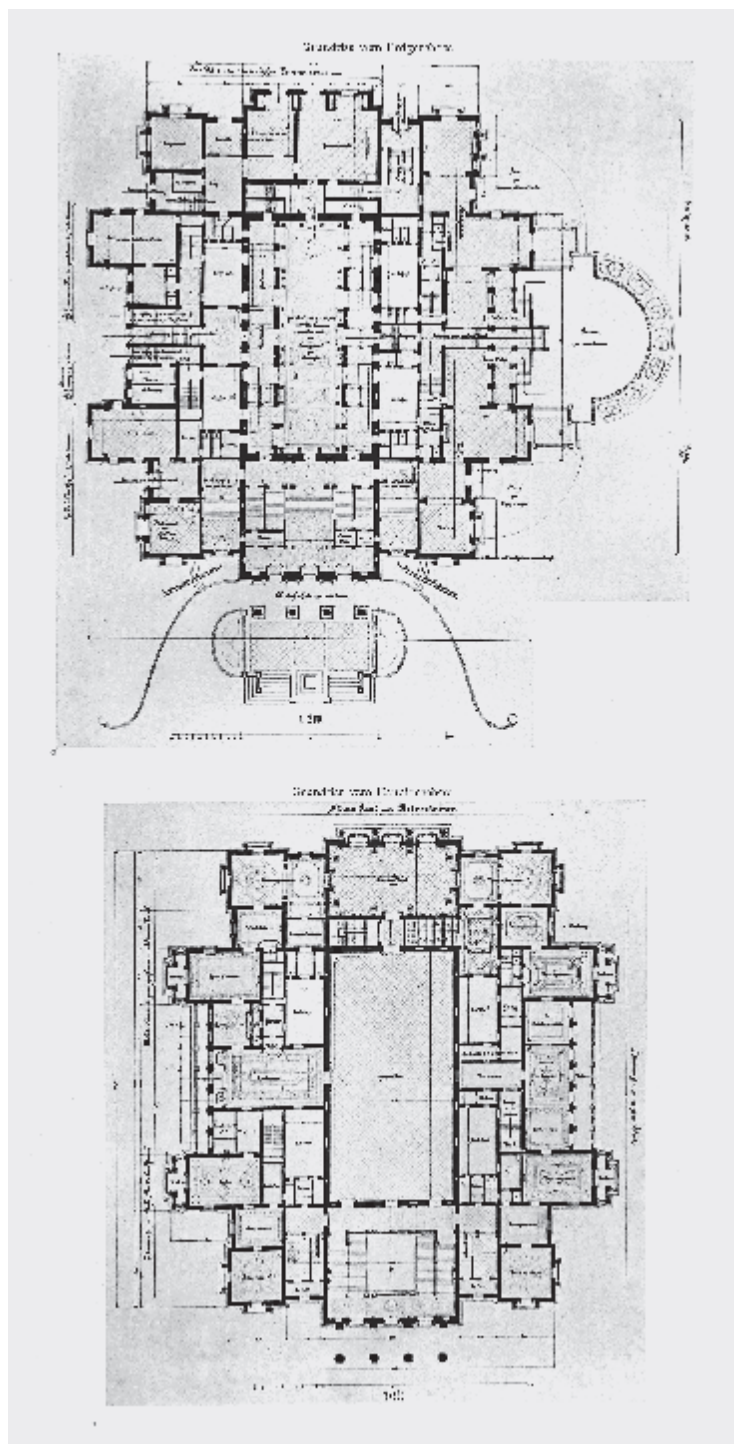
P4 Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys východní a jižní fasády.

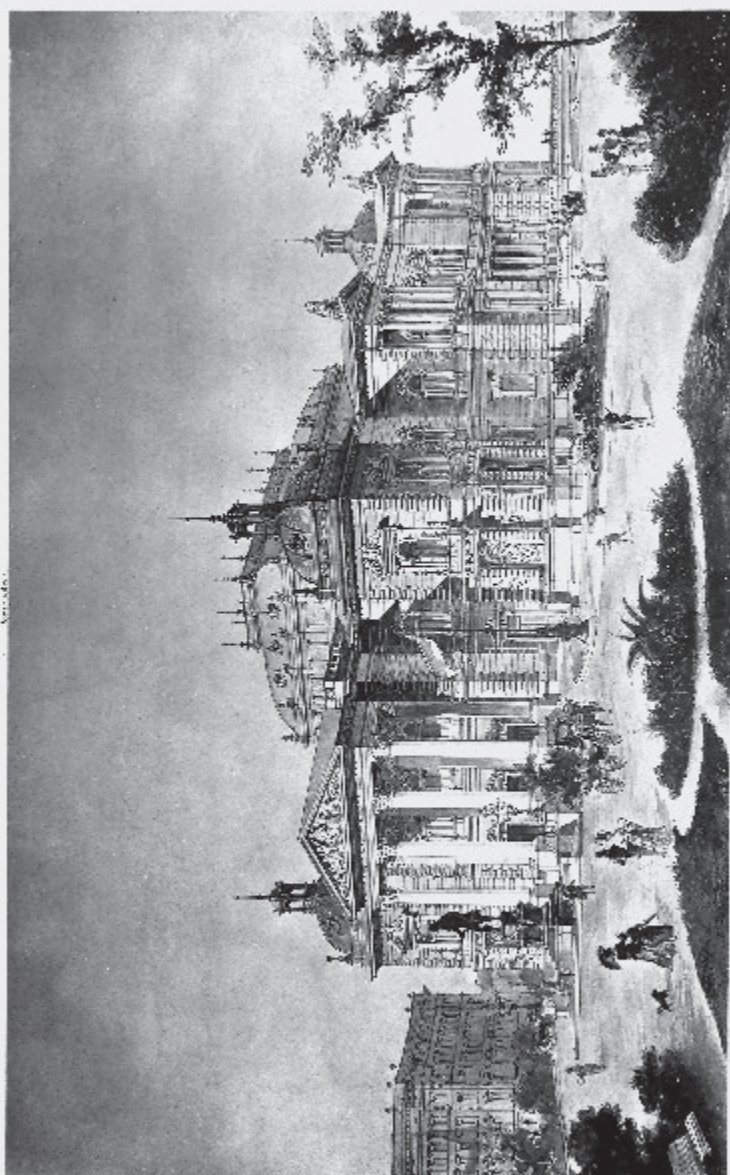
- P5 Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, perspektiva od severozápadu.

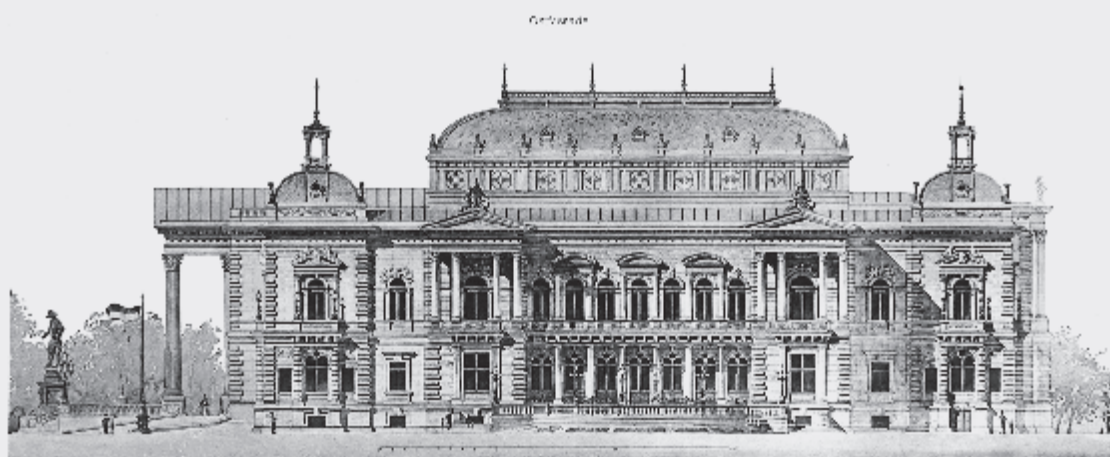
- P6 Wilhelm Böckmann a Hermann Ende, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, detail malého sálu.

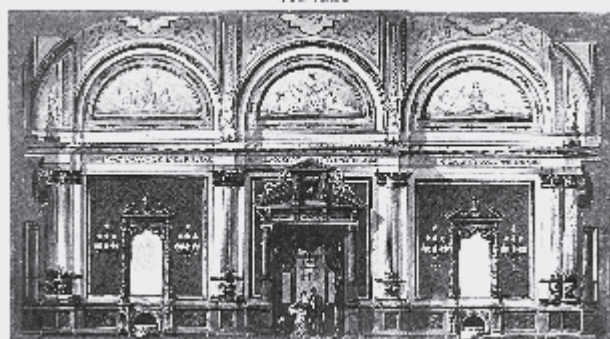
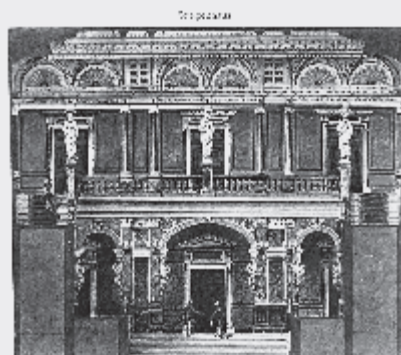
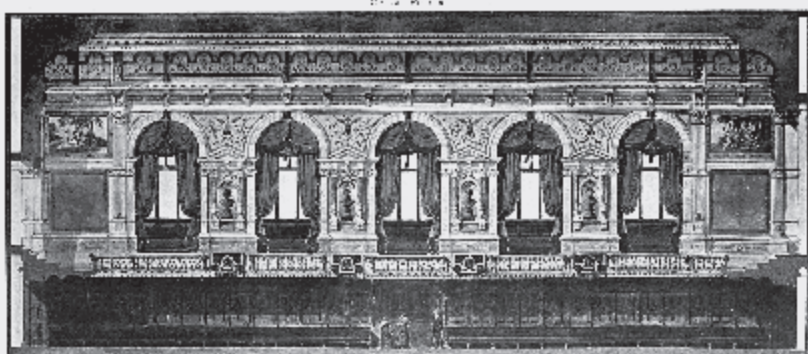
P7 Germano Wanderley, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, půdorys přízemí a prvního patra.

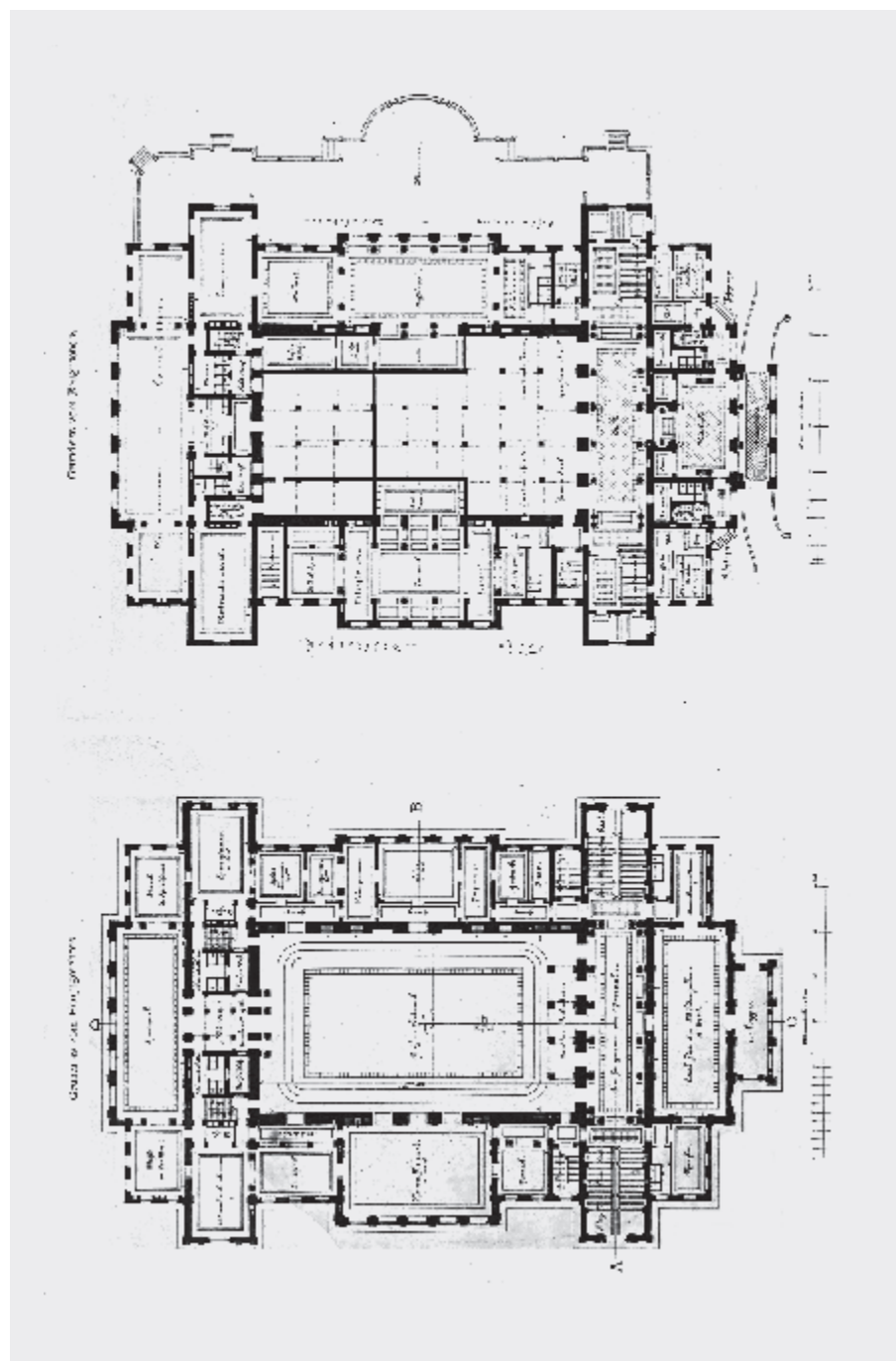
p8 Germano Wanderley, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, perspektiva od jihovýchodu.

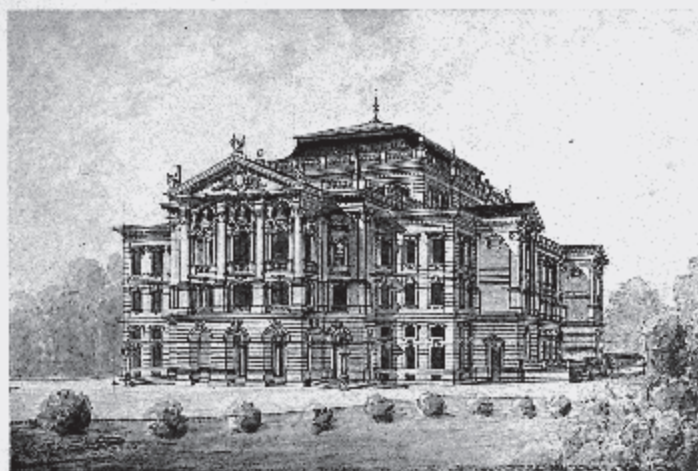
P9 Germano Wanderley, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys jižní a východní fasády.

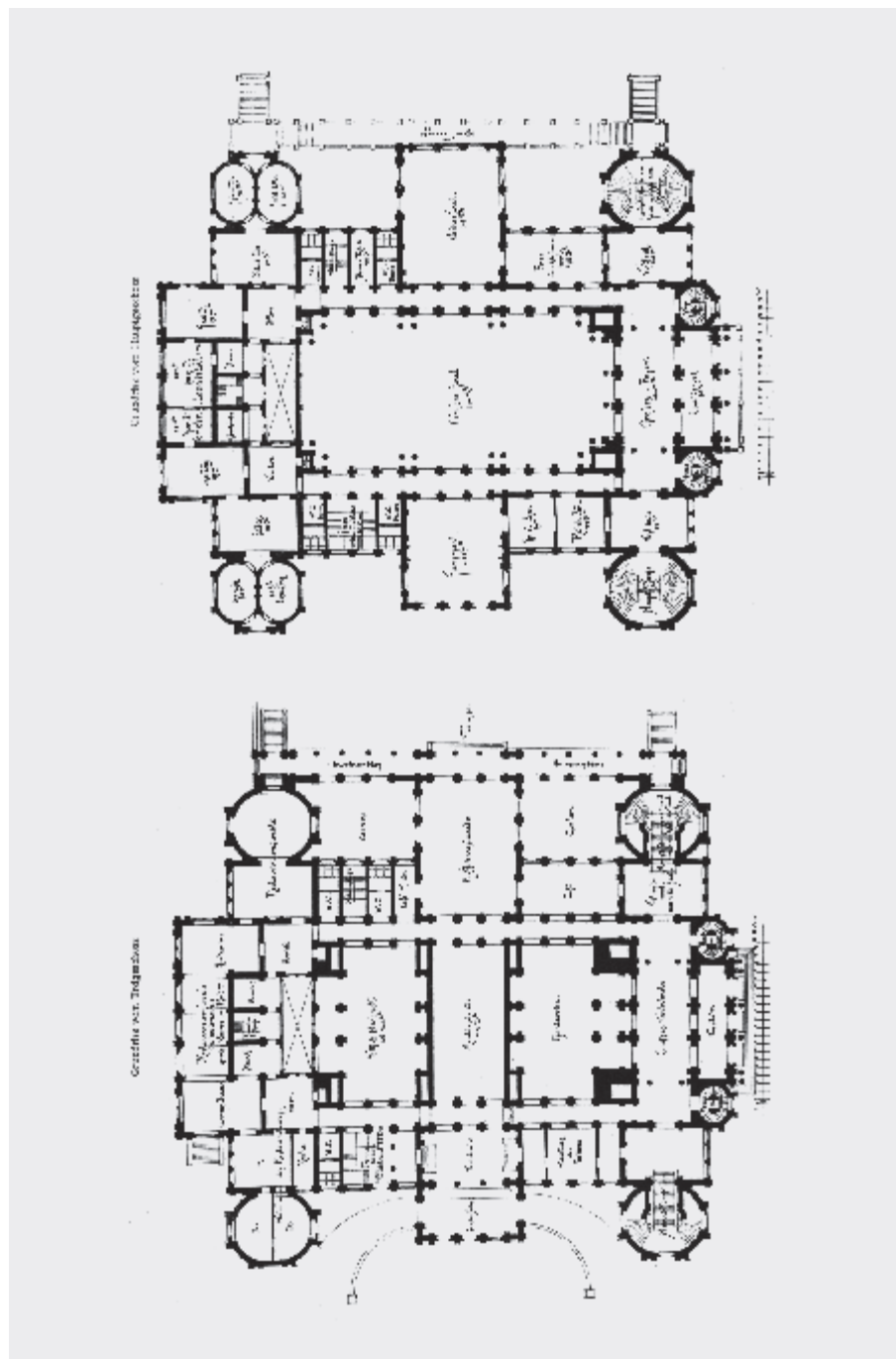
P10 Germano Wanderley, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, detail velkého sálu, schodišťové haly a malého sálu.

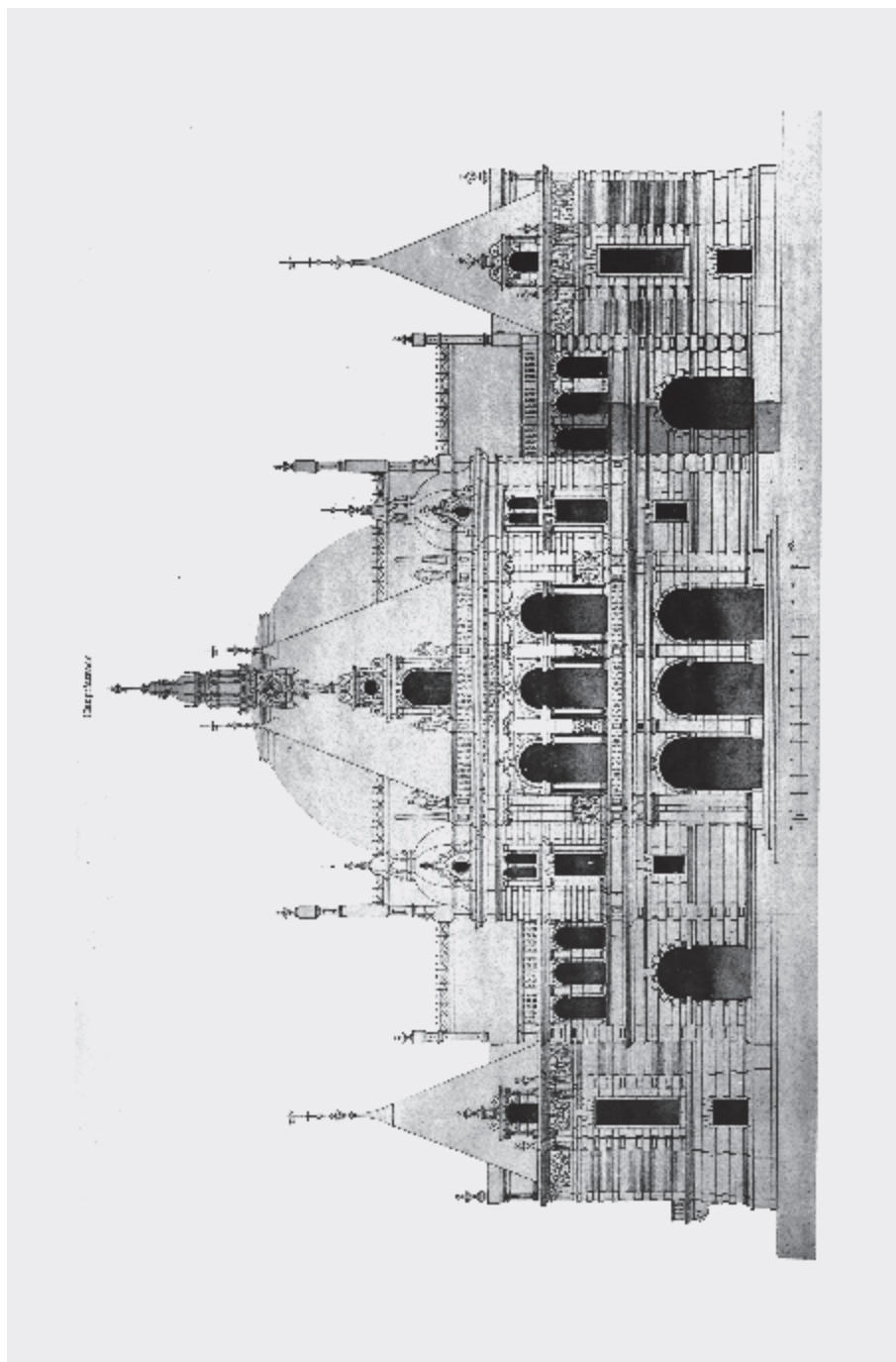
P11 Max Haas, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, půdorys hlavního patra a přízemí.

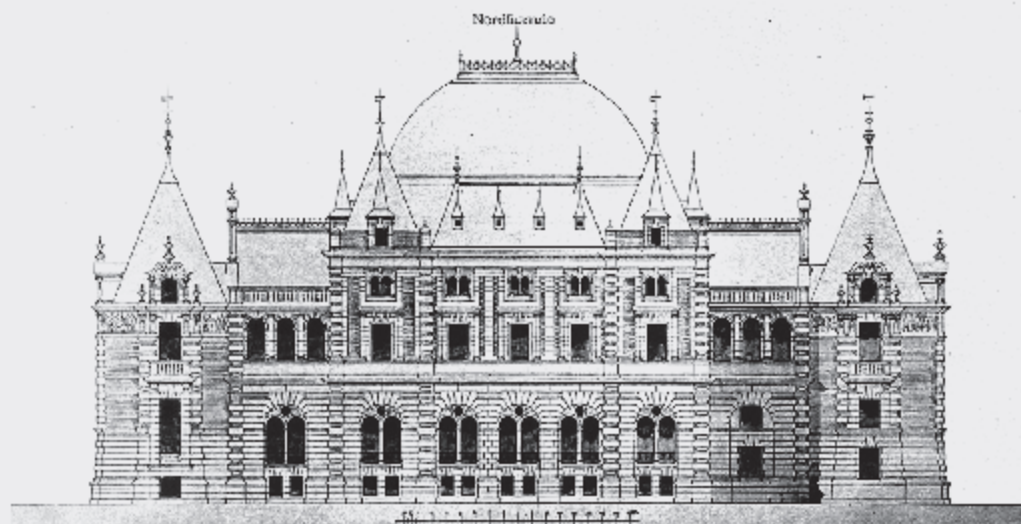
P12 Max Haas, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys jižního průčelí a perspektiva od jihovýchodu.

P13 Friedrich Schachner, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, půdorys přízemí a hlavního patra.

P14 Friedrich Schachner, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys jižní fasády.

P15 Friedrich Schachner, Soutěžní návrh na Deutsches Haus v Brně; 1887, nárys severní a východní fasády.

PAVLA CENKOVÁ

POMNÍK CÍSAŘE JOSEFA II. V BRNĚ

Summary: The topic of the study is the imposing monument of Holy Roman Emperor Joseph II in Brno, which used to stand in Lažanského náměstí Square (Moravské náměstí Square at present) between 1892 and 1919. It was a first-class work of art, belonging among the most prominent manifestations of visual culture connected with the contemporary bourgeoisie society. The ceremonial unveiling of the monument, the author of which was the Viennese sculptor Anton Brenek, took place on Sunday 16th October 1892. In 1819 the monument was forcibly removed. The text is a monographic study devoted to this monument.

Keywords: monument of Joseph II, Anton Brenek, 19th century, sculpture, monuments, Vienna, Brno

ÚVOD

Následující studie je věnována pomníku císaře Josefa II. v Brně. Monument, který mezi lety 1892 a 1919 tvořil pohledovou dominantu Lažanského (dnešního Moravského) náměstí, náleží mezi vrcholné projevy výtvarné kultury spjaté s měšťanskou společností tehdejšího německého Brna. Na zřízení pomníku začali jeho iniciátoři intenzivně pracovat počátkem 80. let 19. století, aniž mohli tušit, že po dvanácti letech příprav bude na svém místě stát pouhých dvacet sedm let.

Tématem se zabývala již Lucie Kolářová,¹ historii pomníku fundovaně zpracoval Pavel Cibulka.² Řadu cenných poznatků přinesla také studie Tomáše Zapletala o brněnském pomníku Gustava Winterhollera.³ V nedávné době autorka studie publikovala k tématu kratší článek, zabývající se zejména památkářskými hledisky a otázkami kolem aktuální prezentace dochovaných plastik.⁴ Následující text zpřesňuje dosud známé a přináší další nové poznatky a v neposlední řadě usiluje o shrnutí všech podstatných aspektů kulturněhistorického kontextu.

**HISTORIE VZNIKU POMNÍKU. POČÁTEK MYŠLENKY NA ZŘÍZENÍ POMNÍKU
JOSEFA II. V BRNĚ A VZNIK SPOLKU KAISER JOSEF-DENKMAL-VEREIN IN BRÜNN**

Myšlenka vybudovat v Brně Josefu II. pomník se objevuje již v 50. letech 19. století. Významný podnět vzešel od adjunkta hospodářské registratury Aloise Beránka, který ve své závěti ze 14. listopadu 1854 odkázal určitý finanční obnos na účel postavení císařovy sochy v parku Lužánky⁵ nebo na jiném, k tomu vhodném místě. Moravský zemský výbor poté zřídil nadaci *Alois Beraneks'che Stiftung zur Errichtung eines Denkmals für Kaiser Joseph II. im Augarten*, která však k roku 1879 disponovala pouhými

-
- 1 Lucie Kolářová o pomníku Josefa II. publikovala pod rodným příjmením Pelcová: Pelcová, Lucie: *Sousoší Josefa II. a jeho autor*. Práce k souborné zkoušce Semináře dějin umění Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 1994; Pelcová, Lucie: *Osudy jednoho pomníku. Antonín Břeněk a jeho brněnský monument Josefa II.* Dějiny a současnost 18, 1996, č. 4, s. 33–35.
  - 2 Cibulka, Pavel: *Instalace pomníku Josefa II. před Německým domem v Brně*. In: *Historik na Moravě*. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám. Eds. Hana Ambrožová, Tomáš Dvořák, Bronislav Chochooláč, Libor Jan, Pavel Pumpr. Brno 2009, s. 433–446.
  - 3 Zapletal, Tomáš: *Pomník Gustava Winterhollera*. In: *Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD)* 23. Brno 2010, s. 121–152.
  - 4 Cenková, Pavla: *Pomník Josefa II. v Brně. „Ztráta bez náhrady“*. Památková péče na Moravě – Monumentorum Moraviae tutela 16, 2014, s. 109–122.
  - 5 Lužánky jako veřejný park vznikly roku 1786, kdy císař Josef II. věnoval bývalou jezuitskou zahradu městu Brnu. Za finanční podpory Moravského gubernia tak byl zřízen první městský park v českých zemích. Moravský sněm v lednu 1849 na návrh Christiana d'Elverta navrhl park Lužánky spolu s obeliskem v Brně na Františkově a pomníkem Josefa II. u Slavíkovice za národní památku. Cibulka, P.: *Instalace*, s. 434.

56 zlatými 76 krejčary v hotovosti.⁶ Vzhledem ke kvapem se blížícím stoletým výročí Josefova nástupu na trůn (29. 11. 1780) a vydání tolerančního patentu (13. 10. 1781) bylo v dobovém tisku veřejně vyzýváno k urychlenému vztyčení císařova pomníku.⁷

Nedlouho poté se v listopadu 1879 v sále Moravského průmyslového muzea (*Mährisches Gewerbe-Museum*) konalo veřejné shromáždění, kterému předsedal tehdejší brněnský starosta Karl van der Straß (1817–1880). Zde bylo rozhodnuto o zřízení spolku, jehož cílem by bylo zbudování pomníku císaře Josefa II. v Brně.⁸ Za tímto účelem vznikl sedmičlenný přípravný výbor (*Comite*),⁹ který zpracoval návrh spolkových stanov. Stanovy byly projednány na dalším veřejném shromáždění, konaném 15. prosince 1879, a brzy poté předloženy Moravskému místodržitelství ke schválení.¹⁰ V květnu 1880 se přípravný výbor obrátil na německou veřejnost s žádostí o všeobecnou podporu cílů vznikajícího spolku a vyzval potenciální zájemce o členství ke vstupu.¹¹ Díky propagaci ze strany Ignaze Wolmutha jako zakládající členové přistoupili téměř všechny židovské náboženské obce na Moravě.¹²

K oficiálnímu vzniku spolku *Kaiser Josef-Denkmal-Verein in Brünn* (Spolek pomníku císaře Josefa II. v Brně) došlo na ustavující valné hromadě, konané 4. října 1880. Jednání předsedal Gustav Trautenberger, mezi přítomnými byli čelní představitelé brněnské městské elity. V době konání ustavující valné hromady spolek evidoval 76 zakládajících a 205 přispívajících členů. Šlo jak o fyzické osoby, tak o organizace a instituce. Přímou na valné hromadě bylo přítomno 47 členů spolku, kteří ze svého středu zvolili osmnáctičlenný spolkový výbor (*Ausschuss*), složený z předních brněnských politiků, učenců, finančníků a průmyslníků.¹³ Tento výbor se stal hlavním

- 6 Dalších 1 000 zlatých nadace vykazovala v dlužných papírech. K Beránkově nadaci: *Zur Errichtung eines Kaiser Joseph-Denkmales im Augarten*. Mährisch-schlesischer Correspondent (dále jen MSC), roč. 27, č. 11, 15. 1. 1887, s. 2; *Der Kaiser Joseph-Denkmal-Verein in Brünn*. MSC, roč. 32, č. 235, 14. 10. 1892, s. 1–2.
- 7 *Das Project eines Kaiser Joseph-Monumentes in Brünn*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien (dále jen Tagesbote), roč. 29, č. 243, 22. 10. 1879, s. 4; Cibulka, P.: *Instalace*, s. 435.
- 8 Starosta Karl van der Straß slíbil budoucímu spolku podporu, odmítl však stát v jeho čele.
- 9 Členy přípravného výboru byli: Horak (totožnost prozatím nebyla blíže specifikována, brzy nahrazen Ignazem Wohlmutem), Heinrich Kirchmayer, Rudolf Maria Rohrer, Karl Sallinger, Josef Wrbatzki, Josef Zelniczek a Gustav Trautenberger. *Der Kaiser*, MSC, roč. 32, č. 235, 14. 10. 1892, s. 1–2.
- 10 *Kaiser Josef-Denkmal-Verein*. Tagesbote, roč. 29, č. 280, 17. 12. 1879, s. 2–3. Rukopis stanov, datovaný k lednu 1880, je dochován v Moravském zemském archivu. Stanovy byly Moravským místodržitelstvím schváleny 3. února 1880. Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), fond B 26 Policejní ředitelství Brno (1766) 1785–1945 (1966) (dále jen fond B 26), část Spolky, sign. 107, kart. 2462, *Der Kaiser Josef-Denkmal-Verein in Brünn 1880–1893*. Cibulka, P.: *Instalace*, s. 435.
- 11 *Der Kaiser*, MSC, roč. 32, č. 235, 14. 10. 1892, s. 1–2.
- 12 Srov. Jmenný seznam zakládajících členů ke dni 2. 2. 1883 viz Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/33 Ústřední spisovna z let 1851–1896 (dále jen fond A 1/33), inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) *Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892*, Verzeichnis der Gründenden Mitglieder des Kaiser Josef-Denkmal-Vereines in Brünn. Cibulka, P.: *Instalace*, s. 435.
- 13 Členy spolkového výboru (v této době souběžně užíván také pojem představenstvo — *Vorstand*) byli: Gustav Ritter von Schoeller, Gustav Winterholler, Isidor Vincenc Flesch von Brunningen, Christian Ritter d'Elvert,

výkonným orgánem spolku. Předsedou spolku (*Obmann*) byl zvolen brněnský starosta Gustav Winterholler (1833–1894), za místopředsedy (*Obmann Stellvertreter*) Gustav Trautenberger (1836–1902)¹⁴ a Gustav Ritter von Schoeller (1830–1912).¹⁵ Tajemníky spolku (*Schrijffführer*) se stali středoškolský profesor Heinrich Kirchmayer (1845 — po 1888) a Josef Wrbatzki, pokladníkem (*Cassier*) bankéř Eduard Urban (1842–1918). Winterhollerova předsednická funkce byla víceméně formální, roku 1882 se předsednictví vzdal a nahradil ho Gustav von Schoeller, který v čele spolku setrval po celou dobu jeho další existence.¹⁶

Spolek Kaiser Josef-Denkmal-Verein in Brünn měl charakter blízký volnému honoračnímu sdružení, kde značnou roli hrály osobní vazby jeho představitelů. Jedenkrát ročně, vždy brzy na jaře byly konány valné hromady a při této příležitosti vycházely tištěné *Žprávy o činnosti* (*Rechenschaftsbericht*), informující veřejnost o aktivitách a finanční situaci spolku.¹⁷ Autorem všech těchto textů byl Gustav Trautenberger, kterého lze považovat za hlavního hybatele a koordinátora spolkového dění.

ČINNOST SPOLKU A SBÍRKA NA FINANCOVÁNÍ POMNÍKU

Shromáždění dostatečného množství peněz, potřebného k financování pomníku Josefa II., bylo prvořadým úkolem spolku. „Zakládající členové“ (*Gründer Mitglieder*) byli zavázáni k pravidelnému odvádění ročního příspěvku, určeného na tento účel.

Eduard Urban, Wilhelm Edler von Teuber, Maxmilian Schön, Adolf Promber, Heinrich Gomperz, Josef Palliardi, Moriz Schnabel, Heinrich Kirchmayer, Rudolf Maria Rohrer, Karl Sallinger, Ignaz Wohlmut Gustav Trautenberger, Josef Wrbatzki a Josef Zelniczek. Jmenný seznam v tomto pořadí: MZA, fond B 26, část Spolky, sign. 107, kart. 2462, Der Kaiser Josef Denkmal-Verein in Brünn 1880–1893.

- 14 Dr. Gustav Gottlieb Trautenberger (1836–1902), senior evangelické obce v Brně, člen řady spolků a vědeckých společností. Napsal rozsáhlou práci o historii Brna (*Chronik der Landeshauptstadt Brünn*) a práce k dějinám protestantismu. Disponoval značným veřejným vlivem, neboť většina nejbohatších brněnských průmyslníků byla členy evangelické obce. Fasora, Lukáš: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno 2007, s. 111–112.
- 15 Gustav Adolf Ritter von Schoeller (1830–1912), významný průmyslník, majitel továrního areálu a paláce na dnešní ulici Cejl 50, velmi vlivná osobnost brněnské komunální scény. Heslo. In: Smutný, Bohumír: *Brněnští podnikatelé a jejich podniky 1764–1948. Encyklopedie podnikatelů a jejich rodin*. Brno 2012, s. 382–383; Fasora, L.: *Svobodný občan*, s. 325.
- 16 AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 2. 2. 1883; *Kaiser*. Tagesbote, roč. 30, č. 229, 6. 10. 1880, s. 2–3; *Der Kaiser*, MSC, roč. 32, č. 235, 14. 10. 1892, s. 1–2; *Zur Enthüllung des Kaiser Joseph-Denkmal*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 2–3; *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 3–5.
- 17 V archivních fondech máme dochovány *Žprávy o činnosti* (*Rechenschaftsbericht*) z 2. 2. 1883, 6. 4. 1884, 3. 3. 1889, 16. 2. 1890, 15. 2. 1891 a 28. 2. 1892. Je třeba revidovat tvrzení Pavla Cibulky, že mezi lety 1881 a 1890 se nekonala žádná valná hromada spolku či jiná schůze. (Srov. Cibulka, P.: *Instalace*, s. 436.) Dochovaly se například *Žprávy o činnosti* z valných hromad v letech 1884 a 1889, ve *Žprávě o činnosti* z roku 1890 je citován projev G. Trautenbergera, proslovený v úvodu valné hromady konané 25. 3. 1885. Víme, že valná hromada spolku se konala také 11. 4. 1886. Činnost spolku v letech 1885–1886 mimo jiné rozebírá článek: *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 3–5.

Za to disponovali přednostním právem k zakoupení čestných vstupenek na budoucí slavnostní odhalení pomníku. Peníze byly vybírány také formou dobrovolných příspěvků od tzv. „přispívajících členů“ (*Beitragende Mitglieder*). Jména dárců, kteří věnovali větší obnos, byla s díky zveřejňována ve Zprávách o činnosti. Rozsáhlá sbírková činnost byla orientována výhradně na německy hovořící obyvatele Brna a místní německé spolky.

Odhad ceny plánovaného pomníku spolek na základě srovnání s cenami obdobných realizací stanovil na 40 000 zlatých a tato částka se stala cílovou sumou sbírky. Počty členů spolku a výši spolkového jmění v jednotlivých letech máme poměrně dobře zdokumentovány, dochovaly se také jmenné seznamy členů spolkového výboru v letech 1889–1892.¹⁸

- 18 Koncem roku 1881 spolkové jmění činilo kolem 8 000 zlatých. (*Der Kaiser*, MSC, roč. 32, č. 235, 14. 10. 1892, s. 1–2; *Zur Enthüllung*, MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 2–3; *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 3–5.)

Koncem roku 1882 spolkové jmění činilo 10 029 zlatých 3 krejcarů při počtu 630 členů: 211 zakládajících (Gründer) a 419 přispívajících. (AMB, fond A 1/33 inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 2. 2. 1883.)

Koncem roku 1883 spolkové jmění činilo 19 968 zlatých 3 krejcarů při počtu 569 členů: 229 zakládajících a 340 přispívajících. (AMB, fond A 1/33 inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 6. 4. 1884.)

Koncem roku 1885 spolkové jmění činilo 26 563 zlatých při počtu 563 členů. (*Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 3–5.)

Dne 11. 4. 1886 spolkové jmění činilo 30 000 zlatých. (*Kaiser Joseph-Monument in Brünn*. Mitteilungen des Mährischen Gewerbemuseums in Brünn, roč. 4, č. 16, 23. 4. 1886, s. 2.)

Koncem roku 1888 spolkové jmění činilo 37 973 zlatých 90 krejcarů při počtu 630 členů: 247 zakládajících (Gründer), 300 řádných členů (*ordentliche Mitglieder*) a 83 dárců (*Spender*).

Sumu 3 000 zlatých navíc přislíbili do spolkové pokladny dodat Gustav von Schoeller a Anton Johann Ritter von Chlumetzký, aby bylo dosaženo cílové částky 40 000 zlatých. Vzhledem k této skutečnosti, byly učiněny kroky vedoucí k bezprostřední realizaci pomníku.

Od roku 1889 byl také na valných hromadách spolku vždy zvolen osmnáctičlenný spolkový výbor. Jmenný seznam zvolených členů výboru je uveden v této a všech následujících *Zprávách*. (AMB, fond A 1/33 inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 3. 3. 1889.)

Koncem roku 1889 spolkové jmění činilo 39 868 zlatých 98 krejcarů při počtu 610 členů: 247 zakládajících, 283 řádných členů a 80 dárců. V této částce byly započítány také výdaje spojené s vyplacením odměny první a druhé ceny v soutěži — 1 500 zlatých. Cena pomníku byla nově odhadnuta na 50 000 zlatých. (AMB, fond A 1/32 Korespondence starostů /dále jen fond A 1/32/, fasc. 43, st. sign. K 7, kart. 4, Pomník císaře Josefa II. v Brně... 1889–1889, *Rechenschaftsbericht* 16. 2. 1890.)

Koncem roku 1890 spolkové jmění činilo 43 037 zlatých 18 krejcarů při počtu 623 členů: 241 zakládajících, 308 řádných členů a 74 dárců. (AMB, fond A 1/33, fasc. II-55/2, inv. č. 1843, kart. 580, Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 15. 2. 1891.)

Koncem roku 1891 spolkové jmění činilo asi 14 500 zlatých při počtu 625 členů: 240 zakládajících, 292 řádných členů a 93 dárců. Náklady na realizaci pomníku činily 43 706 zlatých 68 krejcarů, dosud bylo ze spolkového jmění vyplaceno 14 500 zlatých, do konce roku 1892 měl spolek zaplatit pohledávky ve výši

KULTURNÍ AKTIVITY SPOLKU

Činnost spolku nebyla samozřejmě zaměřena výhradně na organizaci sbírky. Její součástí byly také mnohé kulturní a publicistické aktivity směřující k propagaci josefinského kultu. Spolek cíleně připomínal různá josefská výročí a podílel se na koordinaci oslav s nimi spojených. Upozorňoval také na lokální historické události spjaté s Josefem II. a pomáhal budovat tradici moravských a brněnských „josefských míst“. Výčet následujících příkladů jistě není vyčerpávající:

U příležitosti stého výročí nástupu Josefa II. na trůn dne 29. 11. 1880 byl v brněnských novinách publikován obsáhlý slavnostní spis věnovaný panovníkově osobnosti.¹⁹ V svolání k brněnským občanům z 8. 9. 1881 byl zdůrazněn význam dvou krátce po sobě nadcházejících výročí: stého výročí návštěvy Josefa II. v první soukenické manufaktuře v Brně (13. 9. 1871)²⁰ a stého výročí vydání tolerančního patentu (13. 10. 1881). Ze strany členů spolku byla dále připomínána také například legendární událost ze Slavíkovíc,²¹ či bylo poukazováno na další brněnské místo spjaté s Josefem II. — hostinec *U Černého orla*.²² Rovněž apel, jímž se spolek obracel k moravské veřejnosti v únoru 1882, vyzdvihoval zásluhy císaře Josefa II., především co se týče rozvoje vědy, zemědělství a průmyslu.²³

Kaiser Josef-Denkmal-Verein se podílel také na organizaci slavnosti konané dne 19. 9. 1886 v Lužánkách, u příležitosti stého výročí předání parku veřejnosti.²⁴ Byl zde k dispozici speciálně připravený slavnostní novinový výtisk sepsaný Gustavem Trautenbergerem a nejrůznější josefské brožury. Výtěžek celé akce byl věnován na

29 206 zlatých 68 krejcarů. (AMB, fond A 1/33 inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 28. 2. 1892.)

V době svého zániku v roce 1893, měl spolek 650 členů: 237 zakládajících, 289 řádných členů a 124 dárců. (*Freiwillige Auflösung des Kaiser Joseph Denkmalvereines in Brünn*. MSC, roč. 33, č. 53, 6. 3. 1893, s. 3.)

19 *Festschrift*. MSC, roč. 20, č. 275, 30. 11. 1880, s. 8.

20 Dne 13. 9. 1771 císař navštívil soukenickou továrnu na jemná sukna Johanna Leopolda Ritter von Köffillera (1743–1814). Tato první brněnská manufaktura se nacházela na dnešní ulici Lidické v místě, kde stojí hotel Slovan.

21 Událost se odehrála 19. srpna roku 1769. Císař na jedné ze svých inspekčních cest, během nucené zastávky, způsobené poruchou nápravy kočáru, spatřil orat rolníka Jana Kartoše, čeledína sedláka Antonína Trnky, jemuž pole poblíž Slavíkovíc patřilo. Josef II. údajně vystoupil z kočáru, chopil se pluhu a vlastnoručně vyoral několik brázd.

22 Šlo o hostinec *U Černého orla* na dnešní Orlí ulici č. 7. V supraportě portálu byla umístěna pamětní deska tří císařů: Josefa II. (1741–1790), Leopolda II. (1747–1792) a Františka II. (1768–1835), kteří zde při svých návštěvách Brna byli ubytováni. Pohled na původní portál srov. AMB, fond U 5 Sběrka fotografií [1800] 1850–2014 (dále jen fond U 5), inv. č. VIIIa 5.

23 *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 3–5. Cibulka, P.: *Instalace*, s. 437.

24 *Zum Kaiser Joseph-Feste im Augarten*. MSC, roč. 26, č. 204, 7. 9. 1886, s. 3–4; *Zum Kaiser*. MSC. *Illustrirtes Morgenblatt*, roč. 26, č. 204, 7. 9. 1886, s. 2; *Kaiser Joseph-Denkmal im Augarten*. MSC, roč. 26, č. 205, 9. 9. 1886, s. 3; *Zum Kaiser*. MSC, roč. 26, č. 212, 17. 9. 1886, s. 3. Průběh slavnosti podrobně popsal Cibulka, P.: *Instalace*, s. 438–440.

zbudování císařova pomníku v Lužánkách, jenž byl bezprostředně poté (během let 1887–1888) z iniciativy moravské zemské správy úspěšně instalován.²⁵ Všechny aktivity tohoto charakteru pomáhaly propagovat myšlenku pomníku Josefa II. a apelovaly na vlastenecké cítění německé veřejnosti stran podpory (zejména finanční) tohoto počínu.

OTÁZKA UMÍSTĚNÍ POMNÍKU

Současně bylo třeba vyřešit otázku umístění budoucího pomníku. Ta se stala předmětem bouřlivých diskusí a dlouhých jednání. Roku 1883 se tímto problémem ve své studii zabýval pedagog německé techniky, architekt a teoretik umění Alois Franz (1843–1919).²⁶ Nejprve zevrubně rozebral výhody a nevýhody všech lokalit, o nichž se jako o vhodných stanovištích pro pomník Josefa II. vážně uvažovalo,²⁷ a posléze za ideální místo pro osazení Josefova pomníku označil Lažanského náměstí (*Lažanskyplatz*). Zdůraznil zejména jeho dostatečnou velikost a vhodnou centrální dispozici, přiměřený dopravní ruch a blízkost významných veřejných a architektonicky hodnotných budov.²⁸

Již v dubnu 1884 Kaiser Josef-Denkmal-Verein konstatoval, že je třeba zvolit konkrétní místo pro stavbu pomníku ještě dříve, než bude zhotoven jeho návrh, aby tvar pomníku harmonicky zapadl do svého okolí. Představitelé spolku si uvědomovali význam volby lokality i důležitost komplexního urbanistického řešení a uvažovali nad symbolickými konotacemi i praktickými důsledky jednotlivých variant. Původně plánovali umístění pomníku na Eliščině náměstí (*Elisabethplatz*, dnešní Komenského náměstí). Tento návrh vzešel z porady s nejmenovaným „významným vídeňským sochařem“, který z pěti brněnských náměstí doporučil právě Eliščinu pro jeho symetrický tvar a dostatečný odstup od okolních budov, díky němuž by se pomník mohl dobře uplatnit. Naopak Lažanského náměstí bylo považováno za méně

-
- 25 Pomník Josefa II. v Lužánkách byl odhalen 7. 9. 1888. Měl podobu kamenného soklu, na němž spočívala bronzová busta císaře Josefa II., dílo vídeňského sochaře Viktora Tilgnera. Podrobně viz Cibulka, P.: *Instalace*, s. 438–440.
- 26 Franz, Alois: *Die Denkmalfrage in Brünn (eine Studie)*. Separatbeilage zum Mährisches Gewerbeblatt 6, 1883. Alois Franz v této studii uvažuje také o vhodném umístění pomníku brněnského starosty Christiana d'Elverta (1803–1896), který byl u hradební zdi při okružní cestě kolem hradu Špilberk realizován v roce 1884.
- 27 Tj. 1. park Lužánky, 2. Velké náměstí (*Grosse Platz*, dnešní náměstí Svobody), 3. prostranství za budovou místodržitelství při ústí *Neugasse* (dnešní ulice Lidické) — pomník by byl obrácen čelem k Lužánkám, 4. před budovou městského divadla (dnešní Malinovského náměstí), 5. na Eliščině náměstí (*Elisabethplatz*, dnešní Komenského náměstí), buď před evangelickým kostelem, nebo v prostoru mezi Německým gymnáziem a Německou technikou.
- 28 Franz doporučoval osadit pomník do prostoru mezi hlavní průčelí budovy místodržitelství (dnes Moravské náměstí 1a, Moravská galerie) a průčelí vlastního nájemního domu Moritze Kellnera (dnes Moravské náměstí 6, Nejvyšší správní soud ČR).

vhodné kvůli výšce okolostojících domů, které mohly potlačit kýžený monumentální účín díla.²⁹ V symbolické rovině se Eliščino náměstí rovněžjevilo jako příhodné z důvodu blízkosti škol (evokujících hodnoty vzdělání, humanismu a osvícenství) a evangelického kostela (náboženská tolerance).³⁰ Nevýhody lokality trefně shrnul Alois Franz: v podstatě nešlo o náměstí, ale o širokou ulici s čilým dopravním ruchem. Přemístění vozovky, které by si vsazení pomníku do středu prostoru vyžadovalo, by bylo obtížné a přineslo by neúměrně vysoké náklady.³¹

V polovině 80. let 20. století byla paralelně vedena také komplikovaná jednání o vhodné parcele pro připravovanou stavbu Německého domu (*Deutsches Haus*). V roce 1885 bylo rozhodnuto o sepětí obou otázek.³² K tomuto posunu pohledu, kdy se oba plánované projekty začaly nahlížet jako jeden celek, výrazně přispělo personální propojení spolku Kaiser Josef-Denkmal-Verein a spolku Deutsches Haus, přičemž ve vedení obou uskupení byl patrný určující vliv Gustava Trautenbergera. Skutečnost, že spolkový dům brněnských Němců bude postaven na městské parcele „*Na Kiosku*“, uprostřed dnešního Moravského náměstí, byla stvrzena odkoupením tohoto pozemku od města během roku 1886.³³ Ve stejné době bylo také definitivně rozhodnuto o umístění pomníku Josefa II. na prostranství před hlavním průčelím novostavby. Již ve fázi příprav formy budoucího díla se tedy počítalo s efektem horizontální kulisy fasády Německého domu v jeho pozadí. Promyšlené urbanistické řešení bylo později dovršeno proražením ulice (dnešní Rašínovy), spojující Velké náměstí (náměstí Svobody) s náměstím Lažanského.³⁴ Pomník Josefa II. se tak ocitl v ose nové ulice a tvořil velkolepý závěr průhledu z centrálního Velkého náměstí k Německému domu. Jeho ústřední pozici zdůrazňovala také úprava přilehlého parčíku.

VYPSÁNÍ CENY A PŘIDĚLENÍ ZAKÁZKY ANTONU BRENEKOVI

Budování brněnského pomníku bylo od počátku velmi ambiciózním projektem. V písemných materiálech spolku byla opakovaně zdůrazněna aspirace instalovat dílo renomovaného sochaře, jež by disponovalo vysokou uměleckou kvalitou. Nemělo jít o „pouhou typizovanou sochu císaře na prázdném soklu, které se nacházejí v mnoha německých obcích“. Naopak: úsilí směřovalo k vytvoření monumentu

29 AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 6. 4. 1884; Cibulka, P.: *Instalace*, s. 438.

30 „*Wir hören die Schlagworte: Intelligenzviertel! Hochschule! Humanismus! und Aufklärung! evangelische Kirche! und Toleranzedict! ihre Schuldigkeit thun, und an diesen Schlagworten lässt sich kein Jota rauben — Evoe! und Eureka! der Platz ist gefunden.*“ Franz, A.: *Die Denkmalfrage*, s. 9.

31 Franz, A.: *Die Denkmalfrage*, s. 10. Pelcová, L.: *Osudy*, s. 33.

32 *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 3–5; Cibulka, P.: *Instalace*, s. 438.

33 Vlastní stavba začala roku 1888, slavnostní otevření Německého domu se konalo ve dnech 17.–21. 5. 1891.

34 Zatloukal, Pavel: *Brněnská okružní třída*. Brno 1997, s. 118.

„hodného hlavního zemského města Brna“, který měl být „daleko větší a lepší“ než obvyklé typizované pomníky.³⁵

Otázku jeho provedení proto představitelé spolku pečlivě konzultovali s významnými umělci své doby. Není bez zajímavosti, že ve výčtu osob, které myšlenku pomníku „*nabídly své umělecké schopnosti*“,³⁶ najdeme na jedné straně etablované vídeňské akademiky a na druhé straně takové osobnosti, které se buďto v Brně narodily, nebo ve městě nějakou dobu žily, a měly tak k němu osobní vztah. Svě rady vedení spolku poskytli například: architekt Johann Georg von Schön,³⁷ malíř Emil Pirchan st.,³⁸ sochaři Friedrich Beer,³⁹ Viktor Tilgner,⁴⁰ Theodor Friedl,⁴¹ Otto König⁴² a Franz Pönniger.⁴³ Dva posledně jmenovaní pomohli konkretizovat představu o optimální formě císařovy figury tím, že do Brna zapůjčili své vlastní modely pro sochy Josefa II., které byly vystaveny v Moravském průmyslovém muzeu.⁴⁴

Dne 25. 3. 1888 Kaiser Josef-Denkmal-Verein vypsál veřejnou soutěž na pomník Josefa II. v Brně.⁴⁵ Zadání sdělovalo představu vedení spolku o tom, jak má budoucí pomník vypadat, a byly zde též stanoveny podmínky jeho realizace:

- 35 „*Das wir mit unsern jetzigen Mitteln wol eine einfache Erzfigur auf kahlem Sockel, wie Sie in manchem deutschen Dorfe steht, zu errichten vermögen, keineswegs, aber ein unser Landeshauptstadt würdiges Denkmal.*“ AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 6. 4. 1884; „*Weitaus das Beste und das Meiste muß doch Brünn selber thun!*“ AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 2. 2. 1883.
- 36 *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 3–5.
- 37 Johann Georg von Schön (1838–1913), inženýr, architekt a vysokoškolský pedagog, projektant a ředitel Moravského průmyslového muzea v Brně. Roku 1882 jmenován profesorem vodních a silničních staveb na Vysoké škole technické ve Vídni (*technische Hochschule*), kde působil do roku 1909.
- 38 Emil Pirchan st. (1844–1928), malíř, žák Carla Rahla, věnoval se hlavně figurálním sakrálním námětům. V mládí žil v Brně, poté působil ve Vídni.
- 39 Friedrich Beer (Frédéric Beer; 1846–1912), sochař, narodil se v Brně, žil a působil ve Vídni a poté od roku 1875 v Paříži.
- 40 Viktor Tilgner (1844–1896), významný vídeňský sochař, přední představitel neobaroku. Pro Brno vytvořil bustu Josefa II. pro císařův pomník v Lužánkách (1887).
- 41 Theodor Friedl (1842–1900), vídeňský sochař, vztah k Brnu získal během prací na sochařské výzdobě městského divadla (1882). Cenková, P.: *Vkusné & Solidní. Městanské sochařství v Brně 1800–1880*. Brno 2013, s. 176.
- 42 Otto König (1838–1920), sochař, profesor uměleckoprůmyslové školy ve Vídni. Mezi lety 1872 a 1874 u něj studoval Anton Brenek.
- 43 Franz Pönniger (1832–1906), významný vídeňský sochař a kovolipec. Jako vzor přivezl do Brna svůj model sochy Josefa II. v téměř životní velikosti, určený pro císařův pomník v Litoměřicích. Byl rovněž autorem císařovy sochy pro pomník v Trutnově.
- 44 AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 6. 4. 1884.
- 45 Tamtéž, *Rechenschaftsbericht* 6. 4. 1884.

- 1) Výzva se obracela výhradně k německým umělcům.
- 2) Návrh měl zohlednit místo, kde bude pomník umístěn, tj. na Lažanského náměstí před právě budovaným Německým domem. Bylo na úvaze umělce, aby zakreslil podle svého soudu nejlepší místo pro konkrétní osazení pomníku před fasádou Německého domu. (Pro lepší představu si mohli umělci u G. Trautenbergera vyžádat situační plán místa a plán hlavní fasády Německého domu.)
- 3) Jako celek měl pomník oslavit rozmach průmyslu a zemědělství a udělení náboženských svobod za vlády Josefa II. Postava Josefa II. v historicky věrném oděvu měla stát na vysokém podstavci, který mohl být obohacen o alegorické figury, reliéfy nebo jiné ozdoby podle rozhodnutí umělce.
- 4) Veškeré výdaje na zhotovení pomníku nesměly překročit částku 40 000 zlatých.
- 5) Každý umělec byl povinen vytvořit podle svého návrhu model, kde hlavní císařská figura měla být vysoká 60–65 cm, a poslat jej do 30. listopadu 1889 G. Trautenbergerovi do Brna. Modely měly být označeny devízou (mottem) a předloženy tak porotě anonymně. Po skončení konkurzu měly být všechny modely a skici veřejně vystaveny po dobu čtrnácti dnů.⁴⁶

Do stanovené doby bylo do Brna doručeno dvacet osm návrhů.⁴⁷ Zasláné modely hodnotila mezinárodní porota složená ze čtyř členů spolkového výboru a tří zahraničních hostů, kteří byli do poroty nominováni stran „*odborného posouzení modelů*“, coby „*tři velcí umělci prvotřídní úrovně*“.⁴⁸ Byli to vídeňský architekt a památkář Friedrich von Schmidt (1825–1891), vídeňský sochař a profesor vídeňské akademie Caspar von Zumbusch (1830–1915) a významný berlínský sochař Otto Lessing (1846–1912). Spolek v komisi zastupovali jeho předseda Gustav von Schoeller a místopředseda Gustav Trautenberger a spolu s nimi dva členové výboru, kteří měli uměleckou profesi: architekt August Prokop (1838–1915)⁴⁹ a tehdy nejvýznamnější brněnský sochař Johann Eduard Tomola (1845–1907).⁵⁰

Porota zasedala 15. 12. 1889 a první cenu spojenou s finanční odměnou 1 000 zlatých jednomyslně udělila modelu označenému „*Humanitas*“, jehož autorem byl Anton Brenek.⁵¹ Druhou cenu a částku 500 zlatých získal sochař Joseph Probst, také

46 Tamtéž, *Concurs-Ausbeschreibung*.

47 Dvacet šest z nich obsahovalo kromě modelu celku ještě také zvlášť provedenou ústřední figuru Josefa II., vysokou 65 cm. Celkem tedy soubor obsahoval padesát čtyři artefaktů. Návrhy pocházely z rakouských a německých zemí, jeden přišel z Říma.

48 AMB, fond A 1/32, fasc. 43, st. sign. K 7, kart. 4, *Rechenschaftsbericht* 16. 2. 1890.

49 Podrobně viz Zatloukal, P.: *Brněnská architektura 1815–1915. Průvodce*. Brno 2006, s. 230–231; Týž: *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc 2002, s. 354.

50 Podrobně viz Cenková, P.: *Vkusné & Solidní*, s. 211–213.

51 Anton Brenek (Antonín Břenek; * 23. 10. 1848 Brno, † 16. 11. 1908 Vídeň), syn brněnského sochaře Josefa Břenka (1820–1878). Absolvoval reálku v Brně. Roku 1872 odešel do Vídně, kde začal studovat sochařství na střední uměleckoprůmyslové škole při Uměleckoprůmyslovém muzeu ve Vídni. V roce 1874 nastoupil na vídeňskou akademii, kde studoval sochařství u Caspara von Zumbusche. Po ukončení studia získal místo

z Vídně.⁵² Třetí a čtvrtou příčku obsadily modely označené devízami „*Vox populi vox Dei*“ a „*Dankbarkeit*“.

Vítězství Antona Breneka v soutěži nebylo nijak překvapivé. Splňoval podmínku „německého umělce“ a byl brněnským rodákem. Disponoval renomé vídeňského akademika (jimž byly v této době v Brně svěřovány téměř všechny významné veřejné zakázky) a zároveň vyhovoval lokálně-patriotickému ideálu „domácího“ umělce.⁵³ Představitelé spolku Kaiser Josef-Denkmal-Verein se od počátku netajili tím, že by si v Brně přáli zbudovat monument, který by po formální stránce byl co nejvíce podobný vídeňskému pomníku Marie Terezie. Proto také do poroty přizvali autora tohoto pomníku Caspara von Zumbusche. Brenek byl přímý Zumbuschův žák, a na pomníku Marie Terezie se nadto autorsky podílel. Mimoto byl také žákem Otto Königa, s nímž spolek již dříve provedení pomníku konzultoval.

U vzniku takto významných realizací, navíc umístěných ve veřejném prostoru, se v této době kladl velký důraz na informování veřejnosti, která se na jejich zřízení často finančně podílela. V případě brněnského pomníku Josefa II. se občané města mohli se zaslanými modely seznámit během jejich vystavení v Moravském průmyslovém muzeu, o dalším postupu prací byli soustavně zpravováni prostřednictvím denního tisku.

POSTUP PRACÍ A DOKONČENÍ DÍLA

Výbor spolku na svém zasedání 5. 2. 1890 vznesl určité námitky k Brenekovu návrhu, hlavně stran ústřední sochařské figury Josefa II. Sochař přislíbil, že se přizpůsobí jejich požadavkům. Následně bylo na valné hromadě spolku konané dne 16. 2. 1890 schváleno rozhodnutí poroty a spolkový výbor byl pověřen dalším jednáním s Brenekem ohledně realizace pomníku.⁵⁴ Smlouva mezi Antonem Brenekem a spolkem Kaiser Josef-Denkmal-Verein in Brünn byla uzavřena 21. 4. 1890.⁵⁵

V červnu 1890 Brenek zhotovil nový, „pomocný model“ (*Hilfsmodell*) celku pomníku i sochy císaře v pětinové velikosti, kde již byly veškeré připomínky zohled-

---

profesora modelování a kreslení na státní průmyslové škole v Liberci a v roce 1881 byl ministerstvem školství povolán zpět do Vídně, kde působil na státní průmyslové škole jako profesor až do roku 1905. Kačer, Jaroslav: *Brenek Antonín*. Heslo. In: *Nová encyklopedie českého výtvarného umění I*. Ed. Anděla Horová. Praha 1995, s. 94.

52 Josef Anton Probst (1839–1892), narozen ve Vídni, vystudoval vídeňskou akademii. Podílel se na sochařské výzdobě budovy Kunsthistorisches Museum a vídeňské radnice. Heslo. In: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Bd. 27. Piermaria–Ramsdell. Eds. Ulrich Thieme, Felix Becker. Leipzig 1933, s. 411.

53 Cenková, P.: *Vkusné & Solidní*, s. 164.

54 AMB, fond A 1/32, fasc. 43, st. sign. K 7, kart. 4, *Rechenschaftsbericht* 16. 2. 1890.

55 Originál smlouvy se nedochoval, smluvní podmínky však podrobně rozebírá *Žpráva o činnosti* z 15. 2. 1891. Viz AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 15. 2. 1891.

něny. Tento model potom ve Vídni zhlédli zástupci spolku, spolu s Casparem von Zumbuschem a Friedrichem von Schmidtem a definitivně jej schválili.⁵⁶

Brenek se zavázal, že modely ve skutečné velikosti (které byly nejprve modelovány v hlíně a poté se odlévaly do sádry) budou hotovy do konce roku 1891. Z doby jejich dokončení pochází série unikátních fotografií ze sochařova ateliéru, kde sám umělec pózuje před definitivními sádrovými modely všech tří sochařských figur určených pro brněnský pomník.⁵⁷

Model sochy Josefa II. byl za přítomnosti brněnského starosty Gustava Winterhollera⁵⁸ a členů spolkového výboru dne 29. 1. 1891 doručen do vídeňské slévárny *Carl Turbain's Söhne*, kde měly vzniknout všechny bronzové části pomníku. Spolek váhal mezi více slévárnami a firmu Carl Turbain's Söhne vybral zejména proto, že zde byly zhotoveny plastiky pro vídeňský pomník Marie Terezie. Bylo dohodnuto, že sochy brněnského pomníku budou odlity z téhož materiálu (tj. bronz ve složení 90 % měď a 10 % cín) a ve stejné síle, jako tomu bylo v případě tereziánského pomníku. Závazný termín, kdy měly být bronzové komponenty dopraveny do Brna, byl se slévárnou sjednán k 15. 5. 1892.⁵⁹ Dvacátého osmého února 1892 byla figura Josefa II. již zcela hotová, rovněž byly dokončeny části alegorických postav, avšak sádrové modely pro obě bronzové desky a pro bronzové ozdoby soklu zatím nebyly sochařem do slévárny vůbec dodány.⁶⁰

Po dokončení byla trojice bronzových figur v dubnu roku 1892 vystavena na Jubilejní výstavě v *Künstlerhaus Wien*, kde se jim dostalo ocenění a císař František Josef I. za ně Brenekovi udělil stříbrnou státní medaili.⁶¹

Kontrakt na kamenické práce byl po delším jednání 6. 12. 1890 uzavřen s vídeňskou firmou *Union Baugesellschaft*. Kamenné stupně tvořící podestu pomníku měly být zhotoveny z žuly, jádro soklu mělo být z kvádrového pískovce, povrch měl být obložen sterzingerským mramorem a sjednocen politurou.⁶² Je poněkud překvapivé, že spolek výrobu kamenných částí pomníku nakonec nesvěřil Johannu Eduardu

56 *Das Kaiser Josef-Denkmal für Brünn*. Tagesbote, roč. 40, č. 157, 11. 7. 1890, s. 4. Pomocný model sochy Josefa II. v pětinové velikosti z června 1890 můžeme vidět na fotografii z Brenekova ateliéru: Archiv Moravské galerie (dále jen AMG), fond MUPM, Sbirka předloh, inv. č. 7289.

57 AMG, fond MUPM, Sbirka předloh, inv. č. 6992 a 7289. Wien Museum, inv. č. 74.721/17, 74.721/18, 74.721/19. (Za objev fotografií z archivu MG vděčím panu Tomáši Zapletalovi.)

58 AMB, fond A 1/32, fasc. 43, st. sign. K 7, kart. 4, Dopis Gustava von Schoeller brněnskému starostovi Gustavu Winterhollerovi z 26. 1. 1891.

59 AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 15. 2. 1891.

60 Tamtéž, *Rechenschaftsbericht* 28. 2. 1892.

61 *Das Kaiser Joseph-Denkmal*. MSC, roč. 32, č. 85, 13. 4. 1892, s. 2; *Die von Professor Brenek für Brünn*. Tagesbote, roč. 42, č. 85, 14. 4., 1892, s. 5.

62 Termín, do kterého měly být všechny kamenné komponenty dopraveny do Brna, byl stejně jako v případě slévárny stanoven k 15. 5. 1892. AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 15. 2. 1891.

Tomolovi, který byl členem spolkového výboru a ve městě provozoval kamenosochařskou firmu.⁶³

Veškeré bronzové a kamenné komponenty pomníku tak byly do Brna přivezeny vlakem z Vídně a sestaveny až na Lažanského náměstí. Pouze stavební práce spojené s vybudováním základu pomníku zajistila brněnská stavební firma *Jelinek*.⁶⁴

Předpokládalo se, že pomník bude kompletně hotov v květnu 1892, avšak díky nejrůznějším průtahům se celé dílo podařilo dokončit až na podzim. Na instalaci pomníku přímo na místě se podílel Johann Eduard Tomola,⁶⁵ jemuž spolek za zásluhy na pomníkovém díle udělil zvláštní poděkování, stejně jako Augustu Prokopovi.⁶⁶

SLAVNOSTNÍ ODHALENÍ POMNÍKU A UKONČENÍ ČINNOSTI SPOLKU

Odhalení pomníku Josefa II. a jeho předání do péče města Brna se konalo v neděli 16. října 1892. Při této příležitosti byla na Lažanského náměstí uspořádána okázalá slavnost. Byly zbudovány tribuny a pódium a akce se účastnilo velké množství lidí, jak dokládají dochované fotografie.⁶⁷ Program se skládal z oficiální části, tvořené slavnostními projevy, hudebními vstupy a aktem kladení věnců, po níž následoval odpolední koncert na náměstí.⁶⁸ Byl také vydán zvláštní pamětní spis

63 „[...] besitzen wir doch in unserem geschätzten Collegen Herr Tomola einen Fachmann, dessen Gründliches Wissen nur durch seine liebenswürdige Dienstbeflissenheit überboten wird. Nach verschiedenen sehr eingehend geführten Verhandlungen schlossen wir endlich mit der Wiener Union Baugesellschaft ab [...].“ Tamtéž.

64 Základ pomníku tvořil čtvercový výkop o rozměrech 6 × 6 m, hluboký 9 m, vyzděný cihlami. AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 28. 2. 1892.

65 Johannu Eduardu Tomolovi bylo za různé práce spojené s instalací pomníku vyplaceno 515 zlatých 26 krejcarů. *Kaiser Josef-Denkmalverein*. Tagesbote, roč. 43, č. 55, 8. 3. 1893, s. 4.

66 AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 28. 2. 1892.

67 AMB, fond U 5, inv. č. XVIIa 181. AMB, fond U 7 Nová sbírka fotografií [1800]–1945 (dále jen fond U 7), list č. 127, inv. č. 2112 a 2113.

68 Průběhu slavnosti se důkladně věnoval Cibulka, P.: *Instalace*, s. 442–443. Podrobně jej líčí denní tisk: Ve 12 hodin zazněla předehra od F. von Suppé, následoval slavnostní projev Gustava Trautenbergera, Modlitba krále z *Lohengrina* Richarda Wagnera a projev předsedy spolku Gustava von Schoellera. Následně byl pomník slavnostně odhalen a předán brněnské obci. Zazněl Beethovenův chorál *Die Ehre Gottes* v podání *Brünner Männergesangverein* a poté brněnský starosta Gustav Winterholler pomník za město symbolicky převzal. Oficiální část ukončila rakouská národní hymna a akt položení věnců. Odpoledne (od tří do pěti hodin) se na náměstí konal koncert a večer byl pomník nasvícen elektrickými světly. Odhalení se zúčastnili na prvním místě členové spolku, představitelé brněnské obecní samosprávy a samozřejmě také realizátoři díla: Přítomen byl Anton Brenek, zástupce slévárny Turbain's Söhne pan Turbain jun., ředitel firmy Union Baugesellschaft pan Ganzwohl a další. Přizván byl také pravnuke Antonína Trnky ze Slavíkovice. *Zur Enthüllung des Kaiser Joseph-Denkmal in Brünn*. MSC, roč. 32, č. 235, 14. 10. 1892, s. 4; *Zur Enthüllung*, MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 2–3; *Zur Enthüllung des Kaiser Josef-Denkmal*. Tagesbote, roč. 42, č. 236, 15. 10. 1892, s. 9.

(*Gedenkschrift*)⁶⁹ a v městském divadle probíhal speciálně komponovaný program, který se tematicky se vázal k události.⁷⁰

Náklady na samu realizaci pomníku byly zveřejněny na valné hromadě spolku konané dne 28. 2. 1892: Z částky 43 706 zlatých 68 krejcarů tvořil 14 000 zlatých honorář Antona Breneka, 12 300 zlatých bylo vyplaceno slévárně Turbain's Söhne za odlití pomníku, 13 855 zlatých firmě Union Baugesellschaft za výrobu soklu, 3 480 zlatých brněnské stavební firmě Jelinek za zhotovení základů a 71 zlatých bylo vynaloženo na pojištění Breneka modelů.⁷¹

Celková suma všech nákladů spojených s instalací pomníku se nakonec vyšplhala až na 57 286 zlatých 17 krejcarů, jak vyplývá z materiálů poslední valné hromady spolku konané 5. 3. 1893. Další výdaje se týkaly převážně dopravy a různých dokončovacích prací a také zajištění slavnostního odhalení. Chybějících 3 000 zlatých pokryl z vlastních prostředků předseda spolku Gustav von Schoeller. Jelikož cíle spolkového snažení bylo dosaženo, projednala tatáž valná hromada rozpuštění spolku, který tak v květnu 1893 definitivně ukončil svou činnost.⁷²

ZÁNÍK POMNÍKU A JEHO DALŠÍ OSUDY

Pomník Josefa II. patřil mezi symbolické objekty ve veřejném prostoru spjaté s rakouskou monarchií a s německou správou města. Po převratu roku 1918 byly tyto objekty živelně ničeny, případně úředně odstraněny, prakticky všechny během prvních dvou let existence Československé republiky.⁷³

Terčem prvního útoku ze strany českých vojáků se císařova socha stala hned v prosinci 1918. V noci z 22. na 23. 12. jí byly ulámány tři prsty a odtržena pochva meče. Událost byla široce medializována a zmínka o poškození brněnského pomníku se dostala i do vídeňských periodik.⁷⁴

69 *Gedenkschrift* shrnuje historii vzniku pomníku a uvádí jména členů spolkového výboru ke dni jeho odhalení. Je dochován v: MZA, fond G 13, Sběrka rukopisů Historického spolku Brno 1306–1944, sign. 586/25. Text dokumentu byl publikován také v tisku: *Die Gedenkschrift*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 3.

70 *Theatr, Kunst und Literatur*. MSC, roč. 32, č. 235, 14. 10. 1892, s. 4.

71 AMB, fond A 1/33, inv. č. 1843, fasc. II-55/2, kart. 580, Věci spolkové, 19) Kaiser Josef-Denkmal-Verein 1883–1892, *Rechenschaftsbericht* 6. 4. 1884.

72 *Freiwillige Auflösung*, MSC, roč. 33, č. 53, 6. 3. 1893, s. 3; *Kaiser Josef-Denkmalverein*. Tagesbote, roč. 43, č. 53, 4. 3. 1893, s. 4; *Kaiser*, Tagesbote, roč. 43, č. 55, 8. 3. 1893, s. 4.

73 Srov. například: Wingfield, M. Nancy: *Conflicting Constructions of Memory. Attacks on Statues of Joseph II in the Bohemian Lands after Great War*. Austrian History Yearbook 28, 1997, s. 147–171; Horák, Ondřej — Dostalík, Petr: *Vandalismus podle zákona? Ke kontinuitám, diskontinuitám a ničení symbolů za První republiky*. In: *Symbol a symbolika v právu. Sborník příspěvků z konference pořádané Katedrou právní teorie Právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně za organizačního příspěví Akademie heraldických nauk České republiky, o. s., dne 23. 9. 2005*. Eds. Karin Brzobohatá, Tomáš Tyl. Praha 2006, s. 98–110.

74 Pochva se později našla vhozená do výlohy knihkupectví *Brecher* na dnešním náměstí Svobody. Součástí tehdejších incidentů ve městě bylo také strhávání německy psaných tabulek a vývěsních štítů a ničení výkladů německých obchodů. Zapletal, Tomáš: *Cesta k českému velkoměstu. Srovnávací studie o brněnském převratu r. 1918*.

Mračna nad pomníkem se začala znovu stahovat v září 1919. Na schůzi družiny československých válečných invalidů, 11. září 1919 ve dvoraně *Besedního domu*, kapitán ruských legií Evžen Jiří Málek hlasitě proklamoval svou nelibost nad tím, že před Německým domem dosud stojí socha Josefa II.⁷⁵ Na další schůzi konané 25. září prohlásil, že do prvního výročí vzniku republiky 28. 10. musí být všechny rakouské sochy z Brna odstraněny, jinak to legionáři udělají sami.⁷⁶

Bezprostředním impulsem ke stržení sochy se kromě blížícího se prvního výročí vzniku republiky stala také shromáždění brněnských Němců konaná v Německém domě ve dnech 23. a 24. září, na kterých jejich účastníci vyjadřovali svou nespokojenost s českou kulturní a školskou politikou. Po skončení prvního z nich se několik desítek německých studentů shromáždilo u pomníku Josefa II. a zpívali *Wacht am Rhein* a *Wenn alle untreu werden*.⁷⁷

Krátce poté pak sochu z pomníku strhla skupina italských legionářů, bylo to u příležitosti svátku sv. Václava, 28. září 1919 ve 2 hodiny 15 minut. Událost se stala předmětem bouřlivých slovních přestřelek v českém a německém tisku.⁷⁸ Čin byl sice policií vyšetřován, avšak nikdo nebyl potrestán, neboť spadal pod amnestii z 28. 10. 1919.⁷⁹

Socha Josefa II. byla našťastí následkem pádu poškozena jen málo: měla promáčklé čelo a byl pokroucen bronzový plintus. Ještě týž den hasiči všechny tři plastiky z pomníku odvezli na dvůr brněnských městských jatek na ulici Křenová. Kamenný sokl pomníku dal brněnský městský úřad rozebrat a jeho fragmenty byly uskladněny tamtéž.⁸⁰

Diplomová práce obhájená na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2008, s. 24; *Boshafte Beschädigung des Kaiser-Josef-Denkmal*. Tagesbote, Abendblatt, roč. 68, č. 599, 23. 12. 1918, s. 2; *Aus der Tschecho-slovakischen Republik*. Welt Blatt (Neuigkeits), roč. 45, č. 295, 25. 12. 1918, s. 4; *Zertrümmerung deutscher Aufschriftstafeln in Brünn*. Neue Freie Presse. Morgenblatt, roč. neuveden, č. 19517, 24. 12. 1818, s. 5.

75 „U německého [sic!] domu ještě prý stojí socha císaře Josefa II. a za její odstranění žádají prý němci [sic!] 45 000 korun. Až prý se legionáři sibiřští vrátí, pak prý jim to udělají zdarma. Oprátku prý hodí na krk Josefovi a jedním rázem ho prý strhnou bez jakýchkoli nákladů.“ MZA, fond B 40 Zemský úřad Brno, (1621) 1918–1945 (1951) (dále jen fond B 40), prezidiální registratura, kart. 10, č. j. 15867/19, Zpráva o průběhu přednášky družiny československých válečných invalidů, místní skupiny Brno, 11. 9. 1919.

76 „Chceme, aby do 28. října všechny sochy, které mají ráz provokativní, byly odstraněny, abychom to nemuseli udělati zadarmo.“ Tamtéž, Zpráva o průběhu spolkové schůze družiny čs. válečných invalidů, místní skupiny Brno, 23. 9. 1919.

77 Cibulka, P.: *Instalace*, s. 444; Wingfield, M. N.: *Conflicting*, s. 147, 150, 154.

78 *Pomník císaře Josefa II. odstraněn*. Lidové noviny, roč. 27, č. 270, 29. 9. 1919, s. 2; *Čím byl pomník císaře Josefa brněnským Němcům?* Lidové noviny, roč. 27, č. 270, 29. 9. 1919, s. 2–3; *Zerstörung des Kaiser-Josef-Denkmal*. Tagesbote. Morgenblatt, roč. 69, č. 467, 29. 9. 1919, s. 2; *Der „Germanisator“*. Tagesbote. Morgenblatt, roč. 69, č. 469, 30. 9. 1919, s. 1–2; *Das Zerstöre des Kaiser Josef-Denkmal. Die Sockel wird abgetragen*. Tagesbote. Morgenblatt, roč. 69, č. 469, 30. 9. 1919, s. 4.

79 MZA, fond B 40, prezidiální registratura, kart. 10, č. j. 15867/19 a č. j. 16559/19.

80 Rozložený sokl pomníku uskladněný v areálu městských jatek na Křenové zachycují čtyři fotografie z roku 1934: AMB, fond U 5, inv. č. XVa 123. Sochu Josefa II. poškozenou po pádu a mužskou alegorii z pomníku složené na dvoře městských jatek zachycuje fotografie v tisku z roku 1939: *Wieder deutsche Denkmäler in Brünn*. Volksdeutsche Zeitung, roč. 89, č. 94, 11. 6. 1939, s. 7.

Je zajímavé, že těsně po vzniku Protektorátu Čechy a Morava v roce 1939, kdy byla česká správa města opět vystřídána německou, se do městského prostoru vlivem místních Němců začaly (vedle oficiálních nacistických symbolů) vracet i pomníky z období před rokem 1918. Došlo k restauraci Grillparzerova a Schillerova pomníku a byly konány přípravy také k obnově pomníku Josefa II.; kvůli vysokým nákladům, které by taková akce vyžadovala, však bylo od tohoto plánu upuštěno.⁸¹

Roku 1947 objevili sochu Josefa II. dělníci při stavbě nového provozu v areálu jatek.⁸² K nálezu byl přivolán sochař Vincenc Makovský, který ji nechal převézt na fakultu architektury, kde byla postavena do rohu zahrady.⁸³ V roce 1967 (po Makovského smrti) sochař Miloš Axman sochu nabídl do expozice Technického muzeu, které ji však odmítlo. Nakonec roku 1988 hlavní architekt ústavu národního zdraví Karel Volavý, v rámci celkové úpravy areálu psychiatrické léčebny v Brně-Černovicích, navrhl sochu Josefa II. umístit v parku ústavu, kde se nachází dodnes.⁸⁴

Obě alegorické figury byly od roku 1957 osazeny v Denisových sadech před kolonádou.⁸⁵ V průběhu celkové rekonstrukce areálu sadů bylo rozhodnuto o jejich přemístění. Plastiky byly v roce 2004 zrestaurovány a poté v roce 2005 instalovány v parku Lužánky.⁸⁶ Integrované součásti jediného uměleckého díla jsou tak v současnosti prezentovány odděleně, vytrženy z původního kontextu.

-
- 81 *Wieder deutsche Denkmäler*. Volksdeutsche Zeitung, roč. 89, č. 94, 11. 6. 1939, s. 7; Zapletal, T.: *Pomník*, s. 135. Obnova pomníku v původní podobě navíc ani nebyla možná, protože v roce 1934 byly kamenné části soklu rozprodány a získaná částka 10 463,05 Kč byla převedena ve prospěch Chudinského fondu; Menšíková, Miroslava: *objekt Moravské náměstí 0/01*. Heslo. In: Encyklopedie dějin města Brna. On-line. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_objektu&load=651, cit. 15. 4. 2015.
- 82 Podle informace Lucie Kolářové měla být socha Josefa II. objevena ve výkopu. Autorka soudí, že socha byla do výkopu zahrnuta ihned v roce 1918 a v zemi tak ležela zapomenuta více než 25 let. Pelcová, L.: *Osudy*, s. 35. Toto tvrzení však spolehlivě vyvrací fotografie plastik z pomníku v areálu městských jatek z roku 1939. (Viz poznámku 80.) Socha mohla být zakopána do země někdy na počátku 40. let, z důvodu obav před jejím roztavením pro válečné účely. Takovéto obavy by byly oprávněné, neboť řada Josefových soch z jiných českých a moravských měst byla zničena právě v během II. světové války.
- 83 Vysoké učení technické v Brně, Fakulta architektury, Brno, Poříčí 5.
- 84 Umístění do areálu léčebny bylo zdůvodněno faktem, že s obdobím císařovy vlády je spojen vznik nemocniční péče pro duševně choré v českých zemích. (V roce 1783 bylo založeno první oddělení pro duševně choré v areálu Všeobecné nemocnice v Praze. Téhož roku bylo založeno oddělení pro duševně choré také v Brně při zemské nemocnici sv. Anny.) Socha byla očištěna tlakovým pískováním, kovolitec Josef Mičánek z Lažan u Brna vyrovnal promáčklé čelo a pokřivený bronzový plintus. Novodobý kvádrový sokl ze žuly a betonu navrhl architekt Karel Volavý. Pás z leštěné žuly na čelní straně soklu nese nápis: *CUSTODIE MENTE CAPTORUM /1741–1790–1989//* (Tj. k ochraně duševně chorých, letopočet narození a úmrtí Josefa II. a rok umístění sochy do areálu.)
- 85 Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, fond Státní památkový úřad Brno 1919–1958, kart. P 72, složka č. 13.
- 86 *Restaurátorská zpráva. Bronzové alegorické plastiky Obchod a Tolerance v Denisových sadech v Brně*. S: LUKAS, s. r. o. Brno 2004. Rozhodnutí o umístění obou alegorických figur v parku Lužánky viz Spisovna Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Brně, č. j. 16116/2005.

POMNÍK A JEHO IKONOGRAFIE

Původní podobu pomníku Josefa II. dobře známe z dobových popisů⁸⁷ i z dochovaných fotografií.⁸⁸ Pomník o celkové výšce asi 10 m byl situován na žulové podestě,⁸⁹ přístupné ze všech čtyř stran vždy dvěma schody s volutovými bočnicemi. Podesta měla tvar čtverce se zkosenými rohy, čímž bylo docíleno oktogonu. Z podesty vyrůstal mohutný asi 6 m vysoký sokl ze světle šedého leštěného sterzingerského mramoru,⁹⁰ jehož moduly opakovaly oktogonální půdorys podesty.⁹¹ Na vrcholu soklu stála bronzová socha Josefa II., jejíž výška odpovídala dvojnásobku životní velikosti (3,7 m). Před protilehlými nikami na bočních stranách soklu byly osazeny dvě nadživotní bronzové alegorické figury (mužská z pohledu diváka vpravo, ženská vlevo). Do niky na přední straně soklu byla vsazena bronzová deska s reliéfně provedenou císařskou korunou a pod ní s předlitým majuskulním nápisem: *JOSEPH II. / DIE DEUTSCHEN / MÄHRENS / 1892 //*. Do niky na zadní straně soklu byl vetknut bronzový reliéf znázorňující scénu *Orby u Slavíkovíc*.

Ústřední figura pomníku představuje císaře Josefa II. stojícího ve výrazném kontrastu s předsunutou levou nohou. Císařova hlava je pootočená vpravo a sleduje tak pohyb majestátního gesta pravé ruky, která je pozvednuta do úrovně pasu a jejíž rozevřená dlaň je otočena k zemi. Levou rukou panovník přidržuje rozvinutý svitek listiny na vrcholu torza antického sloupu, překrytého dolů spadající drapérií odloženého svrchního pláště. Postava je oděna v detailně vypracovaném dobovém šatu,⁹² při levém boku má zavěšenu pochvu s kordem, jehož rukojeť je zdobena

87 Podrobný dobový popis celého pomníku viz: *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 1–2; *Das Brüner Kaiser Joseph-Denkmal*. Tagesbote, roč. 41, č. 252, 3. 1. 1891, s. 3–4.

88 Fotografie pomníku před Německým domem: AMG, fond MUPM, Sbirka předloh, inv. č. 7288. AMB, fond U 5, inv. č. VIc 52, VIc 82, VIc 83, Xb 56, Xb 156. AMB, fond U 7, list č. 72, inv. č. 1557; list č. 73, inv. č. 1984 a 2032; list č. 127, inv. č. 2369. Pohlednice: AMB, U 22, Sbirka pohlednic města Brna 1890–2012, inv. č. 401, 403, 404, 547, 549, 551, 552, 3711, 3712.

89 Na zhotovení podesty byla použita žula z rakouského Gmündu.

90 Tj. mramor z okolí města Sterzing v jižních Tyrolích (Itálie).

91 Ústřední část soklu měla tvar vysokého hranolu, k jehož zkoseným nárožím přiléhala diagonálně vybičující volutová křídla, dekorovaná v horní části motivem akantového listu mezi volutovými konzolami. Stěny soklu byly prolomeny nikami flankovanými pilastry a lemovanými profilovaným rámem s klenákem ve vrcholu. Dvoustupňově kládí dekorované reliéfně provedeným vejcovcovým pásem vynášelo vyložkou profilovanou římsu. Nad ní vyrůstala směrem vzhůru se zužující podnož, nesoucí sochu Josefa II. Tvarosloví soklu vědomě odkazovalo na styl období vlády Josefa II.: „*Ein einfache architektonisches Postament im Style der josephinischen Bauperiode.*“ *Das Brüner Kaiser Joseph-Denkmal*. Tagesbote, roč. 41, č. 252, 3. 1. 1891, s. 3.

92 Císařův oděv tvoří zdobná halena s knoflíky a krejzlem u krku, přes kterou má oblečen po kolena sahající rozepnutý kabátec. Šerpa vedoucí přes hrud je zavěšena přes pravé rameno a končí u levého boku mašlí. Na haleně vlevo má Josef II. připevněn Řád zlatého rouna, na kabátci vojenský řád Marie Terezie (Hvězdu velkého kříže), pod ním pak královský uherský Řád sv. Štěpána (rovněž Hvězda velkého kříže). Na nohou má po kolena sahající kalhoty, punčochy a střevce s velkými sponami.

střapcem. Jako předloha pro podobu císaře Josefa II. a jeho historického oděvu Brenekovi posloužily císařovy portréty od Pompea Girolama Batoniho (1708–1787)⁹³ a Antona von Maron (1733–1808).⁹⁴

Jak jsme již uvedli, do finální podoby sochy Josefa II. zasáhli z pozice objednavatele členové spolkového výboru spolu s jejich odbornými poradci. Porovnáme-li fotografii Brenekova soutěžního modelu⁹⁵ s výslednou plastikou, shledáme rozdíl jednak v natočení císařovy hlavy více vpravo a jednak v pozvednutí pravé ruky o něco výše než na sochařově návrhu, až nad úroveň pasu, s čímž přímo souvisí také změna v gestu pravé ruky, kdy dlaň už není otočena vzhůru, ale naopak dolů. Původní, Brenekem navrhované gesto tak bylo nahrazeno zřetelně sakralizujícím a více autoritativním gestem „otcovského požehnání“, zdůrazňujícím roli Josefa II. coby „otce německého národa“.⁹⁶ V této změně tak pravděpodobně hrály roli ideové důvody, stejně jako monumentální rozměr pomníku, díky němuž císař na diváky shlížel z velké výšky.⁹⁷

Mušská alegorická figura má podobu sedícího mladého muže, jehož postava je částečně zahalena do hustě zřasené drapérie, přichycené k tělu šerpou vedoucí od pravého ramene přes obnaženou hrud' k levému boku. Drapérie halí záda a klín postavy, volně obtáčí stehno pravé nohy a za pravým lýtkem spadá k soklu. Hlava s bohatými vlnitými kadeřemi je podána z levého profilu, pohled tváře sleduje pohyb pravé ruky ohnuté v lokti, ve které postava pozvedá věnec z dubových ratolestí.⁹⁸ Levicí pak přidržuje zavřenou knihu, opřenou o zvednuté koleno levé nohy. Její chodidlo je zapřeno o balík převázaný motouzem, na němž je napříč položen štůček látky. Vpravo dole je opřena kotva s lanem.

93 Pompeo Girolamo Batoni, *Portrét císaře Josefa II. a jeho bratra Leopolda velkovévody toskánského*, 1769, Vídeň, Kunsthistorisches Museum.

94 Anton von Maron, *Portrét císaře Josefa II.*, 1775, Vídeň, Kunsthistorisches Museum. Oba výchozí vzory jsou výslovně uvedeny v: *Der Kaiser Joseph-Denkmal in Brünn*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 1–2.

95 AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2094 a 2097. Při konečné realizaci doznal oproti původnímu modelu změn i sokl. Brenek původně navrhoval osazení reliéfu s výjevem *Orby u Slavíkovice* do čelní strany soklu, nakonec byl však přesunut na zadní stranu pomníku. Prostor čelní niky se tak uvolnil pro bronzovou desku s nápisem, zatímco na návrhu byl tesaný nápis „JOSEF II.“ součástí kamenného tělesa soklu.

96 „Josef kannte keinen schöneren Beinamen, als des Vater seines Volkes [...] Die linke Hand auf die reichen Spenden jenes Genius gestützt, die Rechte segnet ausgestreckt...“ *Festrede zur Kaiser Josef-Denkmalfeier in Brünn*. Deutsches Blatt, roč. 9, č. 82, 19. 10. 1892, s. 2 (Projev G. Trautenbergera).

97 Původní gesto dlaně otočené vzhůru pak Brenek později uplatnil na pomníku Josefa II. v Novém Jičíně. Od brněnské varianty se novojičínská socha dále lišila absencí natočení hlavy, která je podána frontálně, a opět drobnou změnou ve výšce pravé ruky, která je zvednuta zhruba do výše pasu. Srov. vyobrazení novojičínské sochy v: *Festschrift aus Anlass der Enthüllung des Denkmals Kaiser Josef II. in Neutitschein, am 18. Mai 1902, herausgegeben vom Festausschusse*. Neutitschein 1902.

98 Chybějící věnec z dubových ratolestí byl druhotně doplněn při restaurování v roce 2004. *Restaurátorská zpráva. Bronzové alegorické plastiky Obchod a Tolerance v Denisových sadech v Brně*. S: LUKAS, s. r. o. Brno 2004.

Plastika bývá běžně vykládána jako *Alegorie obchodu*.⁹⁹ Toto vysvětlení je však zavádějící a nepřesné. Dobové prameny postavu označují jako *Alegorii vědy, obchodu a průmyslu*.¹⁰⁰ Atributy těchto odvětví se nacházejí u nohou figury: balík a kotva znázorňují obchod (kotva zámořský), štůček látky průmysl (vazba Brna a textilního průmyslu je nasnadě), kniha vědu a vzdělání (*Wissenschaft*). Věnc z dubových ratolestí je symbolem německého národa, gesto pozvedání věnce pak vyjadřuje triumf a zároveň dík. Alegorii tak lze v širším pojetí interpretovat na prvním místě jako díkuvzdání německého národa císaři Josefu II., za jehož vlády došlo k rozkvětu obchodu, průmyslu, vědy i umění,¹⁰¹ a zároveň také jako triumf německého národa na poli průmyslu, obchodu, vědy i umění, o němž se císař významnou měrou zasloužil.¹⁰²

Ženská alegorická figura je pojata jako sedící žena, oděná v lehký šat se širokými rukávci, sepjatými knoflíčky na pažích. Na hrudi šat přiléhá těsně k tělu a zřetelně pod ním prosvítají ňadra. Nohy postavy halí plášť ovitý kolem beder, jehož drapérie je bohatě aranžována v mohutných záhybech. Vlasy postavy jsou zezadu překryty rouškou, na nohou má obuty antikizující sandály. Poloha těla opakuje kompozici předchozí alegorie. Také ženská postava má podepřeno chodidlo levé nohy (podporu v tomto případě tvoří kvadratický fragment zdiva), čímž se levé koleno dostává do zvýšené polohy. V pravé zdvižené ruce postava drží hořící pochodeň, jejíž spodní část je opřena o koleno pravé nohy. V levé ruce přidržuje při svém levém boku kartušovitě vykrojený štít s reliéfně provedeným symbolem Božího oka, pod nímž jsou situovány dvě ruce, navzájem stisknuté v gestu podání ruky, obklopené oblaky s obíhajícím majuskulním nápisem: *CONCORDIA / RELIGIONVM //*. Dnešní stav plastiky se liší od původního v několika nepřehlédnutelných aspektech: 1. Postava měla původně ve vlasech nad čelem upevněnu velkou hvězdu. 2. Vrchol pochodně byl poněkud jinak tvarován a její hořící plamen byl podstatně větší, než

99 Kačer, J.: *Sochařství historismu. Obnovená vazba sochařství a architektury*. In: Dějiny českého výtvarného umění. III/2, 1780/1890. Eds. Naděžda Blažíčková-Horová, Helena Lorenzová, Taťána Petrasová a kolektiv. Praha 2001, s. 281; Zapletal P.: *Pomník*, s. 140.

100 „*Rechts Hält ein schlanker prächtig modellierter Jüngling, als Genius der Wissenschaft, des Handels und des Gewerbes charakterisiert feierlich dankend einer Kranz empor.*“ *Das Brünnner Kaiser Joseph-Denkmal*. Tagesbote, roč. 41, č. 252, 3. 1. 1891, s. 3.

101 „[...] und unseres Volkes Genossen werden zu ihm den Kranz Dankes emporreichen, wie es der erzgeformte Jüngling thut am Fuße des Denkmals.“ *Festrede*. Deutsches Blatt, roč. 9, č. 82, 19. 10. 1892, s. 2 (Projev G. Trautenbergera).

102 „*Durch entsprechende Attribute und Embleme den Sieg des deutschen Volkes auf dem Gebiete von Kunst und Wissenschaft zum Ausdruck bringt.*“ *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 1–2. S tímto širším pojetím významově koresponduje také označení postavy jako „*Humanitas*“ tj. alegorie humanity, kultury a vzdělanosti, v popisu Brenekova modelu: „*Die Humanitas eine männliche Figur, ein Buch in der Linken, in der vorgestreckten Rechten einen Eichenkranz, zu Füßen sind Attribute des Handels der Industrie u. f. w.*“ *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn I*. MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 225, 3. 10. 1892, s. 9–10.

je tomu v současnosti.¹⁰³ 3. Chybí také fragment řetězu se zlomeným okovem, původně vyčnívající z kvádrů zdíva pod levou nohou figury.¹⁰⁴

Ženská alegorie bývá běžně vykládána jako „Tolerance“.¹⁰⁵ Na základě studia pramenů z doby vzniku pomníku se však jako výstižnější označení jeví *Alegorie osvícenství* (*Aufklärung*). Podle dobového výkladu postava symbolizuje příchod nové éry, která září světlem osvícenství a přináší náboženskou toleranci. Nástup nové éry, povstávající skrze císaře — osvícence, představují také zlomené okovy u jejích nohou.¹⁰⁶

Ikonografický celek pak doplňoval výjev *Orby u Slavíkovice* coby připomínka „osvobození rolnictva“ (díky zrušení poddanství) a rozvoje zemědělství, vedoucích k odstranění hladu a bídy a k nastolení blahobytu lidu, za vlády osvíceného panovníka. Ve světle dobových literárních textů je třeba scénu chápat v širším významovém smyslu, kdy je interpretace Josefovy orby „*posunuta od oslavy manuální práce k metaforickému podobenství oblažení lidstva*“.¹⁰⁷

Dle textu zadání k soutěži měl pomník zohlednit téma všeobecného rozmachu průmyslu a zemědělství, stejně jako udělení náboženských svobod za vlády Josefa II. Jak z dochovaných fotografií soutěžních návrhů, tak z jejich podrobných popisů zveřejněných v tisku je patrné, že také ostatní soutěžní modely byly po stránce ikonografie koncipovány podobně jako Brenekův návrh. Na soklech modelů se tak v různém provedení opakují alegorie *Průmyslu*, *Obchodu*, *Zemědělství* a *Osvícenství* (*Tolerance*). Také motiv *Orby u Slavíkovice* se objevuje vícekrát.¹⁰⁸

- 103 Vrchol pochodně a plamen byl bez znalosti jeho originálního vzhledu druhotně doplněn při restaurování v roce 2004. *Restaurátorská zpráva. Bronzové alegorické plastiky Obchod a Tolerance v Denisových sadech v Brně*. S: LUKAS, s. r. o. Brno 2004.
- 104 Původní stav plastiky srov. zejména detailní fotografie Brenekova modelu: AMG, fond MUPM (1887) 1961–2007, Sběrka předloh, inv. č. 6992. Wien Museum, inv. č. 74.721/17.
- 105 Kačer, J.: *Sochařství historismu*, s. 281. Někdy bývá také nesprávně vykládána jako *Průmysl*. Zapletal, T.: *Pomník*, s. 140.
- 106 „Wir sehen links Die Aufklärung, eine ideale Frauengestalt deren edle Formen von jenem sinnlichen Hauch, der sich in die Wiener Plastik einzuschleichen beginnt, nicht im entferntesten berührt sind. Zu ihren Füßen bezeichnen gesprengte Fesseln, die durch den Kaiser-Denker inaugurierte neue Aera.“ *Das Brünner Kaiser Joseph-Denkmal*. Tagesbote, roč. 41, č. 252, 3. 1. 1891, s. 3. „[...] weiblichen Genius, der in der rechten Hand eine lodernde Fackel hält, als Symbol des Lichtes der Aufklärung und dessen Haupt ein Stern schmückt.“ *Der Kaiser*. MSC, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 1–2. Jako „Tolerance“ je alegorie označena v jednom případě — v popisu Brenekova modelu: „Die Toleranz hält die Fackel der Erleuchtung in der hoch erhobenen rechen.“ *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn I*. MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 225, 3. 10. 1892, s. 9–10.
- 107 Telesko, Werner: *Receptce ikonografie císaře Josefa II. v kontextu národnostního napětí mezi českými a německými identifikačními strategiemi pozdního 19. století*. In: *Kultura jako nositel a oponent politických záměrů. Německo-české a německo-slovenské kulturní styky od poloviny 19. století do současnosti*. Eds. Dušan Kováč, Michaela Marek, Jiří Pešek, Roman Prahel. Ústí nad Labem 2009, s. 58.
- 108 Přehled soutěžních návrhů, k nimž máme dochovány fotografie a podrobné popisy v tisku (za objev fotografií z archivu MG vděčím panu Tomáši Zapletalovi):
1. Model Antona Breneka, oceněný první cenou, pořadové č. 6, motto: „*Humanitas*“ (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2094 a 2097; *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn I*. MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 225, 3. 10. 1892, s. 9–10.)

Na formálním uspořádání pomníku je na první pohled patrná jeho vazba na soudobou vídeňskou uměleckou scénu. Anton Brenek byl typickým reprezentantem oficiální vídeňské akademické tvorby pozdního historismu. Patřil do okruhu umělců kolem Caspara von Zumbusche a jeho tvorba formálně vychází z díla tohoto jeho učitele. Ta je stran pomníkové tvorby charakterizována zejména neobarokním stylovým projevem, u ústředních figur pak statickým pojetím a oficiální idealizací, byť portréty zobrazovaných historických osobností vycházely z reálných historických předloh.

Anton Brenek byl autorem návrhu pomníku Josefa II. jako celku, tedy včetně architektonického řešení soklu, které přímo vychází z kompozice Zumbuschova vídeňského pomníku Marie Terezie.¹⁰⁹ Za povšimnutí stojí také skutečnost, že reliéfy vyplňující niky soklu tereziánského pomníku vykazují zřetelnou formální blízkost s brněnským reliéfem Orby u Slavíkovíc. Ze Zumbuschova vídeňského pomníku

2. Model Josefa Probsta, oceněný druhou cenou, pořadové č. 19, motto: „Fotrschritt“. (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2091; AMB, fond U 5, inv. č. XVa 59; AMB, fond U 7, list č. 159, inv. č. 2442; *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn I.* MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 225, 3. 10. 1892, s. 9–10.)

3. Model vyznamenaný prvním oceněním (3. místo), pořadové č. 11, motto: „Vox populi vox Dei“. (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2093; *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn II.* MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 226, 4. 10. 1892, s. 10–11.) Dobový tisk uvádí, že autor modelu pocházel z Vídně. (*Das Brünnner Kaiser Joseph-Denkmal.* Tagesbote, roč. 41, č. 252, 3. 1. 1891, s. 3.)

4. Model vyznamenaný druhým oceněním (4. místo), pořadové č. 5, motto: „Dankbarkeit“. (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2090; *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn II.* MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 226, 4. 10. 1892, s. 10–11.) Dobový tisk uvádí, že autor modelu pocházel z Říma. (*Das Brünnner Kaiser Joseph-Denkmal.* Tagesbote, roč. 41, č. 252, 3. 1. 1891, s. 3.)

5. Model, pořadové č. 21, motto: „Dem Schätzer der Menschheit“. (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2096. *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn III.* MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 227, 5. 10. 1892, s. 10–11.) Tento model je v torzálním stavu fyzicky dochováno ve sbírkách MG: Návrh k Pomníku Josefa II. v Brně, 1889, vosk, v. 63 cm, inv. č. E 1062. Model byl chybně připsán Antonu Brenekovi, jehož dílem však zcela jistě není. Srov. Kačer, J. — Sedlářová, Jitka: *Výtvarné umění Moravy 1880–1920. Moravská galerie Brno, Mistodržitelství palác 14. 4.–22. 5. 1994.* Brno 1994, s. 53.

6. Model, pořadové č. 17, motto: „Freiheit des Denkens und Handelns“. (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2095. *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn III.* MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 227, 5. 10. 1892, s. 10–11.)

7. Model, pořadové č. 22, motto: „Menschenfreund“. (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2092. *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn IV.* MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 228, 6. 10. 1892, s. 10–11.)

8. Model, pořadové č. 23, motto: „Dem großen Humanisten“. (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2089; *Zur Errichtung des Kaiser Joseph-Denkmales in Brünn IV.* MSC. Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 228, 6. 10. 1892, s. 10–11.)

9. Model, pořadové č. 26, motto neznámé. (AMG, fond MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 2088. Popis v tisku nenalezen.) Podrobný rozbor jednotlivých modelů přesahuje možnosti této přehledové studie.

109 Caspar von Zumbusch, *Pomník Marie Terezie*, 1888, Vídeň, Maria-Theresien-Platz.

Ludwiga van Beethovena¹¹⁰ přejal Brenek do svého návrhu gesto, kdy jedna ze dvou alegorických postav umístěných po stranách soklu pozvedá věnec k ústřední postavě pomníku (na vzniku obou jmenovaných vídeňských monumentů se Brenek podílel jako spoluautor).

Brenekova socha Josefa II. vychází z již v této době kodifikované Josefovy ikonografie, k jejíž normalizaci značně přispělo rozšíření typizovaných pomníků z blanských železáren.¹¹¹ Také na dalších císařových pomnících v českých a rakouských obcích je tak Josef II. vždy zobrazen stojící v kontrapostu, ve velmi podobně utvářeném oděvu, jako je tomu v Brně. Opakuje se také gesto zdvižené pravé ruky, rozvinutý svitek listiny v panovníkově ruce, motiv torza sloupu s přehozenou drapérií pláště aj.

Sám Brenek byl autorem pomníků Josefa II. také v Liberci¹¹² a v Novém Jičíně,¹¹³ přičemž ve druhém případě shledáváme téměř identické provedení císařovy figury jako v Brně. Velmi obdobná je však také například plastika Franze Pönnigera pro pomník v Trutnově.¹¹⁴ Při pohledu na tuto formální uniformitu a standardizaci si nevystačíme s odsudky „neživotné šablonovitosti akademického umění“, neboť nesla především symbolický význam jako prvoplánově čitelný a široce sdílený vizuální znak.

Brenekův autorský přínos je tak více patrný na obou alegorických postavách, na nichž „pozorujeme realistické vyjádření spojené s plnými tvary novobaročnické expresivity, což jsou asi hlavní linie Brenekova osobního vkladu do jinak idealizujícího, oficiálního ztvárnění ústředních postav v souboru jeho pomníkové tvorby“.¹¹⁵ Nutno říci, že pomník Josefa II. v Brně lze ohodnotit jako vysoce technicky kvalitní dílo a trojici dochovaných bronzových plastik považujeme za vskutku minuciózní kovolitecké práce, plně odpovídající standardu elity soudobého vídeňského sochařství.

- 110 Caspar von Zumbusch, *Pomník Ludwiga van Beethovena*, 1880, Vídeň, Beethovenplatz.
- 111 Pomníky ze salmovských železáren v Blansku bylo možno objednat z katalogu v několika provedeních. Typizované produkty se od sebe vzájemně lišily pouze povrchovou úpravou, případně zněním nápisu na svitku listiny, kterou Josef II. držel v ruce. Telesko, W.: *Recepce*, s. 47.
- 112 Pomník Josefa II. v Liberci byl odhalen roku 1882, stržén roku 1923. Tři stupně z leštěného černého syenitu nesly porfyrový sokl, na němž byla osazena Brenekem vytvořená císařova busta. Státní okresní archiv v Liberci, fond Archiv města Liberec 1537–1956, inv. č. 994, kart. č. 581, Pomník císaře Josefa II. (Zde je také dochována fotografie Brenekovy busty.) Srov. Ressnerová, Jitka: *Realizované pomníky v Liberci do roku 1945*. Bakalářská diplomová práce obhájená na katedře historie Technické univerzity v Liberci. Liberec 2014, s. 18–24.
- 113 Pomník Josefa II. v Novém Jičíně byl odhalen roku 1902, stržén 1919. *Festschrift aus Anlass*. Hanák, Jan: *K odhalování a odstraňování pomníků Josefa II. na Novojičínsku*. In: Vlastivědný sborník Novojičínka 56–57, 2007, s. 15–20.
- 114 Franz Pönniger, *Socha císaře Josefa II.*, 1886, bronz, v. figury 225 cm. Model vznikl roku 1866, odlila jej firma Röhlich a Pöninger z Vídně. Dnes se socha nachází ve sbírkách Muzea Podkrkonoší v Trutnově, inv. č. V/841.
- 115 Zapletal, T.: *Pomník*, s. 143.

DOBOVÁ RECEPTY POMNÍKU

V době svého vzniku byly Brenekovy plastiky soudobou uměleckou veřejností přijaty veskrze kladně. Na jubilejní výstavě ve Vídni se k nim například vyslovil historik umění Albert Ilg.¹¹⁶ Podle jeho vyjádření by snad autor udělal lépe, kdyby císaře zpodobnil o něco staršího. Nicméně i tak Brenekovo dílo zhodnotil jako jeden z nejlepších z mnoha císařových pomníků vytvořených v Rakousku v poslední době.¹¹⁷ Jako o druhém nejhezčím josefském pomníku v monarchii, příznačně hned po jezdecké soše umístěné na vídeňském Josephplatz, se o něm psalo také v brněnském tisku.¹¹⁸

Z textů dochovaných u příležitosti slavnostního odhalení lze v interpretaci pomníku rozeznat dvě hlavní linie: první „rakousky patriotickou“ a druhou „radikálně německy nacionalistickou“. První z nich ilustruje projev Gustava Trautenbergera, jehož hlavní ideu shrnuje heslo „*Lidství, národ a vlast*“, opírající se o trojici údajných Josefových výroků: „Člověkem jsem byl dříve než císařem“, „Miluji naši společnou vlast a jsem hrdý na to, že jsem Němec“ a „Neexistuje krásnější titul, než je titul Otec svého národa“.¹¹⁹ Druhou linii pak reprezentují například nacionalistické komentáře v *Deutsches Blatt*: „Máme na mysli především to, že Josef II. byl Němec, německý císař; proklamoval, že jeho chloubou je především být Němcem.“¹²⁰ Zatímco v německém tisku byl pomník nadšeně přijímán a chválen a jeho odhalení byl věnován značný prostor, české noviny se o události zmiňovaly veskrze stručně a netajily se ironickými komentáři a negativními odsudky celého podniku: „*V neděli 16. t. m. odhalen byl v Brně před německým [sic!] domem pomník císaře Josefa II., jehož si němečtí nacionálové obrali za předmět zvláštního kultu a demonstrace proti snahám českým. Při slavnosti s odhalením pomníku spojené bylo přítomno na tisíce a tisíce lidu, mnoho osob z nejrůznějších končin mor. došlých, a přece tu nebylo žádného nebezpečí cholery, kdežto když český nepolitický spolek požádá o povolení poučné nepolitické schůze, o níž lze předvídati, že se jí nesúčastní ani 100 osob, žádost se mu prostě zamítne, poukázáním na nebezpečí cholery.*“¹²¹

116 Dr. Albert Ilg (1847–1896), rakouský historik umění a spolupracovník Rudolfa Eitelbergera. Od roku 1876 pracoval jako kustod v dnešním Kunsthistorisches Museum ve Vídni.

117 *Das Kaiser*, MSC, roč. 32, č. 85, 13. 4. 1892, s. 2.

118 *Zur Enthüllung*, Tagesbote, roč. 42, č. 236, 15. 10. 1892, s. 4.

119 „*Mensheit, Volk und Vaterland [...]. 1. Ich war Mensch, ehe ich Kaiser geworden; 2. Ich liebe unser gemeinsames Vaterland und bin stolz darauf, ein Deutscher zu sein; 3. Es gibt keinen schöneren Beinamen, Als Vater seines Volkes zu heißen.*“ *Festrede*. *Deutsches Blatt*, roč. 9, č. 82, 19. 10. 1892, s. 2.

120 „*Wir denken vor allem daran, das Kaiser Josef der Zweite Deutscher war, ein deutscher Kaiser, der erklärte, daß er stolz darauf sei, ein Deutscher zu sein.*“ *Der Kaiser Josef-Denkmalfeier in Brünn*. *Deutsches Blatt*, roč. 9, č. 81, 15. 10. 1892, s. 1.

121 *Německonárodní slavnost v Brně*. Hlas. Časopis církevní (dále jen Hlas), roč. 44, č. 238, 18. 10. 1892, s. 2. Hlas se také ironicky vyslovoval ke skutečnosti, že německý tisk používá německou ortografii jména „Brenek“ namísto českého „Břenek“: *Brenek — proč ne Břenek?* Hlas, roč. 44, č. 238, 18. 10. 1892, s. 2. K receptci české strany srov. také: *Od věřejška chodíme*. Moravská Orlice, roč. 21, č. 238, 18. 10. 1892, s. 1. Cibulka, P.: *Instalace*, s. 443.

Tento česko-německý antagonismus v hodnocení monumentu přetrvával v uměleckohistorických soudech i po roce 1900. Zatímco August Prokop oceňuje Brenekovo dílo jako práci vysoce podařenou, která prozrazuje jistou mistrovu ruku a pečlivou přípravu a vyniká portrétní dovedností i znamenitým umístěním,¹²² Cecilie Hálová-Jahodová jej považuje za dílo „českému duchu cizácké smyslem i kulturou“.¹²³ Císařův pomník tak může sloužit za ilustrativní příklad situace, kdy recepci minulosti determinují autostereotypy vyplývající z příslušnosti k té či oné národnosti.

KULTURNĚHISTORICKÝ KONTEXT VZNIKU BRNĚNSKÉHO POMNÍKU

Pomníky, vytvářené z trvanlivých materiálů, jsou v podstatě formou komemorace. Nelze je vnímat pouze jako autonomní „umělecká díla“, ale především je nutné je brát jako hmotné vyjádření společenské paměti. „*Téma i zpracování pomníku ztělesňují společenskou dohodu o tom, na co či na koho se má vzpomínat a jak taková sdílená vzpomínka má vypadat. [...] Stručně řečeno, pomníky ztělesňují politické vyjednávání o vlastním obrazu. Jejich uměleckohistorickou analýzou můžeme tedy odhalit, jak ti, kdo je postavili, chtěli vidět svou společnou minulost a jak si projektují budoucnost.*“¹²⁴

Pokročilé 19. století bylo obdobím řady převratných hospodářských a na ně navazujících společenských změn. Rychlé tempo těchto změn, souvisejících s přechodem k moderní industrializované společnosti, vzbuzovalo pocit nejistoty, v němž si jednotlivé společenské skupiny hledaly historické opory své legitimacy a ideové zdůvodnění své existence. V případě etablovaných se měšťansko-podnikatelských elit „*toto zdůvodnění poskytovalo zejména dějinné vědomí, které nemohlo být v jejich případě individuálně-genealogické, jako je tomu u šlechty, nýbrž muselo být kolektivní, tedy muselo mít formu národní paměti. Tímto způsobem vznikl historizující nacionalismus, jako adekvátní forma identity občanských (tedy nešlechtických) vrstev, které se draly k moci.*“¹²⁵

Josef II. byl v prostředí českých a moravských Němců typickou legendární „národní postavou“, vznikající na základě mýtotvorných procesů v souvislosti s formováním jednotlivých národních identit.

V případě Josefa II. hlavní roli sehrálo jedno z jeho centralistických opatření, tzv. jazykové nařízení z roku 1784, zavádějící němčinu coby jednotný úřední jazyk pro všechny správní úřady v monarchii. Na základě aktualizace této historické skutečnosti v 19. století začal být Josef II. politickými představiteli českých

122 „Die in allen Theilen höchst gelungene Arbeit Breneks zeigt den treffsicheren, richtig charakterisierenden Meister, verrät eine tüchtige Modellierung und eine sehr sorgfältige feine Ausbildung.“ Prokop, August: *Die Margrafenschaft Mähren in Kunstgesichtlicher Beziehung. Grundzüge einer Kunstgeschichte dieses Landes mit besonderer Berücksichtigung der Baukunst. IV, Das Zeitalter der Barocke.* Wien 1904, s. 1413–1414.

123 „Všechna tato díla, českému duchu cizácká smyslem i kulturou zmizela ve víru poválečné revoluce už v roce 1918.“ Hálová-Jahodová, Cecilie: *Brno. Dílo přírody, člověka a dějin.* Brno 1971, s. 339.

124 Bartlová, Milena: *O Novém památníku v Praze na Klárově.* A2. Kulturní čtrnáctideník 10, 2014, č. 13, s. 12.

125 Pokludová, Andrea — Kladiwa, Pavel: *Pomníky rozdělující a spojující.* Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy 2, 2011, č. 1, s. 25.

a moravských Němců pojmán jako patron všech Němců v monarchii a obránce celé německé kultury.¹²⁶

Kolektivní národní paměť česká a německá byly konstruovány paralelně a stály ve vzájemné opozici. Je nasnadě, že pokud němečtí nacionalisté Josefa II. uctívali jako patrona Němců a němečtí, začali ho Češi ze stejných důvodů odmítat coby zastánce centralizace a germanizace. Přestože Josef II. byl také na české straně dlouho uctíván jako lidový císař (*Volkskaiser*),¹²⁷ „*Němci překonali dřívější interpretace Josefa II. a uspěli v přetvoření Volkskaisera na císaře německého lidu (Kaiser des deutschen Volkes)*“.¹²⁸

Od druhé poloviny 60. let 19. století hrálo přihlášení se k idejím josefinismu důležitou roli také v politickém zápase mezi liberály a konzervativci v Předlitavsku. Němečtí liberálové zdůrazňovali centralistické, liberální a antiklerikální aspekty Josefovy vlády. Hlavní ideová linie argumentace spatřovala v dědictví josefinismu tradici centralistického, jazykově německého a nábožensky tolerantního Rakouska, oproti směřování federálnímu, slovanskému a římskokatolickému.¹²⁹

Na počátku 80. let vypuklo pomníkové hnutí tzv. „josefské vlny“, kdy v německých enklávách v českých zemích a na území Dolního Rakouska vzniklo v krátké době mezi lety 1880 a 1883 několik desítek pomníků Josefa II.¹³⁰ „*V době jejich slavnostního odhalování, tedy v čase eskalujícího nacionalismu (od 80. let 19. století) měly tyto pomníky manifestovat (a vlastně i formovat) identitu německého obyvatelstva českých zemí.*“¹³¹ Pomníky byly instalovány na náměstích měst a obcí, zejména v německo-jazyčných průmyslových oblastech severních a severozápadních Čech, kde měla silnou pozici německá liberální strana. Jev to byl natolik masový, že zde během několika let vzniklo v podstatě „plošné pokrytí“ typizovanými litinovými josefskými sochami, pocházejícími z velké většiny z produkce salmovských blanenských železáren,¹³² a daný region se začal označovat jako „Josefova země“ (*Josephsland*).¹³³

Odhalování pomníků doprovázely velké slavnosti mající charakter nacionálních demonstrací. U této příležitosti byly také vydávány „slavnostní spisy“ (*Festschrift*), tj. doprovodné publikace obsahující oslavné texty věnované Josefu II. a jeho záslu-

126 Hojda, Zdeněk — Pokorný, Jiří: *Pomníky a zapomínky*. 2. vyd. Praha 1997, s. 138.

127 Pokludová, A. — Kladiwa, P.: *Pomníky*, s. 25.

128 Wingfield, M. N.: *Statues of Emperor Joseph II as Sites of German Identity*. In: *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Eds. Maria Bucur, Nancy M. Wingfield. West Lafayette 2001, s. 179.

129 Wingfield, M. N.: *Emperor Joseph II in the Austrian Imagination up to 1914*. In: *The Limits of Loyalty. Imperial symbolism, popular allegiances, and state patriotism in the late Habsburg monarchy*. Eds. Laurence Cole — Daniel L. Unowsky. New York—Oxford 2007, s. 70.

130 Základní pramen k pomníkovému hnutí v Předlitavsku: Richter, Carl: *Geschichte der Kaiser Josef-Denkmalen in Böhmen, Mähren und Niederösterreich und Schlesien*. Tetschen an der Elbe 1883.

131 Pokludová, A. — Kladiwa, P.: *Pomníky*, s. 24.

132 Telesko, W.: *Recepce*, s. 49.

133 Tento pojem viz například: Hojda Z. — Pokorný, J.: *Pomníky*, s. 134–142; Hojda, Z.: *Josefova země aneb Jak císař Josef II. rozdělil Čechy a Němce*. Dějiny a současnost 33, 2011, č. 4, s. 33–35.

hám. Ve spojení s Josefem jsou zde užívány tituly implikující sakralizaci panovníka jako „svatý“, „svatý národa rakouského“, „zachránce lidstva“ apod. Stejně tak vyprávění přibližující formou legend činy Josefa II. mají zřetelně hagiografický charakter. Josef II. je tak stylizován jako „svatý patron všech Němců“ či jakýsi „nacionální svatý“. Velmi často je užíváno také paternalistických označení Josefa II. jako „otce národa“ či „otce všech Němců“.¹³⁴ Propagátoři Josefova odkazu dále vědomě rozvíjeli kult Josefa II. coby osvoboditele sedláků, apoštola náboženské tolerance a podporovatele živnosti a průmyslu, tj. v obecnějším slova smyslu iniciátora vzestupu celého měšťanského stavu.

Tento fenomén je třeba vidět v souvislosti s odchodem liberálů do opozice v době nástupu vlády Eduarda Taaffeho (1879) a jako protireakci na tzv. *Stremayrova jazyková nařízení pro Čechy a Moravu* z roku 1880, která podle českých Němců ohrožovala privilegované postavení německého jazyka.¹³⁵

Pomníky Josefa II. tak v této době zosobňovaly naději na posílení německého národního sebevědomí a v době, kdy i jiné národnostní a politické skupiny usilovaly o své místo ve veřejném prostoru, demonstrovaly kontrolu německých liberálů nad ním. Toto symbolické ovládnutí veřejného prostoru bylo na celé věci velmi podstatné a josefské pomníky je třeba především chápat jako způsob vytyčení teritoriálních nároků. Pomníky Josefa II. byly tak často vztyčovány v národnostně smíšených oblastech, kde dané území zřetelně označovaly jako německou národní državu (*Nationalbesitzstant*).¹³⁶

Pomník Josefa II. v Brně je třeba interpretovat právě v kontextu výše zmíněných souvislostí: Přípravné práce vedoucí ke vzniku brněnského pomníku započaly počátkem 80. let a ideové zázemí jeho vzniku tak zcela zapadá do „josefské vlny“ probíhající po roce 1880. To, že se vlastní realizace protáhla až do roku 1892 (kdy již v monarchii panovaly poněkud jiné politické podmínky než počátkem 80. let), bylo důsledkem náročnosti celého ambiciózního projektu. Počáteční iniciativa i následná realizace pomníku byla výhradním podnikem příslušníků brněnských komunálních elit za podpory německy hovořících obyvatel města, zatímco česká veřejnost se k pomníku stavěla nevlídně nebo nepřátelsky. Instalace pomníku byla vědomým politickým aktem směřujícím k posílení německého charakteru města. Obdobně jako v dalších jazykově smíšených oblastech byl brněnský pomník jasným vizuálním symbolem označujícím město jako německou državu. Ve významné centrální lokalitě tak na pomyslné mapě brněnských „německých míst“ přibyl další bod, který se „brzy začlenil do dramaturgie nacionálně motivovaných akcí“.¹³⁷ Spolu s Německým

134 Telesko, W.: *Recepce*, s. 52.

135 Pokludová, A. — Kladiwa, P.: *Pomníky*, s. 26.

136 Tamtéž, s. 27.

137 Cibulka, P.: *Instalace*, s. 433.

domem se stal hlavním symbolickým místem německojazyčné komunity.¹³⁸ V dalších letech se u něj konaly demonstrace a různá nacionálně zaměřená shromáždění, směřovaly k němu průvody apod.

Jediný skutečně monumentální pomník tehdejšího Brna tak vznikl jako manifestace kolektivní identifikace brněnských Němců a jako demonstrace přetrvávající hegemonie německých liberálních elit.

---

138 Pro Čechy (kteří svůj pomník v Brně neměli) plnil tuto funkci Besední dům. Ústředním prostorem české strany byla ulice Rudolfská (dnešní Veselá) a Besední dům a jeho okolí s hotelem Slavia. Centrem německé strany byla Rennergasse (Běhounská), ulice Kostelní (Rašínova) a Lažanského náměstí s Německým domem a pomníkem Josefa II. Srov. Kubičková, Jana — Nosková, Jana: „Řeže v Brně“. *Pouliční demonstrace během oslav 60. výročí jubilea Františka Josefa*. In: Brno Vídni, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. listopadu 2007 v Brně. Eds. Lukáš Fasora, Jirí Hanuš, Jirí Malíř. Brno 2008, s. 407.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Portrét sochaře Antona Breneka; 1892, kresba.
Převzato z Mährisch-schlesischer Correspondent, Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 238, 18. 10. 1892, s. 10.
- P2** Anton Brenek, Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „Humanitas“). Fotografie soutěžního modelu celku pomníku; 1889.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, inv. č. 2094.
- P3** Anton Brenek, Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „Humanitas“). Fotografie soutěžního modelu ústřední sochy Josefa II.; 1889.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, inv. č. 2097.
- P4** Anton Brenek, *Alegorie osvícenství pro pomník Josefa II. v Brně*. Fotografie dokončeného sádrového modelu ve skutečné velikosti z ateliéru Antona Breneka; 1891.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 6992.
- P5** Anton Brenek, *Socha císaře Josefa II. pro pomník Josefa II. v Brně*. Fotografie dokončeného sádrového modelu ve skutečné velikosti z ateliéru Antona Breneka; před 29. 1. 1891. Sám sochař na štaflích vpravo od plastiky.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, Sběrka předloh, inv. č. 7289.
- P6** Anton Brenek, *Socha císaře Josefa II. pro pomník Josefa II. v Novém Jičíně*. Fotografie bronzové plastiky z pomníku, pořízená u příležitosti jeho odhalení; 18. 5. 1902.
Převzato z *Festschrift aus Anlass der Enthüllung des Denkmales Kaiser Josef II. in Neutitschein, am 18. Mai 1902, herausgegeben vom Festausschusse*. Neutitschein 1902.
- P7** Kresba brněnského pomníku Josefa II.; 1892.
Převzato z Mährisch-schlesischer Correspondent, Illustrierte Beilage, roč. 32, č. 236, 15. 10. 1892, s. 9.
- P8** Slavnostní odhalení pomníku Josefa II. na Lažanského náměstí v Brně; 16. 10. 1892.
Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XVIIa 181.
- P9** Pomník Josefa II. před Německým domem.
Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. Xb 56.
- P10** Pomník Josefa II. před Německým domem, pohled na *Alegorii vědy, obchodu a průmyslu*.
Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 22, Sběrka pohlednic, sign. 549.
- P11** Pomník Josefa II. před Německým domem, pohled na *Alegorii osvícenství*.
Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 22, Sběrka pohlednic, sign. 552.
- P12** Umístění pomníku Josefa II. na Lažanském náměstí s průhledem na Velké náměstí, urbanistická situace.
Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 22, Sběrka pohlednic, sign. 404.

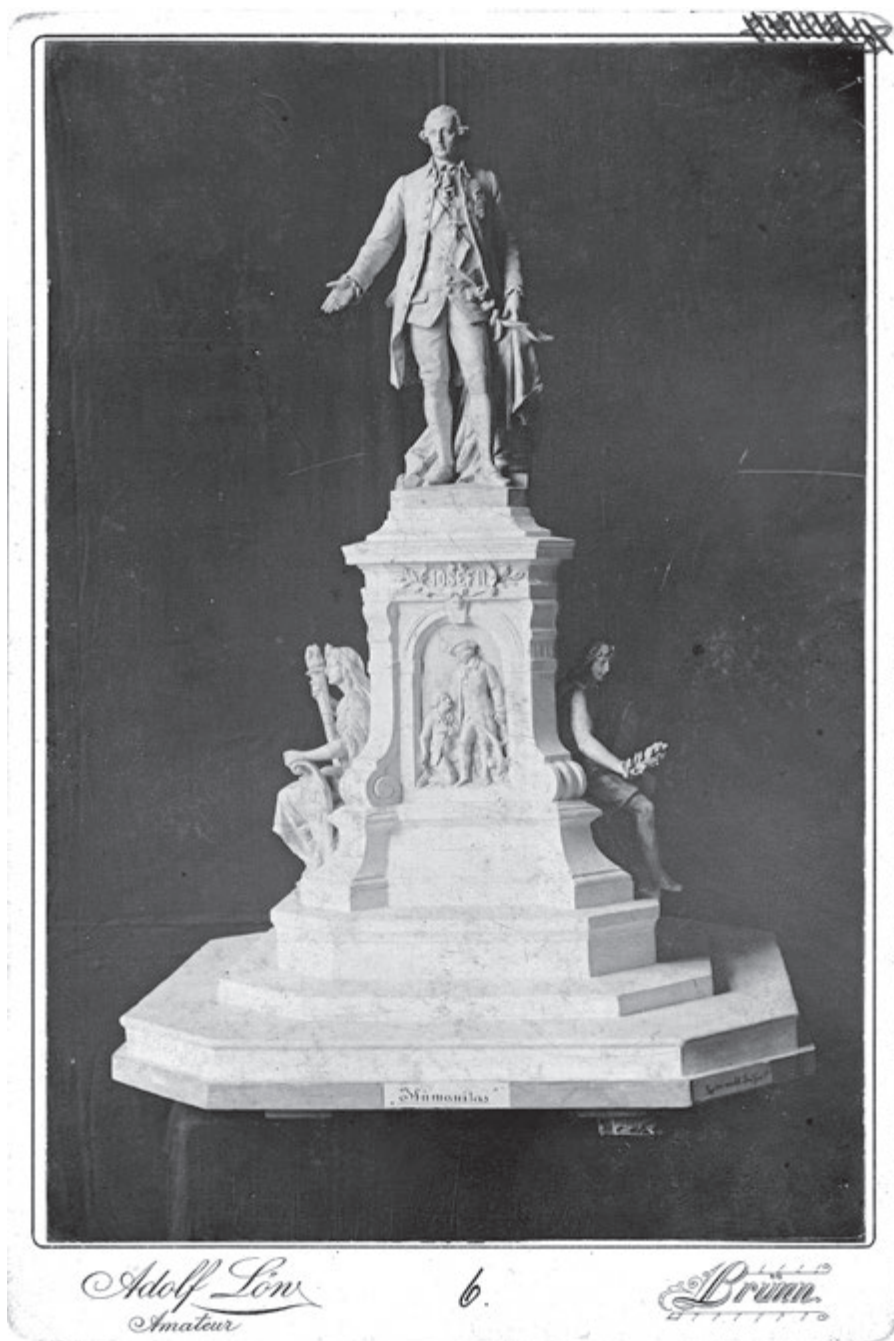
- P13** Rozložený sokl pomníku uskladněný v areálu městských jatek na ulici Křenová; 26. 2. 1934.
Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XVa 123.
- P14** Socha Josefa II. poškozená po pádu a mužská alegorie z pomníku složené v areálu městských jatek na ulici Křenová; 1939.
Převzato z *Wieder deutsche Denkmäler in Brünn*. Volksdeutsche Zeitung, roč. 79, č. 94, 11. 6. 1939, s. 7.
- P15** Josef Probst, Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „*Fotrschritt*“). Fotografie soutěžního modelu; 1889.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, inv. č. 2091.
- P16** Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „*Vox populi vox Dei*“). Fotografie soutěžního modelu; 1889.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, inv. č. 2093.
- P17** Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „*Dankbarkeit*“). Fotografie soutěžního modelu; 1889.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, inv. č. 2090.
- P18** Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „*Dem Schätzer der Menschheit*“). Fotografie soutěžního modelu; 1889.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, inv. č. 2096.
- P19** Císař Josef II. při vizitaci věznic na hradě Špilberk; 1892.
Převzato z *Mährisch-schlesischer Correspondent, Illustrierte Beilage*, roč. 32, č. 237, 17. 10. 1892, s. 11.
- P20** Anton Brenek, *Busta císaře Josefa II. pro pomník Josefa II. v Liberci*; 1882, bronz. Dílo již neexistuje. Dobová fotografie.
Uloženo ve Státním okresním archivu v Liberci, fondu Archiv města Liberec 1537–1956, inv. č. 994, kart. č. 581.
- P21** Anton Brenek, *Císař Josef II. orající na Poli u Slavíkovice*, reliéf pro pomník Josefa II. v Brně. Dílo je nezvěstné. Fotografie soutěžního modelu celku pomníku; 1889.
Uloženo v Archivu Moravské galerie, fondu MUPM, inv. č. 2094.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B15** Anton Brenek, *Císař Josef II. pro pomník Josefa II. v Brně*; 1892, bronz. Psychiatrická nemocnice Brno, Húskova 2, park areálu, současný stav.
Foto Marie Schmerková, 2015.
- B16** Anton Brenek, *Alegorie vědy, obchodu a průmyslu pro pomník Josefa II. v Brně*; 1892, bronz. Park Lužánky v Brně, současný stav.
Foto Marie Schmerková, 2015.
- B17** Anton Brenek, *Alegorie osvícenství pro pomník Josefa II. v Brně*; 1892, bronz. Park Lužánky v Brně, současný stav.
Foto Marie Schmerková, 2015.

Anton Brenka, der Schöpfer des Kaiser-Jubiläums in Brünn.

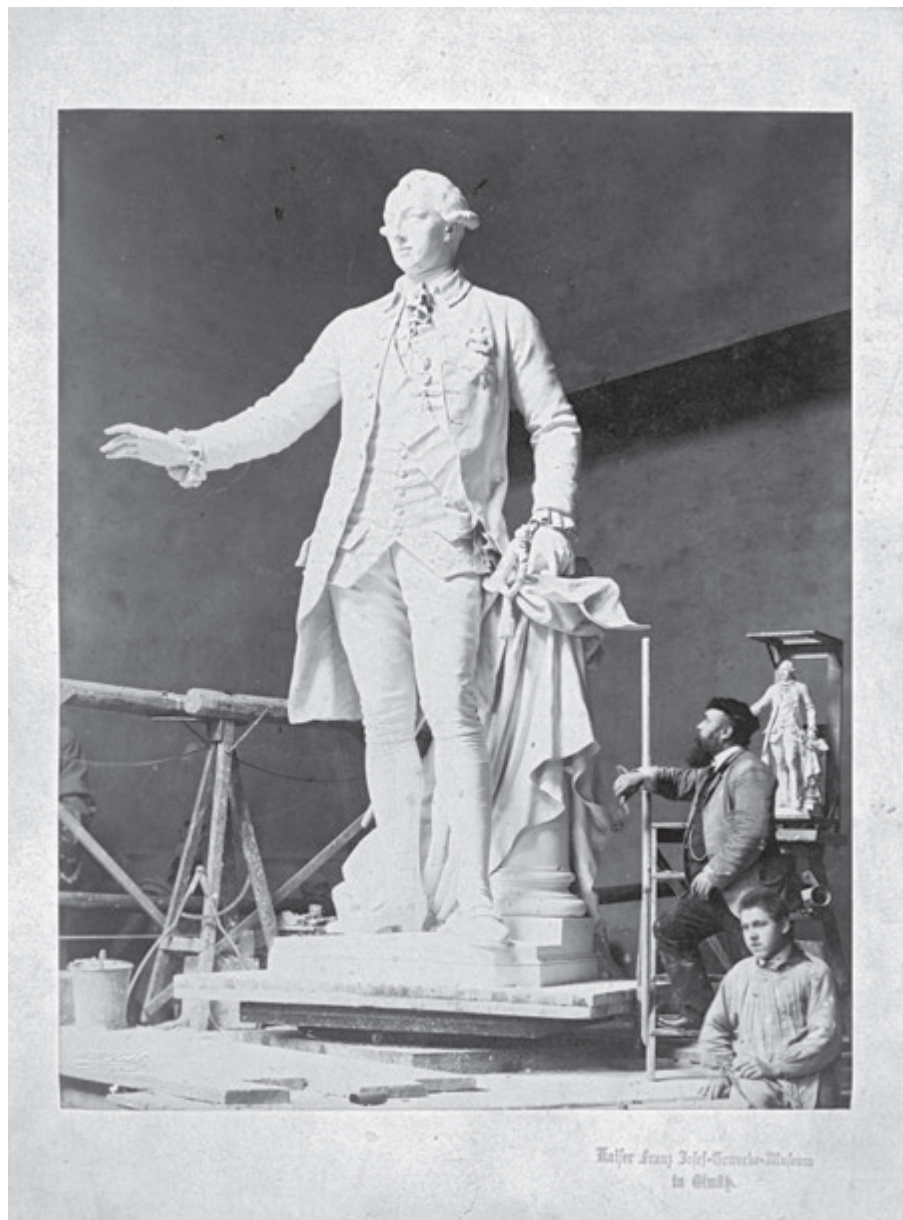
P2 Anton Brenek, Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „Humanitas“). Fotografie soutěžního modelu celku pomníku; 1889.

P3 Anton Brenek, Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „Humanitas“). Fotografie soutěžního modelu ústřední sochy Josefa II.; 1889.

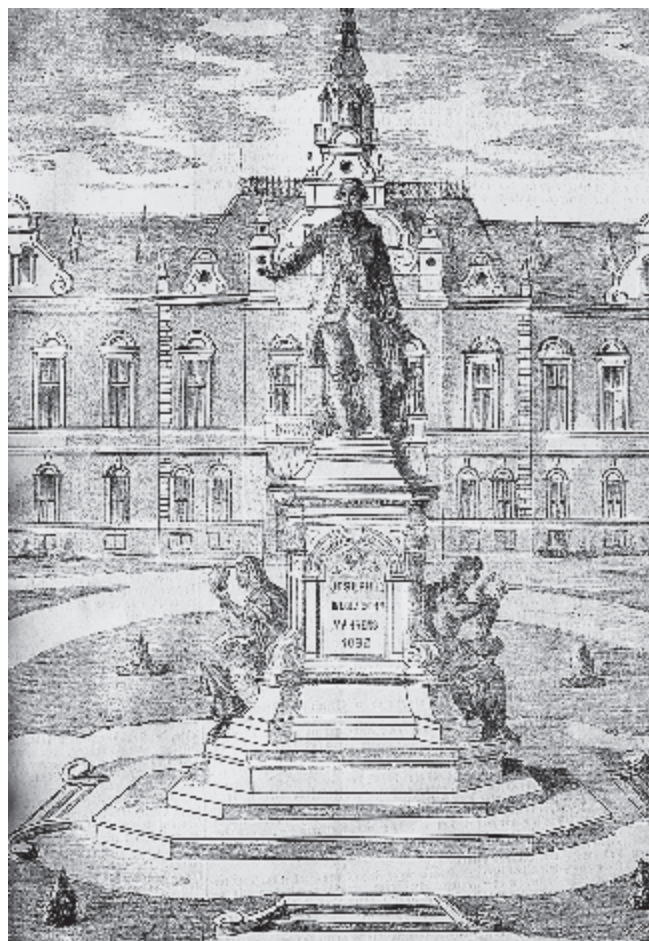
P4 Anton Brenek, *Alegorie osvětlení pro pomník Josefa II. v Brně*. Fotografie dokončeného sádrového modelu ve skutečné velikosti z ateliéru Antona Breneka; 1891.

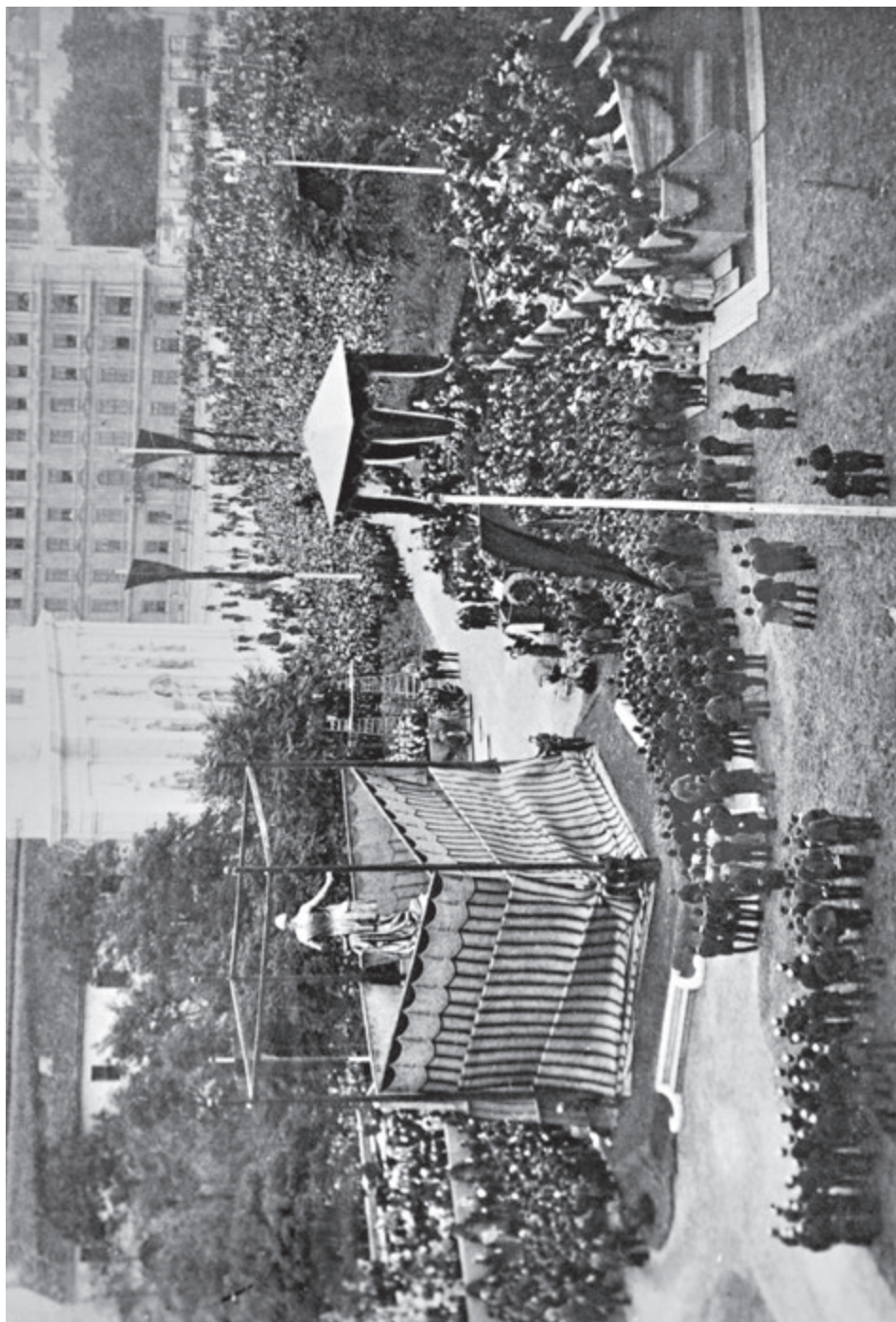
- P5** Anton Brenek, *Socha císaře Josefa II. pro pomník Josefa II. v Brně*. Fotografie dokončeného sádrového modelu ve skutečné velikosti z ateliéru Antona Breneka; před 29. 1. 1891. Sám sochař na štaflich vpravo od plastiky.

P6 Anton Brenek, *Socha císaře Josefa II. pro pomník Josefa II. v Novém Jičíně*. Fotografie bronzové plastiky z pomníku, pořízená u příležitosti jeho odhalení; 18. 5. 1902.

77 Kresba brněnského pomníku Josefa II.; 1892.

P8 Slavnostní odhalení pomníku Josefa II. na Lažanského náměstí v Brně; 16. 10. 1892.

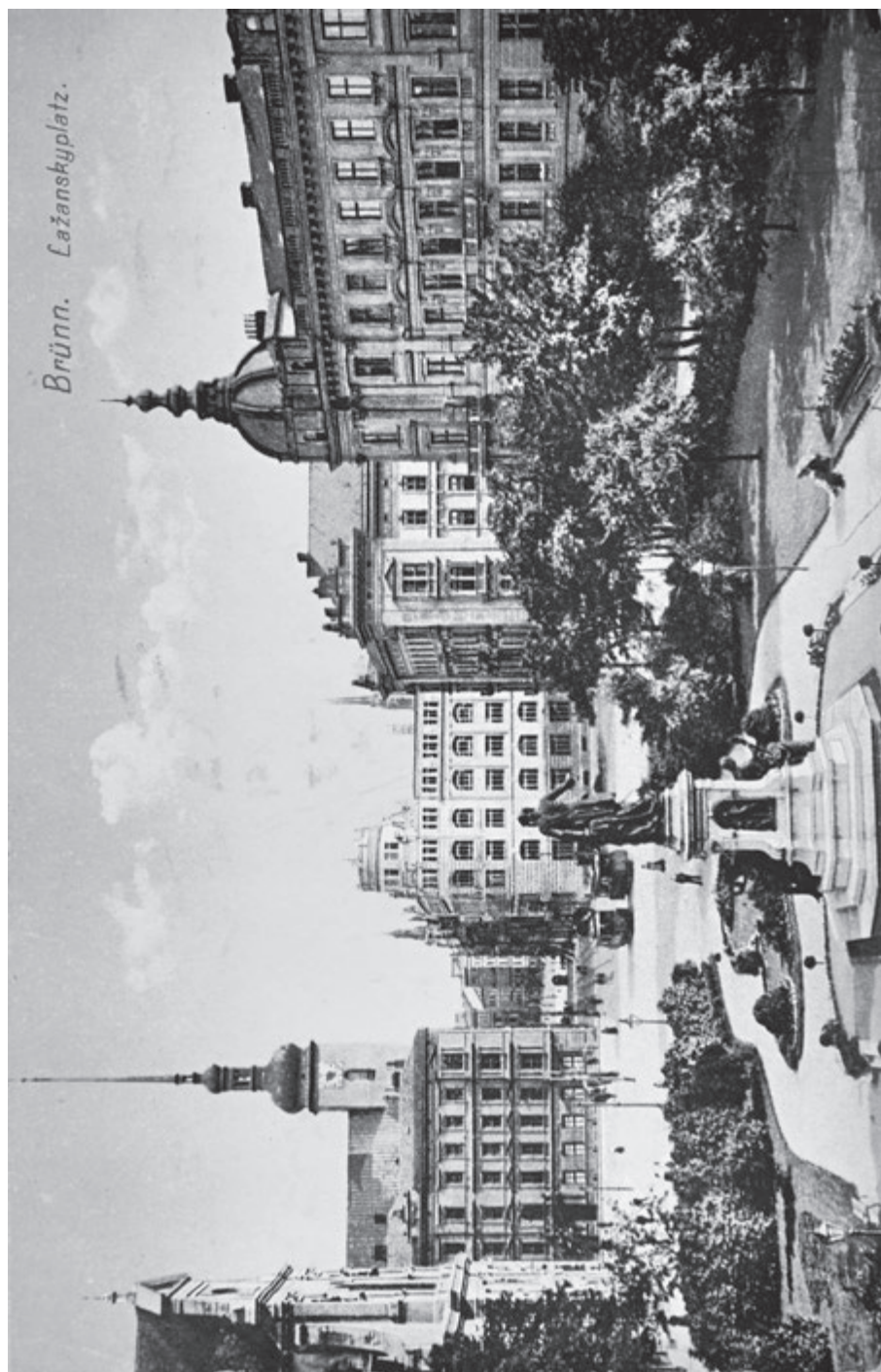
99 Pomník Josefa II. před Německým domem.

100 Pomník Josefa II. před Německým domem, pohled na *Alegorii vědy, obchodu a průmyslu*.

Brünn, Kaiser Josefsdenkmal.

P12 Umístění pomníku Josefa II. na Lažanském náměstí s průhledem na Velké náměstí, urbanistická situace.

P13 Rozložený sokl pomníku uskladněný v areálu městských jatek na ulici Křenová; 26. 2. 1934.

P14 Socha Josefa II. poškozená po pádu a mužská alegorie z pomníku složené v areálu městských jatek na ulici Křenová; 1939.

P15 Josef Probst, Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „Fotrschritt“).
Fotografie soutěžního modelu; 1889.

P16 Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „*Vox populi vox Dei*“).
Fotografie soutěžního modelu; 1889.

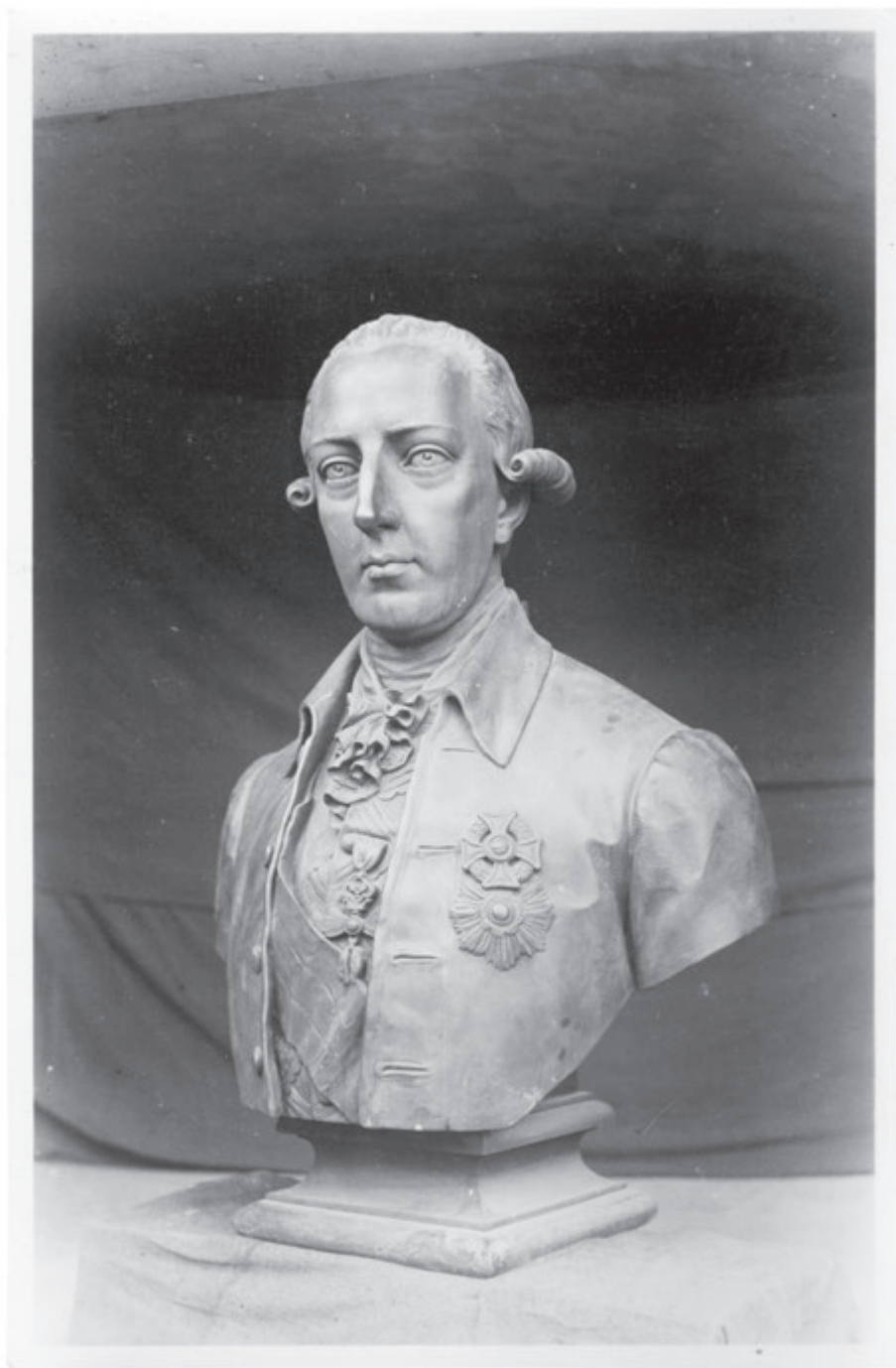

P17 Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „Dankbarkeit“).
Fotografie soutěžního modelu; 1889.

P18 Soutěžní model (návrh) k pomníku Josefa II. v Brně (motto: „*Dem Schätzer der Menschheit*“). Fotografie soutěžního modelu; 1889.

P20 Anton Brenek, *Busta císaře Josefa II. pro pomník Josefa II. v Liberci;* 1882, bronz. Dílo již neexistuje. Dobová fotografie.

P21 Anton Brenek, *Císař Josef II. orající na Poli u Slavíkovíc*, reliéf pro pomník Josefa II. v Brně. Dílo je nezvěstné. Fotografie soutěžního modelu celku pomníku; 1889.

ROBERT JANÁS

**JOSEF KINZEL A JOSEF GISELA. RELIKTY
BIEDERMEIERU V DOBĚ NATURALISMU**

Summary: The article analyses and puts into wider context the paintings by Josef Kinzel *Old Age Does Not Prevent Folly* (Stáří se nebrání pošetilosti) and by Josef Gisela *The Day of the Draw* (Den tahu), which are in the collections of the Moravian Gallery in Brno. These paintings were created in the 1880's, when naturalism was gradually gaining prominence in genre painting. Kinzel and Gisela show how the influence of Biedermeier was still surviving in the contemporary Central European painting. This influence was further enhanced by the nostalgic interest in the culture of "Alt Wien" (Old Vienna) — which disappeared with the commencement of metropolitan urbanization at the end of the 19th century. Kinzel and Gisela represent artists who connected the Biedermeier tradition with the influence of the painting techniques of naturalism. In terms of content, they enriched the Biedermeier with allegoric planes which were not typical of this style. The article uses the example of the two paintings to show the nonlinearity of the development of art history, when one style of painting kept surviving well into the period which already belonged to a different visual artistic movement. This phenomenon is especially prominent in the work by Josef Kinzel who created works of art in archaic style for half a century after the artistic movement had been replaced by others in art.

Keywords: Josef Kinzel, Josef Gisela, Brno, Vienna, 19th century painting, Biedermeier, naturalism, genre painting, Mährischer Kunstverein, Gomperz collection, Genossenschaft der bildenden Künstler Wiens, Alt Wien, Vereinigung deutschmährischer bildenden Künstler, Friedrich Friedländer, Johann Hamza, Heinrich Angeli, Anselm Feuerbach, Eduard Engerth, August Eisenmenger, Josef Matthias Trenkwald, Karl Wurzinger

Součástí sbírek Moravské galerie jsou také dva obrazy *Stáří se nebrání pošetilosti* (1888) od Josefa Kinzela (1852–1925) a *Den tahu* (1882) od Josefa Gisely (1851–1899).¹ Přestože jde o díla dvou různých autorů, může se při zběžném pohledu zdát, že mezi nimi existuje určitá příbuznost. Oba mají obdobný kabinetní formát, oba se odehrávají v poklidném a poněkud maloměstském starovídeňském prostředí, oba zachycují diskutující hlouček typických místních obyvatel zabraných do běžné všední aktivity, oba ztvárňují scénu, která má působit lehce humorně.

V něčem mají i společnou historii své proveniencie. Obě malby se do sbírek *Obrazárny Moravského zemského muzea*, která se později transformovala v *Moravskou galerii*, dostaly v roce 1922 převodem ze sbírky Heinricha Gomperze (1843–1894).² Původně soukromá sbírka se na základě odkazu dostala po smrti významného brněnského průmyslníka v roce 1894 do majetku města Brna. To ji v letech 1896–1914 jako stálou expozici vystavovalo v prostorách dnešní Nové radnice.³ Donace rozsáhlé sbírky uměleckých děl podnítila vznik Muzea města Brna. Sbírace početně dominovaly malby a kresby z 19. století, a to především z vídeňského a také mnichovského výtvarného okruhu. Významní moravští umělci trvale žili ve Vídni a obecně se domácí výtvarná scéna na Vídeň a částečně i na Mnichov orientovala. Z obecného pohledu tak Gomperzova sbírka nabízela především to, co soudobý brněnský divák vnímal v širším slova smyslu jako soudobé domácí umění. Výstavní možnosti byly v druhé polovině 19. století stále ještě limitované. Výstavy soudobého výtvarného umění začal v Brně teprve v 70. letech 19. století příležitostně pořádat spolek *Mährischer Gewerbeverein*.⁴ Až od roku 1882 se v moravské metropoli pořádaly takové výstavy pravidelně, kdy je organizoval nově založený spolek *Mährischer Kunstverein*.⁵ Znamenalo to zásadní změnu proti dřívější praxi, kdy Brňané mohli sledovat pouze

- 1 Josef Kinzel viz *Nová encyklopedie českého výtvarného umění. Dodatky*. Ed. Anděla Horová. Praha 2006, s. 366; Sedlářová, Jitka — Kačer, Jaroslav: *Výtvarné umění Moravy 1880–1920*. Katalog výstavy. Brno 1994, s. 32; Kačer, J.: *Evropské malířství 19. století ze sbírek Moravské galerie*. Katalog výstavy. Brno 1995, s. 76 a 113; Svobodová, Kateřina: *Rakouské malířství v moravských sbírkách. Soupis děl*. In: Rakouské malířství 19. století v moravských sbírkách. Katalog výstavy. Ed. Kateřina Svobodová. Brno 2001, s. 152 a 134–136; Svobodová, Jana: *Rakouské malířství ve sbírce Heinricha Gomperze*. In: ...z lásky k umění a sobě pro radost... Umělecká sbírka Heinricha Gomperze (1843–1894). Katalog výstavy. Eds. Jana Svobodová, Kateřina Svobodová. Brno 2004, s. 112–113 a 106–107; Josef Gisela viz *Allgemeines Künstler Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Bd. 55. Giovanni da Civitella–Glandon*. München–Leipzig 2007, s. 331.
- 2 Viz inventární karty obou obrazů v Moravské galerii. Josef Kinzel, *Stáří se nebrání pošetilosti*, 1888. Olej, dřevo, 40 × 32 cm, inv. č. M 161; Josef Gisela, *Den tahu*, 1882. Olej, dřevo, 29 × 24 cm, inv. č. M 198.
- 3 Karkanová, Hana: *Gomperzova sbírka — druhý život*. In: ...z lásky k umění a sobě pro radost... Umělecká sbírka Heinricha Gomperze (1843–1894). Katalog výstavy. Eds. Jana Svobodová, Kateřina Svobodová. Brno 2004, s. 51–56.
- 4 Janás, Robert: *Brněnské malířství od Říšnového diplomu do založení spolku Mährischer Kunstverein (1860–1882)*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 23, 2010, s. 117–118.
- 5 Janás, R.: *Výstavy spolku Mährischer Kunstverein v letech 1882–1918*. In: 90 let Domu umění města Brna — Historie jednoho domu. Architektura, historie, výstavy, kulturní činnost 1910–2000. Eds. Jana Vránová, Lubomír Slavíček. Brno 2000, s. 21–35.

občasné veřejné prezentace jednotlivých obrazů. I tak však stále šlo o časově limitované expozice. Instalace Gomperzovy sbírky v roce 1896 přinesla brněnským obyvatelům a návštěvníkům moravské metropole poprvé možnost zavítat do, dnes už běžného fenoménu kulturního života, stálé expozice soudobého výtvarného umění.

Instalace na Nové radnici však neznamenal alespoň pro jeden z obrazů brněnskou výstavní premiéru. Kinzelovo *Stáří se nebrání pošetilosti* měli diváci možnost zhlédnout na výstavě spolku Mährischer Kunstverein v dubnu 1889.⁶ Na této výstavě je zakoupil Heinrich Gomperz do své sbírky, která pak téměř dvě desetiletí představovala vedle Obrazárny Moravského zemského muzea jedinou stálou expozici obrazů, kterou bylo v Brně možné navštívit.⁷ Oba obrazy byly zdejší uměnilovně veřejnosti dobře známé. Do jakého kontextu tyto drobné žánrové malby patřily a jak byly ve své době vnímány?

Žánrová malba představovala fenomén, který jmenovitě v 19. století prošel zajímavým vývojem. Po skončení napoleonských válek došlo k jejímu výraznému nástupu. Náměty z běžného každodenního života středních a nižších vrstev se staly velmi rozšířeným malířským tématem. Souviselo to s emancipací měšťanských vrstev, které se od té doby stále zřetelněji aktivně podílely na politickém a společenském dění. Jejich podíl na politické moci postupně omezoval monopolní postavení aristokracie a ústil do revolučních událostí roku 1848. Rozvoj žánrové malby v tomto období dává historii umění do úzké souvislosti s tím, že emancipující se středostavovské vrstvy chtěly na obrazech vidět to, co jim bylo blízké, to, co je obklopovalo v běžném životě. Tato premisa získává nadčasovou platnost při sledování dějin umění v širším časovém horizontu, než představuje 19. století, nezaměříme-li se na hledání žánrových prvků v obrazech se sakrálními, mytologickými nebo historickými náměty, ale pouze na malbu, kde je žánrové téma primární a neslouží jako pouhý doprovodný prvek. Ve Velké Británii, kde rozvoj občanských svobod předbíhal vývoj v kontinentální Evropě, vytvářeli malíři v čele s Williamem Hogarthem (1697–1764) už v 18. století žánrovou tvorbu na kontinentu typickou až pro 19. století. Historický iniciační milník pro tento druh umění ale znamenala už holandská žánrová malba 17. století. Ke zrodu daného fenoménu došlo v době, kdy se nizozemská stavovská společnost vymaňovala z moci Španělské monarchie, a k jeho rozvoji pak paralelně s postupujícími fázemi osamostatnění se Republiky spojených nizozemských provincií.

Žánrová malba první poloviny 19. století se v německé a středoevropské oblasti vyvinula do specifického stylu, *biedermeieru*. Za obecně přijímanou uměleckohistorickou premisu se pokládá tvrzení, že důležitou roli při formování *biedermeier*ské žánrové malby sehrála právě barokní holandská žánrová malba. V novější době dochází v některých odborných studiích k zpochybňování daného předpokladu

6 *Feuilleton. Gemäldeausstellung des Mähr. Kunstvereines*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien (dále jen Tagesbote), roč. 39, č. 94, 24. 4. 1889, s. 1.

7 K nákupu obrazu Josefa Kinzela *Stáří se nebrání pošetilosti* z výstavy spolku Mährischer Kunstverein došlo před 11. květnem 1889. Viz *Theater u. Kunstnachrichten*. Tagesbote, roč. 39, č. 109, 11. 5. 1889, s. 10.

s tím, že jde o pozdější mýtus. Martina Sitt tvrdí, že se komparace mezi holandským uměním 17. století a soudobou tvorbou objevila až v souvislosti s apelem historika umění Karla Schnaase (1798–1875) na soudobé umělce, aby se inspirovali starou holandskou žánrovou malbou.⁸ Bez ohledu na to, které tvrzení má blíže ke skutečnosti, se mezi oběma malířskými směry dají najít prvky, které mají společné, i ty, jimiž se liší. Obdobně jako holandský žánr barokní epochy pracuje i *biedermeier* s drobnomalbou založenou na precizní kresbě a velkém množství detailů. Není zde lapidárnost monumentálních kompozic umožňující obraz sledovat sumarizujícím pohledem. Obrazy tohoto druhu působí silně narativně a je možné si je představit jako ilustraci v časopise nebo knize. V souvislosti s tím často využívají malého kabinetního formátu plátna. Sledují výjevy ze života středních vrstev, které v sobě nemají vznešenost velkých historických a mytologických kompozic. Kladou důraz na realismus detailu, který se někdy posunuje až ke groteskním rysům. Na druhou stranu má *biedermeierská* malba prvky, kterými se s holandským žánrem zřetelně rozchází. Jde o umění měšťanských vrstev, kterým se kromě politické emancipace podařilo dosáhnout určité úrovně blahobytu a klidného života ve srovnání s vojenským nebezpečím a bídou období napoleonských válek. Konzumenti umění z těchto vrstev chtěli na obrazech vidět prostředí, které je obklopuje, ale zároveň z něj eliminovat znepokojující rušivé elementy. Nejrozšířenějším tématem se stávaly výjevy z rodinného života a sváteční události, které se v něm odehrávaly. Scény byly idealizovány. Náměty ztvárňující rušivé elementy, jako tíživou situaci vdov, chudiny, nemajetných dělníků, pojednávali malíři se značnou mírou poetizující idealizace. Tyto náměty představovaly ve spektru umění *biedermeieru* kvantitativně jednoznačnou menšinu. Zcela chyběla přímo zachycená úmrtí, vážné nemoci, pohřby, války, dělnické stávky. Ve značné míře idealizace pojednával své obrazy i Peter Fendi, v období *biedermeieru* malíř, který se na sociální tematiku orientoval nejvíce. Skutečně sociálně kriticky zaměřené umění v této epoše chybělo.⁹

I když důležitou roli sehrály i Mnichov a Düsseldorf, za nejtypičtější centrum *biedermeierské* žánrové malby lze označit Vídeň. Mimo jiné zde žili a tvořili Peter Fendi (1796–1842), Johann Peter Krafft (1780–1856), Ignaz Raffalt (1800–1857), Johann Matthias Ranftl (1804–1854), Johann Michael Neder (1807–1882), Johann Baptist Reiter (1813–1890) a nejvýznamnější malíř této epochy Ferdinand Georg Waldmüller (1793–1865). Bez žádného z těchto jmen se neobejdou syntézy dějin rakouské malby 19. století. Ve srovnání se soudobými autory monumentálních figurálních kompozic

8 Sitt, Martina: *Genremotive im Zeitalter der „Telegraphenungeduld“*. In: *Angesichts des Alltäglichen. Genremotive in der Malerei zwischen 1830 und 1900*. Katalog výstavy. Eds. Martina Sitt, Ute Ricke-Immel. Düsseldorf–Köln 1996, s. 26–31.

9 Geismeyer, Willi: *Biedermeier. Das Bild von Biedermeier. Zeit und Kultur des Biedermeier. Kunst und Kunstleben des Biedermeier*. Leipzig 1979, s. 178–179; Ricke-Immel, Ute: *Die Verklärung des Alltäglichen. Zum Genrebild im 19. Jahrhundert*. In: *Angesichts des Alltäglichen. Genremotive in der Malerei zwischen 1830 und 1900*. Katalog výstavy. Eds. Martina Sitt, Ute Ricke-Immel. Düsseldorf–Köln 1996, s. 9–15.

zaujímají mimořádně silnou pozici. Zatímco jako nejslavnější představitelé malířství první poloviny 19. století ve Francii budou zmiňováni především romantičtí monumentální figuralisté Eugène Delacroix (1798–1863) a Théodore Géricault (1791–1824), v rakouském prostředí si tuto pozici s největším úspěchem může nárokovat Waldmüller. Pozice biedermeieru byla ve Vídni natolik silná, že v malířství přežíval hluboko do druhé poloviny 19. století.

Žánrová malba se v průběhu 19. století stala klíčovým fenoménem v ještě dalším slohovém a ideovém diskurzu, než jaký představoval biedermeier a malířství měšťanské společnosti mezi napoleonskými válkami a revolučními událostmi roku 1848. Tímto diskurzem se stal realismus a z něj ústící naturalismus druhé poloviny století. Zatímco žánrová malba první poloviny století souvisela s emancipací měšťanské společnosti a do jisté míry se stala výrazem uměleckých projekcí sebevědomé střední třídy, naturalismus už odpovídal kritickým náladám sociálně vyhocené společnosti, kdy měšťanské vrstvy již nesymbolizovaly element svobody narušující dosavadní stavovskou společnost. Naturalismus usiloval o fotograficky přesné zachycení skutečnosti bez jakékoli míry stylizace. Vedle snahy zachytit přirozené barvy a světlo a okamžikový náhodný zdánlivě nekomponovaný záběr, to znamenalo i úsilí zobrazit skutečnost v celé její syrovosti. Naturalismus sledoval témata z okrajů lidské společnosti a odmítal jakoukoli jejich idealizaci. Zmizel laskavý anekdotický prvek biedermeieru, který i do vážné situace vnašel odlehčující vtíp nebo moralizující mravní poučení. Objevila se nová tíživá témata jako každodenní neheroická úmrtí, těžké nemoci, pohřby. Naturalismus navíc ze žánru udělal velké monumentální téma pro velkoformátovou malbu, která byla do té doby vyhrazena sakrálním, historickým a mytologickým kompozicím.¹⁰

Naturalismus se jako umělecký sloh v globálním kontextu dějin umění objevil v druhé polovině 70. let 19. století ve Francii, kdy na pařížských Salónech začali tímto způsobem malované obrazy vystavovat Jules Bastien-Lepage (1848–1884), Jean Béraud (1849–1935), Pascal Dagnan-Bouveret (1852–1929) a Léon Augustin Lhermitte (1844–1925). V německém a středoevropském prostředí nový malířský styl nastupoval v průběhu 80. let 19. století. V roce 1882 namaloval mnichovský Wilhelm Leibl (1844–1900) své ikonické dílo *Tři ženy v kostele*, které bývá vnímáno jako iniciační milník naturalismu v Německu. V zemích habsburské monarchie pak k nástupu naturalismu dochází až od poloviny 80. let. Ve Vídni v jeho intencích v té době tvořili například Hans Temple (1857–1931), Isidor Kaufmann (1853–1921) nebo Wilhelm Bernatzik (1853–1906). I když Brno představovalo jen provinční centrum monarchie, setkalo se s naturalismem už ve stejné době jako vídeňské publikum. Vedle moravských rodáků Hanse Templeho a v některých dílech i Hugo Charlemona (1850–1939), kteří žili ve Vídni a postupně začali obesílat výstavy spolku

---

10 První moderní komplexní uměleckohistorické zpracování do té doby opomíjené problematiky naturalismu v malířství viz Weisberg, Gabriel P.: *Beyond Impressionism. The Naturalist Impulse*. New York 1992.

Mährischer Kunstverein, mělo Brno rezidentního naturalistu v osobnosti Franze Felbingera (1844–1906), který už v roce 1884 namaloval obraz *Žebrák*.¹¹ Biedermeier byl ale ve vídeňském okruhu v podobě způsobu vnímání a uvažování zakořeněn velice silně. Vedle zmíněných umělců tak v oblasti působila řada malířů, kteří naturalistickou formu svých obrazů nedokázali oprostit od reliktní biedermeieru, jaké představovaly sentimentalita, anekdotičnost nebo polopatistická narativnost scén. K čistému naturalismu se vídeňská výtvarná scéna obecně propracovala až v průběhu 90. let 19. století, kdy se už věnovala subjektivnějším polohám stylu, jak to odpovídalo soudobým evropským trendům.

Souběžně s postupným prosazováním naturalismu a jeho oprošťováním se od biedermeierských tradic se ve vídeňské žánrové malbě objevil protichůdný fenomén, a to malba, která působila jako určitá renesance biedermeierského stylu. Umělci malovali obrazy malých a středních formátů zachycující anekdotické výjevy z městského života nepoznamenaného prudkým rozvojem urbanizace tehdejší doby. Někdy se na nich objevovaly postavy oděné podle biedermeierské módy, zdaleka to však nebylo pravidlem a mnohdy měli aktéři výjevu na sobě současné oblečení. I když ale nešlo o archaizující pohledy do doby první poloviny 19. století, malby zachycovaly určité nadčasové prostředí, z něhož byly vyloučeny prvky urbanizace konce 19. století. Výjevy se odehrávají v tichých zákoutích ulic, které ještě nepostihly asanace a výstavba moderních domovních bloků ve stylu historismu období Ringstrasse. Na obrazech nejsou vidět tramvaje ani pouliční osvětlení a všude vládne atmosféra ticha, které neruší hluk a zvuky moderního velkoměsta. Na rozdíl od biedermeierských obrazů, které si za všech okolností uchovávaly svou formu idealizace, ale v určitém segmentu tvorby do nich pronikaly sociálně kritické motivy, zmíněné malby poslední čtvrtiny 19. století sledují pouze anekdotickou podobu biedermeieru v tom smyslu pojmu, jak anekdotičnost chápeme dnes. Všechny náměty v sobě nesou určitý humoristický prvek, i když může jít třeba jen o jemnou úsměvnost. Zcela zde chybí pohled na tragické stránky lidského života, a to i v biedermeierské sentimentalizující poloze.

Nejvýraznějším představitelem tohoto typu žánrové malby byl Friedrich Friedländer (1825–1901). Generačně patřil do mezidobí mezi umělci naturalismu a biedermeieru. Ve 40. letech 19. století studoval na Akademii výtvarných umění ve Vídni a poté ještě u nejvýznamnějšího malíře biedermeieru Ferdinanda Georga Waldmüllera. Nejdříve se věnoval historické malbě. Na přelomu 50. a 60. let 19. století se ale zaměřil na žánrovou malbu. V té době začínali umírat a mizet ze scény klasičtí biedermeierští malíři. Svým zájmem o žánrovou drobnomalbu vídeňských typů a prostředí mohl působit jako umělec, který se ocitl v nesprávnou dobu na nesprávném místě. Začínala epocha Ringstrasse, kdy mizela stará Vídeň. V letech 1858–1874

---

11 Janás, R.: *Brněnské malířství od založení spolku Mährischer Kunstverein do vzniku Klubu přátel umění (1882–1900)*. BMD 24, 2011, s. 192–195.

došlo k demolici městských hradeb.¹² Na jejich místě postupně vyrostla okružní třída, kterou zaplnily monumentální stavby historismu. Po budově Opery následovaly další kulturní instituce jako Hofburgtheater, Volkstheater, Umělecko-historické a Přírodovědné muzeum, sídla Musikvereinu a Kunstvereinu, školní budovy v čele s univerzitou a Akademií výtvarných umění, vládní a samosprávné budovy jako Parlament a Nová radnice. Všechny tyto stavby potřebovaly monumentální nástěnnou a nástropní malířskou výzdobu s velkolepými alegorickými a historickými kompozicemi. Výtvarnou scénu ovládli monumentální malíři Hans Makart (1840–1884), Carl Rahl (1812–1865), Karl Blaas (1815–1894), později bratři Klimtové (1862–1918, respektive 1864–1892) a Franz Matsch (1861–1942). Přesto se v této době Friedländerovi dařilo a zažíval i slušný společenský úspěch. Stál u zrodu oborového sdružení vídeňských malířů *Genossenschaft der bildenden Künstler*, v němž v letech 1863–1864 a 1868–1869 dokonce působil jako předseda.¹³ Byl vyznamenán rakouským Řádem Františka Josefa I. a bavorským Řádem sv. Michaela. Vrchol společenského uznání pak dosáhl v roce 1889, kdy byl povýšen do šlechtického stavu s příznačným přídomkem von Malheim.¹⁴ To jde bezesporu označit za úspěšnou kariéru.

Ve vztahu k soudobému vývoji umění Friedländerův „neobiedermeier“ představoval jednoznačně retrogradní pohyb, který kromě akceptování realistických vlivů v malířském rukopisu a barevném a světelném řešení negoval všechno, co přinášela aktuální malba. Friedländerovy úspěchy zdánlivě odporovaly logice. Nicméně se dají vnímat jako druhá strana mince přeměny Vídně v moderní velkoměsto. Změny byly velmi dynamické a časově se v nich prolnovalo několik věcně nesourodých faktorů. V roce 1873, kdy probíhala závěrečná fáze demolice městských hradeb, která otevřela prostor pro dotvoření okružní třídy a urbanistickou expanzi metropole do vídeňských předměstí, se v Prátru konala světová výstava. Fenomén světových výstav zažíval v druhé polovině 19. století svůj vrchol a uspořádání podniku, kterým se do té doby mohly chlubit velké metropole jako Londýn, Paříž či New York, ve společenské rovině ozdobilo Vídeň puncem velkoměsta světového významu. Ve stejném roce 1873 došlo ke krachu na vídeňské burze, který odstartoval vleklou hospodářskou krizi. Během krize přišla o majetek řada do té doby významných rodů, které zmizely ze scény, a na jejich místo nastoupili noví finančníci. Složení vídeňské společenské elity prošlo zásadní změnou a její podoba po hospodářské krizi se lišila od doby před krizí.

Stará Vídeň zmizela a zrodila se nová, dravější a hektičtější. S touto změnou se vynořil i fenomén „zmizelé staré Vídně“, *Verklungenes Alt-Wien*, který charakterizoval zánik postbiedermeierské Vídně sevřené městskými hradbami a vznik moderního

12 Czeike, Felix: *Historisches Lexikon Wien. Band 4. Le–Ro*. Wien 1995, s. 677.

13 *Das Künstlerhaus I. Wladimir Aichelburg. Mitglieder-Gesamtverzeichnis*. On-line. Dostupné z: <http://www.wladimir-aichelburg.at/kuenstlerhaus/mitglieder/verzeichnisse/mitglieder-gesamtverzeichnis>, cit. 16. 9. 2014.

14 *Allgemeines Künstler Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Bd. 45. Freyer–Fryderyk*. München–Leipzig 2005, s. 111–112.

velkoměsta.¹⁵ S postupující urbanizací se začala objevovat nostalgie po zaniklé maloměstské Vídni, která proti sobě stavěla pojmy *Alt-Wien* a *Neu-Wien* porovnávací zdnalivě zcela protikladnou podobu města a života, který se v něm odehrával. Obraz života v poklidné staré Vídni prošel značnou mírou idealizace a spíše než reálný odraz skutečnosti představoval konstrukt společnosti konce 19. století. Nešlo o rekonstrukci zaniklé éry, ale víceméně o zhmotnění snu člověka jiné generace, který hledal ideální zlaté časy, když se mu jich v jeho aktuálně žité přítomnosti nedostávalo. Období *biedermeieru* se stalo zdrojem určitého retro stylu, který představoval jeden z proudů kulturně-spoločenského života doby projevující se v různých uměleckých odvětvích. Na konci 19. století došlo k velkému oživení zájmu o dílo skladatele Franze Schuberta (1797–1828), který se neomezoval pouze na hudební sféru. *Biedermeierský* tvůrce se stal i námětem řady výtvarných děl malířů konce 19. století. Například Hans Temple namaloval obraz *Schubertiáda u rytíře Spauna* (1890) nebo Gustav Klimt vytvořil malbu *Schubert u klavíru* (1898). Konec 19. století zrodil také fenomén vídeňské písně, který zpopularizoval slavný herec a operetní zpěvák Alexander Girardi (1850–1918). Interpret se sice stylizoval do podoby lidového písničkáře, který zpívá na dvorech a pavlačích o městských tématech odpovídajících ještě předindustrializační době, ale šlo o písně, které vyrostly z prostředí kabaretů a šantánů, institucí souvisejících s rozvojem moderního velkoměsta. Skladby propojovala nálada idealizace a úsměvnosti.

V 80. letech 19. století nastoupili na vídeňskou výtvarnou scénu o generaci mladší malíři, kteří pokračovali v trendu nastoleném Friedländerem. Nejvýraznější z nich byli moravskoněmecký malíř Josef Kinzel a Josef Gisela a do jisté míry i další moravský rodák Johann Hamza (1850–1927). Šlo prakticky o vrstevníky. Všichni studovali v 70. letech 19. století na vídeňské akademii. Všichni prošli ateliérem Eduarda Engertha (1818–1897), Kinzel a Gisela ateliérem Augusta Eisenmengerera (1830–1907), Kinzel a Hamza ateliérem Karla Wurzingera (1817–1883). Kromě toho studoval Kinzel ještě u Karla Blaase a Gisela u Heinricha Angeliho (1840–1925), Anselma Feuerbacha (1829–1880) a Josefa Matthiase Trenkwalda (1824–1897).¹⁶ Všichni profesori vedli na akademii ateliéry historické malby. Všichni patřili mezi představitele monumentální malby období vídeňské Ringstrasse, která nastoupila po malířství doby *biedermeieru*. Kinzel, Gisela i Hamza se v 80. letech 19. století stali členy hlavního vídeňského uměleckého sdružení *Genossenschaft der bildenden Künstler Wiens*, což v té době znamenalo definitivní stvrzení vstupu mezi

-
- 15 Obšírně k atmosféře kulturního a společenského diskurzu fenoménu mizející *biedermeierské* Vídne při vzniku moderního velkoměsta viz Leitich, Ann Tizia: *Verklungenes Wien. Von Biedermeier zur Jahrhundertwende*. Wien 1942.
- 16 Josef Kinzel viz *Nová encyklopedie*, s. 366; Josef Gisela viz *Allgemeines Künstler Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Bd. 55. Giovanni da Civitella–Glandon*. München–Leipzig 2007, s. 331; Johann Hamza viz *Allgemeines Künstler Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Bd. 69. Hammon–Hartung*. München–Leipzig 2011, s. 29; *Nová encyklopedie*, s. 260–261.

profesionální výtvarníky. Kinzel byl za člena přijat v roce 1883, Gisela a Hamza shodně v roce 1888.¹⁷ Na rozdíl od Friedländera už jejich umělecké formování probíhalo bez zásadního kontaktu s *biedermeierskými* malíři, z nichž většina byla v době studií zmíněných tří umělců mrtvá. Studovali v době rozkvětu malířství doby Ringstrasse. Zatímco v době Friedländerova nástupu na výtvarnou scénu se v žánrové malbě prosazoval realismus, teď už se realistické trendy posunuly k radikálnější formě, k naturalismu.

Oba obrazy z Gomperzovy sbírky jsou typickými příklady zmíněné recepcce *biedermeieru* v době ovládané už novějšími malířskými směry. Gisela v *Den tahu* zachycuje výjev ze dne, kdy byla oznámena čísla vylosovaná při posledním tahu lotynky. Lotynka zavedená v rakouských zemích za císařovny Marie Terezie v roce 1752 představovala první a v 19. století stále ještě jedinou koncesovanou loterii na území Rakousko-Uherska.¹⁸ Těšila se velké popularitě především mezi ženskými příslušnicemi soudobé společnosti. Tomu odpovídá i ztvárněná kompozice, jejíž těžiště představuje v popředí obrazového plánu umístěná skupina osmi žen, které sledují vývěsní tabuli s výsledky posledního tahu. Ženy vzrušeně gestikulují. V jejich tvářích se objevují výrazy zvědavosti, překvapení i zděšení podané v až groteskních grimasách. Ženy jsou zcela zaujaté sledováním čísel a nevnímají okolí, které je obklopuje. Tuto skutečnost podtrhává dítě sedící na schodech krámu, které tam zjevně jedna z žen odložila i s košem s nákupem. Některé ženy nákupní koše drží v rukou. Je zřejmé, že se u vývěsky zastavily při cestě z trhu. Skutečnost, že šly do obchodů samy a nákup za ně neobstarávají služky, ukazuje, že jde o prosté městské ženy z lidu. Tomu ostatně odpovídá i jejich oblečení. Umělcův důraz na to, že zachycuje ženy, které nežijí v uspokojivé finanční situaci, podtrhává postava mladé vdovy v černém držící v náručí miminko v povijanu. Gisela pozici vdovy zvýraznil tím, že ji umístil ze všech dospělých žen nejbližší divákovi a nad její hlavu zasadil pouliční lucernu, a vytvořil tak vertikální kompoziční osu těsně lemující geometrický střed obrazu. Skupina postav sledujících výsledkovou tabuli zabírá téměř celou šíři předního obrazového plánu. Odkrytý segment v pravé části otevírá pohled hlouběji do obrazu, kde stojí u pumpy dvě služky, které si do věder přišly nabrat vodu. Přerušily svou práci na vzájemný rozhovor a přitom se zájmem sledují vzrušenou skupinu sázkařek. Čistě femininní stafáž narušuje muž sledující zpozvdálí celý výjev. Přestože se ze všech postav nachází v nejvzdálenějším prostorovém plánu, vyhradil mu Gisela důležité místo v celkové kompozici. Nechal dvě krajní ženy před výsledkovou tabulí rozestoupit a otevřel na něj divákovi volný pohled. Navíc ho propojil hloubkovou vertikálou s vdovou v popředí a nechal ho z druhé strany vertikálně lemovat geometrickou centrální osu obrazu. Oblečení tohoto muže,

17 *Das Künstlerhaus I Wladimir Aichelburg. Mitglieder-Gesamtverzeichnis*. On-line. Dostupné z: <http://www.wladimir-aichelburg.at/kuenstlerhaus/mitglieder/verzeichnisse/mitglieder-gesamtverzeichnis>, cit. 16. 9. 2014.

18 Bauer, Günther G.: *Das Österreichische Zahlenlotto 1752–2002*. In: *Dem Glück auf der Spur. 250 Jahre Österreichisches Zahlenlotto*. Katalog výstavy. Ed. Manfred Oberlechner. Wien 2002, s 60–83.

včetně klobouku naznačuje, že jde o umělce, patrně Josefa Gisela samotného. Patří do jiného sociálního okruhu než shromážděné ženy. Plní roli nezúčastněného pozorovatele výjevu, který nemá se scénou nic společného, ale zrakem objektivního dokumentaristy si ji zaznamenává do paměti.

Poměrně zajímavé je geografické zasazení celého výjevu. Pozadí obrazu dominuje kostel. Typické věže a průčelní štít prozrazují, že jde o Ulrichskirche ve vídeňském předměstském okrese Neubau, který patří mezi Vorstädte tvořící vnitřní pás předměstí rakouské metropole.¹⁹ Gisela nenamaloval imaginární městskou kompozici, ale zasadil svůj výjev do reálného, skutečně existujícího prostředí. Úhel, z něhož zabírá kostel, ukazuje, že se scéna musí odehrávat na Neustiftgasse. Neustiftgasse představuje jednu z hlavních tepen vídeňské Neubau. Jde o místo, které není příliš vzdáleno od Ringstrasse a kde v době vzniku obrazu už panoval čilý velkoměstský ruch. Obraz přesto působí spíše poklidným maloměstským dojmem, tempem života biedermeierského města. Gisela zachytil rušný kout velkoměsta způsobem, že v něm dokázal imitovat ducha zmizelé staré Vídně a uspokojit nostalgickou potřebu zájemců o tyto „neobiedermeierské“ obrazy.

Kinzelvův obraz *Stáří se nebrání pošetilosti* je situován do klenutého mělkého prostoru, který může být průjezdem domu nebo podloubím. V něm má rozložený stánek stará zelinářka sedící mezi koši se zeleninou. Za ní stojí o police se zeleninou opřená mladá žena patřící podle oblečení také k nižším dělnicko-rolnickým vrstvám. Obě se dívají na stárnoucího úředníka snažícího se svádět mladou služku, která přišla nakupovat. Ve zdánlivě nenápadném obrázku rozvinul autor hru kontrastů a fines. V kompozici střídá různé vztahové kombinace. Centrální osa obrazu, kterou zdůrazňuje pilíř klenby, dělí výjev na dvě části. Vlevo se nacházejí dvě ženy v chudých zašlých šatech v tmavě hnědých a fialových barevných tónech. Do této části patří koše a police se zeleninou, kterou se zelinářka snaží prodat, aby měla na živobytí. V pravé části stojí elegantně oblečený úředník s cylindrem, znakem vyšších společenských vrstev. Mezi ním a prodáváním sortimentem stojí služka, která sama o sobě pochází z nižších společenských vrstev, ale zaměstnaná, které získala v měšťanské rodině, ji částečně povznáší k lepšímu materiálnímu postavení. Tomu odpovídají i její čisté upravené šaty, které svými růžovými, bílými a modrými tóny výrazně září z tlumeného koloritu malby. Dalším způsobem, jak se dá číst figurální kompozice, je protiklad mládí a stáří. Postavy starších osob, zelinářky a úředníka, umístil malíř na kraje skupiny, postavy mladých žen zasadil

---

19 Vídeňská předměstí se dělila na Vorstädte a Vororte. Vorstädte přiléhaly k historické Vídni, zatímco Vororte se nacházely ve větší vzdálenosti. Dělicí hranici mezi Vorstädte a Vororte představoval na pravém břehu Dunaje většinou bulvár zvaný Gürtel, na levé straně ji tvořil Dunaj sám. Především ovšem Vorstädte a Vororte oddělovala linie potravní daně, kdy Vorstädte z tohoto hlediska už patřily k Vídni. Všechny Vorstädte, včetně Neubau tak byly už v roce 1850 úředně připojeny k rakouské metropoli. To výrazně přispělo k jejich rychlé integraci do struktury města a k jejich celkové urbanizaci. Vororte byly do Vídně postupně začleňovány kolem přelomu století.

doprostřed. Pokročilejší věk má v Kinzelově obrazu určité rysy chlípnosti a zhýralosti. Zelinářka s načervenalým masitým obličejem a rozšklebenou grimasou působí do určité míry dojemem kuplířky. Úředník laškující s mladou služkou své smyslné myšlenky dává najevo už svým jednáním. Při dalším rozboru detailů se v tomto směru dá uvažovat o tradiční sexuální symbolice hole, kterou úředník míří na služku. Danou symbolickou roli tradičně plní také některé druhy zeleniny nabízené zelinářkou. Proti zkaženosti stáří stojí čistota a nevinnost mládí. Služka se dívá na starce bez koketerie, se zdvořilým úsměvem. Růžová a bílá barva jejích šatů symbolizuje morální čistotu.

Oba obrazy na první pohled pokračují v tradici *biedermeierského* žánru anekdotických výjevů ze starého světa naplněných typickou *Gemütlichkeit*. Německý výraz *Gemütlichkeit* vyjadřující pocit pohody a klidu spojeného s pokojnou existencí stabilního řádu neuspěchané společnosti se v průběhu 19. století stal jedním z klíčových pojmů ztělesňujících *biedermeier*. I když se výjevy obou obrazů fakticky odehrávají v druhé polovině 19. století, čemuž odpovídají i oděvy postav, působí pocitově dojem *biedermeierského* Rakouska před revolučním rokem 1848. Kulisy obou scén nemají nic společného s rušným velkoměstem konce století. To stejné lze říct o jednání a gestech aktérů obou kompozic.

Tematicky jsou obrazy ale rafinovanější než klasický *biedermeier*. Nejde v nich o zachycení náhodného výjevu z ulice. Oba představují ilustraci určitého přísloví. Giselův shluk vzrušených žen před výsledkovou tabulí lotynky symbolizuje marnost honění se za snem, za iluzí slibující náhlé zbohatnutí a vymanění se z pout vlastní společenské třídy. Kinzelovo *Stáří se nebrání pošetilosti* má přísloví přímo v názvu a nenechává nikoho na pochybách, co je ústředním námětem obrazu.

Obsahovost byla důležitou, dá se říci i primární součástí holandské žánrové malby 17. století. Žánrový obraz nebyl malbou pro malbu, ale divákovi přinášel informaci oděnou do malířské formy. Kromě biblických podobenství a výjevů představovala častý námět přísloví. Obrazová ztvárnění lidových přísloví se stala fenoménem holandské a vlámské žánrové malby. V daném regionu a epoše našel tento druh slovesnosti jakožto obrazový námět po kvantitativní stránce patrně největšího uplatnění v dějinách malířství.

Holandská žánrová malba 17. století byla oblíbeným sběratelským artiklem. V 19. století, kdy do dosud převážně aristokratického spektra sběratelů výrazně pronikali příslušníci měšťanských vrstev, tvořila výrazné procento soukromých uměleckých sbírek. Z pohledu kvantity šlo patrně o z časového a stylového hlediska sběratelsky nejoblíbenější položku z dosavadních dějin malířství. Tento trend se odrážel i v soudobé holandské malbě. Holandské hospodářství se v 19. století nacházelo spíše ve spodní části vývojové trajektorie, což se do určité míry promítalo i do hluboké krize holandského malířství. Společně s už zmíněným zájmem o staré holandské umění to vedlo k zajímavému fenoménu. Až do nástupu Haagské školy v čele s Jozefem Israëlem (1824–1911) v poslední čtvrtině 19. století se soudobé holandské malířství orientovalo na imitaci tamní tvorby 17. století. Holanďtí

výtvarníci 19. století malovali obrazy, které na laika působí, jako by vznikly v 17. století. Pracují s obdobným barevným a světelným řešením, modelací, kresbou, kompozicí. Sedmnáctému století odpovídají i kostýmy postav a kulisy prostředí. Svou nižší cenovou hladinou mohly v 19. století uspokojovat potřeby sběratelů, kteří chtěli vlastnit klasické holandské žánrové malby a přitom nechtěli platit vysoké ceny za obrazy autentických barokních umělců.

I když Heinrich Gomperz byl nejznámějším a patrně i nejvýznamnějším, nebyl jediným sběratelem umění v složitě rozvětvené rodině Gomperzů. Rozsáhlý soubor obrazů se prostřednictvím vlastnických přesunů v rámci rodiny dostal do majetku ve Vídni zjižícího právníka Philippa Gomperze (1861–1948). Jádrem kolekce tvořila díla nizozemských malířů 16. a 17. století, včetně představitelů žánrové malby. Sám Heinrich Gomperz se sbírání děl starých mistrů věnoval jen okrajově. Reprezentoval sběratelský fenomén, který se ve středoevropském prostředí začal rozšiřovat v poslední čtvrtině 19. století, a to sbírání obrazů soudobých umělců. V Gomperzově sbírce měli pochopitelně výrazně největší zastoupení výtvarníci z německy mluvících zemí. Co do počtu maleb po nich z dalších zemí následovali nizozemští umělci. Vesměs šlo o tvůrce, kteří ve svých dílech napodobovali styl nizozemského 17. století. Nechyběli mezi nimi žánrista Hermann Frederik Carel ten Kate (1822–1891), Florent Willems (1823–1905) nebo Jean-Baptiste Madou (1796–1877). Nizozemská barokní žánrová malba nebo její napodobeniny z pozdější doby představovaly důležitou položku v uměleckých sběratelských aktivitách rodiny Gomperzů.²⁰

Bez ohledu na to, jestli Josef Kinzel nebo Josef Gisela znali apel Karla Schnaaseho z roku 1837, aby se soudobí umělci inspirovali holandským žánrem 17. století, působí jejich obrazy jako důrazné uposlechnutí výzvy jmenovaného historika umění. Nejenže živost scény, realistická fyziognomie typů, důraz na práci s barvou a světlem představují důstojné pokračovatele klasiků žánrové malby po formální stránce, ale sofistikovaná vrstevnatá práce s námětem splňuje tuto roli i po stránce ikonologické. Zastoupení žánrových obrazů Josefa Kinzela a Josefa Gisely v Gomperzově sbírce představuje logický doplněk sběratelského zájmu rodiny o nizozemskou malbu 17. století.

Přežívající *biedermeier* a genetické souvislosti se starou holandskou žánrovou malbou tvoří ale v případě Gisela a Kinzela obrazu pouze jednu stranu mince. Tu druhou představuje skutečnost, že obě malby zřetelně poznamenaly také nástup nového výtvarného směru 80. let 19. století, naturalismu. Naturalismus jako první plně zhodnotil rozmach nového média 19. století, fotografie. Dílčí inspiraci fotografií by bylo možné hledat i ve starších malířských slozích. Naturalismus však kompletně převzal fotografickou optiku jako základ vlastního uměleckého vidění.

---

20 Slavíček, Lubomír: „...z *vřelé lásky k mně drahému Brnu a k mým spoluobčanům...*“ *Gomperzova sbírka a její odkaz v kontextu dobového sběratelství*. In: ...z lásky k umění a sobě pro radost... Umělecká sbírka Heinricha Gomperze (1843–1894). Katalog výstavy. Eds. Jana Svobodová, Kateřina Svobodová. Brno 2004, s. 19–42.

Mnozí naturalisté používali fotografii jako určitou formu přípravné studie k malířské kompozici.²¹ Bez ohledu na to, jestli takový postup zvolili, pojímali kompozici obrazu jako určitou formu fotografického záběru. Typické rysy naturalistických kompozic zaprvé představovaly dojem zastaveného pohybu, kdy fotografie zachytí obraz poněkud odlišným způsobem než lidské oko, zadruhé přirozená kompozice, v níž mají všechny složky výjevu stejnou důležitost, přičemž se ztrácí akcentované ohnisko kompozice, další tradiční kompoziční vazby a i vzdálenější a okrajovější partie jsou podány se stejnou ostroťí jako ústřední části výjevu, zatřetí části postav a předmětů přesahují přes okraj obrazového pole, místo toho aby jím zůstaly prostorově omezeny. Především Giselův *Den tahu* charakterizuje oproti klasickým kompozicím poněkud chaoticky a nepřehledně komponovaný shluk žen. Přesahy přes okraj plátna lze sledovat u obou obrazů, o nichž pojednává tato studie. U Kinzela je to zřetelné na levé straně kompozice, kde okraj plátna přežezává části košů se zeleninou. U Gisely k obdobnému jevu dochází naopak na pravé straně obrazu. Okraj zde nemilosrdně odřízl bez ohledu na klasická kompoziční pravidla značnou část jedné z věží kostela a část postavy služky u kašny.

Naturalismus usiloval o zachycení skutečného světla a barevnosti. Sledoval, jak reálné světlo formuje barevné odstíny. S oblibou pracoval s difúzním světlem, které zalévá prostor, kam nedopadá přímé sluneční světlo, protože je slunce odstíněno mraky nebo okolními budovami. Za daných světelných podmínek se na obrazech neobjevují čisté spektrální barvy, ale tlumený kolorit založený na bohaté jemně odstupňované škále odstínů. Přesně takové pojetí barvy a světla přináší i obrazy Josefa Kinzela a Josefa Gisely probírané v této studii. I když představují svým způsobem reminiscenci na *biedermeier*, není v nich ani stopy po jasně definovaných lokálních barvách zřetelně vymezujících jednotlivé segmenty plochy obrazu jako například různé části oděvu zobrazených postav. Lokální barevnost charakterizovala *biedermeierskou* malbu, která v tomto navazovala na předešlé malířské epochy. Kinzelův i Giselův kolorit je proti tomu čistě naturalistický. Už klíčové osobnosti naturalismu jako Jules Bastien-Lepage, Jean Béraud, Pascal Dagnan-Bouveret nebo Léon Augustin Lhermitte prozařovaly tlumenou barevnost ojedinělými výraznými barevnými akordy drahokamově zelené, červené, případně modré barvy. Z monochromního koloritu tak vystupovaly například zelené hlávky salátu ve scénách z trhů, nalakované zárubně oken a dveří nebo určitá část oděvu. Obdobný postup volili i Gisela a Kinzel. U Gisely funkci barevného akordu plní modré mašle ve vlasech stařeny stojící před výsledkovou listinou lotynky nebo červené tóny na oděvech dalších žen. Ještě výrazněji vyniká daný prvek na Kinzelově obraze. Roli barevného akordu zde plní mezi naturalisty oblíbené zelené hlávky salátu, které velmi zřetelně vyznačují z šedavého příšeří interiérového prostoru.

Typika a anatomie postav na Giselově a Kinzelově plátně na první pohled odpovídá *biedermeierské* drobnomalbě. Realistické pojetí, které *biedermeier* vnášel

21 Weisberg, G. P.: *Beyond Impressionism*, s. 24–47.

do malby, bylo založené na detailní minuciézní kresbě při zachycení postav a jejich tváří. Realismus biedermeieru se zakládal na analytické popisnosti. Naproti tomu naturalismus, obdobně jako fotografie, pracoval s více syntetizujícím přístupem. Mimoto ovšem biedermeier využíval do jisté míry groteskní typiku postav, která u některých autorů měla blízko ke karikatuře. I když u všech malířů nemusí být grotesknost při zběžném pohledu jasně patrná, projevuje se v poněkud deformované anatomii. Postavy na biedermeierských obrazech mají poněkud výraznější hlavy, než by odpovídalo skutečnosti. To umožňovalo dát figurám grotesknější výraz a zachytit jejich charakter zdůrazněním rysů v obličejí. Anatomie postav na biedermeierských obrazech uplatňuje poměr 1 : 7 ve vztahu velikosti hlavy k celkové výšce těla. Ve skutečném světě jde o poměr vyskytující se u dětí. U dospělých osob se tento poměr v neprospěch velikosti hlavy mění na hodnotu 1 : 7,5 až 1 : 8.²² S tímto poměrem pracovali naturalisté. Fyziognomii člověka sledovali s nezúčastněným odstupem a dobrovolně tak omezovali své výtvarné možnosti vyjádřit charakter aktérů svých kompozic prostřednictvím obličejové typiky. Gisela a Kinzel ve svých obrazech, stejně jako naturalisté, využívali skutečný poměr velikosti hlavy vůči zbytku těla. Přes veškerou kresebnou popisnost a určitou figurkovitost postav na svých obrazech odmítali výraznější groteskní nadsázku v typice a více v tomto směru respektovali skutečnost. Tento přístup je spojoval s naturalisty. Své biedermeierské reminiscence přetavovali do výtvarného jazyka soudobého naturalismu.

Na Giselovy a Kinzelovy obrazy se lze dívat z různých úhlů pohledu. Co na nich bylo nejpodstatnější z hlediska jejich současníků? Čeho si na nich všímali doboví recenzenti? To jsou otázky, na které se dá po víc než sto letech obtížně hledat jednoznačná univerzální odpověď. Určitou bodovou sondu nám umožňuje provést ta skutečnost, že Kinzelovo *Stáří se nebrání pošetilosti* zaujalo recenzenta výstavy spolku Mährischer Kunstverein pořádané v roce 1889 v brněnské Redutě natolik, že tomuto obrazu ve svém textu věnoval samostatný odstavec. Napsal v něm: „Hodnotná žánrová malba ‚Stáří se nebrání pošetilosti‘ od Kinzela se setkává s všeobecným pobaveným zájmem. Tuříny, květák, mrkve jsou tady podány s botanickou věrností, ale rozjasněny tak svěžím ranním světlem, že se jak se patří poeticky vyjímají, stará zelinářka, jejíž klasicky vykutálený obličej je tak harmonicky sladěný s tóny ranního slunce celé scény, a skvělá, v postoji a výrazu nepřekonatelná postava starce s růží (bezpochyby obecní úředník s trochu nemocnými játry, který je na cestě do úřadu)

22 Poměr velikosti hlavy k tělu dospělého člověka je číslem, při jehož kodifikaci nedošlo k obecnému konsensu. V průběhu dějin se prosazovaly různé kánony. Je to problém, který má své kořeny už v antice. Polykleitos definoval poměr dokonalých proporcí poměrem 1 : 7,5. Práxitélés pracoval s číslem 1 : 8. V průběhu dalších staletí se umělci přikláněli k různým hodnotám, a to i během stejných historických epoch. Manýrismus používal poměr až 1 : 9. Nicméně platí, že v případě snahy zachytit reálné proporce dospělého člověka se kánon pohyboval v rozmezí 1 : 7,5 – 1 : 8. Tuto situaci podrobně analyzoval francouzský anatom Paul Richer, který ve svém kánonu počítal s poměry 1 : 7,5 a 1 : 8 jako správnými. Viz Richer, Paul: *Canon des proportions du corps humain*. Paris 1893, s. 39, 71.

se nedají dostatečně vychválit. Samozřejmě se po delším pozorování zeptáme, odkud vlastně vychází celé osvětlení přední části obrazu, vždyť se přece děj odehrává buď v zeleninovém sklepe, anebo ve výklenku takzvaného podloubí.²³

Obraz si hraje s významovými rovinami. Dají se na něm sledovat praktické dopady Schnaaseho apelu na inspiraci starou nizozemskou žánrovou malbou. Nic z toho se ale v recenzi neobjevuje. Autora zajímá jen hloubka realismu, s nímž je scéna zobrazena. Vedle přesvědčivosti v zachycení typiky postav a různých druhů zeleniny představuje dominantní faktor ve verismu malby světlo, optická věrnost ve ztvárnění světla. Právě světlo se stává jediným bodem, na nějž recenzent v závěru směřuje výtku. Jediné pochybnosti v něm vzbuzuje otázka, odkud vychází světlo, které z jeho pohledu ne zcela odpovídá charakteru prostředí, v němž se objevuje. Zájem o světlo koresponduje se soudobými snahami naturalismu a impresionismu, malířských směrů, pro něž světlo představovalo klíčový prostředek k formování celého obrazu. Přímé sluneční světlo bylo pro impresionisty prostředkem k proniknutí k čistým spektrálním barvám. Pro naturalisty plnilo světlo stejný účel jako pro fotografy, kdy ve své rozptýlené ateliérové formě v jemných přechodech odstínů odkrývalo všechny linie zobrazovaných osob a předmětů. Světlo na Kinzelově obraze má charakter zmíněných naturalistických postupů. Zájem recenzenta tak nepřímou dokumentuje to, jak v době vystavení obrazu pronikaly do soudobé malby naturalistické tendence a jak se naturalismus prosazoval coby dominantní směr dobové malby.

Josef Kinzel a Josef Gisela představují z dnešního pohledu umělce, kteří reprezentují poslední vzednutí biedermeierské žánrové malby v době, která z hlediska slohového vývoje už patřila monumentálním realistickým tendencím, jež v 80. letech 19. století dospěly do své naturalistické fáze. Kinzelova a Giselova kabinetní malba působí jako přežitek zastaralého stylu v době, kdy se kromě naturalismu začínal etablovat i impresionismus a ve Francii už dokonce nastupovaly postimpresionistické a symbolistické směry se jmény jako Paul Gauguin (1848–1903) nebo Paul Sérusier (1864–1927). Z pohledu současníků to ale ještě tak nepůsobilo. Žánrová malba představovala tradičně oblast malby, která měla mravoličný charakter, vyznačovala se především kabinetními formáty a sloužila nejčastěji k dekoraci interiérů měšťanských domácností. Snaha naturalistů udělat ze žánru monumentální malbu,

23 *„Das köstliche Genregemälde ‚Alter schützt vor Thorheit nicht‘ von Kinzel begegnet allgemeinem fröhlichen Interesse Kohlrüben, Karfiol, gelbe Rüben sind da mit botanischer Treue wiedergegeben, aber von einem so morgenfrischen Lichte verklärt, dass sie sich ordentlich poetisch ausnehmen, die alte Kräutlerin, deren klassisch-pfiffiges Gesicht so harmonisch in den morgensonnigen Ton der ganzen Scene hineingestimmt ist, und die prächtige, in Haltung und Ausdruck unübertreffliche Figur des Alten mit der Rose (ohne Zweifel ein etwas leberleidender Gemeindebeamte, der auf dem Wege ins Bureau ist) sind nicht genug zu loben. Freilich fragt man sich bei längerem Betrachten, woher denn die volle Vorderbeleuchtung auf dem Bilde kommt, da doch der Ort der Handlung entweder ein Gemüsekeller oder die Nische eines sogenannten Laubenganges ist.“* (český překlad Robert Janás). *Feuilleton. Gemäldeausstellung des Mähr. Kunstvereines. Tagesbote*, roč. 39, č. 94, 24. 4. 1889, s. 1.

kteřá by zaujala místo doposud vyhrazené historické a mytologické malbě a povýšila výjev z každodenního života obyčejných lidí na zásadní téma globálního významu, představovala radikální zásah do tradice existující několik století. Tato změna se odehrála v 80. letech 19. století s tím, že daná cesta byla prostřednictvím realismu pouze zvolna prošlapována teprve od poloviny 19. století. Tak radikální změnu mohl vkus většinového publika absorbovat jen postupně. Na výročních výstavách v německé a středoevropské oblasti větší část žánrové produkce představovala stále drobná kabinetní malba. Monumentální naturalistická plátna na sebe sice strhávala pozornost zlatých hřebů výstavy, ale podstatnou část sálů stále zabíraly drobnější tradiční žánrové malby, které se podřizovaly zažitě roli doplňujícího vedlejšího elementu hlavních děl. I když jim kritika nevěnovala primární pozornost, setkávaly se stále s velkým zájmem kupců ze středostavovských vrstev, kterým vyhovovaly nižšími cenovými relacemi i rozměry odpovídajícími měšťanským interiéřům. Dokonce i malíři imitující starou barokní holandskou žánrovou malbu nevytvářeli jen jakýsi revival pro hrstku staromilců. Pouze setrvali v dlouhodobě osvědčených vzorcích kupci stále poptávaného typu obrazů.

To platilo pro 80. léta 19. století. Josef Kinzel a Josef Gisela také setrvali v komerčně osvědčených vzorcích žánrové malby. Svůj malířský projev operativně aktualizovali s ohledem na nové výtvarné trendy. V dané době představoval takový nový trend naturalismus, v jehož duchu Kinzel i Gisela aplikovali barevně světelné řešení, pojetí typiky postav i zájem o fotografický způsob pohledu na okolní svět. Zaměření jejich malířské tvorby sice rezignovalo na cesty, jak si získat zájem výtvarné kritiky a stát v popředí bojů o další směřování umění, ale zároveň dokázalo zůstat v hledáčku zájmu těch, kdo umělecká díla kupovali. V 80. letech byli Kinzel a Gisela stále reprezentanty legitimního proudu soudobé malby, který na současníky působil tradičně, ale ne anachronicky. S nástupem moderních výtvarných slohů se tato situace postupně změnila. Gisela zemřel ještě v mladém věku, nedožil se 20. století a nedočkal se tak výraznější změny. Kinzel však zemřel až ve 20. letech 20. století a přes různé pokusy modernizovat svou tvorbu zůstal až do konce života věrný způsobu malby, kterým se prosadil. Neobiedermeierské výjevy ze zmizelé Vídně maloval ještě po první světové válce. Stále nacházel kupce pro svou tvorbu. Tehdy ovšem už nepůsobil jako reprezentant sice konzervativního, ale stále ještě živého výtvarného stylu. Dostal se do pozice určité anachronické kuriozity, která přežila svou dobu. Nákup jeho obrazů se v té době dostal do polohy sběratelství upomínkových předmětů na dávno uplynulou epochu dějin.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B18** Josef Kinzel, *Stáří se nebrání pošetilosti*; 1889, olej, dřevo, 39,5×31,7 cm.
Uloženo v Moravské galerii v Brně, inv. č. M 161.
- B19** Josef Gisela, *Den tahu*; 1882, olej, dřevo, 28,8×24,3 cm.
Uloženo v Moravské galerii v Brně, inv. č. M 198.

LUKÁŠ FASORA

**MÝTUS DĚLNICKÉHO VŮDCE JOSEFA HYBEŠE
(1850–1921) V DĚJINÁCH MĚSTA BRNA**

Summary: The myth of Josef Hybeš was one of the basic constitutive characteristics of political imagination connecting the tradition of the labour movement of the 19th century with the politics of the Communist Party of Czechoslovakia in the region of Brno. The author divides into periods the development of the myth, its position in the communist mythology, its relation to coinciding or rival myths. In addition to the political form of the myth, he interprets the very long lasting folk memories of the role of Josef Hybeš as a popular hero and champion of the oppressed without any direct ties to the party structures and ideology, which have lasted since the beginning of the 20th century, through the fall of the communist regime, up to the present.

Keywords: Political myth, Josef Hybeš, labour movement, Communist Party of Czechoslovakia, Brno region, 20th–21st centuries

Výzkum politických mýtů zažívá v posledních dvou desetiletích konjunkturu jak v českém, tak v zahraničním bádání, užívání pojmu vykazuje dokonce inflační tendenci. Navzdory dlouhému seznamu teoretické literatury k tématu je pojem „mýtus“ často jednoduše používán v podobě antonyma vůči pojmu „skutečnost“. Jeho podstata je však jiná – pokud použijeme alespoň jednu z četných definic pojmu, jde tu o „*vyprávění o minulých událostech, které dávají současnému dění zvláštní význam a které zásadně ovlivňují autoritu toho, kdo v dané společnosti a dané době drží moc*“.¹ V podstatě jde o selektivní interpretaci minulosti, kdy jsou historické významy a obsahy dějů vykládány nepřiměřeně skutečnosti tak, aby v kolektivní paměti vznikly pevné a stereotypní dějinné obrazy, které budou v rámci dané společnosti, režimu či kultury vnímány jako existenčně nutné a nezpochybnitelné. Každý mýtus je vystaven na vytvořeně či v historických pramenech nalezené vzpomínce, minulost silně idealizuje a inscenuje věčný boj mezi dobrem a zlem nebo propastný rozdíl mezi čistými a nečistými, zakázaným a dovoleným atd. Pro moderní společnost je mýtus v podstatě cestou ke komplementárnímu chápání skutečnosti. Má nezastupitelnou orientační funkci v politickém a sociálním slova smyslu, je ve své celosti reprezentantem hodnot, cílů, přání i fantomů té sociální či politické skupiny, která mýtus pěstuje a vyzývá, jde o ústřední a nenahraditelný prostředek komunikace a mobilizace příznivců. U personálního mýtu, který stojí v centru pozornosti tohoto textu, hraje velký význam snaha držitelů moci prostřednictvím díla zemřelého velikána legitimizovat vlastní pozici.²

Cílem textu je analýza politického mýtu vystavěného na základě života a díla Josefa Hybeše (1850–1921) pro brněnskou společnost, se zvláštním zaměřením na prostředí dělnické a z politického hlediska na subkulturu socialistickou a komunistickou.³ Ale nelze ztrácet ze zřetele, že s vazbou na osobu Josefa Hybeše existují vlastně mýty dva. První lze pracovně nazvat *mýtem revolucionáře* a jde o mýtus politický, s eminentní vazbou na struktury KSČ. Druhý nazvěme *mýtus lidumila* a jde o mýtus svým jádrem stojícím mimo politickou sféru, ovšem s extenzí jejím směrem. Jde tu o produkt imaginace příslušníků nižších společenských vrstev, který do Hybešovy osoby projektuje touhu po spravedlivějším světě dosažitelném nepolitickou cestou.

-
- 1 Hein-Kircher, Heidi: *Politische Mythen*. Marburg 2007. Dostupné z: <http://www.bpb.de/apuz/30604/politische-mythen?p=all>, cit. 3. 7. 2015.
  - 2 Sauer, Birgit: *Politische Inszenierung und die Visualisierung von Macht*. In: *Symbole und Rituale des Politischen. Ost- und Westeuropa im Vergleich*. Hg. Andreas Pribersky, Berthold Unfried. Frankfurt am Main 1999, s. 75–101, zde s. 85.
  - 3 S ohledem na rozsah článku odkazují na několik zdařilých profilů či stručných životopisů Josefa Hybeše: Heslo. In: *Encyklopedie dějin města Brna*. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=120, cit. 3. 7. 2015; Bartoš, Josef – Kovářová, Stanislava – Trapl, Miloš: *Osobnosti českých dějin*. Olomouc 1995, s. 127; Tomeš, Josef: *Průkopníci a pokračovatelé. Osobnosti v dějinách české sociální demokracie 1878–2003. Biografický slovník*. Praha 2004, s. 58; Malíš, Jiří a kolektiv: *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918*. Brno 2012, s. 282–285.

Mýtus není pojímán izolovaně, ani v teritoriálním ani v kulturotvorném významu. Je zřejmé, že mýtus Josefa Hybeše nebyl pěstován a rozvíjen pouze v Brně, byť toto bylo nepochybným centrem sledovaného mýtu, ale jeho význam je geograficky širší, se silným zázemím na Rosicko-Oslavansku, Blanensku a Pardubicku, méně na Vyškovsku nebo Prostějovsku. Okrajovou roli hrál mýtus v Praze nebo Plzni, byť zde Hybeš svého času také působil. Hybešův mýtus v Brně rovněž nelze oddělit od jiných mýtů, zvláště od těch, které byly také pěstovány v podobném sociopolitickém prostředí a ve stejné době. Sledovat je proto nutno pozici hybešovského mýtu ve vztahu ke generálním mýtům komunistické proveniencí, například mýtu V. I. Lenina, Říjnové revoluce nebo tzv. Vítězného února. Ale nelze přehlédnout i mýty regionálního rázu, pozornost zasluhuje zvláště mýtus Josefa Jurana (1885–1963), Bohumíra Šmerala (1880–1941) nebo vůči hybešovskému mýtu narace koincidenční, zvláště mýtus socialistického listu *Rovnost*, mýtus Pankráce Krkošky (1861–1888), prvního šéfredaktora *Rovnosti*, nebo mýtus tzv. Rudých Oslavan jako kolébky komunistického hnutí na Moravě.

PERIODIZACE VÝVOJE MÝTU

Zatímco mýtus *Josefa Hybeše lidumila* nijak výraznými výkyvy neprocházel, poměrně významnými změnami prošel *mýtus revolucionáře*. Příčinou této odlišnosti je politický ráz prvního z nich, a tedy měnící se poptávka formulovaná vůči využití mýtu aktuálními držiteli politické moci.

Josef Hybeš se stal objektem mytologizace již za svého života, jde o první etapu připomínání významu jeho díla. V tomto smyslu stojí po boku světoznámým velikánům socialistického hnutí. Již způsob připomenutí či veřejných oslav jeho životních jubileí nesl silné prvky mytologizace, méně oslava 60. narozenin v roce 1910, velmi silně pak připomenutí 70. narozenin roku 1920. Také význam oslav Hybešových nekulatých narozenin se v závěru života prudce zvyšoval a tato adorace vyvrcholila mohutnou vlnou mýtotvorných textů a slavností připomínajících jeho úmrtí dne 19. července 1921.

Druhou etapu lze vymezit obdobím mezi světovými válkami s typickým poněkud skomírajícím, nárazovým a celkově nespělým a rozpačitým připomínáním Hybešova životního díla s postupnou redukcí jeho významu: jednak teritoriálně, jednak politicky. Vzpomínkové aktivity se udržely na Brněnsku nebo jižní Moravě,⁴ zatímco na celostátní úrovni vzpomínka rychle vybledla a v připomínání Hybešova života a díla nastala poměrně dlouhá přetržka — list celostátního významu připomenul historickou roli osobnosti znovu až v roce 1938. Pro redukci politickou bylo typické vyklizení prostoru práce s Hybešovým mýtem u všech politických stran s výjimkou KSČ, ta si podržela kontinuitu od Hybešových posledních let života přes jeho smrt

4 Soudruh Karel Vaněk mrtev. Slovácko. Komunistický obdeník, roč. 18, č. 24, 26. 2. 1924, s. 1.

až do sklonku meziválečné republiky a považovala Hybeše za osobnost náležející výhradně do komunistického proudu dělnického hnutí. Ostatní politické tábory a také všechny nepolitické organizace se tomuto tlaku podvolily a až na několik drobných střípků vyklidily pole komunistické dominance.

V éře okupace a tzv. třetí republiky nastala v aktivním rozvoji mýtu přetržka, z pochopitelných důvodů neměl žádný z aktérů předchozí epochy dost síly k tomu, aby Hybešův mýtus pro své potřeby připomínal.⁵ Přesto Hybešův mýtus v této době zažil podstatné období, a to éru dalšího ústupu ze slávy, která se zdála být již přemíru antikvární ve srovnání s konkurenčními mýty, které právě v době okupace vznikaly. Zvláště pro KSČ se jak na celostátní, tak na regionální úrovni v této době rodily mýty vysoké důležitosti, které svým významem pro legitimizaci společenské role KSČ v národních dějinách hrály napříště eminentní roli a kterým se „starý“ Hybeš dlouho nemohl rovnat. Hybešův mýtus se takřkajíc stáhl na marginální pozice a nejvíce živou sejevila ta část Hybešova díla, která byla spojena s listem Rovnost, tj. svorníkem mezi odbojem proletářského a komunistického listu proti kapitalistické společnosti v jejích třech podobách — od imperiálně kapitalistické pozdního habsburského mocnářství přes meziválečnou republikánskou variantu až po memento vývoje kapitalismu a imperialismu v podobě nacistické okupace.

Využití Hybešova mýtu poválečným komunistickým režimem nese sice mnoho shodných znaků a z toho důvodu je také nutno tuto fázi vnímat jako celek, tj. jako čtvrtou fázi vývoje mýtu, ale přesto se tu objevuje trojice etap s natolik závažnými odlišnostmi v práci s mýtem, že je třeba je registrovat. Určujícím faktorem pro detekci jednotlivých fází není ani tak vývoj mýtu samého, ten markantní změny v režii komunistických propagandistů nezaznamenal, ale v pozici Hybešova mýtu v komunistické mytologii jako celku. Od časů tzv. třetí republiky se Hybešův mýtus nacházel v defenzivě vůči mýtu budování, plně rozvinutému hlavně v první polovině 50. let 20. století. Nejen Hybešův mýtus, ale vlastně všechny mýty spojené s érou počátků dělnického hnutí nebo s počátky KSČ ustupovaly markantně do pozadí pod vlivem adorace osobností a událostí spojených s uchopením moci komunisty a s budovatelským úsilím. Vývoj vyjadřoval sebevědomí KSČ po únorovém převratu, pro něž byla dějinná role KSČ dostatečně legitimizována jednak obětí v době nacistické okupace, jednak vůdčí rolí v procesu poválečné obnovy a budování socialismu. Hybešův mýtus, ale také mýtus Rovnosti, Rudých Oslavan a další sejevily antikvárními a pro veřejnou práci nedostatečně mobilizujícími. Z éry pokračujícího ústupu Hybešova mýtu vystupují poněkud do popředí vzpomínkové akce spojené s výročím Hybešova úmrtí v roce 1951. Mýtus osobnosti tu však vystupoval jako doplněk a ornament mýtu vyšší úrovně, totiž mýtu českého revolučního dělnického hnutí a revolučnosti KSČ. Mezi Hybešovou érou a současností čněla bariéra

---

5 Ovšem v okolí Moravského Krumlova působila v letech 1944–1945 partyzánská skupina nesoucí Hybešovo jméno.

tzv. Vítězného února — což dobře dokumentovala i volba ústředního hesla vzpomínkových oslav v roce 1951: *Hybeš za socialismus bojoval — my jej budujeme*.⁶

Životaschopnost Hybešova mýtu a jeho produktivitu pro zájmy KSČ potvrdil vývoj po roce 1956 v kontextu oficiální politiky destalinizace. Snaha režimu vyjít vstříc požadavkům obyvatelstva a vyvarovat se excesů let extenzivního budování socialismu vedla k revivalu starobylých mýtů dělnického hnutí ve snaze ukázat trvalé sepětí KSČ s pracujícími a jejich zájmy. I když by se mohlo zdát, že pro tuto „civilnější“ etapu komunistické vlády, trvající do konce 60. let 20. století, by se mohl propagandistům a historikům hodit segment Hybešova mýtu odvolávající se na hrdinovu legendární poctivost, skromnost a obětavost, nebylo tomu tak. Hybeš zůstal v mytologii stále hlavně *bojovníkem* za vznik revoluční dělnické strany, myšleno průkopníkem leninské KSČ. Pro tuto etapu lze hovořit o pomalém pohybu Hybešova mýtu zpět do centrálních pozic komunistické mytologie, byť je tento pohyb mnohem markantnější na úrovni města Brna a Brněnského, respektive Jihomoravského kraje než na úrovni celostátní.

Poslední etapou čtvrté fáze je práce s Hybešovým mýtem v 70.–80. letech 20. století. Typickým znakem vývoje je tu posun do blízkosti středu komunistické mytologie, ovšem současně petrifikace v podstatě regionálních vazeb kultu zasahujícího kromě Brna a jižní Moravy už pouze Pardubicko, jiné oblasti nikoliv. Hybešův mýtus tento svůj posun sdílel s dalšími mýty své doby, zvláště s mýtem listu Rovnost a s oslavanskými událostmi, méně s mýtem Pankráce Krkošky, který si podržel jistý význam sice celostátní, ale zase úzce profesně orientovaný na jeho roli „pokrokového učitele“.⁷ Šlo tedy o široce rozvinutý a strukturovaný mytologický koncept s celou sérií kulminačních bodů adorace napříč epochou. Nejdůležitějším znakem rozvoje Hybešova kultu bylo ovšem jeho využití pro znovunabytí společenského kreditu KSČ, notně oslabeného událostmi let 1968–1969. „Starý Hybeš“ se stal nástrojem zdůvodnění společenské role KSČ v regionálním měřítku, přičemž kromě revoluční činnosti, stojící stále jednoznačně v popředí, se více ke slovu dostaly odkazy na charakterové znaky hrdiny jako předpoklad pro zapojení do dělnického hnutí a KSČ. Politický *mýtus revolucionáře* tu byl poněkud přiblížen nepolitickému *mýtu lidumila* s cílem udržet sice nadále primát politického mýtu, ale současně profitovat z jeho koincidence s lidovou tradicí interpretace Hybešova života a díla.

Pátá fáze vývoje Hybešova mýtu se kryje s polistopadovým režimem a sahá do dnešních dnů. Jejím typickým znakem je ústup *mýtu revolucionáře* a do popředí vystupuje *mýtus lidumila*. Fáze zahrnuje jednak 90. léta 20. století, kdy mýtus živořil v konkurenci mytologie tzv. demokratické a kapitalistické společnosti v ústraní, ale zůstal zachován ve svých uzlových bodech přítomnosti ve veřejném prostoru: jen

6 Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), fond G 560, KSČ — krajský výbor, Brno 1945–1960 (dále jen G 560), kart. 24, inv. č. 33, Zápis z jednání výboru ze dne 5. 7. 1951, fol. 81 an.

7 Srov. Fasora, Lukáš a kolektiv: *Josef Hybeš a Pankrác Krkoška, průkopníci socialismu*. In: Paměť míst, událostí a osobností. Historie jako identita a manipulace. Praha 2011, s. 512–527.

poměrně málo „hybešovských“ památek a odkazů bylo novým režimem likvidováno. S vystřízlivěním společnosti z nových mýtů se začal Hybešův mýtus na vrub konkurence zvolna vracet do veřejného diskurzu, ovšem nesměle, dalo by se říci, že ve srovnání s epochou bombastických oslav a památníků komunistické fáze až pokoutně. Hybešova legenda však ožila nejprve prostřednictvím menších životopisných textů regionálně-historického, ale také politicko-historického zaměření, pozoruhodnou roli v připomínání Hybešova mýtu jako alternativy vůči současnému mainstreamovému diskurzu sehrál internet. Typickým znakem je tu prudký odklon od uzlových bodů mytologie vystavěné komunistickým režimem, zvláště dramaticky poklesl význam odkazů na Hybeše — revolucionáře a Hybeše — zakladatele KSČ, politické subjekty hlásící se k dědictvím KSČ hrají v této fázi připomínání mýtu druhořadou roli. Připomínání mýtu bylo individualizováno a tím více vystupuje do popředí výklad Hybeše jako osobnosti tolstojovského typu, nezištného obhájce zájmů „lidu“. V aktuálním diskurzu míváno mluvčího všech, kdo nepatřili k politické třídě, a šířeji k politické elitě polistopadového režimu. Hybeš ve společenské poptávce znovu ožil jako prototyp lidového, skromného, nekorumpovatelného politika s fascinujícím charismatem a neformálním vlivem na společnost.

PATRIARCHA NA SKLONKU ŽIVOTA

Josef Hybeš se dožil svého 60. životního jubilea v době pro dělnické hnutí v českých zemích nadmíru komplikované. Kompetenční spor mezi vídeňským centrem strany a centrem pražským, již několik let projektovaný zvláště do dění v sociálnědemokratických organizacích v Čechách, se v letech 1910–1911 přesunul také na Moravu a stal se předmětem debat na mezinárodních fórech sociálnědemokratických stran. V Brně se situace stala krajně nepřehlednou. Zatímco v Čechách a ve většině regionů Moravy se po roztržce mezi Prahou a Vídní postavila většina sociálnědemokratických organizací českého jazyka za pražské centrum, v Brně a také v Ostravě se tak úplně nestalo. Část českých sociálních demokratů, vedena vlivnými odborovými předáky, zůstala věrna Vídni a přijala její tezi o štěpení způsobeném českými (pražskými) nacionalisty vniknuvšími do dělnického hnutí. Vídeň byla v tomto výkladu baštou internacionalismu a spolupráce všech sociálnědemokratických stran v Předlitavsku. Brno se stalo důležitým střediskem tzv. centralistů, kterým Vídeň poskytla odměnou za podporu součinnost místní organizace německé sociální demokracie a také finance potřebné k vydávání vlastního listu. I když se brzy ukázalo, že skutečný počet příznivců centralistů je i na Brněnsku poměrně malý, do dělnického hnutí byly vneseny spory, které jím zmítaly až do začátku světové války a nebyly zapomenuty ani po ní. Velká část tzv. centralistů totiž zůstala i v nové republice věrna představě důsledného internacionálního postupu a hledala záštitu pro tuto politiku v podobě KSČ, naopak radikálnější příznivci tzv. autonomistů (ve slovníku vídeňské centrály separatistů) zůstali věrni poválečné sociální demokracii jako pilíři československé státnosti.

Pozice Josefa Hybeše se stala překerní. Starý dělnický vůdce se po dobu dvou či tří let poněkud stáhl z očí veřejnosti a do velmi ostrých a osobních sporů mezi sociálnědemokratickými předáky osobně nezasahoval. Vnější pozorovatelé s odstupem konstatovali, že v té době poznali Hybeše dezorientovaného a v principu hluboce deprimovaného vývojem v hnutí. Hybešovo rozhodnutí, na kterou stranu se ve sporu přidá, by patrně významně zavázilo v rozhodování brněnského dělnictva, s mírnou nadsázkou lze říci, že Hybeš měl s blížícím se životním jubileem v rukou další vývoj sporu na Brněnsku. Z komplikované situace vyšel v očích většiny publika se ctí, ne tak už z pohledu svých sociálnědemokratických spolupracovníků v Brně a ještě méně v náhledu pozorovatelů stojících mimo strukturu strany, s její situací však dobře obeznámených.

Hybeš v prvních týdnech sporu zřejmě více sympatizoval s vídeňským centrem a představa internacionální politiky v boji s kapitalismem mu byla v brněnských poměrech jedinou možnou cestou. Hybešovo rozhodování však nebylo v základních obrysech zcela racionální a už vůbec ne ideově pevně zakotvené v socialistické teorii, rozhodoval se spíše instinktivně, významným filtrem pro jeho interpretaci sporu byla osobní rovina. Hybeš chtěl v principu hlavně svornost a jednotu dělnického hnutí v boji s kapitalismem, teoretické otázky hrubě podceňoval a za pravdu dával té ze stran, v níž viděl lidi se silnějším morálním kreditem, prověřené lety práce pro hnutí a mnohými oběťmi. Ve finále nakonec Hybeš dal přece jen přednost autonomistické straně, opatrně podpořil pražské centrum, což stačilo k jeho vítězství u brněnského dělnictva.

Daní za tento postup, který mohl vyvolávat dojem zrady, byla redukce Hybešova mýtu: v roce 1910 se vedle českého sociálnědemokratického autonomistického tisku k připomenutí patriarchy života a díla postavila čelem pouze jihoslovanská sociální demokracie rozsáhlým článkem v listu *Rdeči prapor*,⁸ hlavní tiskové orgány polské a ukrajinské strany přešly jubileum mlčením, stejný postoj zaujala Vídeň a také brněnský německý sociálnědemokratický list *Volksfreund* pojal připomenutí velmi střídmě.

Světová válka a bolševická revoluce v Rusku však překreslily konfliktní linie uvnitř sociálnědemokratického hnutí v Rakousku. Hybešovo delikátní manévrování z let 1910–1911 bylo v roce 1918 téměř zapomenuto a v mytologizaci jeho osobnosti se v letech 1917–1921 neprojevovalo. Mezi důvody tohoto vývoje nepochybně patřily zcela zásadní události, s nimiž bylo dělnické hnutí během války a zvláště v jejím závěru konfrontováno. Samotný válečný konflikt byl vnímán jako selhání sociální demokracie, která v červnu a červenci 1914 sklídila plody své oportunistické politiky v tom smyslu, že se nedokázala postavit jednoznačně za politiku zachování míru a mobilizovat dělnictvo ke konfrontaci se státní mocí například ve formě generální stávk. Dalším důležitým faktorem byl fenomén bolševismu. Leninovo dílo *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* (1916) se hlavně v důsledku úspěchu bolševiků

---

8 Josef Hybeš. Rdeči prapor. Glasilo jugoslovanske socijalne demokracije, roč. 13, č. 14, 3. 2. 1910, s. 1.

v Rusku stalo i u nás vodítkem interpretace světa, která vyzývala dělnictvo k čelnímu střetu se silami kapitalismu a militarismu, a ukazovala mu i praktické možnosti naplnění této politiky. Řada sociálních demokratů byla v letech 1917–1918 ruským bolševismem fascinována a viděla v něm naplnění starého sociálnědemokratického principu nekompromisní třídní politiky, pro který v mládí horoval i Hybeš. Aniž by ovšem domýšlela důsledky podobných kroků, které měla záhy ukázat občanská válka v Rusku. Dalším formativním faktorem byl vznik československého státu, v imaginaci mnoha levicově zaměřených dělníků předstupně k vybudování společnosti na socialistických zásadách. U části dělnictva vznik československého státu mírnil radikalismus ohledy na národní zájem v novém státě. Části však postupující zjištění, že se nové Československo nestalo socialistickou republikou a že se také sociální vymoženosti v sovětském Rusku nedají s těmi tuzemskými měřit, alespoň ve formálních parametrech, přineslo zklamání, frustraci a základ politické radikalizace, která měla nevyhnutelně bolševické či filo-bolševické obrysy.

Josef Hybeš se v této situaci dělnictvu a jeho radikálním politickým vůdcům jevil jako postava symbolická. Na její legendární životní příběh, hlavně na Hybešovy názory ze 70.–80. let 19. století, bylo možno z výše uvedeného vyvstávající politické cíle upnout a za cenu selektivního vytržení z historického kontextu jim tím dodat na důvěryhodnosti. Starý dělnický vůdce během války trpěl vážnými zdravotními problémy souvisejícími s těžkou cukrovkou a prakticky se stáhl z očí veřejnosti. Vyhýbal se politickým akcím a v závěru války stále bouřlivějším spontánním vystoupením dělnictva, jeho aktivita se markantně nezvýšila ani se vznikem československého státu a k většímu zapojení byl Hybeš hotov až na začátku roku 1920. Vracel se do atmosféry, která se s předválečnou dobou stability nedala srovnat, vše bylo ve varu.

Hybešův mýtus doznal v období mezi jeho sedmdesátými narozeninami a úmrtím mimořádného oživení a obohacení o množství nových prvků. Pro další vývoj mýtu šlo v pravém slova smyslu o klíč k interpretaci celého předchozího Hybešova života, byť šlo vlastně o relativně krátké období přibližně šestnácti měsíců. Hybeš se během nich stal doyenem českého dělnického hnutí, neboť v roce 1920 zemřela další z dělnických legend — ostravský předák Petr Cingr. Hybešova doporučení v narůstajícím sporu mezi státotvornou sociálnědemokratickou pravicí a revoluční levicí tím ještě více získala na váze, spolu s Hybešem se vlastně na tu či onu stranu měla přiklonit celá tradice dělnického hnutí u nás. Hybeš zvolil levici; jak se jeho odpůrci hojně domnívali, šlo o jakousi ozvěnu jeho revolučního mládí, kterou stařec nyní následoval. Skutečně šlo zřejmě o jisté instinktivní puzení k radikálnímu řešení nahromaděných sociálních problémů, které Hybeše tímto směrem vedlo, šlo patrně o přesvědčení, že utrpení světové války do té míry vyhrtilo bídu dělnictva, že na půdorysu kapitalistického systému a zastupitelské demokracie tradičního typu ji nelze více řešit. Kalkulovat lze i s vysokou mírou Hybešovy dezorientace v komplikovaných dobových problémech a manipulačními aktivitami představitelů tzv. sociálnědemokratické levice. Nevalný Hybešův zdravotní stav, stáří a nezkusečnost s teoretickými i praktickými problémy, které před tuzemské socialisty postavila

bolševická revoluce, vedly Hybeše opět k intuitivnímu rozhodování. Tentokrát však na rozdíl od minulosti nemohl jevy filtrovat prostřednictvím personálně-mravních kritérií — téměř všichni spolupracovníci jeho generace odešli na věčnost a prořídily i řady mladších předáků, které Hybeš z předválečných časů znal. Naopak válka a bolševismus přivedly do řad sociální demokracie doslova lavinu nových členů, obvykle mladých, radikálních a ambiciózních, v jejichž pohnutkách a morálním profilu se již Hybeš nemohl bezpečně orientovat. Vystupoval tu jako člověk z jiné doby, na což upozornil i jeho starý přítel Edmund Burian.⁹

Ale po velké části roku si Hybeš nechával otevřená vrátka i k umírněným předákům sociálnědemokratické pravice. Sice je ze své pozice morální autority dělnického hnutí vystavoval kritice i výsměchu na lidových shromážděních, která svým charismatem dokázal snadno opanovat, ale v parlamentní činnosti a vůbec v jednáních mimo rozbourěné sály se snažil působit stmelujícím způsobem a bránil se předstávě, že sociální demokracie a dělnické hnutí směřují k dalšímu rozkolu. Hybešův vztah ke straně vedl ke konstrukci mýtu *Hybeš — symbol sociální demokracie*, jak s ním pracovalo *Právo lidu*. Za pozornost stojí skutečnost, že s Hybešovým životem a dílem se zacházelo jako s typologizovaným příběhem pravého sociálního demokrata. Individualizovaný výklad, například ve smyslu *Hybeš — svědomí strany* nebo podobně, se v diskurzu neobjevil. Zlomem ve vztahu k sociální demokracii byl pro Hybeše zřejmě zážitek z událostí prosincové tzv. generální stávky, zvláště ze střelby v Oslavanech, Hodoníně a z represí vůči levicovým radikálům, které Hybeš na vlastní oči viděl v Brně. Emotivně to Hybeš vyjádřil ve svém posledním projevu v senátu: „*Já se totiž hlásím k těm levičákům, k té levici sociálních demokratů, kteří zrovna včera a dnes byli tou naší republikou, tou naší panskou a měšťáckou republikou, obviňováni a tak hanobeni a tupeni. [...] Já jsem zrovna přijel z Brna, a to všechno, to stanné právo, střelba v Oslavanech a ty mrtvolky a ti zranění, to vše dohromady mne tak rozechvělo, že nevím ani skutečně, co bych měl mluvit.*“¹⁰ Od té doby byl Hybešův příklon k bolševické levici jasný a jeho mýtus v rámci sociálnědemokratického diskurzu ztratil na důvěryhodnosti.

V souhrnu poslední dvě léta života doplnila Hybešův životní příběh a mýtus o rovinu, kterou můžeme nazvat *zakladatel komunistické strany* neboli o symbolické vyjádření pokračování tradic dělnického hnutí ve strukturách KSČ. Tedy nikoliv sociální demokracie, kterou přece její vlastní doyen, spoluzakladatel a někdejší symbol opustil pro údajnou zradu na dělnictvu. Hybešův mýtus byl zakladatelským mýtem KSČ.¹¹ Formální příklon Hybeše ke KSČ na sklonku života byl

9 *Soudruh Hybeš sedmdesát let*. Dělnický denník. Sociálně demokratický list pro Ostravsko, roč. 3, č. 23, 29. 1. 1920, s. 1.

10 Podle Franěk, Otakar: *Maršál chudých. Životní osudy Josefa Hybeše, rodáka z Východočeského kraje*. Hradec Králové 1980, s. 191.

11 Hein-Kircher, H.: *Überlegungen zu einer Typologisierung von politischen Mythen aus historiographischen Sicht — Ein Versuch*. In: Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa. Hg. Heidi Hein-Kircher, Hans Henning Hahn. Marburg 2006, s. 407–424, zde s. 410.

nezpochybnitelnou skutečností. Pro práci s mýtem však měla nemenší význam interpretace jeho pohnutek a vůbec kontextů tohoto kontroverzního kroku, o niž se měl záhy rozhořet boj.

SMRT DĚLNICKÉHO VŮDCE

Pokud byl souboj mýtu *revolucionáře* a mýtu *lidumila* k vidění během závěru Hybešova života zatím pouze nesměle a v detailech neukotveně, ke skutečné petrifikaci došlo v souvislosti se smrtí dělnického patriarchy. V několika následujících dnech a týdnech se projevila jednoznačná převaha KSČ a listu *Rovnost*, jejího regionálního mluvčího, v interpretaci Hybešova života a díla. Ostatní politické síly byly ztlačeny do defenzívy, byť i ony vystoupily s vlastními interpretacemi a také vyslaly své zástupce do pohřebního průvodu. Ten se stal obrovitou manifestací síly dělnického hnutí Brna a okolí, policejní odhady hovořily o šedesáti tisících účastnících pohřebního průvodu.¹²

Režii smutečních slavností si podržely ve svých rukou místní orgány KSČ, pokud byla zástupcům jiných politických sil vůbec dovolena participace na smuteční slavnosti, pak jim byla vyhrazena okrajová role. Na tomto stanovisku lpěly hlavně ústřední orgány KSČ v Praze, naopak brněnské vedení KSČ se vyznačovalo větší velkorysostí a taktem. Bylo totiž pro ně v místních podmínkách velmi obtížné oddělit osoby z řad dělnického hnutí, které stály za politikou KSČ, od různých variant oportunistů, indiferentů apod., jichž se kolem teprve nedávno založené strany pohybovalo nemálo. Zvláště starší generace příslušníků dělnického hnutí, ale také mnozí odboráři a členové satelitních organizací zatím zcela neakceptovali fakt oddělení KSČ od sociální demokracie jako trvalou skutečnost a právě ve vztahu k Hybešovi se projevovalo jejich lavírování. Striktní požadavek Prahy na připomenutí Hybešovy památky jako památky komunistického senátora, zakladatele KSČ a internacionalisty tak vlastně nebylo možno beze zbytku splnit a slavnost vyznívala spíše jako generální připomenutí zápasu o sociální spravedlnost s důrazem na život a dílo lidového hrdiny a dobrodince než jako stranická akce v užším slova smyslu. Byly učiněny pokusy ze strany některých činovníků KSČ, zvláště prý bývalého starosty Brna Karla Vaňka, vytlačit ne-komunistické smuteční hosty z průvodu, nakonec se ale akce obešla bez skandálu.¹³

Kromě smutečních slavností byl k mání několik dní po Hybešově smrti poměrně intenzivní souboj o interpretaci jeho životního příběhu na stránkách brněnského tisku. Mohutnou ofenzívu spustil komunistický list *Rovnost*. Vykreslil Hybeše jako prostého tkalce a skromného muže z lidu se silnou morální autoritou, celoživotně

12 MZA, fond B 26 Policejní ředitelství Brno, kart. 485, inv. č. 2642/21, Policejní zápis o průběhu pohřbu J. Hybeše.

13 Tamtéž.

bojujícího proti nespravedlnosti zosobněné kapitalismem, přičemž velmi podtrhl Hybešovu údajnou preferenci revoluční třídní politiky bez kompromisů, která jej nakonec — prý přirozeně — přivedla k opuštění sociální demokracie a podpoře KSČ. O stupeň méně důrazu bylo přikládáno Hybešově nezištnosti a emotivně prožívané roli lidového tribuna bez ohledu na stranickou programatiku a taktiku. KSČ překvapivě vůbec nepřipomínala pozici Hybeše v internacionálních vazbách brněnského dělnictva, jeho vazby k Vídni byly vyloženy jako dávná minulost, zamlčena byla Hybešova dlouholetá poslanecká kariéra v říšské radě a zemském sněmu v řadách sociální demokracie.¹⁴

Mezi ostatními interpretacemi stojí za povšimnutí dvě, sociálnědemokratická a národnědemokratická. Především je zajímavá defenzivní strategie sociálnědemokratických žurnalistů, kteří nedokázali vystavět vůči poměrně sofistickované komunistické interpretaci vlastní propracovaný výklad některých uzlových skutečností Hybešova života a odchylovali se od komunistického výkladu vlastně pouze ve dvou podstatných bodech: důrazem na dlouhou Hybešovu parlamentní práci v řadách sociální demokracie a skutečnost, že tzv. komunistický senátor byl v roce 1920 zvolen rovněž na kandidátce sociální demokracie. Národní demokraté, bývalí mladočeši kolem brněnské redakce Lidových novin, dokázali ústy svých žurnalistů předložit veřejnosti vůči komunistům alternativní a hlavně dosti věrohodný Hybešův příběh. Dělnický vůdce tu byl interpretován v prvé řadě jako tribun lidu a bojovník proti bezpráví, nebyl prý partajníkem s těsnou vazbou na organizační struktury a program ani sociální demokracie a už vůbec ne komunistů. Silně byla vyjádřena pochybnost, zda by dělnický patriarchy při možnosti blíže poznat metody a morální profil předáků bolševizující části tehdejší KSČ vůbec straně propůjčil své jméno a autoritu. Hybeš byl vykreslen jako člověk tolstojovského typu, unikátní v dobové politice, který se svou prostotou, opravdovostí, nezištností a láskou k lidem jako by patřil do jiného, lepšího světa. List *Večer* konstatoval, že „*válka působila na jeho citlivou mysl tak, že se stal nejradikálnějším socialistou, takže mluvil bolševicky. Od tovaryšů se však lišil jako holubice od havrana*“.¹⁵ Navzdory majestátu smrti si žurnalisté *Lidových novin* neodpustili poznámku, že takovým mohl Hybeš být mimo jiné díky tomu, že pro své nedostatečné vzdělání nikdy zcela nechápal teoretické a filozofické kontexty politiky a socialismu, svým jednoduchým myšlením se upínal na hodnotu jednoty dělnického hnutí jako na dogma a ve vysokém věku se navíc nechal bolševizující levicí zneužít k aktivitám, jejichž dosah a význam již nebylo v jeho silách pochopit.¹⁶

14 *Velký komunista je mrtev!* Rovnost, roč. 37, č. 199, 20. 7. 1921, s. 1; *Ž posledních dnů soudruha Josefa Hybeše*. Tamtéž, s. 2; *Mrtvý vůdce*. Tamtéž, roč. 37, č. 201, 22. 7. 1921, s. 1, a řada dalších článků v číslech 199–202.

15 Národní archiv, fond Ministerstvo zahraničních věcí — Výstřížkový archiv 1916–1944 (1916) 1918–1987 (dále jen MZV–VA), kart. 3348, *Večer* 20. 7. 1921.

16 Tamtéž, *Lidové noviny* 19. 7. 1921.

V celku z tiskové bitvy související s Hybešovou smrtí vystupovaly dvě základní alternativy jeho mýtu. Obě se opíraly o hodnocení osobních vlastností zemřelého vůdce, první však tyto upínala na ideální obraz komunisty. Tento obraz byl extenzivní a vyznačoval se potenciálem inkorporovat nejen Hybeše, z nějž učinil jeden z článků v sledu revolučních událostí a osobností rámuujících české dějiny a ústících ve vznik KSČ. Šlo tedy o mýtus s jednoznačně politickou aplikací, abstrahující od osobnostních zvláštností a individuálních kontextů a pohnutek tak, že byly převedeny na typové vlastnosti člena KSČ jako nejvyspělejší strany revolučního typu v českých dějinách. Hybešův mýtus jako mýtus eminentně politický tu měl zřetelně propagandistickou a pedagogickou funkci pro běžný život příznivců a sympatizantů komunistického hnutí. Hybešův mýtus byl jako mýtus lidového hrdiny prezentován tak, aby co nejvíce vstupoval do běžného života dělnictva, kontakt se zemřelým Hybešem neměl být rozhodně sváteční událostí. Jako typický zakladatelský mýtus měl sloužit k legitimizaci nově založené KSČ a orientaci dělnictva při váhání mezi preferencí KSČ a jiných socialistických stran v rovině buď — anebo. Proto také nebyl Hybešův život jako celek příliš detailně analyzován, francouzský historik Yves Bizeul hovoří o typické „utopii detailu“, která Hybešův mýtus interpretovala jako bránu mezi minulostí a současností s cílem vlastní roli na této časové ose lépe porozumět, samozřejmě v intencích ideologie KSČ.¹⁷ Tendenci k práci s Hybešovým odkazem jako politickým mýtem projevila také sociální demokracie, šlo však o pokus málo sofistikovaný a energický a nebylo divu, že ve srovnání s komunistickou propagandistickou ofenzívou neúspěšný.

Druhá interpretace vykreslila Hybeše jako mravního velikána, více stavěla na odív jeho autenticitu a jeho nezařaditelnost do struktur běžné politiky. Hybeš byl praktickým etikem, vzbuzujícím všeobecnou úctu u svých politických souběžců i oponentů.¹⁸ Tato interpretace měla na rozdíl od první deficit v nedostatečné institucionální fixaci, neboť ji v čase smrti dělnického vůdce připomněli hlavně jeho političtí oponenti a jen střídavě a v druhém plánu komunistická Rovnost. Mýtus lidumila se dále v politickém diskurzu neobjevoval. Šlo o mýtus lidový, Hybeš tu byl vyložen jako celospolečenský vzor a morální apel pro všechny bez rozdílu národnosti, věku nebo tříd. Šance této interpretace Hybešova života a díla na životaschopnost a převahu ve veřejném diskurzu byla spojena s existencí ideologického polysystému, tj. konkurencí ideologií v meziválečném a polistopadovém režimu.¹⁹ Latentně *mýtus lidumila* vystupoval jako mravokárný a potenciálně nebezpečný *každé* držbě moci, a zvláště vůči držbě monopolní.

17 Bizeul, Yves: *Politische Mythen*. In: *Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. von Heidi Hein-Kircher, Hans Henning Hahn. Marburg 2006, s. 3–14, zde s. 9.

18 *Josef Hybeš* †. *Tagesbote*, roč. 71, č. 328, 19. 7. 1921, s. 3.

19 Azaryahu, Maoz: *Vom Wilhelmsplatz zu Thälmannplatz. Politische Symbole im öffentlichen Leben der DDR*. Gerlingen 1991, s. 22 an.; Even-Zohar, Itamar: *Polysystem Theory*. *Poetics Today* 1, 1979, s. 287–310.

ZAPOMÍNÁNÍ A SBÍRÁNÍ STŘÍPKŮ

Vývoj mýtů ve veřejném prostoru se vyznačuje dynamikou, která vykazuje trend vytlačování zastaralých a pro interpretaci současnosti již nefunkčních mýtů na okraj systému mytologie a jejich nahrazování mýty novými, z hlediska držitele politické moci lépe funkčními. Hybešův mýtus zaznamenal tento posun v mytologii KSČ od 2. poloviny 20. let přibližně do 60. let 20. století, poté se v 70. a 80. letech projevil pohyb zpět na čelnější místa komunistické mytologie.

Výklad *mýtu revolucionáře* v režii KSČ byl vystaven tlaku nových mýtů. Z nich nejstarším byl mýtus Klementa Gottwalda a tzv. karlínských hochů, tj. stalinistické skupiny, která ovládla KSČ v roce 1929 a odchodem či likvidací konkurenčních frakcí definitivně ukončila éru názorové plurality v rámci strany. Ještě větší sílu však měly mýty spojené s rolí KSČ v době ohrožení republiky ve druhé polovině 30. let 20. století a největší pak mýty válečné, zvláště mýtus komunistické role v protinacistickém odboji (Julius Fučík, Jan Šverma, Slovenské národní povstání, Květnové povstání aj.). Defenzíva Hybešova mýtu pokračovala i po válce v souvislosti s důrazem na tzv. poválečnou obnovu hospodářství a éru budování socialismu (mýtus Gustava Klimenta, Josefa Jurana, mýtus úderníků nebo mýty importované ze SSSR). Po odeznění jejich kulminační fáze, tedy přibližně od roku 1956, se zase v KSČ začal postupně projevovat proces obrody a destalinizace s věcnější debatou o postavení KSČ v československé společnosti a s postupující detabuizací a demytizací veřejné práce KSČ, což pro pěstování Hybešova mýtu a politických mýtů obecně nepřinášelo zrovna příznivé podmínky.

Hybešův mýtus sice ani tehdy tak docela z veřejného prostoru nezmizel, ale posílila jednak jeho teritoriální vazba k Brněnsku a Pardubicku na úkor celostátní působnosti mýtu, jednak se postupně v hierarchii mýtů posouval na pozici mýtu druhé či třetí kategorie. Přípomínky výročí narození, respektive úmrtí byly v letech 1930, 1931 a v letech války nicotné, jubileum let 1960 a 1961 bylo připomenuto velmi skromně. Přetrvávající cenu mýtu pro KSČ však signalizovaly tři nedlouhé kampaně spojené s určitým revivalem Hybešova mýtu — obsáhlý článek z pera Karla Kreibicha z roku 1938²⁰ a série vzpomínkových akcí k výročí Hybešova narození v roce 1950, respektive výročí úmrtí v roce 1951. Mírou naléhavosti propagandy a ingerencí do veřejného prostoru se Hybešův mýtus v této době nemohl měřit s opulentními oslavami výročí Lenina, Marxe, Engelse, Velké říjnové socialistické revoluce a Svátku práce jako mytických fundamentů světového komunistického hnutí. Stalinův mýtus prodělal známý turbulentní vývoj a náležel do zmíněné elitní společnosti jen po omezenou dobu. V druhé linii stály svátky a mýty československé provenience, z nichž vystupovalo do popředí připomínání tzv. Vítězného února, výročí Klementa Gottwalda, Květnového povstání, Slovenského národního

20 NA, fond MZV-VA, kart. 3348, Rudé právo 5. 6. 1938.

povstání a osvobození Československa Rudou armádou. Hybešův mýtus vidíme teprve ve třetí řadě co do významu pro legitimitu režimu. Trvala jeho silně regionální vazba, i v regionálních realitách však jeho role slábla, zvláště ve prospěch regionálních projevů mýtů první kategorie, tj. například připomínání regionálních vazeb Klementa Gottwalda, připomínání regionálních exponentů režimu, zvláště Josefa Jurana (1885–1963) nebo Gustava Klimenta (1889–1953).²¹ Spolu s Hybešovým mýtem se v této kategorii ocitly mytologické události spojené s jeho osobou či časem jeho politického působení, zvláště mýtus Rudých Oslavan, poněkud silnější pozici si v hierarchii držel mýtus listu Rovnost, hlavně kvůli kontinuálnímu působení v komunistickém hnutí mimo jiné v době nacistické okupace, zásluhám listu o odboj, bolševizaci dělnického hnutí na Brněnsku i tzv. budování socialismu.

Postupující degradaci mýtu v očích komunistického establishmentu dobře ukazuje průběh připomenutí jubilea Hybešova narození, respektive úmrtí v letech 1950 a 1951. Význam osobnosti byl sice v souvislosti s výročím zmiňován nárazově v regionálním tisku poměrně hojně, ale sám mýtus byl nivelizován do podoby personifikace sepětí KSČ s tradicí dělnického hnutí 19. století a vedle jiných událostí a osobností Hybeš nevystupoval příliš do popředí. Základní interpretační schéma se drželo výkladu *Hybeš – voják revoluce*, jak také svůj hlavní příspěvek k jubileu nazvala *Rovnost*. Nikoliv tedy revoluční vůdce mimořádných morálních kvalit, nikoliv patriarcha hnutí, ale pouze jedno z koleček v soukolí eschatologicky pojatých dějin revolučního hnutí.²²

Během hlavní vzpomínkové akce byl připomínán spíše význam kolektivních akcí, tj. založení dělnických domů v Brně a Juliánově a zvláště lidová shromáždění na Bílé hoře, než kardinální role významných osobností dělnického hnutí. Hybešův mýtus se tu jevil jako oběť antikvarizace a postupujícího nezájmu mládeže o dějiny dělnického hnutí před druhou světovou válkou a ještě více před vznikem KSČ. Místní orgány strany se sice snažily o propojení oslav s jistým pedagogickým akcentem a důrazem na mezigenerační sdílení tradice dělnického hnutí na Brněnsku a mimo jiné dbaly na to, aby se během oslav aktivně zapojili zvláště „starší a zkušenější soudruzi“, kteří Hybeše osobně znali, ale celý koncept vzpomínkových oslav byl více než čím jiným krátkým a povrchním vzepětím snahy po aktualizaci mýtu. Pochod z Juliánova (v roce 1952 přejmenovaného na Hybešovu čtvrť) a setkání na Bílé hoře, při té příležitosti přejmenované na Hybešovu horu, rozhodně nenesly prvky spontaneity, pamětníkům a dělnickým organizacím nebyl dán téměř žádný prostor a také kulturní program zajišťovaly výhradně hudební soubory Sboru národní bezpečnosti.²³ Akce byla zamýšlena jako revival tradičních dělnických shromáždění s vrcholem v 90. letech 19. století, jako vytvoření shromáždění pracujících k manifestacím podpory

21 MZA, fond G 560, kart. 21, inv. č. 31, Zápis z jednání výboru ze dne 1. 8. 1949.

22 *Josef Hybeš – voják revoluce*. Rovnost. Krajský deník Komunistické strany Československa, roč. 67, č. 168, 19. 7. 1951, s. 3; NA, fond MZV–VA, kart. 1153, Rudé právo 29. 1. 1950, Práce 29. 1. 1950, Rudé právo 19. 7. 1951.

23 MZA, fond G 560, kart. 24, inv. č. 33, Zápis z jednání výboru ze dne 5. 7. 1951, fol. 81 an.

politiky KSČ, bez respektu ke skutečnosti, že přinejmenším od dob hospodářské krize se manifestační akce brněnského dělnictva odehrávaly jinde a jinak. Hlavně se však celá akce jevila nepřipravená a v některých ohledech amatérsky trapná, neboť v jejím rámci nebyl odhalen žádný výrazný pomník a už vůbec ne monument, ale pouhé základy budoucího pomníku s provizorní pamětní deskou. Deska později uvolnila místo pomníku s názvem *Úsvit*, odhalenému v roce 1963 ku příležitosti 70. výročí tábora lidu žádajícího všeobecné volební právo.²⁴ Chaotický a v řadě ohledů amatérský způsob propagandistické práce s mýtem dělnického hnutí a Hybeše osobně ze začátku 50. let 20. století se o dvacet let později dočkal kritiky vrcholných regionálních orgánů KSČ, které konstatovaly, že s výjimkou skromné pamětní desky s bustou v ulici Cejl/Gottwaldova²⁵ Brno „*kupodivu stále nemá důstojný památník Josefa Hybeše*“, přičemž žádaly přenesení sochy *Úsvit* na některé sídliště a na jeho místě vybudování skutečného monumentu.²⁶

Hybešův mýtus se stával postupně z hlediska stranických propagandistů antikvárním a málo mobilizačním. Přesto se jej KSČ nechtěla úplně vzdát, jen byl přesunut z gesce ideologických a propagandistických orgánů KSČ do gesce jejích historických pracovišť, která se stávala postupně nejviditelnějším nositelem a zvěstovatelem mýtu. Trend byl patrný již v souvislosti s výstavou k 70. výročí založení *Rovnosti* v roce 1955,²⁷ později si Hybešův mýtus převzalo do gesce Muzeum dělnického hnutí Brněnska, zřízené v roce 1957, se sídlem v bývalém Místodržitelském paláci v Brně. Muzeum bylo výsledkem důrazu stranických orgánů na lepší organizaci regionálních středisek výzkumu dějin dělnického hnutí a dějin KSČ v regionech, jeho expozice byly otevřeny v březnu 1959. V centrální rovině šlo o aktivitu zaštitěnou Ústavem dějin KSČ, pro regionální bádání v Brně měla zvláštní význam vědecko-ideologická konference o problematice vývoje dělnického hnutí a KSČ na Moravě v letech 1921–1945, konaná v prosinci 1956 v gesci Václava Peši, Josefa Kollejky a Otakara Káni, která úspěšně legitimizovala existenci brněnského, respektive jihomoravského badatelského střediska. S nevelkými ústupky pražskému centru obhájila také metodologii a hlavní směry výzkumu, přičemž akcent na propagaci mýtu Josefa Hybeše patřil k ústředním tématům.²⁸

24 Moravské zemské muzeum, fond Muzeum dělnického hnutí Brněnska, inv. č. T5575-5586, uložení TD1403.

25 Cejl 57, místo pobytu při vydávání listu *Rovnost*, busta slavnostně odhalena 29. 1. 1950 ku příležitosti výročí narození. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_objektu&load=79, cit. 2. 7. 2015). Tajemník Krajského výboru KSČ se mýlil, v Brně existovaly ještě další dvě pamětní desky, ovšem též velmi skromné. První byla na domě na adrese Drobného 36–40, odhalena v roce 1949. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_objektu&load=351, cit. 2. 7. 2015. Druhá na domě v Šámalově ulici č. 60 v Brně-Židenicích, odhalena v roce 1950. Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_objektu&load=168, cit. 2. 7. 2015.

26 MZA, fond G 593 KSČ – Jihomoravský krajský výbor, Brno 1960–1989 (dále jen G 593), kart. 143, Zápis z porady předsednictva ze dne 2. 8. 1975, fol. 59.

27 Dostupné z: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_udalosti&load=4504, cit. 2. 7. 2015.

28 NA, fond Ústav dějin KSČ, Praha (1946) 1950–1970 (1987) (dále jen ÚD KSČ), kart. 56, archivní jednotka 343.

V kontextu destalinizace bylo zajímavou novinkou při práci s Hybešovým mýtem fázování vývoje KSČ v regionech, které stanovil dokument s názvem *Politické úkoly pro výzkum regionálních dějin* z roku 1960 s revizí z roku 1962. Hybešův životní příběh byl vřazen do kapitoly zahrnující epochu 1917–1921, jejímiž dominantními interpretačními liniemi mělo být sledování vlivu Velké říjnové socialistické revoluce na tuzemské dělnické hnutí a v důsledku toho se projevující „zrada reformistických předáků“ se současným formováním internacionalistických skupin, které připravovaly „rozchod revolučních sil se zrádčovskými vůdci“. Role Hybešova mýtu tu byla stanovena vcelku delikátně, mýtus se stal návodem, který tehdy ukazoval nové straně a jejím příznivcům, „*kteřé tradice [dělnického hnutí a sociální demokracie] bylo nutno rozbít, aby mohla být vytvořena strana, která se stala vůdkyní všeho proletariátu v ČSR*“.²⁹

Šlo ale jen o jednu z etap dějin KSČ, kterých bylo celkem devět. Následovala epocha let 1921–1924 označená za dobu „zápasu mladé KSČ na obranu práv pracujících a boj se sociálnědemokratickými přežitky“, další etapa do roku 1929 pak „dobou bolševizace strany, boje s pravičáckými i levičáckými názorovými tendencemi“. Léta 1929–1933 měla být interpretována jako „zápas komunistů s nezměrným nedostatkem, boj s vlivem fašismu, kdy strana pod zběsilou persekucí získává vliv a autoritu u dělnictva i ostatních pracujících“. Období 1933–1938 a 1939–1945 bylo vyhrazeno interpretaci role komunistů v tzv. lidové frontě proti fašismu a válce, respektive jejich roli za druhé světové války, a osu uzavíraly dvě etapy vyhrazené výkladu boje KSČ za obnovu hospodářství, za dělnickou držbu výrobních prostředků, respektive zápasu o dosažení vyššího stupně socialismu, přerod vesnice, údernictví atd.³⁰

Metodické materiály Ústavu dějin KSČ varovaly před příliš popisným uchopením dějin strany, přílišným akademismem a nízkou mírou aktualizace výkladu. V neposlední řadě podaly několik důrazných doporučení k metodě tvorby životopisů významných osobností dějin dělnického hnutí a KSČ. Varovaly před vyvyšováním zásluh jednotlivých funkcionářů na úkor zásluh celé strany, byť šlo o funkcionáře respektované. V podmínkách regionálního výzkumu byl zájem biografické práce vůbec označen za velmi problematický a nehodný doporučení. Namísto biografii centrální orgány doporučovaly postavit edice vzpomínek pamětníků k jubileím, přičemž mnoho prostoru bylo věnováno návodu, jak s těmito pamětníky ideologicky pracovat. Především prý bylo třeba dbát, aby se vzpomínky na jednu událost či osobnost příliš nerůznily, neboť to prý vede ke zmatení čtenáře. Edici měla předcházet důkladná konfrontace jednotlivých příspěvků, které měly být získávány výhradně od osobností prověřených a aktuálně činných ve strukturách KSČ, důrazně bylo varováno před využitím vzpomínek osob, které se sice kdysi staly aktéry sledované události nebo se znaly s jubilující osobností, ale v mezidobí se s KSČ rozešly nebo

29 NA, fond ÚD KSČ, kart. 82, archivní jednotka 535, Politické úkoly pro výzkum regionálních dějin.

30 Tamtéž; podobně byly členěny také expozice Muzea dějin dělnického hnutí Brněnska, viz Bednařík, Ladislav a kolektiv: *Muzeum dělnického hnutí Brněnska. Průvodce*. Brno 1959, s. 5.

se stáhly z veřejného života.³¹ Metodické materiály byly velmi konkrétní a jmenovaly i příklady prací, které nesplnily kladené nároky, mezi nimi i práce předního brněnského marxisticko-leninského historika Václava Peši. Jeho práci *Z dějin KSČ na Brněnsku* byly vytýkány některé vady historické práce v obecném slova smyslu (nejasné teritoriální vymezení, malý důraz na vysvětlení alternativních cest vývoje apod.), podstatným bylo důrazné napomenutí, že nelze rané dějiny KSČ v žádném případě vykládat tak, že se „členové strany mezi sebou stále hádali“.³² Naopak s velmi pozitivním ohlasem se setkalo vydání knihy *Vzpomínky na Josefa Hybeše* z roku 1962, kterou signalizoval svou intenzivní práci na tématu zúročenou o dekádu později prominentní komunistický propagandista a historik Otakar Franěk.

Pro vývoj Hybešova mýtu v této fázi je však příznačné, že se jeho jméno v úvahách centrálních orgánů propagandy KSČ objevovalo velmi zřídka, stalo se vysloveně regionálním fenoménem. V ústředních tiskových orgánech KSČ i odborů se objevovaly jen stručné zmínky ke kulatým životním jubileím, obvykle v podobě malé fotografie a několika vět. Jen v poněkud mírnější formě se odehrával proces řízeného zapominání také v regionech, ani zmínky v *Rovnosti* nelze považovat za nějak opulentní oslavu Hybešových jubileí, ovšem s výjimkou oslav z roku 1951. Ale v zákulisí se děly důležité věci. V rámci práce historických komisí lze posun sledovat, a to ve směru systematizace a promyšleného strukturování práce s Hybešovým *mýtem revolucionáře* jako jedním ze stavebních kamenů komunistické mytologie vůbec. Byť práce marxisticko-leninských historiků zatím pronikaly na veřejnost jen velmi střídmě, lze v nich vidět fundament ohromujícího oživení Hybešova mýtu v následující epoše.

AKTUALIZACE HYBEŠOVA MÝTU

Otřesení pozic KSČ v československé společnosti v důsledku událostí let 1968–1969 přineslo ze strany ideologických a propagandistických orgánů strany silnou poptávku po intenzivnějším působení na veřejnost ve směru legitimizace dějinné role KSČ. Mýty, které se v uplynulém období zdály být již poněkud antikvárními a pro mobilizaci současníků nepoužitelnými, nyní znovu projevíly svoji potřebnost. Strana se v krizi snažila vrátit ke kořenům své existence a oživení zakladatelských mýtů bylo jednou z podmínek obnovení elementární důvěryhodnosti strany u veřejnosti. V případě Hybešova mýtu nedošlo sice ke změně v jeho spíše regionálním profilu a významu, ale již porada Městského výboru KSČ Brno v září 1970 předurčila dramatické zvýšení zájmu o Hybešův mýtus.

Výbor konstatoval, že dějiny dělnického hnutí na Brněnsku je třeba dle centrálních direktiv interpretovat se čtyřmi tematickými akcenty v rámci komunistické eschatologie:

31 NA, fond ÚD KSČ, kart. 82, archivní jednotka 535, Politické úkoly pro výzkum regionálních dějin.

32 Peša, Václav — Laichmann, Miloslav — Štěpánek, Zdeněk: *Z dějin Komunistické strany Československa na Brněnsku. Od vzniku KSČ do osvobození v květnu 1945*. Brno 1962.

- 1) Historická nutnost vzniku KSČ jako marxisticko-leninské strany nového typu
- 2) Historické příčiny vítězství KSČ v letech 1929–1948
- 3) Změny, které nastaly v Československu pod vedením KSČ v době budování socialismu
- 4) Vysvětlení role strany v současnosti, tj. v etapě dalšího budování socialismu³³

Těmto základním liniím byla postupně přizpůsobena struktura událostí připomínaných ve veřejném prostoru a osobností během kalendářního roku, přičemž pozoruhodné je, že celé schéma oslav bylo diskutováno v režimu „přísně tajné“ a role ústřední režie neměla příliš vystupovat do popředí na úkor údajné spontaneity oslav.³⁴

Ve světle této redefinice propagandistických priorit vystoupil Josef Hybeš do popředí jako bezkonkurenčně nejvýznamnější osobnost spojená s dělnickým hnutím a dějinami KSČ na Brněnsku, jako hlavní nositel a symbol historického sepětí KSČ s lidem a zvláště dělnictvem. Hybeš sice na jednu stranu nemohl konkurovat internacionálním či celostátním mýtům,³⁵ ale silná regionální vazba dodávala jeho mýtu na naléhavosti. Veřejný prostor byl v následujících dvaceti letech doslova zahuštěn symbolickými prvky, které bezprostředně nebo zprostředkovaně odkazovaly na působení Josefa Hybeše, aspoň co se historických tzv. blízkých předměstí města Brna s někdejší silnou přítomností dělnictva týče.

Připomínky Hybešova mýtu sice symbolicky nezaplňovaly hlavní urbanisticko-propagandistickou osu města Brna, tvořenou Náměstím Rudé armády (dnes Moravské náměstí) — ulicí Leninovou (dnes Kounicovou) a perspektivně ulicí Leningradskou (dnes Hradeckou), spíše tuto osu obklopovaly a doplňovaly. V budoucnosti tak Hybešovi nemělo být dáno zůstat v kontaktu s masami krácejícími v prvomájových průvodech a dalších manifestacích loajality k režimu — na čemž mimochodem velmi záleželo v případě ozbrojených složek symbolicky přítomných prostřednictvím budovy Vojenské akademie Antonína Zápotockého v Leninově ulici (tzv. Rohlík). Nešlo ale v žádném případě o nějak podřadné místo, které bylo Hybešovi vyhrazeno. Pro jeho monumentální pomník bylo vybráno místo při vstupu do parku Lužánky, tj. pozice na jednom z hlavních shromaždišť prorežimních manifestací mířících v 70. a 80. letech na náměstí Rudé armády. Připomeňme, že podobně měl stát mimo hlavní osu jako její doplněk také pomník Klementa Gottwalda před budovou Městského výboru KSČ na Žerotínově náměstí.³⁶ Stejně jako mýtus Gottwaldův měl být i Hybešův mýtus saturován a živen monumentálním pomníkem a také výraznou stavbou na periferii města, na místě sloužícím jako shromaždiště režimních manifestací. V Gottwaldově případě šlo o Mariánské údolí v Líšni, v Hybešově o Hybešovu

33 Archiv města Brna, fond R 149 KSČ — městský výbor, Brno 1949–1989, kart. 131, inv. č. 18, Porada ze dne 3. 9. 1970, f. 106–107.

34 Tamtéž.

35 Srov. připomínku výročí úmrtí, bez titulku, Rudé právo, roč. 51, č. 169, 19. 7. 1921, s. 3.

36 MZA, fond G 593, kart. 170, inv. č. 66, Zápis z jednání předsednictva ze dne 24. 9. 1981.

horu. Na vrcholku Hybešovy hory bylo kromě monumentu samého plánováno zřízení detašovaného pracoviště Muzea dělnického hnutí Brněnska s rozsáhlou expozicí, v níž měl být Josef Hybeš představen jako personifikace nejlepších tradic dělnického hnutí a jeho osudového spojení s politikou KSČ.

Prudkou extenzi architektonických prvků s hybešovskou tematikou do veřejného prostoru, byť část zůstala v podobě rozpracovaných plánů a z Hybešovy sochy v Lužánkách bylo do listopadového převratu dokončeno pouze torzo, doprovázela také extenze publicistická. Jejím hlavním nositelem byl Otakar Franěk, dlouholetý ředitel Muzea dělnického hnutí Brněnska, který v letech 1971–1977 uveřejnil několik desítek historických statí, knih i publicistických textů spojených s osobou Josefa Hybeše. Fraňkovu dominanci narušil pouze beletristický pokus Ivana Kříže s názvem *Smrt senátora* z roku 1979 s ústředním tématem věčně živého odkazu a morálního návodu v životě a díle Josefa Hybeše současníkům. A nešlo pouze o historickou literaturu a publicistiku. Zvláště sté výročí vydání listu *Rovnost* v roce 1985 bylo provázeno dlouhou sérií veřejných akcí, shromáždění, vědeckou konferencí atd., kampaň se stala ústředním propagandistickým tématem roku 1985 a Josefu Hybešovi v ní náleželo důležité, byť nikoliv dominantní místo.³⁷ V roce 1974 se konal také tzv. Hybešův běh, řadu akcí spojených s jeho jménem uskutečnily závodní výbory podniků Zetor, Vlněna nebo Moravské energetické závody. V roce 1981 byl na motivy Hybešovy organizační práce ve stávkovém hnutí natočen Václavem Matějkou málo známý a nepříliš povedený hraný film *Hodina života*, role Hybeše se zhostil Petr Štěpánek.³⁸ Vznikl také film dokumentární³⁹ a propagační brožurka o Hybešově roli v protialkoholním hnutí.⁴⁰

Z organizačního hlediska dobře propracované a svou četností bez přehánění opulentní připomínky Hybešova života a díla však byly z interpretačního hlediska velmi ploché. Zvláště Fraňkovy výzkumy, zahájené na konci 50. let 20. století, nevykazovaly po dvacetiletí vlastně žádný interpretační vývoj nebo alespoň mírnou změnu důrazu, byť z hlediska heuristiky nešlo o práce podřadné. Ideologická strnulost se vyznačovala stereotypním opakováním několika tezí:

- a) Charakterové vlastnosti vedly Hybeše nutně do řad marxistické levice a rodící se KSČ, rozhodnutí učiněná v závěru života v tomto smyslu završovala jeho celoživotní politickou inklinaci a celé jeho dílo.
- b) Hybešova autorita a politické postoje ovlivněné událostmi v Rusku zásadně přispěly k vytvoření úspěšné strany leninského typu, k demaskování zrádčovské politiky sociální demokracie.
- c) Hybeš byl eminentním politikem, osobností pevně spojenou se stranou, nikoliv solitérním dobrodějem; byl politikem pevně stojícím na třídním vidění světa, politikem nekompromisním, vždy upřímným a opravdovým.

37 MZA, fond G 593, kart. 188, inv. č. 70, Zápis z jednání předsednictva ze dne 20. 8. 1985.

38 *Kinematografie bojující – 65 let bojů a vítězství KSČ ve filmu*. Red. Taňa Bretyšová. Praha 1986, s. 20–21.

39 MZA, fond G 593, kart. 197, inv. č. 73, Zápis z jednání výboru dne 11. 2. 1988, f. 106 an.

40 Mareš, Antonín: *Josef Hybeš, jeho působení v protialkoholním boji*. Brno 1970.

Naopak jiné aspekty Hybešova života a díla byly systematicky opomíjeny, Franěk si dobře osvojil metodu „skoků“, často používanou marxisticko-leninskými historiky při psaní biografí dělnických vůdců k vyřešení delikátních problémů. Taktně obcházena byla generálně celá otázka Hybešova internacionalismu, respektive celoživotního váhání před řešením národnostní otázky. Ani slova se čtenář nedozvěděl o Hybešově teoretickém ukotvení v marxismu, znalosti marxistické či marxisticko-leninské dogmatiky a eschatologie, což u údajného symbolu svědomí a spoluzakladatele nejprve sociální demokracie a později KSČ bylo na pováženou. Důvody postupného Hybešova odchodu z veřejného dění na začátku 20. století a během světové války nebyly vysvětlovány, nejasnosti vzbuzovaly jeho rodinné poměry a vůbec osobní vazby. Celé toto více či méně obratné zamlčování mělo svoji korunu v minimálním zájmu o Hybešovu parlamentní činnost, o to více jsme se dozvídali o jeho efektních proslovech na lidových shromážděních, o bezprostředním kontaktu s lidem atd.

POLISTOPADOVÁ INTERPRETACE

Listopadový převrat odstavením KSČ od politické moci rozvrátil fundament, na němž byl dlouhá léta Hybešův mýtus budován.⁴¹ Muzeum dělnického hnutí Brněnska v roce 1990 zaniklo a jeho sbírky převzalo Moravské zemské muzeum, pro něž ovšem péče o archivní fondy dělnického hnutí rozhodně nebyla a není prioritou. Převrat se v letech 1990–1991 projevil odstraněním celé řady připomínek na existenci dělnického hnutí ve veřejném prostoru, Hybešova mýtu se týkala zvláště likvidační torza jeho pomníku v Lužánkách, devastace pomníku na Hybešově hoře, zpusnutí Dělnického domu ve Spolkové ulici atd. Návrat ke starým místním názvům zasáhl lokality uměle přejmenované Hybešovým jménem komunistickým režimem (Hybešova hora, Hybešova čtvrť), které se často ani nevžily, naopak názvy z časů meziválečných se obvykle udržely (Hybešova ulice na Starém Brně z roku 1928 aj.) a celkově lze říci, že uzlové tradiční body vzpomínání na Josefa Hybeše dotčeny nebyly.

Ještě výraznější změnou veřejného diskurzu hlavního proudu bylo přijetí interpretačního mostku spojujícího dělnické hnutí 19. a raného 20. století nutně se vznikem KSČ a tuto zase nutně se vznikem komunistické diktatury z let 1948–1989. V tomto světle se na začátku 90. let 20. století jevilo jako jediné možné východisko odmítnutí celého balíku souvisejících historických jevů jako událostí pro zájmy českého národa a jeho sounáležitosti se západní kulturou škodlivých, nebezpečných a v kontextu východních vazeb KSČ perspektivně zrádcovských. V podstatě ahistorický listopadový výklad dějin dělnického hnutí byl primitivní odpovědí na předcházející dlouhá léta propagandistického školení v režii KSČ a svou ignorací

41 Výjimkou je článek Miloslava Pořízka na webu Komunistického svazu mládeže, pojatý ovšem jako napomenutí KSČM. Dostupné z: <http://www.ksm.cz/historie/pred-160-lety-se-narodil-josef-hybes-marsal-chudych-a-prukopnik-proletariatu.html>, cit. 3. 7. 2015.

celé řady významných aspektů dělnické kultury a role dělnického hnutí pro české země a Evropu bezděky dokazoval, jak úspěšní komunisté ve svém snažení byli.

Mlčení nad tématem role dělnického hnutí v dějinách českých zemí posilovala skutečnost, že v České republice po roce 1989 nevznikly vědecké instituce nebo tzv. think-tanky, které by se historií a budoucností socialismu a myšlenky sociální solidarity zabývaly, včetně zájmu o socialistickou mytologii, biografie předáků atd. Ve srovnání s působením etablovaných pracovišť, jako jsou například *Friedrich Ebert Stiftung* v Německu nebo *Fondazione Filippo Turati* v Itálii, si vetkla do štítu zájem o dějiny socialismu pouze odborná historická komise České strany sociálně demokratické, jejíž činnost se však ukázala být nevýraznou a pro určení badatelského zájmu marginální.⁴²

Hybešův mýtus zažil svou postupnou restrukturalizaci a jistý nesmělý revival až v první dekádě 21. století. Markantněji se ve veřejném prostoru projevil díky internetu a souběhu „hybešovských jubileí“ z let 2010 a 2011 s hospodářskou krizí a otřesem důvěry v polistopadové politické a hospodářské elity. Hybešův mýtus dokázal saturovat i takto motivované zájemce o život a dílo dávno zemřelého dělnického vůdce. Není ovšem divu, že nešlo o podobu mýtu, kterou se snažili po desetiletí petrifikovat komunističtí propagandisté a který rovněž zažil nesmělé oživení v roce 2011,⁴³ ale o podobu mýtu, která ve veřejném prostoru zazněla silně a jednoznačně naposledy v souvislosti s Hybešovým úmrtím v roce 1921. Josef Hybeš zažil svůj návrat nikoliv primárně jako komunist a zakladatel KSČ, a dokonce ani ne jako *homo politicus*, ale v interpretaci zdůrazňující jeho charakterové vlastnosti a mimořádné charisma opřené o sebeobětování ve jménu pomoci obyčejnému člověku.⁴⁴ Politická činnost se tu stala ornamentálním doplňkem příběhu opravdovosti a morální čistoty. Hybeš se náhle po desetiletích znovu zjevil jako osobnost uznávaná pro svou mravní konzistenci a nezištnost přáteli i politickými oponenty, jako člověk, jehož hlavní charakteristikou bylo „měkké srdce“, jak v rozhlasovém pořadu konstatoval historik Libor Vykoupil.⁴⁵

ZÁVĚREM

Francouzský historik Jean Pouillon se v roce 1984 domníval, že základní funkcí mýtu, a to zvláště mýtu politického, je „*začarování skutečnosti*“. Mýtus tedy v žádném případě neumožňuje minulosti nebo současnosti lépe rozumět, právě naopak.⁴⁶

42 Z její nejvýznamnější produkce viz Tomeš, J.: *Průkopníci*. Praha 2004.

43 Dostupné z: http://www.kscm-brno.cz/storage/1302674154_sb_echo_04_2011.pdf, cit. 3. 7. 2015.

44 Dostupné z: <http://www.muzejpravodaj.cz/clanky/pred-160-lety-se-narodil-josef-hybes-marsal-chudyc.aspx#>. Vcn8R_ntlBc, cit. 11. 8. 2015; <http://www.brnozurnal.cz/rozhovory-vzpominky-medailonky/pred-165-lety-se-narodil-marsal-chudych>, cit. 3. 7. 2015; <http://www.blisty.cz/files/temata/prvnimaj/hybes.htm>, cit. 3. 7. 2015; <http://blanensky.denik.cz/serialy/josef-hybes-pomahal-rodinam-v-nouzi-20121120.html>, cit. 3. 7. 2015.

45 Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/brno/upozornujeme/_zprava/eccc-homo-josef-hybes-688211, cit. 2. 7. 2015.

46 Pouillon, Jean: *Die mythische Funktion*. In: *Mythos ohne Illusion*. Hg. Claude Levi-Strauss. Frankfurt am Main 1984, s. 68–83, zde s. 69.

Mýtus je využíván k podpoře politických ideologií, má integrovat, dává skutečnosti poptávaný smysl, má mobilizovat a legitimizovat pozici současných držitelů moci. Mýtus „není dobrý, není špatný, je prostě jen dobrý k použití“.⁴⁷ V tomto ohledu se mýtus jeví jako velmi přesný, přesvědčivý, často vědecky podložený sociokulturní výtvor. Naopak ve vztahu k budoucnosti se z mýtu obvykle nedozvídáme téměř nic, nepopisuje ji, nepromlouvá k ní.⁴⁸ Takový byl také Hybešův mýtus konstruovaný jako produkt imaginace komunistických propagandistů a s nimi spolupracujících historiků, urbanistů, umělců atd. Ale byla tu i druhá tvář vzpomínání na Josefa Hybeše, nešlo o mýtus politický, ale mýtus lidového hrdiny, zastávce utlačovaných bez jasné politické vazby, produkt spontánně vznikajících představ o lepší, spravedlivější společnosti.

Poměrně plochá interpretace života a díla charismatického dělnického vůdce nedoznala v letech 1921–1989 významnější změny, pouze se měnila pozice Hybešova mýtu v hierarchii komunistické mytologie a proměňoval se mírně akcent ve vztahu Hybeš — strana. Od 20. až do 60. let stála v popředí strana jako jediná struktura a Hybeš hrál roli pouze jednoho z řady jejích zakladatelů a mluvčích. V éře normalizace se strana při hledání ztracené legitimacy vůdčí společenské síly odvážila propagandisticky položit více důraz na Hybešovu osobnost a prostřednictvím mýtu osobnosti, která ani po mnoha letech neztratila aureolu pravého přítele lidu, znovu promlouvat k veřejnosti. Druhá z variant Hybešova mýtu, tedy nepolitický mýtus lidumila a přítele chudých a utlačovaných, vžitý v lidové paměti a živený bez vazby na struktury režimu, si tu měla podat ruku s politickým mýtem živeným KSC, byť komunistická režie byla i v této syntéze velmi citelná.

Pád komunistického režimu v roce 1989 na jedné straně přinesl celospolečenský odklon od všeho, co jakkoliv symbolizovalo tradici dělnického hnutí a socialismu u nás, ale na druhé straně se znovu prokázala neobyčejná trvanlivost mýtu Hybeše — lidumila. V podobě lidového hrdiny, člověka „měkkého srdce“ a nedostižného vzoru politického vůdce věrného myšlenky spravedlnosti až k sebeobětování se mýtus znovu vrátil s politickými a hospodářskými turbulencemi po roce 2008. I tady šlo o produkt lidové imaginace, snahu prostřednictvím „začarování minulosti“ více porozumět komplikované současnosti a najít morální vodítko. Hybešův mýtus v této podobě je pohádkou pro dospělé o lepším životě ve spravedlivější společnosti. Tato podoba mytologické imaginace se klene napříč režimy a lze očekávat, že ani vývoj Hybešova mýtu se dneškem zdaleka neuzavírá.⁴⁹

47 Voigt, Rüdiger: *Mythen, Rituale und Symbole in der Politik*. In: *Symbole und Rituale des Politischen*. Ost- und Westeuropa im Vergleich. Hg. Andreas Pribersky, Berthold Unfried. Frankfurt am Main 1999, s. 56–72, zde s. 57.

48 Bizeul, Y.: *Politische Mythen*. In: *Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. von Heidi Hein-Kircher, Hans Henning Hahn. Marburg 2006, s. 3–14, zde s. 9.

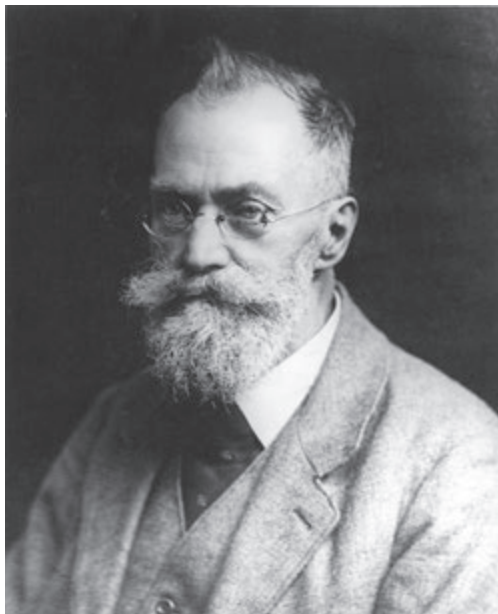
49 Text vznikl v rámci činnosti Centra pro transdisciplinární výzkum kulturních fenoménů ve středoevropských dějinách: obraz, komunikace, jednání, grant GA ČR č. 14-36521G.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Josef Hybeš; nedatováno.
Uloženo v Archivu města Brna,
fondu U 5 Sběrka fotografií,
sign. XVIIIa 350.
- P2** Odhalení busty Josefa Hybeše na
domě v Gotwaldově třídě (dnes Cejl)
č. o. 57; ze dne 29. 1. 1950.
Uloženo v Archivu města Brna,
fondu U 5 Sběrka fotografií,
sign. XVIIa 360.
- P3** Pamětní deska věnovaná
Josefu Hybešovi, odhalená
Josefem Juranem na Bílé hoře
v Brně-Židenicích; ze dne 21. 7. 1951.
Uloženo v Archivu města Brna,
fondu U 5 Sběrka fotografií,
sign. XVIIa 423.
- P4** Pomník dělnického hnutí na Bílé
hoře v Brně-Židenicích; z roku 1974.
Uloženo v Archivu města Brna,
fondu U 5 Sběrka fotografií,
sign. XVa 245.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B20** Čestný hrob Josefa Hybeše v Brně
na Ústředním hřbitově.
Foto Marie Schmerková, 2015.

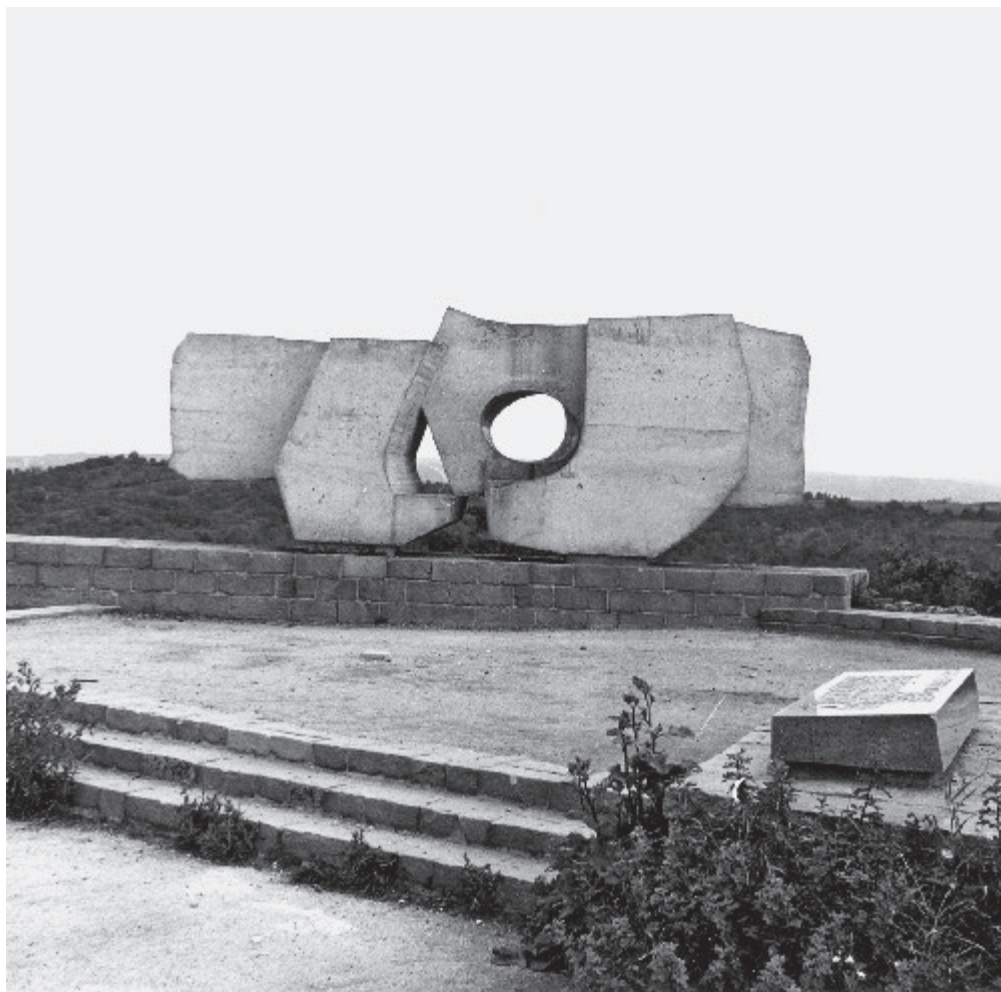
P1 Josef Hybeš; nedatováno.

P2 Odhalení busty Josefa Hybeše na domě v Gotwaldově třídě (dnes Cejl) č. o. 57; ze dne 29. 1. 1950.

P3 Pamětní deska věnovaná Josefu Hybešovi, odhalená Josefem Juranem na Bílé hoře v Brně-Židenicích; ze dne 21. 7. 1951.

P4 Pomník dělnického hnutí na Bílé hoře v Brně-Židenicích; z roku 1974.

MICHAL PLAVEC

**PŘEDPOKLADY A VÝSLEDKY SPOJENECKÉHO
BOMBARDOVÁNÍ: FLUGMOTORENWERKE
OSTMARK BRÜNN**

Summary: Systematic air raids against industrial targets of the protectorate started in May 1944. The Líšeň branch of Flugmotorenwerke Ostmark also belonged among such targets. Americans bombed this company on 25th August 1944. The after-raid snapshots showed that three quarters of the factory were in ruins. Despite the expectations, this did not reduce the production very much, as before the end of 1944 most of the production had been successfully relocated to the caves in the Moravian Karst.

Keywords: Second World War, Allied bombing, war industry in the protectorate, damages

Téma spojeneckých náletů na Brno zpracovalo již několik autorů. Dosud nikdo se ale nezabýval otázkou, nakolik bylo bombardování průmyslových podniků úspěšné a zda splnilo vložena očekávání. Běžně dostupná jsou operační hlášení amerického letectva s vyhodnocením jednotlivých náletů, či místní četnická hlášení nebo hlášení civilní protiletectvé ochrany, ale výkazy o výrobě v jednotlivých závodech se až na ojedinělé výjimky bohužel nedochovaly. V případě líšeňského závodu *Flugmotorenwerke Ostmark* se však zachovaly měsíční přehledy o výrobě. Na jejich základě si můžeme utvořit představu o účelnosti náletů a jejich vlivu na omezení výroby.¹

Spojenečtí zpravodajští důstojníci měli z brněnských podniků v hledáčku především všechny továrny *Zbrojovky*, respektive od roku 1943 také kuřimský závod *Klöckner Flugmotorenbau*, a *Flugmotorenwerke Ostmark* v Líšni. Zatímco ve Zbrojovce se vyrábělo více druhů zbraní a jejich součástek, oba zbylé podniky vyráběly součásti letadlových motorů. V případě *Flugmotorenwerke Ostmark Brunn* šlo o součásti letadlového motoru Daimler-Benz DB 603. Tento kapalinou chlazený vidlicový dvanáctiválec poháněl v polovině roku 1944 především bombardéry Dornier Do 217M, noční stíhací letouny Dornier Do 217N a Heinkel He 219A a těžká stíhací letadla Messerschmitt Me 410 verzí A a B. V továrně *Klöckner Flugmotorenbau* se vyráběly motory BMW 801. Různé verze tohoto motoru byly zabudovány především ve stíhačkách Focke-Wulf Fw 190A.

Společnost *Flugmotorenwerke Ostmark* byla založena ve Vídni až 2. dubna 1941. Líšeňská pobočka se začala stavět na katastru obcí Líšeň a Židenice v říjnu 1941. Brněnská společnost byla zapsána do rejstříku krajského obchodního soudu v Brně 23. dubna 1942 pod názvem *Flugmotorenwerke Ostmark GmbH, Zweigwerk Brünn*. První součásti motorů začaly opouštět továrnu ještě v roce 1942. Výrobní prostory se postupně rozšiřovaly. K 31. červenci 1944 zaměstnávala líšeňská továrna 5 187 lidí.²

V Líšni se neskládaly celé motory, ale vyráběly se pouze jejich komponenty, především různé druhy čerpadel, regulátory a tepelná čidla. Motory byly kompletovány v hlavní továrně ve Vídni, kde se také opravovaly a vyráběly vrtule.

- 1 K náletům na Brno viz Müller, Zdeněk a kolektiv: *Bomby nad Brnem. Zpráva o leteckém bombardování města Brna v letech 1944 a 1945*. Brno 2005. Sobol, David: *Protiletectvá ochrana v protektorátu Čechy a Morava — případová studie Brna*. Rukopis diplomové práce obhájené na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2010; Vlček, Martin: *Spojenecké nálety na Brno v letech 1944–1945*. Rukopis diplomové práce obhájené na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2006; Týž: *Nálety sovětského letectva na Brno v dubnu 1945*. Brno v minulosti a dnes 20, 2007, s. 279–302, a *Američtí hloubkoví stíhači nad Brnem. Nález trosk P-51B Mustang u Brna-Slatiny*. Ed. Ivo Koukola. Brno 2008. Obecně se letecké válce nad Moravou věnuje Mahr, Jan: *Vzpomínky na neznámé letce. Havárie spojeneckých letadel na Moravě a ve Slezsku v období 2. světové války*. Kovářská 2011.
- 2 Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (dále jen BA Berlin-Lichterfelde), RL2/5789, *Flugmotorenwerke Ostmark GmbH*, Monatsbericht August 1944. Dále srov. Segeďová, Lucie: *Jeskyně Moravského krasu za druhé světové války. Historie firmy Flugmotorenwerke Ostmark, G.m.b.H. Wien, Zweigwerk Brünn a její detašovaná pracoviště*. Rukopis bakalářské práce obhájené na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Brno 2010, s. 15–17.

Průměrná měsíční výroba se pohybovala do dubna 1944 kolem 300 letadlových motorů a 350–400 vrtulí. Opravy motorů Daimler-Benz DB 603 stouply z patnácti v únoru 1944 na 130 v květnu 1944. Od května 1944 se omezila výroba sériových motorů ve vídeňské továrně, neboť vedení Flugmotorenwerke Ostmark GmbH rozhodlo o jejím přesunutí do *Škodových závodů* v Dubnici nad Váhom na Slovensku. Správní radu k tomu především vedly obavy ze spojeneckých náletů. V květnu 1944 tam bylo přesunuto 1 209 obráběcích strojů a v následujícím měsíci dalších přibližně 2 400 strojů.³

Přesun sériové výroby letadlových motorů DB 603 do Dubnice nad Váhom se však neukázal jako nejlepší řešení. Kromě toho, že došlo k výpadku produkce, se nepodařilo výrobu na Slovensku prakticky vůbec rozjet. Některé stroje dokonce ani nebyly vybaleny. Zřejmě se počítalo s jejich převozem do obří tunelové stavby s krycím jménem Goldfisch, která se budovala v sádrovcovém dole v Obrigheimu u Mosbachu v Bádensku-Württembersku, skoro 700 kilometrů od Dubnice nad Váhom. Výrobu na Slovensku kupodivu příliš neomezil ani americký nálet 7. července 1944, bomby sice zasáhly podzemní prostory továrny, kde byly instalovány obráběcí stroje pro výrobu a kompletaci motorů DB 603, ale nezpůsobily větší škody. Přitom tento nálet nebyl cílený, neboť dvacet bombardérů B-24 Liberator z 454th Bombardment Group (454. bombardovací skupiny) mělo útočit na rafinerii v tehdejší Odertalu v Horním Slezsku (dnes Zdzieszowice), avšak nenalezly cíl. Během bombardování zahynulo šestnáct lidí a dalších šestatřicet utrpělo těžká zranění.⁴

Z bývalých Škodových závodů v Dubnici nad Váhom byla do Flugmotorenwerke Ostmark ve Vídni přesunuta výroba munice pro houfnice ráže 150 mm a kanoň ráže 76,2 mm. Výroba 150mm dělostřeleckých granátů se rozjela již v červenci 1944 a výroba granátů ráže 76,2 mm byla započata v září 1944. V září 1944 zde měla být zahájena výroba dělostřeleckých granátů ráže 100 mm, ale až do konce roku se zde nevyrobil ani jeden granát této ráže. K 31. prosinci 1944 Flugmotorenwerke Ostmark ve Vídni vyrobily 76 846 granátů ráže 150 mm a 20 049 granátů ráže 76,2 mm.⁵

V líšeňské továrně se v roce 1944 vyrábělo převážně příslušenství motorů od společností Bosch a Daimler-Benz, hlavně čerpadla a regulátory otáček. Až na mezipřevod regulátoru otáček vrtule VDM a vstřikovací trysky Daimler-Benz, jejichž

3 BA Berlin-Lichterfelde, RL2/5789, Flugmotorenwerke Ostmark GmbH BL, Monatsbericht Feber 1944; Monatsbericht März 1944; Monatsbericht April 1944; Monatsbericht Mai 1944; Monatsbericht Juni 1944.

4 Hrodegh, Marián — Kaššák, Peter: *Konečná zastávka: Slovensko! Letecké aktivity a osudy posádek 15. USAAF zostrelých nad územím Slovenska v rokoch 1944–45*. Klub Priateľov vojenskej histórie Slovenska 2007, s. 54–55.

5 BA Berlin-Lichterfelde, RL2/5789, Monatsbericht August 1944; Monatsbericht Dezember 1944. K výrobě v bývalé pobočce Škodových závodů v Dubnici nad Váhom srov. Muráriková, Zdena: *Škodove závody v Dubnici nad Váhom v rokoch 1938–1945*. Vojenská história. Časopis pre vojenskú históriu, muzejníctvo a archívniectvo 17, 2013, č. 4, s. 6–28.

výroba začala od května, respektive srpna 1944, se všechny ostatní komponenty pro letadlové motory vyráběly po celý rok 1944.⁶

Vedení firmy si uvědomovalo nebezpečí náletů, a proto se snažilo alespoň část výroby přesunout do jeskyní v Moravském krasu. Předpokládané přemístění výroby do objektů dvou sladoven a pěti jeskyní se uskutečnilo ještě ve druhém čtvrtletí roku 1944. V červnu 1944 měla začít v líšeňském závodě a jeho pobočkách dokonce sériová výroba letadlových motorů DB 603, ale kvůli zpoždění dodávek z mateřské továrny ve Vídni k realizaci tohoto záměru vůbec nedošlo.⁷

Z větší části se přesun výroby skutečně podařilo dokončit ještě před srpnovým náletem. Nejrozsáhlejší podzemní výrobní prostory byly v jeskyních Výпустek (více než 4 400 m²), Kůlna (1 400 m²), Drátenická (1 000 m²) a Michalka (300 m²). Problémy představovalo využití jeskyně Býčí skála, kde se dlouho nedařilo vyřešit odvodnění či přehrazení Jedovnického potoka. Přes určitou časovou prodlevu se i tyto prostory nakonec upravily a prostory této jeskyně byly využity pro pomocné provozy.⁸

Na závěr tohoto přehledu o výrobě musíme připomenout, že sériová výroba letadlového motoru DB 603 měla být v červnu 1944 zahájena také v letňanské *Avii*, ale kvůli potížím s dodávkami z vybombardované vídeňské továrny Flugmotorenwerke Ostmark se podařilo v tomto měsíci vyrobit pouze jeden motor. Plánovalo se přitom, že je možné, aby továrna v červnu dodala dvacet motorů. Ještě za první čtvrtletí roku 1944 přitom odpovědní pracovníci hlásili, že jde vše podle plánu.⁹

AMERICKÝ NÁLET 25. SRPNA 1944

O líšeňskou továrnu projeví zájem spojenců zpravodajští důstojníci nejpozději v říjnu 1943. Souviselo to s tím, že od léta 1942 se začala nad tehdejšími protektorátem objevovat ve větší míře britská a jihoafrická průzkumná letadla. Až do jara 1944 však šlo pouze o lety příležitostné, neboť spojenecké velení mělo především zájem získat informace z oblastí, kde jejich jednotky bezprostředně operovaly a jež byly v akčním doletu bombardérů. S vývojem válečné situace, především v Itálii, a díky novým základnám se výrazně změnily možnosti. Spojenecká letadla mohla operovat hlouběji v týlu nepřítele.¹⁰

6 Tamtéž, Monatsbericht Mai 1944; Monatsbericht August 1944; Monatsbericht Dezember 1944.

7 Bundesarchiv/Militärarchiv Freiburg im Breisgau (dále jen BA/MA), RW22/19, Kriegstagebuch der Rüstungsinspektion Prag des Reichsministers für Rüstung und Kriegsproduktion für die Zeit vom 1. April bis 30. Juni 1944, s. 35–36.

8 Přibíl, Martin: *Jeskyně Výпустek*. Krasová deprese 10, 2004, s. 56. Dále srov. Břečka, Jan: *Nacistická tovární výroba v jeskyni Kůlna v letech 1944–1945*. In: Valoch, Karel a kolektiv: *Kůlna. Historie a význam jeskyně*. Průhonice 2011, s. 25–27.

9 BA/MA, RW22/50, Kriegstagebuch [Rüstungskommando Prag I] für die Zeit vom 1. Jänner bis 31. März 1944, s. 19; Kriegstagebuch [Rüstungskommando Prag I] für die Zeit vom 1. April bis 30. Juni 1944, s. 47.

10 K výsledkům spojeneckého průzkumu srov. The National Archives Kew, AIR51/225, GERMANY, AUSTRIA AND CZECHOSLOVAKIA, Lisen/FM-Ostmark 01 October 1943–30 September 1944.

První nálety proti průmyslovým podnikům protektorátu a v sudetské župě začaly až v květnu 1944 v souvislosti s takzvanou bitvou o palivo. Britské a americké bombardéry měly za úkol především ničit rafinérie pohonných hmot. Do 24. srpna 1944 šlo pouze o *Hydrierwerke Maltheuern* v Záluží u Litvínova, kolínskou rafinérii *Vacuum Oil Company* a pardubickou *Fantovku*. Ani plzeňská *Škodovka* nebyla mezi 22. únorem a 16. říjnem 1944 bombardována. Jedinou výjimku představoval nálet na pardubické letiště 24. srpna 1944.¹¹

V tomto ohledu se vymyká americký nálet 25. srpna 1944, který směřoval proti líšeňské továrně Flugmotorenwerke Ostmark, kuřimské továrně Klöckner Flugmotorenbau a brněnskému a prostějovskému letišti.¹²

Blíže se zaměříme pouze na nálet na líšeňskou továrnu. Velení americké 15. letecké armády určilo pro tuto operaci osmdesát čtyři bombardéry typu Boeing B-17 Flying Fortress z 5th Bombardment Wing (5. bombardovací křídlo). Konkrétně se náletu účastnily letouny ze 2nd, 97th a 99th Bombardment Groups (2., 97. a 99. bombardovací skupiny). Pět letadel se muselo předčasně navrátit. Dopravod tomuto svazu poskytovalo sedmatřicet Lightningů z 1st Fighter Group (1. stíhací skupiny) a šedesát Mustangů z afroamerické 332nd Fighter Group (332. stíhací skupiny). Šest stíhaček misi nedokončilo a jejich piloti se museli předčasně vrátit.

Létající pevnosti shodily na továrnu 940 pětisetliberních pum během dvou minut, v době mezi 11:02 a 11:04. Byly shozeny z výšky 22 500 až 26 000 stop (6 858 až 7 924,8 m). Z amerického pohledu šlo o bezproblémový nálet. Stíhači pouze hlásili tři letouny Focke-Wulf Fw 190 severně od cíle a čtyři stíhací Messerschmitty Bf 109 severně od Vídně. Ke vzdušnému souboji, na rozdíl od dalších svazů, které tohoto dne bombardovaly cíle na Moravě, ale nedošlo. Američané nehlásili ani žádné nepřátelské protiletadlové dělostřelectvo. Ani jeden z bombardérů nebo stíhacích letadel nebyl ztracen.¹³

Zpravodajští důstojníci byli s výsledkem náletu spokojeni. Po vyhodnocení ponáletových fotografií, které pořídil Lt. Lorts z průzkumné 15th Reconnaissance Squadron (15. průzkumné perutě) kolem 13:30 hodiny odpoledne 25. srpna 1944, došli k závěru, že bombardování splnilo očekávání.

Na základě pořízených snímků konstatovali těžké poškození čtyř primárních cílů — objektů a těžké poškození sekundárního cíle — objektu. Přesný výčet zni-

11 K náletům v červenci a srpnu 1944 na cíle v Čechách srov. Jouza, Ladislav — Plavec, Michal: ... a země se chvěla. *Bombardování Kolína za druhé světové války*. Cheb 2007; Plavec, Michal: *Smrtonosná oblaka. Letecká válka mezi Labem a Orlickými horami 1938–1945*. Cheb 2012, s. 145–199.

12 Blíže k náletu americké 15th Air Force proti továrnám a letišťům na Moravě 25. srpna 1944 srov. Vlček, M.: *Spojenecké nálety*, s. 9–44, který podrobně popisuje i leteckou bitvu nad prostějovským letištěm.

13 Air Force Historical Research Agency, Maxwell AFB, Alabama (dále jen AFHRA), A6116, Intops (Intelligence/Operations) Summary No. 376–No. 406; Intops Summary No. 400 August 25 1944. Podle četnických hlášení začalo bombardování Flugmotorenwerke Ostmark Brünn v 11:05 hodin, srov. Vlček, M.: *Spojenecké nálety*, s. 14.

čených a poškozených továrních objektů, včetně zasažených ubikací (chatového tábora) a administrativních budov, uvádí originální zpráva, kterou citujeme v poznámce. Pumpy zasáhly na pěti místech také železniční trať, jež vedla do továrny. Dále zpráva uvádí, že v objektu neurčeného malého podniku severozápadně od Flugmotorenwerke Ostmark Brünn hoří objekt, o němž se spojenečtí zpravodajští důstojníci domnívali, že by mohlo jít o elektrárnu, a předpokládali, že byla vyřazena z provozu.¹⁴

- 14 AFHRA, 5th Photo Group, Photographic Interpretation Report No. G318. 26th August 1944. Ve zprávě stojí: „A very good concentration over the target has severely damaged the 4 primary objectives and 1 of the secondary objectives. M.T. are now active about the area and 2 shops are still burning. The preliminary cutting shop is burning over its entire southern half and roof damaged is visible there. The connecting 4 bay machine shop has suffered 7 or more direct hits and is burning on its W. side. On this side the roof area over approx. one third of 7 bays has stripped. Near misses have caused blast damage. A similar machine shop has suffered 11 or more well spaced hits with destruction of walls at the N.W. and N.E. corners and along the S. end. A light smoke is visible at the S.W. corner. A further machine shop has suffered 3 or more hits on its N.W. side with severe structural damage to 4 bays. The machine shop at the S.E. corner has suffered 5 or more well spaced hits and 2 very near misses. Two small workshops or stores each suffered two or more hits and several near misses. Of 4 connecting workshop one suffered a direct hit on its N.W. side and a very near miss, the second suffered 3 very near misses and the third 2 very near misses and the fourth a near miss. An L-shaped office or canteen building suffered 3 direct hits and 2 very near misses. A similar C-shaped building suffered 7 hits and 2 very near misses with destruction of its centre section and S.E. end. An office building at the N. end was one third destroyed. An unidentified building nearby was over half destroyed. Of 4 stores building along W. side, 3 suffered direct hits and the fourth a very near miss. A working store was also hit. Rail lines into the plant were out in 5 places. In hutted camp, 3 possibly barrack type building were destroyed. A square building, one wing of large building and 2 or more small hits [huts — pozn. aut.] were also destroyed. Two other small huts were damaged. In a small unidentified plant just N.W. of this factory the probable power house is still burning but appears to have been outted.“ [Český překlad: „Velmi dobrá koncentrace nad cílem umožnila těžké poškození čtyř primárních cílů a jednoho sekundárního. V prostoru jsou aktivní motorová vozidla a dva provozy stále ještě hoří. Předběžně hoří obráběcí dílna po celé jižní části a je zde vidět poškození střechy. Sousední nástrojárna o čtyřech polích dostala sedm či více přímých zásahů a hoří na západní straně. Na této straně byla nad sedmi poli připravena střecha z jedné třetiny o střešní krytinu. Blízké zásahy způsobily další škody. Podobná nástrojárna dostala jedenáct nebo více velmi dobře umístěných zásahů, které způsobily zničení zdi v severozápadním a severovýchodním rohu a podél jižního konce. Lehký dým je vidět z jihozápadního rohu. Další nástrojárna dostala tři nebo více velmi dobře umístěných zásahů v severozápadní části, které způsobily několik poškození struktury ve čtyřech polích. Nástrojárna v jihovýchodním rohu dostala pět nebo více velmi dobře umístěných zásahů a dva velmi blízké zásahy. Dvě malé dílny nebo sklady dostaly dva nebo více zásahů a několik blízkých zásahů. Ze čtyř spojených dílen jedna dostala přímý zásah na severozápadní straně a jedna velmi blízký zásah, druhá dostala tři velmi blízké zásahy, třetí dva velmi blízké zásahy a čtvrtá velmi blízký zásah. Administrativní budova či jídelna ve tvaru L dostala tři přímé zásahy a dva velmi blízké. Podobná budova ve tvaru C dostala sedm přímých a dva velmi blízké zásahy s tím, že byla zničena střední část a jihovýchodní konec budovy. Administrativní budova v severním konci továrny byla zničena z jedné třetiny. Neidentifikovaná budova nedaleko byla zničena z jedné poloviny. Ze čtyř skladových budov podél západní části továrního komplexu, tři dostaly přímé zásahy a čtvrtá velmi blízký zásah. Další sklad byl také zničen. Čtvercová budova, jedno křídlo velké budovy a dvě nebo více malých chat byly také zničeny. Další dvě malé chaty byly poškozeny. Malý neurčený podnik severovýchodně od továrny, pravděpodobně elektrárna, stále hoří, ale nevypadá, že by byla vyřazena z provozu.“]

ZPŮSOBENÉ ŠKODY V RŮZNÝCH HLÁŠENÍCH

Hlášení brněnského policejního ředitele z 27. srpna 1944 uvádí, že zasaženo bylo 45 % objektů ve Flugmotorenwerke Ostmark. Z továrních strojů ovšem bylo pouze 10 % zničeno tak, že je již nebylo možné opravit. Do dvou dnů se podařilo přemístit do jiných továren tři čtvrtiny strojů.¹⁵

Zpráva brněnské Rüstungsinspektion konstatuje, že se výrobu z Klöckner Flugmotorenbau a Flugmotorenwerke Ostmar Brünn podařilo z největší části přesunout k příkazanému datu. Výpadek produkce proto bude možné obnovit již v následujících měsících. Důstojníci brněnské výzbrojní inspekce doporučují pokračovat v rozměňování válečné výroby do dalších továren a její přesun do podzemí, ale ve zprávě poukazují na nedostatek nákladních vozidel.¹⁶

Přes pozvolný náběh výroby po náletu nebyl výpadek produkce tak výrazný, jak předpokládalo spojenecké velení. Na přibližně čtvrtinu poklesla v září v porovnání se srpnem výroba tepelných čidel Bosch a zubových čerpadel Bosch a na necelou polovinu výroba vstřikovacích čerpadel Bosch a vstřikovacích trysek Daimler-Benz. Naopak u řady dalších komponentů motorů DB 603 se dokonce produkce během září 1944 zvýšila. Nejvýraznější to bylo u mezipřevodu regulátoru otáček vrtule VDM (skoro pětinasobně) a u olejových čerpadel Daimler-Benz (přibližně dvojnásobně). Podrobnosti o výrobě ve Flugmotorenwerke Ostmark Brünn jsou v příložené tabulce.

Přehled výroby v líšeňské továrně Flugmotorenwerke Ostmark v roce 1944¹⁷

Název výrobku	Počet kusů vyrobených v srpnu 1944	Počet kusů vyrobených v září 1944	Počet kusů vyrobených v prosinci 1944	Celkový počet kusů vyrobených k 31. prosinci 1944
vstřikovací čerpadlo Bosch (celek)	190	103	300	5 365
tepelné čidlo Bosch	758	191	1 800	13 260

15 Vlček, M.: *Spojenecké nálety*, s. 33.

16 BA/MA, RW22/42, Kriegstagebuch der Rüstungskommando Brünn des Reichsministers für Rüstung und Kriegsproduktion für die Zeit vom 1. Juli 1944 bis 30. September 1944, s. 65. Ve zprávě stojí: „Die Verlagerung der Klöckner-Deutz Motoren, Klöckner-Deutz Feinbau und Flugmotorenwerke Ostmark wurde zum größten Teil zu dem befohlenen Zeitpunkt beendet. Immerhin hatte der Fliegerangriff vom 25. 8. 1944 einen Ausfall in der Fertigung zur Folge, der voraussichtlich in den nächsten Monaten aufgeholt wird.“ [Český překlad: Přemístění provozů firem továren Klöckner-Deutz Motoren, Klöckner-Deutz Feinbau a Flugmotorenwerke Ostmark bylo z větší části dokončeno v plánovaném čase. Přesto musíme kvůli náletu 25. srpna 1944 počítat s výpadkem výroby, který se předběžně podaří odstranit v následujících měsících.]

17 BA Berlin-Lichterfelde, RL2/5789, Monatsbericht August 1944; Monatsbericht September 1944; Monatsbericht Dezember 1944.

Název výrobku	Počet kusů vyrobených v srpnu 1944	Počet kusů vyrobených v září 1944	Počet kusů vyrobených v prosinci 1944	Celkový počet kusů vyrobených k 31. prosinci 1944
zubové čerpadlo Bosch	311	81	1 300	9 572
vstříkovací trysky Daimler-Benz	105	51	216	645
dávkovací olejové čerpadlo Daimler-Benz	687	820	850	11 215
olejové čerpadlo Daimler-Benz	373	770	780	9 060
vodní čerpadlo Daimler-Benz	510	700	696	12 176
regulátor plnicího tlaku Daimler-Benz	697	880	800	13 048
regulátor otáček vrtule VDM	433	345	80	6 074
mezipřevod regulátoru otáček vrtule VDM	69	335	565	1 978

Pět zásahů železniční tratě, která podle amerických zpravodajských důstojníků měla vést do továrny, byla skoro jistě tramvajová trať z Líšně do Brna. Původně zde vedla železniční trať, ale ta byla zrušena v roce 1944, kdy se Líšeň stala součástí Brna a vlakovou dopravu nahradila tramvajová. Trať byla skutečně na několika místech těžce poškozena a Líšeň zůstala delší dobu odříznuta od moravské metropole. Malou elektrárnou z amerického rozboru ponáletových snímků mohla být s vysokou pravděpodobností cihelna Malý & Weiss v Šedově ulici.¹⁸

Bezprostředně po náletu hlásil líšeňský závod, že zahynulo dvacet osm lidí a dalších 150 bylo zraněno. Počet obětí v této továrně se do měsíce zvýšil na pětadesát. Mnoho dělníků v následujících dnech zemřelo v nemocnicích na následky zranění. Pouze v Brně zanechaly 25. srpna 1944 tři americké nálety 179 mrtvých, 141 těžce zraněných a 132 lehce zraněných. Zničeno bylo také devadesát devět obytných budov, těžce poškozeno jich bylo 184, středně poškozeno třináct a lehce poškozeno 229.¹⁹

ZÁVĚREČNÉ SHRNTÍ

V případě náletu na líšeňskou továrnu 25. srpna 1944 se ukázalo, nakolik významný byl pro říšský válečný průmysl přesun výroby do podzemních prostor a vůbec její

18 Vlček, M.: *Spojenecké nálety*, s. 34.

19 Tamtéž, s. 32–33, 42–43.

rozmělnění. Spojenečtí zpravodajští důstojníci předpokládali podle ponáletových snímků výrazný útlum výroby, ale ve skutečnosti k němu nedošlo. Výrazný propad produkce se ukázal pouze u dvou komponentů letadlového motoru DB 603.

Na rozdíl od jiných podniků v protektorátu se podařilo v případě líšeňské továrny přesunout většinu výroby do podzemních a detašovaných prostor. To byla ovšem spíše výjimka, která rozhodně nepotvrzovala pravidlo. I jiné továrny přesunovaly kapacity do jeskynních prostor, továrna Avia měla například v úmyslu postavit nové pobočky na zelené louce v Českém krasu a libeňské továrny koncernu ČKD upravily Prokopský lom u Hlubočep (Eulalia). Mezi laickou i odbornou veřejností jsou známy především výrobní prostory společnosti *Auto-Union* v podzemních vápencových lomech u Litoměřic (Richard I). Kromě jeskyní vznikaly nové výrobní prostory také v železničních tunelech. Nejznámějšími takovými provozy byly továrna *Diana GmbH*, jejíž výroba byla umístěna v nepoužívaných tunelech u Tišnova, a podzemní továrna Richard u Litoměřic. Plánovalo se však také přesunutí části letecké výroby továrny Avia III do tunelů na trati mezi Davlí a Jílovým a uvažovalo se i o využití šesti železničních tunelů u Čerčan. V říjnu 1944, po druhém, ničivém, náletu na pardubickou rafinérii se také začalo s přesunem nezničené části rafinace a selekce do železničních tunelů u tehdejšího Německého Brodu (Dachs 3). Na sklonku války se výroba přesunovala i do sklepů pivovarů a sladoven.²⁰

Ve většině těchto prostor se nepodařilo zahájit výrobu, ani dokončit úpravy podzemních prostor. Výjimky tvořila *Diana GmbH*, kde se vyráběla stíhací letadla *Messerschmitt Bf 109*, podzemní továrna Richard a právě líšeňská továrna *Flugmotorenwerke Ostmark Brünn*. Produkce byla zahájena i v projektu Eulalia a v různých sklepech a sklepeních, ovšem chybí srovnatelné údaje o výrobě a případných výpadech výroby, jako známe z líšeňské továrny. U ní jako jediné zatím dokážeme zhodnotit, nakolik bylo přemístění výroby do podzemních prostor účinné.

---

20 Obecný přehled o podzemních továrnách podává Přibil, Martin: *Českomoravské strojírný, a. s., závod „E“ 1944–1945 v dobovém kontextu*. In: Fenomén ČKD. Příspěvek k dějinám pražského strojírenského koncernu Českomoravská-Kolben-Daněk. Ed. Hynek Střítecký. Praha 2014, s. 218–242. Dále srov. například BA/MA, RW22/50, Kriegstagebuch [Rüstungskommando Prag I] für die Zeit vom 1. April bis 30. Juni 1944, s. 48; Plavec, M.: *Smrtonosná oblaka*, s. 186–188. K továrně Richard viz Guček, Svetozer: *Stavba koncentračního tábora Litoměřice a továrny Richard I*. In: Koncentrační tábor Litoměřice 1944–1945. Příspěvky z mezinárodní konference v Terezíně konané 15.–17. listopadu 1994. Terezín 1995, s. 44–48.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

P1 Letecký snímek z bombardování slatinského letiště 25. srpna 1944 s vyhodnocením dopadů pum. Ve stejný den bombardovala americká letadla také Flugmotorenwerke Ostmark v Líšni.

Uloženo v/Převzato z National Archives and Record Administration. On-line. Dostupné z: www.fold3.com; citováno 17. 8. 2015.

P2 Tovární objekty Flugmotorenwerke v Líšni ve výstavbě. Uloženo v Moravském zemském muzeu Brno.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

B21 Mapka znázorňující síť továren zapojených do válečné výroby na Moravě k 30. září 1944. Červenými kolečky je zobrazena Flugmotorenwerke Ostmark Brünn s pobočnými závody. Uloženo v Bundesarchiv/Militärarchiv Freiburg im Breisgau, fondu RW22/42.

- P1 Letecký snímek z bombardování slatinského letiště 25. srpna 1944 s vyhodnocením dopadů pum. Ve stejný den bombardovala americká letadla také Flugmotorenwerke Ostmark v Líšni.

P2 Tovární objekty Flugmotorenwerke v Líšni ve výstavbě.

LUKÁŠ KOS

**ŠEDESÁTÁ LÉTA DVACÁTÉHO STOLETÍ
A PAMÁTKOVÁ OCHRANA MODERNÍ
MEZIVÁLEČNÉ ARCHITEKTURY¹**

Summary: The text describes the development of the preservation of monuments of the modern interwar architecture in the 1930's. It focuses mostly on the activities of Brno preservationists and architects linked to the group of theory and criticism of the Association of Czechoslovak Architects in Brno, the local Regional Centre of Monument Care and Environmental Protection, and the Cabinet of Architecture of the Brno House of Arts. The text also deals with Prague expert circles and events which helped protect the modern architectural fund.

Keywords: interwar architecture, monument care, 1960's, Brno, Zlín, Association of Czechoslovak Architects, Cabinet of Architecture of the Brno House of Arts, Prague, IX. International Union of Architects (UIA) Congress

---

¹ Text vychází z autorovy diplomové práce. Kos, Lukáš: *Ochrana památek funkcionalistické architektury: nezdařry a neúspěchy*. Rukopis diplomové práce obhájené na Katedře dějin umění Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Olomouc 2013.

Památková péče prošla za dobu své existence značným názorovým vývojem.² Tato cílená snaha společnosti o uchování kulturního dědictví se netýká pouze předmětů či objektů dob dávno minulých, ale i děl mladších, protože smyslem památkové ochrany je zachování děl, která jsou významným dokladem lidské činnosti, mají přímý vztah k významným osobnostem či historickým událostem a jsou nositeli hodnot historických, uměleckých, vědeckých, revolučních a technických, tak jak je myšleno v památkovém zákoně č. 20/1987 Sb.

První památkový zákon vznikl na našem území teprve v roce 1958 jako reakce na absenci dostatečné právní normy, která by chránila kulturní dědictví a zastřešovala problematiku památkové péče. Právě díky zákonu č. 22/1958 Sb., který stanovil zásady ochrany kulturních památek, bylo umožněno také chránit stavební fond moderní meziválečné architektury. Ta se v některých případech nacházela v historických jádrech měst, která začala být od konce 50. let 20. století také chráněna jako městské památkové rezervace. Právě v historické zástavbě vznikaly již od počátku 20. století a zejména mezi dvěma světovými válkami stavby moderní architektury a tvořily s ní syntetický celek.³ Nevědomky tak vznikla první ochrana moderního stavebního fondu, i když je pravdou, že v praxi status památky náležel pouze objektům starším padesáti let. Hodnota stáří a romantické představy o tom, co je památka, přetrvávaly z minulosti.⁴ Moderní architektura byla sice zahrnována do oprav a generálních rekonstrukcí historických center, ale žádná větší kulturní hodnota se jí nepřikládala z důvodů krátké doby její existence a vzhledu novosti. Odmítnutí chránit ji přinášela také názorová orientace společnosti. Šedesátá léta však představovala uvolnění. Objevila se první odborná praxe v památkové ochraně moderní architektury a s ní i první evidence nemovitých kulturních památek.

V dějinách české architektury řadíme etapu funkcionalismu přibližně mezi léta 1922 a 1948. Toto světově významné období ovlivněné evropským politickým vývojem se u nás časově liší od jiných států v Evropě. Například v Německu bývá

- 2 Pro obsáhlost vývoje památkové péče není možné v tomto příspěvku vysvětlit či popsat celou jeho historii. K teorii naší památkové péče viz například: Hlobil, Ivo: *Samostatná teorie památkové péče — neuralgický bod dějin umění*. In: Dějiny umění v české společnosti. Otázky, problémy, výzvy. Příspěvky přednesené na Prvním sjezdu českých historiků umění [Praha, 25. září 2003]. Ed. Milena Bartlová. Praha 2004, s. 242–247. Zkrácená a upravená verze: Hlobil, I.: *Samostatná teorie památkové péče — neuralgický bod dějin umění*. Zprávy památkové péče 64, 2004, č. 2, s. 137–138; Šolař, Miloš: *Teorie památkové péče — neuralgický bod dějin umění?* Zprávy památkové péče 64, 2004, č. 2, s. 139.
- 3 Je nutno poznamenat, že i v období mezi dvěma světovými válkami, stejně jako po něm, docházelo k likvidaci některých umělecko historicky hodnotných staveb pro uvolnění staveb nových. Jako jeden z příkladů současné snahy o demolici domu v historickém centru města, na území památkové rezervace, viz kauzu domu č. 47 na rohu Václavského náměstí a Opletalovy ulice v Praze. On-line. Dostupné z: <http://www.zastarouprahu.cz/aktuality/115-chronologie-kauzy-zamyslene-demolice-domu>, cit. 18. 6. 2015.
- 4 Ke vztahu mezi moderním uměním a památkovou péčí v 60. letech 20. století: Kudělka, Zdeněk: *Moderní architektura a teorie památkové péče*. In: Ochrana památek moderní architektury — sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970. Ed. Jiří Grabmüller. Brno 1972, s. 31–34.

etapa moderní architektury vymezena roky 1923–1933 nebo v Nizozemí pak lety 1923–1940.⁵ Architektonická avantgarda v Československu měla v porovnání s okolními zeměmi jedno z nejdělsích trvání, a přesto se u nás podařilo její architekturu památkově chránit již velmi brzy, od začátku 60. let 20. století.

V této době měla na památkovou ochranu moderní meziválečné architektury vliv *sekce teorie a kritiky architektury* při Svazu architektů ČSSR.⁶ Jejím prostřednictvím byla zahájena spolupráce vybraných architektů s Krajskými středisky státní památkové péče a ochrany přírody v Brně, ve Zlíně (Gottwaldově)⁷ a v Praze. Sekce měla za úkol vypracovat seznamy staveb, které by do budoucna získaly status památky. Výběr architektury se soustředil na díla z období takzvaných historických slohů a na architekturu vzniklou v meziválečném období, která ale pro tehdejší památkovou ochranu stále nepřekročila potřebnou hranici stáří, a tím ani zažité představy pro naplnění definice památky. Ta se doposud řídila hodnotou stáří jako klíčovým ukazatelem pro udělení ochrany, což u meziválečného stavebního fondu již pro uvedený důvod nebylo možné. Proto také v 60. letech 20. století došlo v památkové péči k jistému přehodnocení hierarchie hodnot, aby se primárním ukazatelem při výběru pro ochranu moderní architektury stala hodnota výtvarná, která prakticky určila způsob aplikace památkové ochrany.

Mezi hlavní hybatele památkové ochrany moderní architektury v Brně patřili architekt Jan Dvořák⁸ a externí pracovník památkového střediska Dušan Riedl.⁹ Ti v roce 1961 začali spolupracovat s historikem umění Bohumilem Samkem¹⁰

- 5 Časové rozhraní moderní architektury podle struktury MOMO registrů. K tomu: Henket, Hubert-Jan: *Same proposals for the future of DOCOMOMO*. In: Conference Proceedings — Second international conference September 16th–19th, 1992, DOCOMOMO. Eds. Karl-Heinz Burmeister, Wessel de Jonge, Catherine Lalumière. Dessau–Eindhoven 1992, s. 26–29.
- 6 Po založení Ústředního svazu československých výtvarných umělců roku 1952 se uskutečnila konference, která dala impuls pro vznik Svazu československých architektů. Konferenci připravil dvanáctičlenný výbor ve spolupráci s více než dvěma sty architekty. I. celostátní konference delegátů československých architektů se konala 2. 7. až 5. 7. 1953 v Praze.
- 7 Město Zlín bylo pojmenováno v letech 1949–1990 Gottwaldov.
- 8 K Dvořákově sochařské a architektonické práci: Gabrielová, Bronislava: *Architekt Jan Dvořák*. Brno 1989.
- 9 Dušan Riedl (* 22. 3. 1925 Brno) vystudoval Vysokou školu technickou v Brně, obor architektura a pozemní stavitelství, v letech 1945–1950. Souběžně studoval na Masarykově univerzitě v Brně na Filozofické fakultě obor dějiny umění, 1947–1949. V letech 1951–1958 a 1969–1990 byl zaměstnancem Výzkumného ústavu výstavby a architektury, urbanistické pracoviště Brno, a v období 1995–2000 pracoval jako architekt pro Útvar hlavního architekta města Brna. Přednášel na Vysoké škole technické a Vysokém učení technickém v Brně a Slovenské vysoké škole technické v Bratislavě. Dušan Riedl se kromě moderní architektury a památkové péče také věnuje problematice životního prostředí a vztahu architektury a zeleně.
- 10 Bohumil Samek (* 20. 5. 1932 Znojmo) vystudoval dějiny umění a dějepis na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde ho nejvíce ovlivnil svým přístupem v metodice řešení odborných problémů Václav Richter. Po studiu Bohumil Samek působil v Muzeu města Brna a v roce 1979 přešel do pražského Ústavu dějin umění tehdejší ČSAV. Mezi léty 1992 a 1993 působil opět v Brně, kde vykonával funkci ředitele Památkového ústavu. Bohumil Samek spolu se svojí ženou Evou Samkovou jsou autory řady odborných článků a publikací.

a architektem Karlem Strejcem na seznamu staveb z jihomoravského kraje, který měl sloužit jako podklad pro seznam kulturních nemovitých památek, a stejně tak i výběr ze zlínské architektury, jehož autoři byli Milan Podzemný¹¹ a Adolf Zikmund.¹² Kromě tvorby seznamů odborníci dále připravili několik zajímavých výstav, které pořádal Kabinet architektury Domu umění města Brna v Domě pánů z Kunštátu ve spolupráci s místní pobočkou Svazu architektů ČSSR. Dušan Riedl a Bohumil Samek tehdy sestavili výstavní architektonický seriál o památkách města, který se skládal ze tří chronologicky řazených dílů. Závěrečný díl představil veřejnosti moderní meziválečnou architekturu Brna a autoři v něm upozorňovali na její jedinečnost a vysokou uměleckou hodnotu, což přispívalo k názorové změně ve společnosti, ta pak k vybraným příkladům meziválečné architektury začala přistupovat jako k památkám a přijala také nutnost ochrany tohoto stavebního fondu.¹³

V roce 1962 Dušan Riedl pokračoval ve svých iniciativách výstavou *Brno 1900–1945: Cesta k nové architektuře*.¹⁴ Na pozvánce byla otištěna fotografie obytného domu (tzv. Jaruškova) v Králově Poli z roku 1910 od Josefa Gočára, dále Moravská banka od Ernsta Wiesnera a Bohuslava Fuchse z roku 1930 a malobytové domy ve Vranovské ulici¹⁵ od Josefa Poláška postavené v letech 1930–1931. Akce ukázala na architektonicky hodnotná díla vzniklá v tomto období a snažila se dále působit na vnímání veřejnosti. Na přelomu let 1962 a 1963 Kabinet architektury Domu umění města Brna uspořádal pod vedením architekta Zdeňka Duřpektu výstavu *Architektura Brna ve fotografiích 1945–1962*.¹⁶ I zde se objevila díla z období funkcionalismu, například Fakultní dětská nemocnice od Bedřicha Rozehnal (realizace 1947–1954), která představuje závěr této architektonické éry.¹⁷ Uvedená výstava byla jakýmsi gestem, díky němuž architekt Rozehnal dosáhl opět veřejného uznání, které ztratil v 50. letech 20. století jako jeden z několika dříve neprávem perzekuovaných lidí.¹⁸ Úplné rehabilitace se však Rozehnal veřejně dočkal v roce 1967 za podpory

- 11 Milan Podzemný (* 29. 5. 1926 Valašské Meziříčí) studoval na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze. Byl zaměstnancem Správy chráněné krajinné oblasti Beskydy v Rožnově pod Radhoštěm a v roce 1982 se stal ředitelem Krajského střediska statní památkové péče a ochrany přírody v Ostravě.
- 12 Adolf Zikmund (* 9. 7. 1922 Morkůvky, † 1998 Zlín) vystudoval Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze, dokončil ji roku 1947. Později se stal hlavním architektem města Gottwaldova a vedoucím Odboru výstavby a územního plánování. Mezi jeho architektonická díla patří například patnáctipatrové panelové domy typu SG-60 v údolní části města Zlína nebo sídliště Bartošova čtvrť a budova internátu pedagogického institutu, taktéž ve Zlíně.
- 13 Za tuto informaci děkuji Bohumilu Samkovi.
- 14 Riedl, Dušan: *Brno 1900–1945. Cesta k nové architektuře*. Brno 1962.
- 15 Dříve ulice Riegrova, roku 1932 přejmenována na ulici Vranovskou. K tomu: Flodrová, Milena: *Názvy brněnských ulic, náměstí a jiných veřejných prostranství v proměnách času*. Brno 2009, s. 279.
- 16 Duřpekt, Zdeněk: *Architektura Brna ve fotografiích 1945–1962*. Brno 1963. Architekt Zdeněk Duřpekt se narodil 19. 6. 1921 v Brně a zemřel 11. 11. 2011.
- 17 Rozehnal, Bedřich: *Výstavba dětské hospitalisace v Brně. Projekt Státní oblastní nemocnice v Brně, oddělení pro nemoci dětské*. Brno 1949.
- 18 K tomu: *Bedřich Rozehnal 1902–1984*. Eds. Petr Pelcák, Vladimír Šlapeta, Ivan Wahla. Brno 2009, s. 14–15.

Kabinetu architektury Svazu architektů ČSSR v Brně, který mu uspořádal výstavu reflektující jeho tvorbu z let 1927–1967. Doprovodný text k výstavě napsal architektův kolega, vysokoškolský pedagog z fakulty architektury VUT v Brně Felix Haas.¹⁹

Dům umění spolu se Svazem architektů ČSSR se tak svými akcemi zasadili o to, že odborná i laická veřejnost začala vnímat moderní architekturu jako cennou z hlediska historického vývoje i přesto, že představovala mladý vývojový článek.

Kromě brněnských odborníků se památkovou péčí moderní architektury na začátku 60. let 20. století zabýval Josef Pechar.²⁰ V článku *Architektura dvacátého století a památková péče* v časopise *Architektura ČSSR* upozornil na neutěšený stav některých staveb vzniklých v meziválečném období a poukázal na nutnost jejich památkové ochrany.²¹ Největší pozornost Pechar věnoval brněnské vile Tugendhat, která měla to štěstí, že ještě s několika stavbami od Bohuslava Fuchse získala roku 1963 památkovou ochranu.²² O tento počín se zasadili pracovníci Krajského střediska státní památkové péče a ochrany přírody v Brně s architektem Františkem Kalivodou.²³

Vila Tugendhat, jak uvedl ve svém článku Josef Pechar, utrpěla za dobu svojí existence jistou újmu kvůli nevhodným stavebním úpravám. Změnilo se například řešení skladby interiéru, byla zazděna část horní terasy nebo pořízena komínová nástavba. Tyto zásahy na stavbě znemožnily vyznění Miesova architektonického rukopisu a deformovaly její estetickou formu. Pechar také poznamenal, že zanikla architektonická myšlenka otevřeného prostoru a objekt byl nevhodně využíván zdejší nemocnicí.²⁴ Takto navržený interiér dle konceptu Miese van der Rohe existoval v Evropě pouze jediný, protože obdobně řešená stavba, pavilon Německa na světové

- 19 Felix Haas (* 9. 1. 1925 Brno, † 9. 5. 1993 Brno) byl v mládí s rodinou deportován do koncentračního tábora, kde zavraždili oba jeho rodiče. Po válce absolvoval Fakultu architektury a pozemního stavitelství na Vysokém učení technickém v Brně, dokončil ji roku 1950, a později zde působil jako pedagog. Je autorem několika ve své době nepřekonaných knih o moderní architektuře. Nejznámější je Haasova publikace *Architektura 20. století* z roku 1978, druhé vydání 1983, která řadu let sloužila jako učebnice studentům architektury a dějin umění.
- 20 Josef Pechar (* 1934 Praha) vystudoval Fakultu architektury a pozemního stavitelství na Českém vysokém učení technickém v letech 1953–1959. Zabýval se architekturou 19. a 20. století a její památkovou ochranou a výsledky publikoval v odborné literatuře.
- 21 Pechar, Josef: *Architektura dvacátého století a památková péče*. *Architektura ČSSR* 23, 1964, s. 187–192.
- 22 Evidenční list vily Tugendhat zpracovali 9. 5. 1963 Bohumil Samek a 29. 1. 1965 Milan Kříž. Archiv Národního památkového ústavu, územní odborné pracoviště v Brně — Evidenční list nemovité kulturní památky s pořadovým číslem 0098, pod názvem dům „Tugendhat“. Později rejstříkové číslo listu 16079/7-98 (6. 12. 1963). Od 16. 8. 1995 je vila Tugendhat Národní kulturní památkou a 16. 12. 2001 byla zapsána na Seznam světového kulturního dědictví UNESCO.
- 23 Chatrný, Jindřich: *František Kalivoda aneb kaleidoskop „obyčejného“ života*. *Prostor Zlín* 14, 2007, č. 2, s. 46–51, dále Černoušková, Dagmar — Chatrný, J.: *František Kalivoda a „kauza“ vila Tugendhat (několik poznámek)*. *Prostor Zlín* 14, 2007, č. 4, s. 36–43, a Chatrný, J. — Černoušková, D.: *Iniciativa Františka Kalivody o obnovu vily*. In: *Mies v Brně. Vila Tugendhat*. Eds. Iveta Černá, Dagmar Černoušková. Brno 2012, s. 146–151.
- 24 V letech 1945–1950 působila ve vile soukromá škola tance a rytmiky, v letech 1950–1979 sloužil objekt jako rehabilitační středisko pro děti s vadami páteře. Za tuto informaci děkuji Dagmarě Černouškové.

výstavě v Barceloně z roku 1929, zanikla.²⁵ Pechar proto požadoval nové, důstojnější využití brněnské vily a stejně tak odstranění novodobých stavebních úprav, které poškozovaly původní vzhled a charakter funkcionalistického Miesova díla.

Hotel a kavárna Avion (realizace 1927) od Bohuslava Fuchse byl podle Pecharova příspěvkem dalším znehodnoceným dílem architektury meziválečné doby. Stavba zapsaná do seznamu nemovitých kulturních památek v roce 1963 získala v 60. letech část nového vybavení pro interiér. To neodpovídalo původní architektonické myšlence ani stylovému zařazení funkcionalistického díla. Podle autora článku bylo proto vhodné hledat přístupy, které by neznehodnocovaly svým provedením kulturní a dokumentární hodnoty a nabízely by také možnost, jak dále rozvinout doposud uplatňované zásady ochrany moderní architektury.

Za úspěch na poli památkové péče v roce 1963 lze považovat skutečnost, že se kromě zmíněného hotelu a kavárny Avion na seznam nemovitých kulturních památek dostaly další Fuchsovy brněnské stavby: obřadní síň na Ústředním hřbitově (realizace 1925), výstavní pavilon města Brna (realizace 1927), vlastní rodinný dům (realizace 1927), Masarykův studentský domov (realizace 1930), Moravská banka, spolupráce s Ernstem Wiesnerem (realizace 1929) a Městské lázně s koupalištěm v Zábrdovicích (realizace 1932).²⁶ Prohlášení sedmi objektů meziválečné architektury v Brně za kulturní památku tak ukázalo na vysoké architektonické kvality moderního stavebního fondu.²⁷ Otevřela se tak cesta k památkové ochraně dalších moderních staveb v Československu.²⁸

To nakonec potvrdila i Pecharem zmíněná spolupráce s Oldřichem Dostálem a Jiřím Štursou na vypracování návrhů staveb moderní architektury, které měly být do budoucna podkladem pro rozšíření seznamu nemovitých kulturních památek.²⁹ V roce 1963 vypracované návrhy staveb od komise Svazu československých architektů převzal Státní ústav památkové péče a ochrany přírody v Praze.³⁰ Návrh objektů pro Prahu obsahoval sedmdesát čtyři staveb a několik územních celků, ty byly spolu s návrhy z Brna, Zlína a Bratislavy doporučeny pro zařazení do celostátního seznamu nemovitých kulturních památek.³¹

25 Jako unikátní stavba dvacátého století byl pavilon znovu postaven v roce 1986.

26 K dílu B. Fuchse: Kudělka, Z.: *Bohuslav Fuchs*. Praha 1966.

27 K tomu: Kalivoda, František — Grabmüller, Jiří: *Architektonické dílo Bohuslava Fuchse v Brně*. Brno 1970. Publikaci vydalo Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody v Brně u příležitosti celostátní konference o ochraně památek moderní architektury a k pětasedmdesátým narozeninám Bohuslava Fuchse.

28 Jak probíhala evidence nemovitých památek moderní meziválečné architektury v Praze, lze vysledovat z evidenčních listů uložených v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v hl. m. Praze.

29 Pechar, J.: *Architektura*, s. 192.

30 Státní ústav památkové péče a ochrany přírody byl zřízen v roce 1960. Za dobu své existence tato organizace změnila již několikrát svůj název, postupně se nazývala: Středisko státní památkové péče a ochrany přírody, Pražské středisko státní památkové péče a ochrany přírody, Pražský ústav státní památkové péče a ochrany přírody, Pražský ústav památkové péče, Státní památkový ústav v hl. m. Praze.

31 Pechar, J.: *Architektura*, s. 192.

Kromě vypracování návrhů Svazem architektů ČSSR v 60. letech 20. století mělo vliv na ochranu moderní architektury také zakládání jednotlivých dokumentačních středisek. Oddělení dějin architektury a urbanismu při Muzeu města Brna svoji sbírku začalo formovat v roce 1962,³² a to díky Iloši Crhonkovi, který byl dlouho jeho jediným odborným pracovníkem.³³ V Praze odborné pracoviště se zaměřením na architekturu a její vývoj vzniklo při Národní galerii až o něco později, i přesto, že se o jeho založení diskutovalo již začátkem 60. let. Jeho reálný základ v podstatě existoval od roku 1909, od doby založení Technického muzea. To shromažďovalo dokumenty o moderní architektuře, i když činnost nebyla cílevědomá a neřídila se potřebnou metodikou pro stavební umění. V období druhé světové války po rozšíření sbírky Technické muzeum uložilo materiál do prostor bývalé Invalidovny v Praze, kde došlo k jeho nekoncepčnímu zpracování. Koncem roku 1960 vznikl návrh, který iniciovala Národní galerie, aby jako její součást bylo založeno oddělení architektury. Došlo k tomu ale až v roce 1967 za pomoci Svazu architektů ČSSR, kdy se obor architektury stal od prvního dne měsíce října samostatným. Ten měl tak do budoucna vytvořit pevný základ pro první muzeum moderní architektury u nás. Vedení střediska v rámci Národní galerie se ujal Vilém Lorenc, komplexnější fungování zajišťovali Bohuslav Fuchs, Dagmar Hejdrová, Ladislav Kesner, Josef Pechar a Stanislav Tobek.³⁴

K ochraně moderní architektury v roce 1967 zásadně přispěl IX. kongres Mezinárodní unie architektů, který zasedal v Praze.³⁵ Většina zahraničních účastníků kongresu, jak bylo napsáno v zářijovém čísle *Journal of the Royal Institute of British Architects*, se mohla vůbec poprvé seznámit s našimi architektonickými díly, a to nejen prostřednictvím vybraných referátů, ale také díky jedné z reprezentativních výstav nazvané *Československá architektura XX. století*,³⁶ která se právě konala v pražském Mánesu a v srpnu roku 1967 pak dále putovala do vídeňské Secession. Jak poznamenal Bohuslav Fuchs ve své recenzi v časopisu *Československý architekt*, na téma výstavy nepřímo navázali Oldřich Dostál, Josef Pechar a Vítězslav Procházka vydáním knihy *Moderní architektura v Československu*.³⁷ Její autoři vyplnili mezeru v soudobé literatuře o historiografii československé architektury dvacátého století a napomohli zahraničním odborníkům se lépe seznámit s daným údobím.

32 Kudělková, Lenka: *Minulost a přítomnost pracoviště dějin architektury a urbanismu*. In: Muzeum města Brna 1904–2004. Red. Jiří Blažek, Lenka Kudělková. Brno 2004, s. 143–151.

33 *Kultura stavění v Brně na počátku 20. století. Brňanům pro poučení, sobě pro radost*. Eds. Jindřich Chatrný, Dagmar Černoušková. Brno 2011, s. 71.

34 Pechar, J.: *Muzeum moderní architektury při Národní galerii v Praze*. *Československý architekt* 13, 1967, č. 24, s. 2.

35 IX. kongres Mezinárodní unie architektů (UIA) se konal ve dnech 3. až 7. 1967 v Praze. International Union of Architects, jak zní anglický název, byla založena jako nevládní organizace 21. června 1948 v Lausanne ve Švýcarsku.

36 K tomu: Fuchs, Bohuslav: *Moderní architektura v Československu*. *Československý architekt* 13, 1967, č. 21, s. 2.

37 Dostál, Oldřich — Pechar, J. — Procházka, Vítězslav: *Moderní architektura v Československu*. Praha 1967.

K ochraně moderní architektury v 60. letech 20. století také významně přispělo vydání katalogů ve formě soupisů nebo průvodců pro města Prahu, Brno³⁸ a Zlín (Gottwaldov)³⁹ pro reprezentaci ČSSR na výše zmíněném zasedání UIA⁴⁰ v Praze. Katalog *Praha '67* sestavil Jiří Siegel⁴¹ a spolu s ním ho cizojazyčnými texty doplnili Oldřich Starý, Vilém Lorenc a Jiří Novotný.⁴² Ústředním tématem knihy se samozřejmě stalo hlavní město a jeho architektonický vývoj. S tím souvisela i památková ochrana pražské architektury v rámci řešení soudobé bytové otázky a problému dopravy. Oldřich Starý celou jednu kapitolu knihy věnoval moderní architektuře po první světové válce.⁴³ Navázal tak na svůj předešlý příspěvek uveřejněný v časopise *Architektura ČSSR*.⁴⁴ Období funkcionalismu Starý vrocil mezi léta 1918 a 1945 a napsal o něm: „*Tato perioda přinesla kompletní přeměnu dispozice stavby, odvozenou přímo z provozu, s použitím nové progresivní konstrukce, materiálů a techniky. Architekti tohoto období se stali pionýry světového pokroku [...]*“⁴⁵ Starý jako zástupce meziválečné avantgardy v 60. letech 20. století usiloval o rehabilitaci jejích myšlenek. Architekturu funkcionalismu bránil i v letech padesátých, kdy byla kritizována a režim její myšlenky tvrdě odmítal.⁴⁶ Starému patří proto velký dík za ochranu dnes již významných kulturně historických děl.

Šedesátá léta 20. století se stala průlomovými v aktivitě ochrany moderní architektury. Tu završila celostátní vědecká konference konaná v březnu roku 1970 v Brně. Potřebu *Ochrany památek moderní architektury* vyvolalo několik důvodů. Především to byla konfrontace stavebních hodnot při evidenci kulturních památek podle zákona z roku 1958. S tím souvisela nutnost zodpovězení řady otázek teoretických i praktických při zahrnutí objektů moderní architektury do památkové péče. Její metodika mnohdy podléhala nebezpečným tendencím aktualizovat v architektuře jen ty jevy, které byly dobovému cítění a myšlení nejbližší. Nedostatek péče o díla moderní architektury, anebo dokonce ztráta některých z nich toho byly důkazem.

Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody v Brně pod vedením Jiřího Grabmüllera spravovalo jeden z největších fondů moderní architektury

38 Riedl, D. — Samek, Bohumil: *Moderní architektura v Brně 1900–1965. Průvodce*. Brno 1967.

39 Podzemný, Milan — Zikmund, Adolf: *Moderní architektura v Gottwaldově 1900–1965. Průvodce*. Gottwaldov 1967.

40 UIA — zkratka názvu International Union of Architects.

41 Jiří Siegel (* 5. 3. 1927 Praha, † 16. 6. 2012 Praha) vystudoval Fakultu architektury a pozemního stavitelství na ČVUT v Praze. Později pracoval v jedné z vedoucích pozic ve Sportprojektu Praha, je autorem řady architektonických realizací, například hotelu Poustevník v Peci pod Sněžkou nebo sportovní haly ve Znojmě.

42 Starý, Oldřich — Lorenc, Vilém — Novotný, Jiří — Siegel, Jiří: *Praha '67*. Praha 1967.

43 Srov. Starý, O. — Benešová, Marie — Dostál, O. — Foltýn, Ladislav — Gross, Kamil — Hrůza, Jiří: *Československá architektura od nejstarší doby po současnost*. Praha 1962.

44 Starý, O.: *Funkcionalistická architektura v Československu*. *Architektura ČSSR* 25, 1966, s. 642–660.

45 Starý, O.: *Modern Czech architecture after World War I*. In: Starý, O. — Lorenc, V. — Novotný, J. — Siegel, J.: *Praha '67*. Praha 1967.

46 Srov. Draganov, Stefan: *Ke kritice teorie funkcionalistické architektury*. *Architektura ČSR* 9, 1950, s. 160–162.

v Československu. Ten se skládal z toho nejlepšího, co domácí a také světová produkce měla. Časem ale přibyl problém ohroženosti fondu. Architektura stárla, méně vyhovovala novým, vyšším nárokům na bydlení, trpěla neodbornými stavebními zásahy. Ty se obvykle řídily, pokud vůbec, nespécifickou metodikou památkové péče. Jak poznamenal Jiří Grabmüller, odborní pracovníci „[...] *památkovou hodnotu znali, ale důvod ochrany jen stěží dovedli formulovat*“.⁴⁷ Po stavebních úpravách architektura ztrácela na umělecké hodnotě a s ní zanikal i původní význam díla. Po změně formy v podstatě přestával existovat. Podle referátu Jana Dvořáka si tuto skutečnost odborná veřejnost poprvé citelněji uvědomila v situaci zániku funkcionalistické Zemanovy kavárny od Bohuslava Fuchse v roce 1964. Stavba musela ustoupit nové divadelní budově i přesto, že byl vypracován plán na její záchranu. Neblahý osud postihl i městské lázně na Starém Brně (realizace 1927) od téhož autora,⁴⁸ kde při nové výstavbě byl jeden z panelových domů postaven přímo do prostoru lázní. Demolicí obou objektů přišlo brněnské prostředí nejen o významná umělecká díla, ale v prvním případě také zmizel raný vývojový článek funkcionalistické architektury, nositel prvního užití nového funkčního typu. Odborníci proto naléhavě hledali prostředky na poli památkové péče, aby obdobné situaci do budoucna mohli zabránit.

Problém neschopnosti jednotného přístupu ochrany moderní architektury se odvíjel od samotného památkového zákona. Při výběru památek chyběla „[...] *promyšlená volba, založená na nejdostupnějších objektivních umělecko-historických a uměleckých hlediscích, oproštěných mimo jiné od romantismu zpětného pohledu*“.⁴⁹ Bez této promyšlené volby nemohl způsob ochrany moderní architektury obstát. Absence hodnoty stáří u moderního díla byla ale mnohdy dostačujícím důvodem pro jeho vyloučení ze zájmu památkové péče a její teorie. Zařazení moderní architektury pod klasický pojem „památky“ se stávalo problematickým. Proto Zdeněk Kudělka, účastník zmíněné konference, namítl, že by bylo možné moderní architekturu vnímat jako památku od okamžiku vzniku, protože od této chvíle již patřila dějinám, a tím domněle mohla naplnit svoji vlastnost stáří. Podle jeho výroku by se tak vyhovělo některým zastáncům historičnosti v pojetí pojmu „památky“.⁵⁰ V této souvislosti stojí za zmínku právě osobnost Zdeňka Kudělky,⁵¹ jednoho z našich prvních historiků umění,

47 Grabmüller, J.: *Poslání konference o ochraně památek*. In: *Ochrana památek moderní architektury — sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970*. Ed. Jiří Grabmüller. Brno 1972, s. 7.

48 Dvořák, Jan: *K zániku některých brněnských staveb a boj o záchranu dokladů moderní architektury v Brně*. In: *Ochrana památek moderní architektury — sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970*. Ed. Jiří Grabmüller. Brno 1972, s. 50–52.

49 Kudělka, Z.: *Moderní*, s. 33.

50 Tamtéž.

51 Profesor Zdeněk Kudělka (* 4. 12. 1926 Brno, † 18. 11. 2000 Brno) byl jedním z prvních žáků „Brněnské školy dějin umění“, reprezentované historicko-filozofickým pojetím dějepisu umění profesora Václava Richtera a vytříbenou formální interpretací díla jako uměleckého výtvaru profesora Alberta Kutala. V letech 1964–1969 Kudělka působil v Olomouci na Univerzitě Palackého a pak opět na univerzitě v Brně, kde se

kteří poukazovali na nutnost ochrany památek moderní architektury.⁵² Kudělkův široký badatelský zájem zahrnoval také architektonickou tvorbu dvacátého století a jeho práce na tomto poli kulminovala ve druhé polovině 60. let monografií *Bohuslav Fuchs* a obsáhlou prací *Brněnská architektura 1919–1928*.⁵³ Na základě vědeckého poznání moderní, ale i středověké a barokní architektury upozorňoval na bezdůvodnou existenci hranice mezi „novým“ a „starým.“

Kromě teoretických obtíží při ochraně památek moderní architektury svá úskalí přinášela i praxe. Zákonně platná rozhodnutí o ochraně památek nezávisela na odborných institucích, ale na jednotlivých národních výborech, orgánech státní moci.⁵⁴ Ty zpravidla nedisponovaly dostatečnou snahou v aktivitách ochrany architektury a chyběl zde i předpoklad aplikování zásad památkové péče. Nešetrné stavební zásahy způsobovaly degradaci objektů, stejně tak i jejich využití pro národohospodářské účely. Jako příklad posloužil neutěšený stav nájemného domu Svazu československého díla od Josefa Havlíčka z roku 1928 v areálu brněnského výstaviště nebo budova základní a mateřské školy v Křídlovické ulici od Josefa Poláška a Bohuslava Fuchse (realizace 1939).⁵⁵ Obě díla ztratila na své kulturní a dokumentární hodnotě v důsledku nevhodného užívání.

K využití objektů a hledání nového účelu pro moderní architekturu se na konferenci také vyjádřili Josef Pechar,⁵⁶ František Kalivoda⁵⁷ a Marie Benešová.⁵⁸ Ta zastávala názor zachování původního smyslu u stavebního díla. Sama si nevybrala příklady devastované architektury, ale svoji myšlenku o nevhodnosti změny funkce

v roce 1969 habilitoval. Až v roce 1989 mu byl udělen nejvyšší akademický titul, kterým byla završena jeho dlouholetá vědecká, výzkumná a pedagogická práce.

- 52 Kudělka, Z.: *Moderní architektura a teorie památkové péče*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, F 14–15, 1971, s. 31. Téměř současně vyšel tento text také v Německu, kde vyvolal velký zájem a diskusi v odborné obci — viz Kudělka, Z.: *Die moderne Architektur und die Theorie Denkmalpflege*. Deutsche Kunst und Denkmalpflege 29, 1971, s. 1.
- 53 Kudělka, Z.: *Bohuslav Fuchs*. Praha 1966; Týž: *Brněnská architektura 1919–1928*. Brno 1970. V roce 1971 publikoval také Kudělka text o vile Tugendhat a v letech 1973–1974 cenné poznatky k dílu Adolfa Loose v Československu.
- 54 Hlobil, I.: *Poznámky k pozici památkové péče za totalitní a počínající demokratické vlády*. In: Týž: Na základech konzervativní teorie české památkové péče, výbor z textů. Ed. Marek Perůtka. Praha–Olomouc 2008, s. 60–71.
- 55 Dvořák, J.: *K zániku*, s. 51.
- 56 Pechar, J.: *Architektura 20. století a památková péče*. In: Ochrana památek moderní architektury — sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970. Ed. Jiří Grabmüller. Brno 1972, s. 18–21.
- 57 Kalivoda, F.: *Vila Tugendhat v Brně — příklad restituice díla moderní architektury*. In: Ochrana památek moderní architektury — sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970. Ed. Jiří Grabmüller. Brno 1972, s. 47–49.
- 58 Benešová, M.: *Účel, stavebník, stavitel a ochrana moderní architektury*. In: Ochrana památek moderní architektury — sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970. Ed. Jiří Grabmüller. Brno 1972, s. 73.

architektury demonstrovala na Müllerově vile Praze a na brněnské vile Tugendhat.⁵⁹ Obě stavby přestaly sloužit svému původnímu záměru a Benešová je označila za „neživoucí“ objekty. Výběr prostoru pro účel „muzeální“ u druhého příkladu neviděla jako příliš šťastný.⁶⁰ Podle představ Františka Kalivody se vila Tugendhat mohla stát „[...] *exponátem moderní architektury, uvážlivě propůjčovaným architektonickým nebo i jiným kulturním institucím za konferenční nebo reprezentační prostory*“.⁶¹

Na druhou stranu dnes již víme, že změna účelu u vybraných případů meziválečné architektury alespoň napomohla k jejich budoucímu uchování. Některé stavby z tohoto fondu ale takové štěstí ani péči neměly.⁶²

Výsledek brněnské konference ukázal, že moderní architektura na konci 60. let 20. století byla v relativně dobré stavebně technické kondici. Častěji ale u ní docházelo k nevhodným stavebním úpravám kvůli novým potřebám využití a zvyšujícím se životním nárokům. Objevovaly se i případy demolice objektu. Zásahy na architektuře porušovaly její původní účel a historickou a estetickou hodnotu.

Soupisy staveb architektury z 60. let 20. století obsahovaly díla historizujících slohů a moderní architektury z počátku dvacátého století. Ty sloužily jako podklad pro státní seznam kulturních památek. Počet položek seznamu byl však na začátku 70. let nízký a neodpovídal skutečnosti. Nedostatky v poznání moderní architektury a jejich hodnot vyplývaly z malého časového odstupu, který byl nutný pro hodnocení této mladé vývojové etapy. Metodika památkové péče nebyla po teoretické stránce připravena a řídila se spíše intuicí. K daným případům ochrany moderních architektonických děl bylo přistupováno individuálně. Hlavní úlohu sehrávala při ochraně objektu jeho umělecko estetická hodnota. Odborná veřejnost postrádala vedoucí pracoviště se zaměřením na tuto problematiku. To by shromažďovalo potřebné dokumenty pro vědeckou, edukativní a památkovou činnost.

I přes zmíněné nedostatky se v tehdejší době podařilo odborné veřejnosti skoro nemožné. O tom svědčí i uspořádání zmíněné konference.

Šedesátá léta 20. století a počátek 70. let otevřely cestu pro ochranu památek moderní architektury. Základ metodiky památkové péče připravily zmíněné seznamy staveb a následná evidence památek. K řešení problému přispěl i vznik zmíněných katalogů, monografie některých architektů.⁶³ Začaly se tak vyplňovat nedostatky na straně historiografie. Skutečnost vzniku publikací o moderní, meziválečné

59 O Müllerově vile v Praze promluvil na brněnské konferenci také Pistorius, Miloš: *K problému památkové ochrany Müllerovy vily v Praze od Adolfa Loose*. In: *Ochrana památek moderní architektury — sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970*. Ed. Jiří Grabmüller. Brno 1972, s. 53–57.

60 Benešová, M.: *Účel*, s. 73.

61 Kalivoda, F.: *Vila*, s. 49.

62 K tomu: Haas, F.: *Ke vzniku a významu památek moderní architektury v Brně*. In: *Ochrana památek moderní architektury — sborník referátů přednesených na celostátní vědecké konferenci v Brně, březen 1970*. Ed. Jiří Grabmüller. Brno 1972, s. 37.

63 Kudělka, Z.: *Bohuslav Fuchs*. Brno 1966.

architektuře napomohla k jejímu objektivnímu, souhrnnému hodnocení.⁶⁴ Právem tato architektura získala místo v řadě vývojových a slohových etap, jež jsou reprezentovány objekty chráněnými jako památka.

Pro zachování moderního architektonického fondu zbývalo však ještě mnohé udělat. Vývoj metodiky památkové péče zbrzdilo období normalizace. A právě možná i z tohoto důvodu našly některé otázky ochrany svoje odpovědi až v současnosti a některé se i stále dle potřeby přehodnocují.⁶⁵

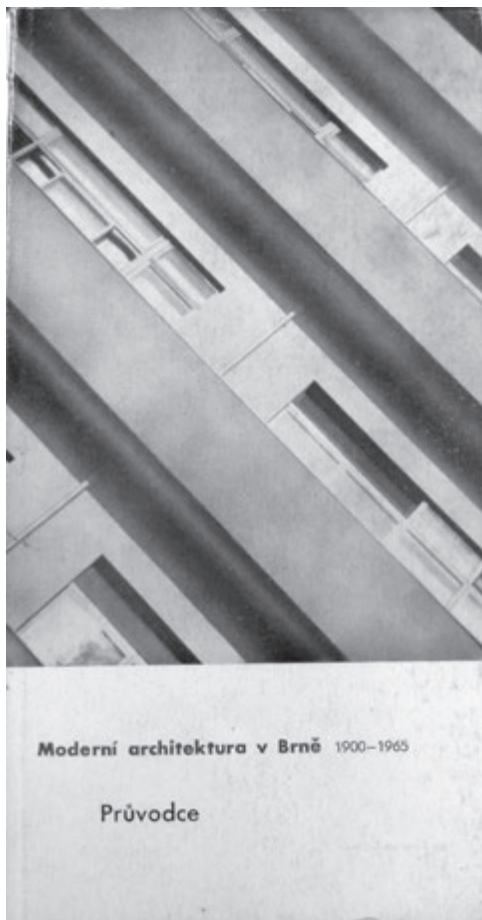
---

64 K tomu: Riedl, D.: *Brno. Moderní architektura*. Brno 1970.

65 Mé velké poděkování patří Jindřichu Chatrnému za jeho podporu a pomoc při mém bádání a dále Bohumilu Samkovi, Dušanu Riedlovi a recenzentům za cenné informace a připomínky. Děkuji i Rostislavu Šváchovi.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** *Moderní architektura v Brně 1900–1965. Průvodce* od Bohumila Samka a Dušana Riedla z roku 1967 (přední strana).
Foto Lukáš Kos, 2014.
- P2** *Moderní architektura v Brně 1900–1965. Průvodce* od Bohumila Samka a Dušana Riedla z roku 1967 (zadní strana).
Foto Lukáš Kos, 2014.
- P3** *Moderní architektura v Gottwaldově 1900–1965. Průvodce* od Milana Podzemného a Adolfa Zikmunda z roku 1967.
Foto Lukáš Kos, 2014.
- P4** Průvodce *Praha '67* od Oldřicha Starého, Viléma Lorence, Jiřího Novotného a Jiřího Siegla z roku 1967.
Foto Lukáš Kos, 2014.
- P5** Pozvánka Kabinetu architektury Svazu architektů ČSSR — Brno na výstavu *Brno 1900–1945: cesta k nové architektuře*.
Foto Lukáš Kos, 2014.
- P6** Pozvánka Kabinetu architektury Svazu architektů ČSSR — Brno na výstavu *Bedřich Rozehnal. Architektonická tvorba 1927–1967*.
Foto Lukáš Kos, 2014.
- P7** *Moderní architektura Brno* od Dušana Riedla z roku 1970.
Foto Lukáš Kos, 2014.

P1 *Moderní architektura v Brně 1900–1965. Průvodce* od Bohumila Samka a Dušana Riedla z roku 1967 (přední strana).

P2 *Moderní architektura v Brně 1900–1965. Průvodce* od Bohumila Samka a Dušana Riedla z roku 1967 (zadní strana).

P3 *Moderní architektura v Gottwaldově 1900–1965. Průvodce* od Milana Podzemného a Adolfa Zikmunda z roku 1967.

P4 *Průvodce Praha '67* od Oldřicha Starého, Viléma Lorence, Jiřího Novotného a Jiřího Siegla z roku 1967.

- P5 Pozvánka Kabinetu architektury Svazu architektů ČSSR — Brno na výstavu *Brno 1900–1945: cesta k nové architektuře*.

- P6 Pozvánka Kabinetu architektury Svazu architektů ČSSR — Brno na výstavu *Bedřich Rozehnal. Architektonická tvorba 1927–1967*.

- P7 *Moderní architektura Brno* od Dušana Riedla z roku 1970.

JINDŘICH CHATRNÝ

EXPERIMENTY Z CIHEL A BETONU V BRNĚ¹ NA „NÁBŘEŽÍ ŘEKY SVRATKY“

Summary: Experiments in architecture in Czechoslovakia in the 1950's were primarily sparked by the overall dissatisfaction with the existing form of housing estates and also by the requirement according to which the housing problem was supposed to be solved by 1970. In prototype constructions, architects wanted to design and test a number of elements which could be produced in series and could be used not only in the sphere of residential constructions, but also in the sphere of public facilities, and which would also facilitate wide variability in standardized constructions. This was closely connected with the search for new layouts of flats, including informal interior furnishings which should together with other living accessories help form the dwelling for people, as well as for faster ways of the construction of such dwellings. The “flow-line” construction methods started to be used, which meant the introduction of scientific procedures into the process of the realization of constructions according to Soviet models, connected with the specialization of the operations of individual teams of workers (individual professions). This construction method was also used in the realization of one of Brno experiments, i.e. the housing development near the embankment of the river Svatka in Křídlovická Street. It came into existence during 1960 at a pace outright dizzying compared with the standard pace in this country (from 9th June to 30th November). The results were two dwelling houses — one made of bricks, the other one of concrete — which attracted the attention of professionals as well as the general public at that time. They brought many innovations and impulses, not limited exclusively to the area of materials and technologies. Intensive experimenting took place in the construction

---

1 K tématu nejen experimentální výstavby v Brně v období 50.–60. let 20. století nejnověji Žáčková, Markéta: *Od „nearchitektury“ k experimentu*. In: Na prahu zítřka. Brněnská architektura a vizuální kultura období socialismu. Edd. Rostislav Koryčánek a kolektiv. Brno 2014, s. 173–224. Autorce a její kolegyni Janě Kořínkové patří můj velký dík za poskytnutí řady podnětů, informací, rad a materiálů k sledované oblasti výzkumu.

and in the furnishings of the housing units. The interior layout of individual flats was new, including the above-standard interior equipment.

Keywords: Experiment, brick, panel, construction, architect, designer, housing, furniture, exhibition, František Zounek, Mojmír Požár, Jaroslav Šmídek

BUDOUCNOST V EXPERIMENTU?

V roce 1960 Emanuela Kittrichová² publikovala na stránkách časopisu *Domov* příspěvek o experimentech ve stavebnictví, kde uvedla: „Ani věda, ani umění nemohou být bez experimentů. V plné míře platí tento zákon i pro architekturu.“³ Následné autorčino zdůvodnění tehdejších potřeb a úloh můžeme citovat s lehkou ironií dnešního pohledu: „Experiment nám pomůže zlevnit a zrychlit výstavbu, rozšířit počet druhů bytů, zlepšit po všech stránkách jejich vybavenost a uplatnit nová dispoziční řešení, která odpovídají modernímu způsobu života, neboť tradiční půdorysy zastarávají den ze dne.“⁴

Co koncem 50. let 20. století iniciovalo enormní nárůst těchto specifických staveb-prototypů? Především celková nespokojenost s dosavadní podobou sídlišť a současně požadavek Ústředního výboru Komunistické strany Československa z roku 1959, podle něhož měl být bytový problém vyřešen v celé republice do roku 1970 a v Praze dokonce o pět let dříve. Tyto hlavní aspekty ještě více podnítily tzv. experimentální výstavbu, respektive její projektování.⁵ V jeho rámci chtěli architekti navrhnout a vyzkoušet řadu prvků, které by se mohly vyrábět sériově a bylo by možné je využít nejen ve sféře obytných staveb, ale i občanské vybavenosti, a které by při typizované výstavbě umožnily širokou variabilitu. S tím úzce souviselo hledání nových dispozic bytových jednotek, počítaje v to neformální vnitřní zařízení, které mělo společně s dalšími bytovými doplňky (svítidly, textiliemi, koberci, obrazy aj.) dotvářet „proměnné a protikladné obydlí dnešního i budoucího člověka“.⁶ Na různých místech naší republiky (Praha, Bratislava, Gottwaldov [Zlín], České Budějovice, Hradec Králové, Plzeň)⁷ včetně Brna⁸ probíhaly až do roku 1962 živelně a nezávisle na sobě experimentální projekty.⁹ V roce 1962 vstoupila

2 Emanuela (Ema) Kittrichová (* 10. 1. 1909 Horažďovice, † 8. 12. 1989 Praha), architektka, designérka a publicistka. Emanuela Kittrichová — Wikipedie otevřená encyklopedie. On-line. Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Emanuela_Kittrichova, cit. 10. 9. 2014.

3 Kittrichová, Ema: *Experimenty v našem stavebnictví*. Domov. Bytová kultura a technika v domácnosti 1, 1960, č. 3, s. 17–18, cit. s. 17.

4 Tamtéž.

5 K tomu na stránkách časopisu *Architektura ČSR* probíhala zajímavá dobová diskuze zaangažovaných architektů. Viz *Diskuse. K experimentálnímu projektování*. *Architektura ČSR* 19, 1960, s. 559–560.

6 Koula, Jan E.: *Obydlí protikladů*. Domov 1, 1960, s. 21–23, cit. s. 23.

7 K tématu například *Putování po experimentech*. Pozemstav buduje. Časopis pracujících o. p. Pozemní stavby Brno (dále jen Pozemstav buduje) [9], 1961, č. 20, s. 4; Šif, Julius: *Architekti experimentují*. Domov 2, 1961, č. 1, s. 5–8; Storch, Karel: *Pokusné stavby, prototypy, projekty a studie rozvíjející novou techniku*. *Architektura ČSSR* 20, 1961, s. 305–306, a Balcárek, František: *Zamýšlíme se nad bytem blízké budoucnosti*. Československý architekt. Čtrnáctideník Svazu českých architektů 6, 1960, č. 10, s. 5.

8 Brno mělo, vzhledem k mimořádnému růstu poválečné stavební produkce, dlouholetým tradicím a zkušenostem v oblasti bytové kultury a designu nábytku, zvláště meziválečného období, pro takové projekty nejlepší předpoklady a bylo zde na co navazovat.

9 „První experimentální akce v roce 1959–1960 byla jen součtem živelně přihlášených experimentálních projektů, mezi nimiž se pak velmi obtížně dodatečně hledaly vztahy, aby bylo možno je souborně vyhodnotit.“ Nový, Ivo: *Experimentální záměr bytových a občanských staveb. I. díl*. Praha 1964, s. 7.

v platnost nová vyhláška Ministerstva výstavby, která koordinovala, sjednocovala a po realizaci vyhodnocovala všechny tyto akce. „*Výsledky experimentálních staveb jsou důležitým podkladem pro přípravu typových podkladů a technických norem a pro ověření navrhovaného rozvoje materiálně technické základny a směrů výstavby uvažovaných výhledovými plány.*“¹⁰

BUDOUCNOST V „PROUDU“?

Požadavky na výstavbu stále narůstaly, řešení se hledalo zároveň v rychlejší cestě budování. V první polovině 50. let 20. století se pozvolna začínalo využívat i tzv. stavění proudovou metodou, což bylo zavedení vědeckých postupů do procesu realizace staveb podle sovětských vzorů, spojené se specializací úkonů jednotlivých čtí pracovníků (jednotlivých profesí). Od konce 50. let byla proudová metoda již pokládána za jeden z nejprogresivnějších a zároveň nejekonomičtějších způsobů, uplatňovaných a zapracovaných zejména do bytové výstavby u nás. Charakteristiku specifické metody v kontextu doby přinášelo mimo jiné i „odborné“ periodikum, týdeník *Pozemstav buduje — list pracujících národního podniku Pozemní stavby v Brně, nositele Řádu práce*.¹¹ Vysvětlení problematiky přináší například článek Miloše Veselého, inženýra a zaměstnance jmenované brněnské firmy: „*Proudové stavění je výrobní metoda a jako taková zachycuje všechny stránky výroby: technickou, organizační a hospodářskou. Tyto faktory musí tvořit soulad.*“¹² Pozemstav uvedený pracovní postup aplikoval mimo jiné v komorním souboru typových domů na ulici Purkyňově (1950–1951),¹³ realizovaných ještě klasickou technologií zdění z cihel, i při výstavbě bytů z cihelných bloků¹⁴ na Renneské

10 K tomu srov. *Vyhláška Ministerstva výstavby č. 97 ze dne 21. září 1962*. In: Sběrka zákonů ČSSR. Praha 1962, s. 427–433.

11 Pozemní stavby Brno, n. p., byly po řadě organizačních změn a opatření ustaveny 29. 10. 1951 zřizovací listinou ministra stavebnictví. Od roku 1960 se staly největším stavbařským podnikem u nás i v Evropě, pokud šlo o počet zaměstnanců i objemu práce. Viz *Významné jubileum stavbařů*. Brněnský večerník, roč. 7, č. 214, 29. 10. 1976, s. 6. K historii organizace například Vurm, Josef: *Minulost, přítomnost i budoucnost národního podniku Pozemní stavby, Brno, nositele Řádu práce*. Brno 1971.

12 Veselý, Miloš: *Vývoj proudového stavění*. Pozemstav buduje [20], 1972, č. 19, s. 1, 3. Uvedené metodě výstavby se v citovaném periodiku věnuje také příspěvek: Janáček, Václav: *Racionalizace proudových provozů*. Pozemstav buduje [19], 1972, č. neuvedeno, s. 2. Dále k tématu například Bátřla, Miroslav: *Naše průkopnictví a zkušenosti s proudovými provozy*. Pozemstav buduje [15], 1967, č. neuvedeno, s. 1, 2.

13 Více: Pecka, Lukáš: *Brněnská sídliště a jejich urbanistická struktura*. Rukopis disertační práce obhájené na Fakultě architektury Vysokého učení technického v Brně. Brno 2013, s. 52–54.

14 Na vývoji technologie výroby a montáže cihlových kvádrů, která ve své době byla tak výhodná, že byla využita při stavbě cca 30 000 bytových jednotek, se zásadním způsobem podílel Vladimír Mareček, v letech 1928–1950 ředitel slavných brněnských Spojených uměleckoprůmyslových závodů (UP závody) a od počátku 50. let vývojový pracovník dnešního Výzkumného ústavu stavebních hmot v Brně, tehdy s detašovaným pracovištěm ve Zlíně. K tomu Chatrný, Jindřich: *Vladimír Mareček. Příběh časem zavátý*. In: Design. Nábytek. Interiéry. Osobnosti a sbírky nábytkového umění 19. a 20. století. Ed. Ladislav Zikmund-Lender. Praha–Hradec Králové 2014, s. 114–125, zvláště s. 123–124.

ulici (1953–1956).¹⁵ V roce 1956 na základě několikaletých zkušeností Pozemní stavby začaly budovat na Kounicově ulici sídliště s více než 506 bytovými jednotkami, dokončené v roce 1959.¹⁶ V tradiční cihelné technologii za pomoci „proudu“ se vybudoval soubor domů na Botanické ulici (1955–1959).¹⁷ Totéž se týkalo i panelové výstavby, která v Brně započala v roce 1956. Tehdy vývojové a výzkumné oddělení stavební firmy zrealizovalo na Fišově ulici v Černých Polích prototyp panelového domu o čtyřiatřiceti bytových jednotkách (dokončen na jaře 1957);¹⁸ projekčně byl připraven v roce 1955 Ústavem pro zprůmyslnění stavebnictví v Brně, respektive jeho gottwaldovskou divizí. Ke stavbě se poprvé použilo „jednovrstvých panelů ze zpěněné strusky se speciální úpravou povrchu“,¹⁹ realizace z železobetonových prefabrikátů však byla velmi náročná z hlediska technologie i organizace výstavby. Stavba obsahovala dvou- a třípokoje byty se sociálním zařízením. Kuchyně byly vybaveny typovou sestavou, obsahující pracovní stůl s dřezem, nástěnnou úložnou skříňku a plynový sporák.²⁰ Na podlaze v obývacích pokojích a ložnicích byly položeny klasické parkyty, v kuchyních a předsíních PVC a v koupelnách, na WC a v komorách byla šamotová dlažba. Ke zvláštnostem patřilo provedení elektroinstalace, kdy „světelný rozvod je prováděn v kabelech na stropě pod podlahou hořejšího patra a zásuvkový rozvod v podlaze jednotlivých bytů. Instalace k vypínačům a zásuvkám bude zapuštěna pod omítkou. Je zde pamatováno na rozvod pro televizi se společnou anténou.“²¹ V roce 1959 následovala například panelová rychlostavba „Třicet sedm bytových jednotek za třicet pět dnů“²² na Olomoucké ulici. Šlo o první brněnské panelové sídliště s domy systému G 57 (jejich poznávacím znakem jsou dvojice lodží).²³ V roce 1960 se smontovalo v této proudové technologii 203 bytů v Juliánově a následovala řada dalších.²⁴

15 Více: Pecka, L.: *Brněnská sídliště*, s. 57, 59–61.

16 Tamtéž, s. 58, 70–72.

17 Tamtéž, s. 58, 73–75.

18 Dnes Fišova, čísla popisná a orientační 417/21, 419/23 a 421/25.

19 Bátorla, M.: *Proudová metoda a její uplatnění v Brně*. Pozemstav buduje [15], 1967, č. 40, s. 1.

20 Uvedená typová sestava byla jen v minimální inovaci používána pro vybavení kuchyní ještě v roce 1959. K tomu srov. snímek v článku *O nejlepší kuchyňský nábytek bytových jader*. Pozemstav buduje [7], 1959, č. 18, s. 2.

21 *Obstálí jsme úspěšně v těžké zkoušce*. Pozemstav buduje [5], 1957, č. 2, s. 1. K tématu dále: Žáček, Bronislav: *Výstavba z celostěnových panelů*. Pozemstav buduje [5], 1957, č. 3, s. 1, 2, 4, a Žáček, B.: *Jak budeme bydlet?* Pozemstav buduje [3], 1955, č. 15, s. 4.

22 K tomu Havránek, Jan: *Rychlostavba panelového domu v Brně*. Pozemní stavby 8, 1960, č. 1, s. 32–37; *Rychlostavba na Olomoucké bude včas dokončena*. Pozemstav buduje [7], 1959, č. 14, s. 1.

23 Uvedené sídliště patřilo k nejvýznamnějším brněnským investicím v rámci 2. pětiletky (1956–1960). Ke vzniku systému G a jeho typovým řadám (G 40, G 57 a dalším) Horňáková, Ladislava: *Osobnosti zlínské – gottwaldovské architektury III. Bohumír Kula. Hynek Adamec*. Prostor Zlín 17, 2010, č. 3, s. 46–49; Sedláková, Radomíra: *Zlín – Gottwaldov. Proměny architektury v letech 1945–1960*. In: Fenomén Baťa. Zlínská architektura 1910–1960. Katalog výstavby. Ed. Ladislava Horňáková. Zlín 2009, s. 149–193, zvláště s. 182; nejnověji Zarecorová, Kimberly Elman: *Utváření socialistické modernity. Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha 2015, s. 290–374.

24 Bátorla, M.: *Proudová metoda*, s. 1.

BUDOVÁNÍ „LEPŠÍCH ZÍTKŮ“?

Uvedená metoda stavění se v omezené míře využila i při realizaci jednoho z brněnských experimentů, konkrétně zástavby soustředěné poblíž nábřeží řeky Svratky v ulici Křídlovická, které předcházela studijní soutěž.²⁵ Na přelomu 50. a 60. let 20. století stále šlo o okrajovou lokalitu Starého Brna. „*Staré domky, rumiště, bláto, rozježděné ulice a za tím vším zářivá štíhlá novostavba experimentálky se svítivými lodžemi a vzrovnými pergolami nad desátým patrem. Vedle výškové stavby je ještě jeden dům, čtyřposchodový, spojený s první budovou koridorem, v němž bude prádelna²⁶ a trafostanice. Tato drůza činžovních domů je brněnskou experimentální stavbou.*“²⁷ Rodila se v průběhu roku 1960 v tempu na naše poměry přímo závratném (od 9. června do 21. prosince — to byla dokončena stavební realizace). Oba obytné domy — z cihel (tzv. stavba A)²⁸ a betonu (tzv. stavba B)²⁹ — k sobě ve své době poutaly pozornost stavbařů z celé republiky a v roce 1960 sehrály nezastupitelnou úlohu při diskuzích o možnostech řešení bytového problému v Československu,³⁰ probíhajících nejen v Brně. Účelem rokování bylo „*seznamit občanstvo s vývojem bytového fondu u nás v minulosti a s perspektivami v budoucnosti a zajistit pomoc při hledání směrů řešení bytové výstavby v nejširších vrstvách obyvatelstva*“.³¹ Názory se sice v mnohém rozcházelely, přesto se dá říci, že výsledky diskuze poskytly základní představu o tom, co lidé považují za nezbytné k dobrému bydlení, a co naopak v žádném případě nehodlají tolerovat. Na tomto základě se pak připravovaly nové typové podklady a začala se řešit otázka, jakým směrem se v budoucnu bude ubírat vývoj bydlení v Československu; i v následujících letech se však teoretické poznatky do praxe převáděly jen se značnými obtížemi.

Obě stavby přinášely mnohé inovace a podněty, „*jako projev nespoutané tvůrčí fantazie architekta*“ (architektů) i designérů, reagující „*na údajně nebo skutečně omezené*

25 Soutěž byla vyhodnocena odborem výstavby KNV v Brně ve spolupráci s odbornými komisemi a řídicí komisí SVV pro experimentální výstavbu. K tomu *Pokusný bytový dům o jedenácti podlažích v Brně*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 307–310, zvláště s. 307; *Pokusný bytový dům o pěti podlažích v Brně*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 311–314, zvláště s. 311. Oba experimentální domy byly situovány do vybraného území sídliště Nábřeží, realizovaného v letech 1959–1961, podle projektu architektů Zdeňka Chlupa a Miroslava Dufka z let 1956–1957.

26 Prádelna ve zmíněném koridoru byla vybavena automatickými pračkami, doplněna ždímačkami a boxy na sušení prádla.

27 Kusák, Alexej: *Experimenty z cihel a betonu*, 1960, s. 6. Stránka z blíže neidentifikovaných novin uložena v soukromém archivu autora.

28 Dnes Křídlovická, čísla popisná a orientační 372/70, 673/72, 373/74 a 375/76.

29 Dnes Křídlovická, čísla popisná a orientační 376/78, 380/80. Koncem 80. let byl objekt v havarijním stavu, uvažovalo se o jeho demolici (vzhledem k technologii výstavby by byla velmi náročná a nákladná). Na počátku 21. století dům prošel celkovou rekonstrukcí, s následným zateplením obvodového a střešního pláště, včetně hydroizolace.

30 *Kuchyně z Experimentu A*. Pozemstav buduje [9], 1961, č. 5, s. 4.

31 Čuhel, Vlastimil: *Stavbaři a diskuse o bydlení*. Pozemstav buduje [8], 1960, č. 48, s. 1.

možnosti typového projektování a výstavby“³² a to nejen z hlediska materiálů a technologií. Experimentovalo se intenzivně ve stavbě i v zařízení bytových jednotek.³³ Nová byla vnitřní dispozice jednotlivých bytů i nadstandardní interiérové vybavení.

PROPAGACE „LEPŠÍCH ZÍTKŮ“

Brněnské pokusné domy od počátku budily zasloužený obdiv a velký zájem nejen obyvatel města. „Kromě nepřetržitého proudu odborníků a exkurzí z různých stavebních podniků i škol přicházejí sem novináři, hosté ze zahraničí, a byla tu dokonce i delegace pracovníků z OSN.“³⁴ Postupem času, jak oba objekty vyrůstaly, přinášel o nich nejen denní tisk stále více zpráv³⁵ a zároveň se zvyšovala četnost dotazů směřujících k možnosti prohlídek experimentálních bytových prostor a navrhovaného vnitřního zařízení. Zaznamenán byl velký nárůst zájmu, „když několik tisíc lidí si prohlédlo na výstavišti maketu jednoho bytu [šlo o modelovou bytovou jednotku stavby A], vybaveného nábytkem.“³⁶ To vedlo k tomu, že ve dnech 4. až 19. února 1961 investor (Krajský národní výbor v Brně, zastoupený Investprojektem Brno) uspořádal pro zájemce výstavní prezentaci v celkem osmi bytech. „Šest bylo vybaveno úplným nábytkovým zařízením [šlo zejména o nový progresivní typový nábytek, který nábytkářský průmysl hodlal v co nejbližší době uvést na trh] a dva předváděny v tom stavu, v jakém jsou běžně předávány k nastěhování.“³⁷ Zájem překonal veškeré očekávání, zpřístupněné bytové jednotky byly po otevírací dobu od 10 do 18 hodin stále plně návštěvníků, „kteří také vyjádřili v zápisových knihách své připomínky a názory o bytech i nábytku“.³⁸ Laická i odborná veřejnost tak mohla posoudit v názorném příkladu konkrétní výsledky jedné z dílčích akcí celostátní experimentální výstavby. Spolupráce vývojových a projekčních složek stavebního a nábytkářského průmyslu, která vedla nejen k řešení několika komplexně zařízených bytových jednotek a rovněž k uspořádání zmíněné výstavy, přinesla oběma zúčastněným stranám neobyčejně cenné a podnětné poznatky i zkušenosti. Řada takto získaných podnětů však zůstala v důsledku politických, ekonomických a společenských okolností nevyužita.

-
- 32 Zich, Otakar — Moučka, Jan — Šif, J.: *O experimentu ve výstavbě*. Pozemní stavby 10, 1962, s. 502–503, cit. s. 502.
- 33 Byty byly plánovány jako 2–5 pokojové; v průměru připadalo 3,5 obyvatele na byt; v domě A počet pokojů vzhledem k počtu uživatelů měl být vždy o jednotku nižší, v domě B roven počtu pokojů.
- 34 Váňa, Blahoslav: *Velký zájem o nás brněnský experiment*. Pozemstav buduje [8], 1960, č. 29, s. 1.
- 35 Především podnikový týdeník *Pozemstav buduje* čtenáře průběžně a velmi obsáhle informoval o probíhajícím experimentu. Uveřejněné příspěvky se ve větší míře zabíraly vnitropodnikovými problémy spojenými s výstavbou obou obytných domů (dodržování termínů, uzavírání závazků v rámci brigád socialistické práce, výčet jmen stavebních čet aj.) nebo přinášely delší či kratší anotace o dění a aktivitách spojených se sledovaným tématem. Přesto mnohé z nich náleží k primárním zdrojům poznatků, bez nichž bychom se nemohli obejít.
- 36 *Výstava v bytech našeho experimentu*. Pozemstav buduje [9], 1961, č. 8, s. 1.
- 37 Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 315–318, cit. s. 315.
- 38 *Výstava*, s. 1.

Experimentální výstavba se stala též ostře sledovanou akcí nejen ze strany zástupců kraje či města, ale i nejvyšších státních reprezentantů; svědčí o tom například opakované návštěvy ministra výstavby Oldřicha Berana.³⁹

Pozemní stavby v rámci popularizace své činnosti (de facto šlo o pořízení originální dokumentace) založily podnikové „filmové ateliéry“. Ve skutečnosti však šlo o skupinku nadšenců-amatérů z řad zaměstnanců firmy, která s minimálními prostředky a základním technickým vybavením, „*přesto s nejnižšími náklady vytvořila již film o výrobní buňce betonu a malt na mezinárodním hotelu v Brně [hotel International na Husově ulici, realizace 1960–1965]*“.⁴⁰ Dalším počinem „studia“ byl obrazový záznam průběhu výstavby experimentálního obytného domu *B* (z litého betonu). Filmový dokument byl pojatý jako instruktážní a autoři ho rozdělili na dvě sekvence. První se věnovala základní stavební činnosti, zejména montáži bednění pro stěny a stropy; zároveň názorně demonstrovala průběh zrodu jednoho podlaží domu. Druhá zachycovala „*práce na fasádách (nástřík omítek), montáž bytových jader, montáž elektroinstalací, montáž příček a kladení podlah*“.⁴¹ Film měl délku cca 12 minut, po ozvučení a pořízení kopií mělo dojít k distribuci dokumentu (dosud nenalezen) a jeho propagaci prostřednictvím anotace v rámci Československého filmového týdeníku. Měl být rovněž k dispozici Ministerstvu stavebnictví a uvažovalo se o jeho prezentaci v Sovětském svazu. Dobový pisatel (pravděpodobně Jaromír Houdek, autor scénáře a stálý přispěvatel do podnikových novin *Pozemstav buduje*) k financování dokumentu uvádí: „*Pořizovací cena filmu je poměrně velmi nízká, pouhý zlomek toho, co by stál, kdyby byl natočen ve skutečných filmových ateliérech.*“ Následně připojuje přímo oslavné hodnocení záznamu. „*Při tom však jeho úroveň možno směle měřit s filmy, vyrobenými profesionálními filmaři. A to nejen po stránce obsahové a technické, nýbrž i po stránce fotografické.*“⁴²

K experimentální výstavbě se dochovaly různě početné soubory fotografické dokumentace, dnes uložené mimo jiné ve dvou institucích zřízených městem.⁴³ Jednou z nedocenitelných schopností fotografie je právě uchování historické vizuality, způsobu vnímání a proměny světa. Chronologicky řazené vypovídají autentické snímky o vývoji daného místa v určitém časovém úseku a patří tak společně s dobovou literaturou k primárním zdrojům informací o sledovaném tématu.

39 *Ministr výstavby na našem Experimentu*. *Pozemstav buduje* [9], 1961, č. 7, s. 1. Oldřich Beran, ministr výstavby od 11. 7. 1960 do 9. 2. 1962.

40 *Film o našem experimentu B*. *Pozemstav buduje* [9], 1961, č. neuvedeno, s. 4.

41 Tamtéž.

42 Tamtéž.

43 Snímky dokumentující výstavbu jsou uchovávány v Archivu města Brna — fond U 5 Sběrka fotografií, a ve sbírkách Oddělení dějin architektury Muzea města Brna, p. o. Na tomto místě bych rád poděkoval za pomoc při archivním výzkumu ke sledovanému tématu kolegyni Mgr. Lence Likavčanové z Archivu města Brna.

EXPERIMENTY VE VÝSTAVBĚ

Hlavními projektanty typových obytných staveb řešených dvěma konstrukčními systémy a technologiemi byli u experimentu *A* — pětipodlažního domu z tenkostěnných keramických tvárníc — Radko Černý, Miroslav Brabec a Miroslav Pospíšil, autory experimentu *B* — jedenáctipodlažního domu z litého betonu — František Zounek,⁴⁴ Miroslav Pospíšil a Arnošt Sláma; všichni ve spolupráci s kolektivem dalších architektů, inženýrů a oborových specialistů, zaměstnanců Krajského projektového ústavu v Brně (Stavoprojekt Brno).⁴⁵ K volbě materiálu pro realizaci projektu *A* přispěla skutečnost, že „je kvalitní a rozsáhlá cihlářská výroba poměrně rovnoměrně rozložená po celém jihomoravském kraji a dále charakter bytové výstavby v okresních městech kraje, který nedovoluje z ekonomických důvodů použít progresivní panelové výstavby“.⁴⁶ Měl taktéž prověřit dispoziční řešení v souvislosti s konstrukčním systémem příčných nosných zdí z nových formátů cihelných tvárníc a s keramickými stropními prefabrikáty.⁴⁷ Experimentální objekt *A* projektanti sestavili ze čtyř sekcí s celkovým počtem třicet šest bytových jednotek. Neobsahoval v té době vyvíjená a inovovaná bytová jádra, na rozdíl od projektu *B*. Veškeré vertikální rozvody (vody, plynu a elektřiny) včetně měřidel architekti vyloučili z dispozice bytů a umístili do prefabrikovaného instalačního panelu, situovaného ke schodišťovému tělesu. Pozoruhodné a neobvyklé zalomení štítové zdi stavby umožnilo podstatně větší variabilitu při volbě skladby bytů v domě a při přiřazování dalších obytných prostorů, odpovídající jejich požadované kategorizaci.⁴⁸ Do obývacího pokoje v jednotlivých bytových jednotkách se vstupovalo přímo ze schodišťové podesty, pouze textilní závěs vymezoval zádveří, „z něhož je přístupný kuchyňský kout průchozí koupelnou“.⁴⁹ Koncepce přenosu funkce předsíně do hlavní obytné místnosti nebyla příliš šťastná, došlo ke zmenšení její již tak omezené plošné výměry, navíc narušené nepřilíh praktickým provozem.

Pro projekt pokusné stavby *B* byla zvolena technologie litých stěn z prostého betonu a monolitických stropních konstrukcí za použití bednění z vodovzdorné překližky. Uvedený postup architekt Zounek ověřil poprvé při výstavbě obytného domu na Vinařské ulici.⁵⁰ Prototyp sledoval „nejen dokonalé využití půdorysné plochy

44 K osobnosti: Zounek, František. Heslo. In: Nová encyklopedie českého výtvarného umění — dodatky. Red. Anděla Horová. Praha 2006, s. 870; Zounek, František. Heslo. In: Slovník českých a slovenských výtvarných umělců, W–Ž. Ed. Alena Malá. Ostrava 2010, s. 298–299.

45 K celostátní organizaci Stavoprojekt viz Zarecorová, K. E.: *Utváření socialistické modernity*, s. 101–152.

46 Žáček, B.: *Experimentální výstavba bytových domů v Brně*. Pozemní stavby 8, 1960, s. 465–470, cit. s. 465.

47 Houdek, Jaromír: *Naše experimentální bytové stavby*. Pozemstav buduje [9], 1960, č. 12, s. 1.

48 Více: Žáček, B.: *Experimentální výstavba*, s. 465–470; Houdek, J.: *Také experiment A dokončen*. Pozemstav buduje [9], 1960, č. 49, s. 1.

49 Kocourková, Jarmila: *Brněnská experimentálka a její smysl*. Domov 2, 1961, č. 3, s. 29–30, cit. s. 29.

50 Dnes Vinařská, číslo popisné a orientační 355/28, projekt 1958, stavební realizace 1959–1960; spoluautorem domu byl architekt Viktor Rudiš, k osobnosti více: *Viktor Rudiš. Stavby a projekty 1953–2002*. Brno 2005. Následně došlo k výstavbě minimálně dalších dvou domů (zatím identifikovaných) uvedeného typu, a to Vinařská 354/24, 406/26 a Vinařská 358/40, 408/42.

bytu, ale také co nejmenší spotřebu stavebních hmot a co nejnižší váhu stavby“.⁵¹ Šlo o čtyřpodlažní objekt (označovaný později jako typ Zounek) se sedmi třípokojovými byty s kuchyňským koutem a šesti dvoupokojovými byty s velkou obytnou kuchyní. Vnitřní vybavení družstevních bytových jednotek bylo nejmodernějšího typu. Po úspěšné realizaci se počítalo se stavbou obdobných vícepodlažních domů ve velkém měřítku. Původní experiment tedy pokračoval vývojem etapou, v níž byl realizován jedenáctipodlažní bytový dům s pochůznou terasou v nejvyšším poschodí, právě v lokalitě ulice Křídlovická. Projektant uváděl k pokusné stavbě následující data: „Jde o řadovou sekci pro 6 až 10-ti podlažní zástavbu, i když jsou realizovány dvě sekce, tedy v podobě bodového domu. Mezi čtyřiceti byty jsou 4 pro dvě osoby, 16 pro tři osoby, 16 pro čtyři osoby a 4 pro pět osob. Obytná plocha 1 b. j. [bytové jednotky] činí průměrně 40 m², užitková plocha 53,6 m². Vstupní podlaží je celé rezervováno pro vybavení domu [hlavně z důvodu absence sklepa].“⁵² Přízemí (vstupní podlaží) obsahovalo sklepní boxy, sklad a domovní dílnu pro drobné opravy, kočárkárnu, místnost pro uložení sportovního vybavení, kotelnu a „novum“ — uzavíratelné skříňky pro donášku potravin. Zvenčí přístupné byly prostory pro nádoby na odpadky a místnost pro uložení jízdnicích kol, eventuálně mopedů.⁵³ Úprava povrchu fasád domu byla netradičně provedena nástřikem latexovými barvami⁵⁴ v odstínech bílé, šedé a světlemodré.⁵⁵ Poloha schodiště půlkruhového tvaru⁵⁶ a bytového příslušenství, jehož výměru architekti značně neúměrně zmenšili na cca 13,6 m² na jednu bytovou jednotku,⁵⁷ se zákonitě promítla do uspořádání dispozice domovního podlaží. Minimální schodišťové těleso a inovované bytové jádro uvnitř půdorysu na druhou stranu uvolnilo „oboje průčelí domu pro obytné prostory a zvýšilo ekonomii inženýrských sítí“.⁵⁸ Byty měly samostatnou předsiň, koupelnu,⁵⁹ WC a malou skladovací komoru. František Zounek jako jeden

51 Houdek, J.: *Dům z litého betonu*. Pozemstav buduje [8], 1959, č. 2, s. 4; dále Houdek, J.: *Prototyp domu z litého betonu*. Pozemní stavby 8, 1960, s. 460–464; Pochop, Roman: *Několik poznámek k řešení pokusných bytových domů v Praze, Hradci Králové a Brně*. Architektura ČSR 19, 1960, zvláště s. 526–527.

52 Zounek, František: *Pokusný dům v Brně*. Československý architekt 6, 1960, č. 25, s. 3.

53 *Pokusný bytový dům o jedenácti podlažích*, s. 307–310, zvláště s. 309.

54 Žáček, B.: *Na brněnském Experimentu finišujeme!* Pozemstav buduje [9], 1960, č. 44, s. 1.

55 Dle sdělení pamětníků. Viz Poznámky z rozhovorů vedených s Hanou Grulichovou a Ivanem Rolným, autograf, soukromý archiv autora.

56 Bylo složeno z prefabrikovaných stupňů, které skládáním umožnily vznik samonosného vřetenového schodiště z nástupních desek, vetknutých do středového sloupu vytvořeného betonovými prstenci. Více Žáček, B.: *Experimentální výstavba*, s. 465–470, zvláště s. 468–469. U každého schodiště je výtahová šachta s osobním výtahem.

57 „Jsme si vědomi, že toto řešení je za stávající převahy plynových spotřebičů obtížné. Nutné motorické odvětrávání příslušenství uvnitř půdorysu vzbuzuje někde obavy a půlkruhové schodiště je proti stávajícím normám. Přesto se domníváme, že bylo nutné tento krok učinit a vyzkoušet možnosti tohoto řešení.“ Zounek, F.: *Pokusný dům*, s. 3.

58 Tamtéž.

59 V části koupelen domu byl instalován nový typ vany spojené s umyvadlem a některými dalšími funkcemi, které z ní učinily téměř polyban. K termínu polyban viz Ekologická a ergonomická hlediska při navrhování koupelen. Dostupné z: <http://www.tzb-info.cz/2593-ekologicka-a-ergonomicka-hlediska-pri-navrhovani-bytovych-koupelen>, cit. 8. 10. 2014.

z autorů experimentální výstavby sebekriticky přiznával již krátce po dokončení domu typu B, že „v mnohém směru jsme podlehlí tísní plošných limitů a nesprávně řešili například otázku průchozí lázně do WC u větších kategorií bytů. Stejně naléhavě se pro budoucnost jeví vyřešení šatní komory v každém bytě od střední kategorie výše. Vnitřní poloha kuchyní vyžaduje elektrickou energii pro sporáky.“⁶⁰ Stejně řešení zdroje energie pro vaření se ukázalo jako výhodnější také v provozu kuchyní, „aby přípravou jídel netrpěla atmosféra všech sousedních místností“,⁶¹ v bytech domu typu A.

Několika způsoby se u obou domů (A + B) řešily problémy spojené se stravováním, s jeho přípravou i podáváním; ty vyplynuly z interiérové koncepce jednotlivých bytů. V podstatě šlo o čtyři varianty: kuchyně je oddělená od obývacího pokoje prosklenou stěnou s podávacím okénkem; propojení obou místností sestavou skříňek a okénka, na něž navazuje jídelní stůl; naprosto volné spojení kuchyně a pokoje (v tomto případě se kuchyně de facto transformuje v kuchyňský kout) nebo zcela samostatná kuchyně. Jejich vybavení bylo dvojí — kovové smaltové sestavy z produkce Kovony Karviná⁶² nebo dřevěný skříňkový nábytek (typy KU 2 a KU 4) navržený Vývojem nábytkářského průmyslu v Brně.⁶³ Společným rysem skříňkových sestav kuchyňského nábytku byla instalace na nožkách (ve výšce 10 cm), která splňovala tehdejší požadavky kladené na moderní hygienu.⁶⁴

Místnosti v bytových jednotkách byly odděleny montážními přepážkami. Dělicí „stěny“ vycházely z prototypu architektem Zounkem realizovaného poprvé opět v domě na Vinařské ulici. Šlo o rámovou konstrukci s výplní z papíroviny a s oboustranným povrchem ze sololitu, upraveného latexovým nátěrem. „*Ekonomie a vtip tohoto řešení*“ byly u experimentálních domů při montáži značně „*oslabeny nepřesným řemeslným provedením a špatnou zvukovou izolací příček*“.⁶⁵ K tomu po čase přibývaly problémy s trvanlivostí vlastní konstrukce a její povrchové úpravy (docházelo k častému výskytu trhlin na povrchu, ale i v kotvení panelů do stropů či k podlahám). Dveřní rámy s celoplošnými výplněmi, osazené ve stěnových montovaných přepážkách, byly opatřeny nátěrem v odstínu slonové kosti, dveře vedoucí do pokojů měly výplně prosklené.⁶⁶

60 Zounek, F.: *Pokusný dům*, s. 3.

61 Kocourková, J.: *Brněnská experimentálka*, s. 29–30, cit. s. 29.

62 K historii podniku viz Kovona systém / O společnosti / Historie společnosti — KOVONA.cz. Dostupné z: <http://www.kovona.cz/historie-spolecnosti-43.html>, cit. 8. 10. 2014.

63 Vývoj nábytkářského průmyslu (dále jen VNP) v Brně byl ustaven v roce 1954 (zanikl 1990), od roku 1978 nesl název Výzkumný a vývojový ústav nábytkářský (VVÚN); organizace vyvíjela a ověřovala nové výrobky, materiály a technologie, zabývala se činností projekční, realizační (prototypy) a publikační.

64 Váňa, B.: *Montovatelné příčky na Experimentu*. Pozemstav buduje [9], 1960, č. 48, s. 1; Kusák, A.: *Experimenty z cihel a betonu*, 1960, s. 6. Stránka z blíže neidentifikovaných novin uložená v soukromém archivu autora.

65 Kocourková, J.: *Brněnská experimentálka*, s. 29–30, cit. s. 29.

66 Váňa, B.: *Montovatelné příčky*, s. 1.

Otázka úložného prostoru dodnes patří k hlavním problémům nábytkového zařízení bytu vůbec. Vestavěná úložná zařízení rozhodujícím způsobem ovlivňují možnost dosažení očekávané úrovně bydlení. Výchozím impulsem řešení interiéru bytů v experimentálních stavbách byl právě vestavěný nábytek, jeho návrhy a následná realizace. Autory byli architekti-designéři Mojmir Požár a Jaroslav Šmídek,⁶⁷ pracovníci výše zmíněného Vývoje nábytkářského průmyslu v Brně. V obou pokusných domech byla uplatněna i varianta prostorového dělení za využití montážních skříňových příček. To přineslo nejen značnou úsporu místa, ale i výrazné zlepšení provozu bytu a jeho údržby. „V domě A kryly tyto skříňové příčky zhruba celou potřebu základního úložného prostoru, v domě B třetinu až polovinu. Jejich konstrukce byla jednotná — dílcový systém, umožňující vyrovnat se variabilní montáží různých čelních a zádoových prvků s různými potřebnými délkami sestav. Použitá konstrukce dovoluje demontáž příčky bez poškození stavby a v jistých mezích přeměnu sestavy skříní, zejména změnou přístupu do nich, z té či oné strany.“⁶⁸ V hlavních rysech byla konkrétní půdorysná dispozice skříňových příček předem stanovena a jejich účel definován již v projektu.

Novinkou staveb se stal rozvod elektřiny, kdy v každé místnosti — s výjimkou bytového jádra u typu B — byla několik centimetrů nad úroveň podlahy jedna zásuvka, z níž si nájemník „rozvede igelitovou šňůrou elektřinu sám na místa spotřeby. To už směruje k tomu, aby uživatelé bytů upustili od centrálního osvětlení a nahradili je příjemnějším osvětlením lokálními svítidly.“⁶⁹ Instalace probíhala po povrchu (do litého betonu samozřejmě nešlo nic zasekat). Obyvatelé vědomě museli počítat s tzv. realitou socialistického života, k níž patřil běžný nedostatek mnoha výrobků na trhu, v tomto konkrétním případě vodičů drátu, který spadl do kategorie tzv. podpultového zboží. V otázce podlahových krytin zůstalo u použití tradičního povrchu, a to vlýsek (parket), náročných na údržbu a čas. Snadno udržovatelné PVC nebo podlahoviny z jiných umělých hmot nebyly využity. U obou staveb projektanti dodrželi tehdejší zásadu, aby každý byt měl svůj balkon (objekt B) nebo lodžii (objekt A), o které se opticky rozšiřuje obytný prostor.

EXPERIMENTY NA VÝSTAVĚ

Koncepci rozmístění a výběr volného mobiliáře v demonstračních bytech provedli opět oba renomovaní návrháři, Mojmir Požár a Jaroslav Šmídek. Bytové zařízení prezentované v praktických ukázkách kombinovalo sektorový nábytek řady

67 K osobnosti: Šmídek, Jaroslav. Heslo. In: Nová encyklopedie českého výtvarného umění — dodatky. Red. Anděla Horová. Praha 2006, s. 755–756; Šmídek, Jaroslav. Heslo. In: Slovník českých a slovenských výtvarných umělců, Šan–Šta. Ed. Alena Malá. Ostrava 2006, s. 255–256.

68 Šmídek, J.: *Nábytek*, s. 315–318, cit. s. 318.

69 Kocourková, J.: *Brněnská experimentálka*, s. 29–30, cit. s. 29. Počítalo se většinou s využitím přenosných svítidel a lampiček přichycených na zdi. Středové lustrové osvětlení nebylo doporučováno.

U v jeho aktuálních variantách,⁷⁰ Montisektor⁷¹ a vývojový nábytek,⁷² který vzbuzoval v návštěvnicích zaslouženou pozornost nejen estetickým výrazem, ale i kvalitou provedení.⁷³ Paradoxem je, že většina prototypů z experimentu se sériové výroby nikdy nedočkala. Interiéry byly řešeny „s důsledným uplatněním *zařizovacího principu jednotlivých nábytkových kusů, které mohou být vedle sebe použity v poměrně volném a širokém výběru a mají přitom vytvořit v určitém daném prostoru vždy vyhovující, souladný celek*“.⁷⁴ To byl de facto jeden z hlavních cílů experimentu nábytkářů v prototypových domech, kterým si chtěli ověřit nové výrobní programy a vývojové linie. Z dobových snímků dokumentujících⁷⁵ „výstavní instalace“ ukázkových bytových jednotek a s využitím vzpomínek několika málo pamětníků, kteří interiéry s netradičním zařízením a vybavením zhlédli,⁷⁶ lze vyčíst několik informací. V popředí zájmu designérů byla jedna ze základních funkcí bytu — spaní. Tvůrčí pracovníci si stanovili nelehký úkol odsunout spaní z obývacího pokoje (častým příkladem bylo bydlení i spaní odehrávající se v jedné místnosti) a současně vyloučit všechna řešení, která by směřovala k jakémukoli provizoriu. V praxi to znamenalo návrat ke klasickým ložnicím s dvojitým lůžkem, inovovanou podobu pohovkových lůžek a tzv. etážové spaní. Patrová lůžka byla určena zejména pro děti⁷⁷ až do jejich

-
- 70 Sektorový nábytek U-1 navrhl kolektiv pracovníků VNP v Brně pod vedením architekta Jindřicha Halabaly již v roce 1954; do sériové výroby se dostal teprve v roce 1958 (vyráběn UP závody Rousínov). V roce 1957 vznikla progresivnější varianta U-1, označovaná jako odlehčená řada U-1. Vyráběla se od roku 1959 až do doby vzniku řady U-100. Šlo de facto o sloučení předchozích variant, doplněných o nové typy různých montážních dodatkových prvků (stojky, závěsné police, jídelní desky aj.). Na počátku 60. let vznikl nový typ sektorového nábytku U-500 od autorů J. Šmídka a M. Požára, který začala sériově vyrábět Jitona Soběslav. S uvedeným sektorem se počítalo zejména v bytech hromadné výstavby. Proporce skříňek se „odhmotnily“ tak, aby výsledné sestavy opticky nepřepřehly zařizované místnosti. Viz Kadlec, Jaroslav: *Nástin vývoje bytového nábytku v ČSSR po roce 1945*. Architektura ČSR 40, 1981, s. 166–172, zvláště s. 166.
- 71 Montážní nábytek (v dílech, které si uživatel mohl sám smontovat) navrhl J. Šmídek v roce 1956; od roku 1959 byl vyráběn v UP závodech Rousínov; například první série Monti 100 měla dvacet pět základních typizovaných dílců a řadu doplňkových a montážních součástí, z nichž bylo možno sestavit jednotlivé nábytkové skříňky i kompletní sestavy; zásuvkové skříňky byly dodávány smontované. Poválečný sektor Designcabinetcz. Dostupné z: <http://www.designcabinet.cz/povalecny-sektor>, cit. 15. 10. 2014.
- 72 Autory většiny návrhů vývojových typů nábytku byli rovněž J. Šmídek a M. Požár, pracovníci VNP v Brně. Zhotovení prototypů proběhlo ve specializovaných výrobních dílnách uvedeného ústavu.
- 73 Nábytek z běžné sériové a ověřovací výroby dodaly podniky, které byly začleněny do Výrobně-hospodářské jednotky (VHJ) Sdružení nábytkářského průmyslu Brno, založeného v roce 1958. Můžeme uvést závody: Jitona, n. p., Soběslav, UP závody n. p. Rousínov, Kovona, n. p., Lysá nad Labem, Ton, továrny na ohýbaný nábytek, n. p., Bystřice pod Hostýnem aj. K tématu například *Katalog nábytku VHJ Nábytkářský průmysl Brno*. Brno 1985, nestr.
- 74 Šmídek, J.: *Nábytek*, s. 315–318, cit. s. 315.
- 75 Například Kocourková, J.: *Brněnská experimentálka*, s. 29–30; Šmídek, J.: *Nábytek*, s. 315–318.
- 76 Poznámky z rozhovorů vedených s Hanou Grulichovou a Ivanem Rolným, autograf, soukromý archiv autora.
- 77 „Pro ušetření místa, k velké radosti dětí a patrně k malé radosti rodičů.“ Viz Kocourková, J.: *Brněnská experimentálka*, s. 29–30, cit. s. 30.

odchodu z rodiny. Řešena byla v několika variantách: jako lůžka přímo nad sebou, umístěná nad sebou v určitém úhlu či lůžka ve stupňovitém přesahu. Kromě žebříku, který zároveň zpevňoval jejich konstrukci, bylo možné je po jednoduché demontáži používat i samostatně.

Při úvahách o ukládání lůžkovin bytoví architekti předem vyloučili klasické skříňky na lůžkoviny (peřináč), ať už mobilní, nebo jako součást nábytku určitého ke spaní. Za jediné správné se tehdy považovalo zastýlání lůžkovin na postelích. Vzhledem k reálnému předpokladu, že lidé chtěli a dodnes preferují z důvodu tzv. společenské reprezentace lůžkoviny zastýlat alespoň v případě návštěv, designéři pro uživatele jednotlivých bytů připravili několik možností. V některých bytech šlo o vestavěné korpusy skříní bez dveří (se zatahovatelným závěsem) s jednoduchou tyčí, kam se mohly příkrývky přenést a skrýt. Nejpraktičtější a nejoceňovanější řešení bylo v bytech, kde vestavěné skříňkové příčky v jedné variantě vytvářely praktickou šatnu — také tam bylo možné ukládat lůžkoviny.

V každé obytné jednotce projektanti počítali s pracovními plochami pro dospělé uživatele i pro děti. Vznikl mimo jiné nový typ pracovního stolu, který se montážně sestavoval z řady dílců. Toto řešení umožnilo několik velikostních alternativ i případný vznik spojených sestav. V některých ukázkách se k vytvoření pracovní plochy použilo deskového dílce ze sektorových sestav.

Ukládání věcí se řešilo především vestavěnými skříněmi. Za připomenutí stojí zejména jejich promyšlená variabilita, kdy bylo možné poměrně snadno měnit skladbu příček, přehazovat jednotlivé vnitřní oddíly, posunovat celou příčku a v případě potřeby ji demontovat, a tím spojit oba prostory, které oddělovala. Poměrně málo se využilo policového nábytku; jeho absence byla odůvodněna kuriózní skutečností — „blízkostí železniční trati, dep a uhelných skladů, s jejichž přemístěním se počítá až za 15 let“.⁷⁸ Pokud šlo o ostatní úložný nábytek v bytě, byly voleny rozměrově menší skřínky, nikde nebyly použity větší sekretářové či skříňové prvky.

U stolového nábytku se v interiérech preferovaly zejména konferenční stolky zajímavých tvarů i barevného pojetí, většinou obdélného formátu. Objevila se řada typů sedacího nábytku „jasných barev a vyzkoušených tvarů“,⁷⁹ včetně židlí a křesel z produkce národního podniku Ton, továrny na ohýbaný nábytek (Bystřice pod Hostýnem),⁸⁰ který vhodně doplňoval odlehčené skříňkové sestavy.

Co se týče zpracování povrchů, „bylo na různém nábytku použito až pět druhů různých dřevin“,⁸¹ s dýhami světle či tmavě mořenými. „Nábytek v jedné místnosti neměl

78 Kusák, A.: *Experimenty z cihel a betonu*, 1960, s. 6. Stránka z blíže neidentifikovaných novin uložená v soukromém archivu autora.

79 Kocourková, J.: *Brněnská experimentálka*, s. 29–30, cit. s. 30.

80 Například židli s variantou výpletu modré barvy. Firma na ohýbaný nábytek, dnes nejstarší svého druhu na světě, byla založena v roce 1861. Více Židle a stoly / Ton a. s. — Židle vyrobené lidmi. Dostupné z: <http://www.ton.eu/cz/>, cit. 8. 10. 2014.

81 Šmídek, J.: *Nábytek*, s. 315–318, cit. s. 315.

*stejně detaily tvarování, ani stejné úchyty, ani stejné tvarové pojetí noh. Ke skupinám dřevěného nábytku byl přiřazen i nábytek s kovovými konstrukcemi. Výsledek byl překvapující s ohledem na dosud tradovaná mínění o názorech veřejnosti. Ačkoliv se měl projevit zásadní odpor, celá věc prošla v podstatě bez povšimnutí a s jakousi samozřejmostí,*⁸² konstatoval Jaroslav Šmídek, jeden z autorů nábytku v prezentovaných bytech sledovaného brněnského experimentu, s jistým překvapením.

Cena a smysl brněnské experimentální výstavby na Křídlovické byla především v tom, že ve své době udělala velký krok na cestě za poznáním i uvědoměním možností a dalších perspektiv bydlení.

APENDIX

V rámci projektu zástavby lokality se počítalo s budovou pro školku a jesle, která měla sloužit i obytnému bloku⁸³ realizovanému v těsném sousedství experimentu. Na jaře roku 1963 byla dokončena stavba tehdy nejmodernějšího prototypu jeslí pro pětapadesát dětí podle projektu architekta Miroslava Dufka. Skluz ve výstavbě (původně měly být dokončeny v roce 1960) byl dán nedostatečnou personální i materiálovou kapacitou jedné z realizačních divizí Pozemních staveb. Progresivnost stavby v tradiční cihelné technologii tkvěla v ojedinělém dispozičním řešení. Projektant po konzultacích s brněnskými pediatry zvolil systém tří samostatných oddělení s vlastními vchody. To umožňovalo v případě nemoci či karantény postiženou část uzavřít, aniž by musel být přerušen chod ostatních. Ke každému z oddělení navíc vedla z přízemí do prvního patra rampa s terasou, rovněž provozně oddělenou. Sloužila pro slunění dětí i jako odpočívárna. K jeslím náležel rozsáhlý pozemek sloužící jako zahrada a hřiště.⁸⁴

82 Tamtéž.

83 Dnes Křídlovická, čísla popisná a orientační 355/54, 357/56, 359/58, 362/60, 365/62, 366/64 a 368/66.

84 K tomu více rf: *Nejmodernější jesle v Brně*. Pozemstav buduje [12], 1963, č. 12, s. 1. Dnes Křídlovická, číslo popisné a orientační 371/68. Objekt je využíván ke komerčním účelům, slouží jako sídlo několika firem.

Text příspěvku vznikl v rámci projektu „Panelová sídliště v České republice jako součást městského životního prostředí: Zhodnocení a prezentace jejich obytného potenciálu“, podpořeného Ministerstvem kultury v rámci Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI), identifikační kód projektu: DF13P01OVV018.

SEZNAM ČERNOBÍLYCH PŘÍLOH

- P1** Model bytové a občanské výstavby na Křídlovické ulici s experimentálními domy (A + B) a prototypem jeslí pro padesát pět dětí.
Převzato z *Pokusný bytový dům o pěti podlažích v Brně*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 312, obr. 747.
- P2** Výstavba experimentálních domů (A + B) na Křídlovické ulici; 5. 7. 1960.
Foto Josef Čoupek. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 60.
- P3** Výstavba experimentálního domu B na Křídlovické ulici; 5. 7. 1960.
Foto Josef Čoupek. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 60.
- P4** Výstavba experimentálního domu B na Křídlovické ulici; 5. 7. 1960.
Foto Josef Čoupek. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 60.
- P5** Výstavba experimentálního domu A na Křídlovické ulici; 18. 8. 1960, text anotace na billboardu: Experimentální rychlostavba / Dům A 40 bytů z litého betonu / Dům B 36 bytů z cihel CD m / Provádí Pozemní stavby, n. p., Stavební správa 03 / Stavbyvedoucí: Bohumil Kirchner / Mistr: Alois Křivý / (nečitelné) Brigáda socialistické práce.
Foto Josef Čoupek. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 60. (v textu anotace na billboardu došlo k prohození písmen označující oba experimenty — správně: B 40 bytů z litého betonu a A 36 bytů z cihel CD m; takto uvedené označení je vedeno v dobových pramenech a literatuře).
- P6** Segment schodišťového tělesa sestavený z prefabrikovaných stupňů; srpen 1960.
Foto Miloš Budík. Uloženo v Muzeu města Brna, Oddělení dějin architektury, inv. č. 264163.
- P7** Transport segmentu schodišťového tělesa do experimentálního domu B na Křídlovické ulici; srpen 1960.
Foto Miloš Budík. Uloženo v Muzeu města Brna, Oddělení dějin architektury, inv. č. 264156.
- P8** Výstavba experimentálního domu B na Křídlovické ulici; 30. 9. 1960.
Foto Josef Čoupek. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 60.
- P9** Výstavba experimentálního domu B na Křídlovické ulici; 30. 9. 1960.
Foto Josef Čoupek. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 60.
- P10** Výstavba experimentálních domů (A + B) na Křídlovické ulici; 30. 9. 1960.
Foto Josef Čoupek. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 60.
- P11** Půdorys podlaží domu B s demonstračními byty: č. 1 — byt pro tři osoby; č. 2 — byt pro čtyři osoby; č. 3 — byt pro dvě osoby; č. 4 — byt pro pět osob.
Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 315, obr. 758.
- P12** Byt č. 1: sestava skříněk sektorového nábytku vývojového

typu U 500 v obývacím pokoji, skříňky dýchovány světlým bukem a modřínem, čela zásuvek ořechem, délky jednotlivých skříňek zleva 75—60—90 cm; lehké klubovky čalouněné latexem, ze série různých typů křesel s identickým potahem. Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 316, obr. 761.

P13 Byt č. 1: zařízení pokoje pro dospělou dceru, kout místnosti s částí skříňové příčky (šatník 150 cm s posuvnými dveřmi), segment průběžné pohovky s prototypem malého celodřevěného odkládacího stolu.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 317, obr. 762.

P14 Byt č. 1: ložnice rodičů, kombinovaná skříňová a skříňková stěna sestavená z prvků montážního sektoru M 200, který byl vyráběn v ověřovací sérii.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 316, obr. 767.

P15 Byt č. 3: alternativní úprava vestavěného kuchyňského zařízení; korpusy skříňek emailovány, posuvná dvířka dýchována mahagonem, židle z produkce národního podniku Ton, Bystřice pod Hostýnem.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 318, obr. 770.

P16 Byt č. 3: část zařízení obývacího pokoje, rohová pohovka je sestavena z typizovaných čtvercových dílů, montážním spojováním jednotlivých

segmentů mohou být vytvářeny pohovkové lavice o různých velikostech a tvarech sestav; nízký stolek s kovovými výztuhami nohou má pevnou a zcela jednoduchou montážní konstrukci.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 316, obr. 759.

P17 Půdorys podlaží domu A s demonstračními byty: č. 5 — byt pro tři osoby; č. 6 — byt pro čtyři osoby; č. 7 — byt pro tři osoby; č. 8 — byt pro čtyři osoby.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 315, obr. 757.

P18 Byt č. 6: část zařízení obývacího pokoje, sestava skříňek z dílcového montážního sektoru M 100, z výroby UP závodů n. p. Rousínov, provedeno ve světlém dubu; čalouněné křeslo s atypickými područkami.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 317, obr. 768.

P19 Byt č. 6: část zařízení obývacího pokoje, sestava skříňek z dílcového montážního sektoru M 100, provedeno ve světlém dubu; mobilní stolek obdélného formátu v kombinaci nosné konstrukce z kovu a dřevěné emailované odkládací desky.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 316, obr. 760.

P20 Byt č. 6: část pracovny, která mohla být vytvořena tím, že jedna z místností bytu byla rozdělena skříňovou příčkou na dvě části,

z nichž jedna sloužila jako ložnice rodičů, zatímco druhá byla vyhrazena právě pro samostatnou pracovnu; ta je vybavena skříňkovou stěnou s knihovnami v sestavě z dílcového montážního sektoru M 100; psací stůl lehké konstrukce doplňuje židle s výpletem z produkce národního podniku Ton, Bystřice pod Hostýnem.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 316, obr. 766.

- P21** Byt č. 8: alternativní úprava kuchyně propojené s obývacím pokojem sestavou skříňek a podávacího okénka, na něž navazuje jídelní stůl.

Převzato z *Pokusný bytový dům o pěti podlažích v Brně*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 314, obr. 755.

- P22** Byt č. 8: část zařízení obývacího pokoje s jídelním koutem a sestavou skříňek vývojového typu sektoru U 500; jídelní stůl obdélného formátu atypických rozměrů 62 × 130 cm s židlemi, z produkce národního podniku Ton, Bystřice pod Hostýnem.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 316, obr. 764.

- P23** Byt č. 8: pokoj dětí, patrová lůžka jsou provedena v montážní konstrukci, kostra je sestavena z jednotlivých dílů; kovové prvky povrchově upraveny smaltem ve

vínově červené barvě, emailované dřevěné deskové díly a potahová látka v odstínu šedi; pracovní stůl má montážní dílcovou konstrukci, umožňující se stejnými nohami i zásuvkami sestavovat různé velikosti stolků za využití rozměrově variabilních formátů dílců stolních desek.

Převzato z Šmídek, Jaroslav: *Nábytek v experimentální stavbě*. Architektura ČSSR 20, 1961, s. 317, obr. 765.

- P24** Jesle (stav před dokončením), Křídlovická 371/68; 1963.

Foto Josef Čech. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 70.

- P25** Jesle, Křídlovická 371/68; kolem 1965.

Uloženo v Muzeu města Brna, Oddělení dějin architektury, inv. č. 264767.

- P26** Experimentální domy Křídlovická 376/78, 380/80 a Křídlovická 372/70, 673/72, 373/74 a 375/76, ulice Křídlovická/Nové sady; 15. 4. 1965.

Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 5 Sběrka fotografií, sign. XIIc 88.

- P27** Celkový pohled na zástavbu části sídliště na Nábřeží s experimentálními domy (A + B) a objektem jeslí; kolem 1965.

Uloženo v Muzeu města Brna, Oddělení dějin architektury, inv. č. 264168.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

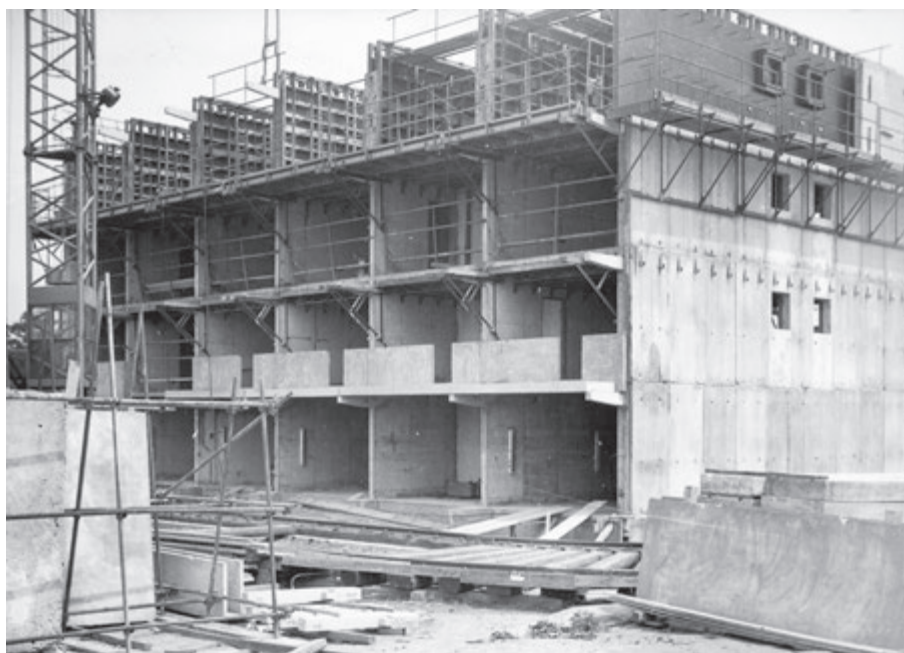
- B22** Experimentální dům Křídlovická 376/78 a 380/80; 2009.
Foto Miloš Strnad, 2009.
- B23** Experimentální domy Křídlovická 372/70, 673/72, 373/74, 375/76 a Křídlovická 376/78, 380/80; 19. 3. 2015.
Foto Miloš Strnad, 2015.
- B24** Dvorní průčelí experimentálního domu Křídlovická 372/70, 673/72, 373/74, 375/76; 19. 3. 2015.
Foto Miloš Strnad, 2015.
- B25** Celkový pohled na experimentální domy na Křídlovické a objektem bývalých jeslí; 19. 3. 2015.
Foto Miloš Strnad, 2015.

P1 Model bytové a občanské výstavby na Křídlovické ulici s experimentálními domy (A + B) a prototypem jeslí pro padesát pět dětí.

P2 Výstavba experimentálních domů (A + B) na Křídlovické ulici; 5. 7. 1960.

P3 Výstavba experimentálního domu B na Křídlovické ulici; 5. 7. 1960.

P4 Výstavba experimentálního domu B na Křídlovické ulici; 5. 7. 1960.

P5 Výstavba experimentálního domu A na Křídlovické ulici; 18. 8. 1960, text anotace na billboardu: Experimentální rychlostavba / Dům A 40 bytů z litého betonu / Dům B 36 bytů z cihel CD m / Provádí Pozemní stavby, n. p., Stavební správa o3 / Stavbyvedoucí: Bohumil Kirchner / Mistr: Alois Křivý / (nečitelné) Brigáda socialistické práce.

▣6 Segment schodišťového tělesa sestavený z prefabrikovaných stupňů; srpen 1960.

7 Transport segmentu schodištvého tělesa do experimentálního domu B na Křídlovické ulici; srpen 1960.

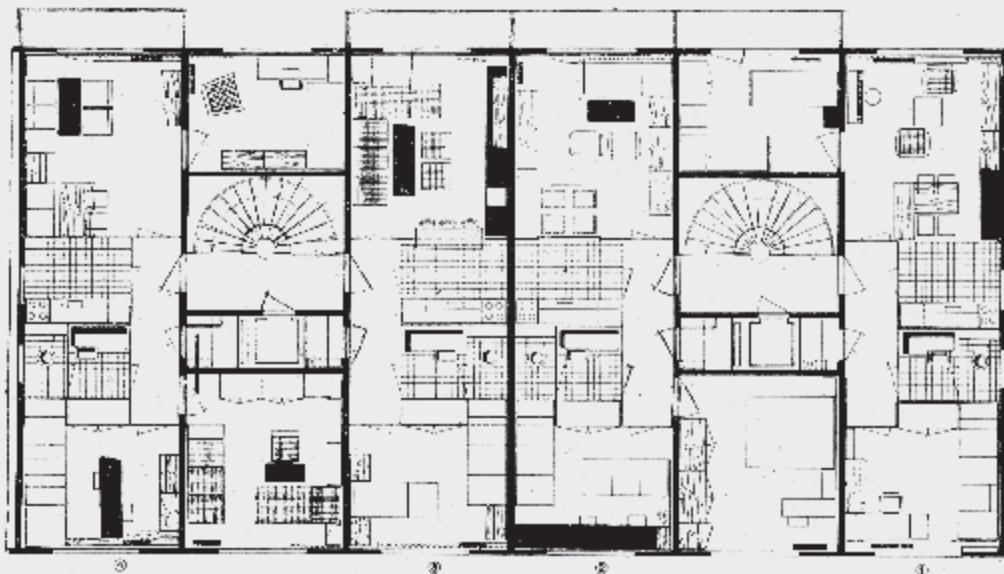
P8 Výstavba experimentálního domu *B* na Křídlovické ulici; 30. 9. 1960.

99 Výstavba experimentálního domu B na Křídlovické ulici; 30. 9. 1960.

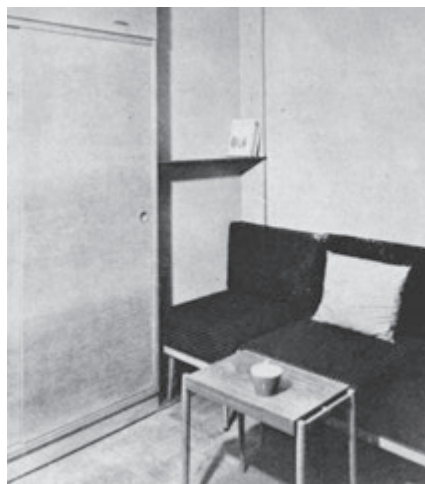
P10 Výstavba experimentálních domů (A + B) na Křídlovické ulici; 30. 9. 1960.

P11 Půdorys podlaží domu B s demonstračními byty: č. 1 – byt pro tři osoby;
č. 2 – byt pro čtyři osoby; č. 3 – byt pro dvě osoby; č. 4 – byt pro pět osob.

P12 Byt č. 1: sestava skříněk sektorového nábytku vývojového typu U 500 v obývacím pokoji, skřínky dýhované světlým bukem a modřínem, čela zásuvek ořechem, délky jednotlivých skříněk zleva 75–60–90 cm; lehké klubovky čalouněné latexem, ze série různých typů křesel s identickým potahem.

P13 Byt č. 1: zařízení pokoje pro dospělou dceru, kout místnosti s částí skříněové příčky (šatník 150 cm s posuvnými dveřmi), segment průběžné pohovky s prototypem malého celodřevěného odkládacího stolku.

P14 Byt č. 1: ložnice rodičů, kombinovaná skříňová a skříňková stěna sestavená z prvků montážního sektoru M 200, který byl vyráběn v ověřovací sérii.

P15 Byt č. 3: alternativní úprava vestavěného kuchyňského zařízení; korpusy skříněk emailovány, posuvná dvířka dýhována mahagonem, židle z produkce národního podniku Ton, Bystřice pod Hostýnem.

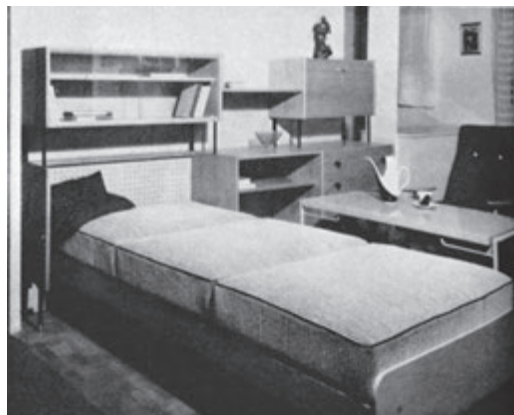
P16 Byt č. 3: část zařízení obývacího pokoje, rohová pohovka je sestavena z typizovaných čtvercových dílů, montážním spojováním jednotlivých segmentů mohou být vytvářeny pohovkové lavice o různých velikostech a tvarech sestav; nízký stolek s kovovými výztuhami nohou má pevnou a zcela jednoduchou montážní konstrukci.

P17 Půdorys podlaží domu A s demonstračními byty: č. 5 – byt pro tři osoby; č. 6 – byt pro čtyři osoby; č. 7 – byt pro tři osoby; č. 8 – byt pro čtyři osoby.

P18 Byt č. 6: část zařízení obývacího pokoje, sestava skříněk z dílcového montážního sektoru M 100, z výroby UP závodů n. p. Rousínov, provedeno ve světlém dubu; čalouněné křeslo s atypickými područkami.

P19 Byt č. 6: část zařízení obývacího pokoje, sestava skříněk z dílcového montážního sektoru M 100, provedeno ve světlém dubu; mobilní stůl obdélného formátu v kombinaci nosné konstrukce z kovu a dřevěné emailované odkládací desky.

P20 Byt č. 6: část pracovny, která mohla být vytvořena tím, že jedna z místností bytu byla rozdělena skříňovou příčkou na dvě části, z nichž jedna sloužila jako ložnice rodičů, zatímco druhá byla vyhrazena právě pro samostatnou pracovnu; ta je vybavena skříňkovou stěnou s knihovnamí v sestavě z dílcového montážního sektoru M 100; psací stůlek lehké konstrukce doplňuje židle s výpletem z produkce národního podniku Ton, Bystřice pod Hostýnem.

P22 Byt č. 8: část zařízení obývacího pokoje s jídelním koutem a sestavou skříňek vývojového typu sektoru U 500; jídelní stůl obdélného formátu atypických rozměrů 62 × 130 cm s židlemi, z produkce národního podniku Ton, Bystřice pod Hostýnem.

P21 Byt č. 8: alternativní úprava kuchyně propojené s obývacím pokojem sestavou skříňek a podávacího okénka, na něž navazuje jídelní stůl.

P23 Byt č. 8: pokoj dětí, patrová lůžka jsou provedena v montážní konstrukci, kostra je sestavena z jednotlivých dílů; kovové prvky povrchově upraveny smaltem ve vínově červené barvě, emailované dřevěné deskové díly a potahová látka v odstínu šedi; pracovní stůlek má montážní dílcovou konstrukci, umožňující se stejnými nohama i zásuvkami sestavovat různé velikosti stolků za využití rozměrově variabilních formátů dílců stolních desek.

P24 Jesle (stav před dokončením), Křídlovická 371/68; 1963.

P25 Jesle, Křídlovická 371/68; kolem 1965.

P26 Experimentální domy Křídlovická 376/78, 380/80 a Křídlovická 372/70, 673/72, 373/74 a 375/76, ulice Křídlovická/Nové sady; 15. 4. 1965.

P27 Celkový pohled na zástavbu části sídliště na Nábřeží s experimentálními domy (A + B) a objektem jeslí; kolem 1965.

ZUSAMMENFASSUNG

JIŘÍ DOLEŽEL

ABLASSURKUNDEN DER RÖMISCHEN KURIALEN AUS DEN JAHREN 1295 UND 1320/1321 FÜR DIE KIRCHE MARIÄ HIMMELFAHRT IN ALT BRÜNN

Kirche der Mariä Himmelfahrt in Alt Brunn wurde als ein Bestandteil der Siedlungsagglomeration an der Burg der Fürsten bereits in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts gegründet. Am Ende des 12. Jahrhunderts wurde zu ihrem Besitzer ein einflussreicher Adelige, Lev von Klobouky, der die Kirche kurz vor dem Jahre 1209 eigener geistlicher Fundation, der Kanonie der Prämonstratenser in Obrowitz am Brunn, widmete. Ursprüngliche Rotunde mit Apsis wurde durch den spätromanischen Bau mit einem Querschiff und quadratischem Presbyterium ersetzt. Obrowitzer Konvent besass die Kirche bis zum Jahre 1300, wann sie auch dem Kloster der Premonstratenserinnen aus Kanitz verkauft wurde. Wahrscheinlich dank der Prämonstratenserinnen wurde in den Jahren 1300–1323 (am Ort der älteren Kirche) ein grösserer gotischer, einschiffiger Kirchenbau mit Gewölben und Transept und fünfseitig geschlossenem Chor gebaut. Bereits im Jahre 1323 erhielt jedoch die Kirche im Austausch die böhmische Königin – Witwe Elisabeth Richza von Polen und gründete hier sofort eine reich dotierte Abtei der Zisterzienserinnen *Aula sanctae Mariae*. Die ursprüngliche marianische Kirche stand neben der neuen Klosterbasilika noch bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Parallel mit Gründung und Entwicklung der Stadt Brunn, die sich in den 20er Jahren des 13. Jahrhunderts in der Nähe befand, verwandelte sich bis die 20er Jahren des 14. Jahrhunderts der ältere Siedlungskomplex in Alt Brunn mit einer marianischen Kirche zu einem wichtigen, eigenständigen Siedlungsgebiet mit mehreren Kirchen, Kapellen und Klöstern.

Beide *Inedita*, die ältesten erhaltenen Urkunden der Kirche *in spiritualibu*, forderten in Rom wahrscheinlich die Pilger, die eine engere Beziehung zum Tempel hatten: im Frühling des Jahres 1295 machten sich die Bürger aus Brunn und Iglau *ad limina Apostolorum* auf den Weg, wobei in der Urkunde aus dem Jahre 1320/1321 Oldřich von Brunn als Bittsteller erwähnt wurde. Keine der beiden Indulgenzen reagierte auf den eventuellen spezifischen Kult des Ortes oder auf die Notwendigkeit der Baurekonstruktion. Es handelte sich eher um das Bemühen zur Bewahrung der kirchlichen Bedeutung der Kirche in der Situation, wann sich die Kirche nach der Gründung der Stadt plötzlich am Stadtrand befand und wann die meisten Ablässe die Pfarr- und Klosterkirchen der Stadt angeboten haben. Dafür spricht auch die Struktur der mit den Ablässen privilegierten Feste: Indulgenz aus dem Jahre 1295 berücksichtigte nur die Feste von Jungfrau Maria als der Patronin, weiter Feste vom

Christus, dem Heiligen Geist, den Aposteln und alle Tage in den Oktaven dieser Feste. Besonderes Gewicht wurde auf die Anwesenheit im Tempel samstags und sonntags gelegt. Gesichert sollte auch eine breitere Teilnahme der Gläubigen am standarden liturgischen Betrieb in ihrer Pfarrkirche sein. Eine kollektive Indulgenz der römischen Kuriale stellte dabei eine ideale Möglichkeit dar, wie man die Konvent- oder Pfarrkirchen in Brünn in einem einzigen rechtlichen Schritt im Rahmen der Ablassprivilegien überragen konnte: die Hierarchen bei der römischen Kurie boten eine grössere Anzahl der Indulgenzen an, als die heimischen Bischöfe. Gesamt dreizehn Erzbischöfe und Bischöfe erteilten hier die Ablässe in der Höhe von 520 Tagen für mehr als 180 Tage im Jahr.

Auch in der Urkunde aus den Jahren 1320/1321 wurden die Ablässe von zwei Bischöfen ausschließlich nur bei der Gelegenheit von grundsätzlichen Festen des kirchlichen Jahres, bei den Gottesfesten, den Festen der Jungfrau Maria und den Festen von Engeln, Aposteln, Evangelisten und ausgewählten Heiligen und an den 8. Tagen nach den Festen erteilt. Ein achtzig tägiger Ablass wurde mehr als sechzig Mal innerhalb diesen Jahres verliehen. Priester des Tempels in Alt Brünn erhielt noch eine Bewilligung zur Erteilung des vierzig tägigen Ablasses im Rahmen der kirchlichen Busse an diejenigen Gläubigen, die ihn beim Viatikum begleiten werden, was zur Steigerung der eucharistischen Devotion außerhalb der eigenen Liturgie und Disziplinierung der führenden Ausdrücke der Frömmigkeit führen sollte. Auf diese Weise konnte also die Urkunde auf die Konkurrenz der nächsten geistlichen Foundationen reagieren, besonders dann auf die Konkurrenz der Dominikanerinnen aus dem St. Anna Kloster (1312–1317), wie auch auf den zeitgenössischen Aufschwung der religiösen Häresie in Brünn, welche vor allem durch den häretischen Mystizismus und Waldensertum vertreten wurde.

Die editierten kollektiven Ablassurkunden der römischen Kurialen bieten zugleich einen flüchtigen Blick auf die Geschichte des Papsttums und der römischen Kurie in der Zeit des Pontifikates von Bonifatius VIII. und den ersten Päpsten in Avignon, wie auch auf die Praxis der Ausstellung dieser spezifischen Schriftlichkeiten. Der markante Aufstieg ihrer Ausstellung nach dem Jahre 1281 wurde offensichtlich durch einen ganzen Faktorenkomplex beeinflusst. Einen wichtigen Stimulus stellte wahrscheinlich auch die politische Entwicklung auf der Apennin-Halbinsel und mitteleuropäischem Süden dar. Wie die prosopographische Untersuchung zeigte, begab sich in den 80er und 90er Jahren des 13. Jahrhunderts nach Rom eine Anzahl der kirchlichen Hierarchen, die aus politischen Gründen aus den eigenen Diözesen vertrieben wurden, oft im Zusammenhang mit Aufstand und Kampf um das Königreich Sizilien. Dieser Fall ist es z. B. bei der Urkunde aus dem Jahre 1295, in der sich um Bischof von Mileto, Chronisten Saba Malaspin, Ordinarius Manfredo von San Marco Argentano oder Bischof Stephan von Oppido Mamertina handelt. Andere machten vor der Kurie ihr Sympathisieren mit dem Aufstand (Bischof Petronus von Larino) bekannt oder sind in eigenen Diözesen aus anderen, internen politischen Gründen nicht mehr geblieben (Erzbischof Philip von Salerno, Bischof

Emanuel Sescalco von Cremona, welcher nach dem Tode zum Heiligen erklärt wurde). Eine der Möglichkeiten von Versorgung und Eingliederung dieser kirchlichen Hierarchen in das System der römischen Kurie stellte gerade ihr Partizipieren in die kollektive Indulgenz-Agenda der Kurie dar.

Die andere von den Urkunden (1320/1321) widerspiegelt die Veränderungen in Rom nach dem Abgang der höchsten Pontifices nach Avignon. Kollektive Indulgenzen wurden weiter von den kurialen, in der Ewigen Stadt wirkenden, Bischöfen ausgestellt. Die Brüner Schriftlichkeit hatte also ganz typisch nur zwei Aussteller, auch wenn Angelo Tignosi zu den bedeutendsten Würdenträgern des päpstlichen Staates gehörte. Zur Verleihung der Ablässe hat auch der schon früher ausgestellte Pergament mit vorgeschriebenem allgemeinem Text und einer Disposition, in die erst später der konkrete Adressat eingeschrieben wurde, beigetragen. Es ist also offensichtlich, dass die am Anfang der Avignon – Ära in Rom ausgestellten kollektiven kurialen Ablässe – die an die Praxis des letzten Viertels des 13. Jahrhunderts und besonders dann des Jubiläumsjahres 1300 anknüpften – vor allem für die üblichen Gläubigen bestimmt wurden. Der sich ständig entwickelnde umfangreiche Apparat der päpstlichen Kurie in Avignon hat dagegen die Möglichkeiten der Verleihung von besonderen Indulgenzen angeboten und zwar ganz oft den hochgestellten Petenten gemäß der aktuellen politischen Zusammenhänge.

Bild B1. Mährisches Landesarchiv, Fond E 9 – Zisterzienserinnen Brünn, Urkunden, Sign. C 1. Rom, 1295, 25. März: Die dreizehn italienischen Erzbischöfe und die bei der römischen Kurie anwesenden Bischöfe verleihen die Ablässe für 520 Tage an diejenigen Gläubigen, die an den genannten Tagen die Marianische Kirche in Alt Brünn besuchen; Olmützer Bischöfe Dietrich und Konrad gaben zu den Ablässen ihre Zustimmung.

Bild B2. Mährisches Landesarchiv, Fond E 9 – Zisterzienserinnen Brünn, Urkunden, Sign. C 2. Rom, an der Kirche von St. Blasius *in Cantu secuto*, zwischen dem 5. September 1320 und 4. September 1321: Engel, Bischof von Viterbo und Tuscania und Stephan, Bischof von Veria verleihen die Ablässe für 80 Tage an diejenigen Gläubigen, die an den genannten Tagen die Marianische Kirche in Alt Brünn besuchen und der Kirche ein Almosen geben und sie beauftragen die Priester der Kirche mit der Verleihung von Ablässen für 40 Tage an diejenigen, die sie auf dem Viatikum begleiten werden. Olmützer Bischof Konrad gibt zu den Ablässen seine Zustimmung.

Bild B3. Mährisches Landesarchiv, Fond E 9 – Zisterzienserinnen Brünn, Urkunden, Sign. C 1. Rom, 1295, 25. März. Siegel der Urkundeaussteller. 1: Wilhelm, Bischof von Cagli; 2: Philip, Erzbischof von Salerno; 3: Stephan, Bischof von Oppido Mamertina; 4: Saba, Bischof von Mileto.

Bild B4. Mährisches Landesarchiv, Fond E 9 — Zisterzienserinnen Brünn, Urkunden, Sign. C 1. Rom, 1295, 25. März. Siegel der Urkundeaussteller. 1: Aimard, Bischof von Lucera; 2: Mauritz, Bischof von Amelia.

Bild B5. Mährisches Landesarchiv, Fond E 9 — Zisterzienserinnen Brünn, Urkunden, Sign. C 2. Rom, an der Kirche von St. Blasius *in Cantu secuto*, zwischen dem 5. September 1320 und 4. September 1321. Siegel der Urkundeaussteller. 1: Engel, Bischof von Viterba und Tuscania; 2: Stephan, Bischof von Veria.

KAMIL BOLDAN

BRÜNNER PROTOTYPOGRAFEN KONRAD STAHEL UND MATTHIAS PREINLEIN UND IHRE AMTLICHEN EINBLATTDROPKE

Im ersten Teil des Beitrages wurden die Kenntnisse über die älteste mährische Druckerei zusammengefasst, die in Brünn in den Jahren 1486 bis 1499 die Drucker deutscher Herkunft — Konrad Stahel und Matthias Preinlein — betrieben. Der zweite Teil konzentriert sich auf die Gruppe von Einblattdropken aus der Produktion dieser Offizin. Während von den böhmischen Druckern im 15. Jahrhundert nur die Wandkalender angeboten wurden, nutzten Stahel und Preinlein das neue Medium auf eine recht innovative Art und Weise. Außer der Kalender haben sie mindestens noch vier Einblattdropke des amtlichen Charakters gedruckt. Der erste von ihnen gehört zur Gruppe der Ablassverzeichnisse und wurde wahrscheinlich zum Aushang in den Kirchen bestimmt. Er zählt 39 frommen Taten auf, für die man die Ablässe erhalten könnte. Im Titel des Einblattes wurde Name vom Papst Johannes XXII. (1316–1338) erwähnt, dem oft im 15. Jahrhundert falsche Ablässe zugeschrieben wurden, die er gegen den üblichen Ausdruck der Verehrung während der Gottesdienste und des Betens erteilte. Nächster der Brünnener Einblattdropke trägt den Titel *Protestatio morientium*. Es handelt sich um ein an den Sterbenden gerichtetes Formular, dessen Namen man in die Leerstelle einschreiben sollte. Urkundliches Bekenntnis sollte ihm Erlösung der Seele auch dann garantieren, wenn er nach dem Empfang der Beichte der Versuchung des Teufels in der Todesstunde erlegen wäre. Auf dem einleitenden Holzdruckstock wird St. Maria Rosenkranz abgebildet. Der Auftraggeber des Einblattdropkes, welcher heute wegen seiner Art im Kontext des europäischen Buchdrucks des 15. Jahrhunderts völlig unikal ist, war wahrscheinlich eine der Rosenkranzbruderschaften.

Letzte zwei Einblattdropke hängen eng mit dem altertümlichen Hospital des Hl. Geistes in Rom (*Heilig-Geist-Hospital*) und der hiesigen Bruderschaft zusammen, derer Mitglieder diejenige Leute aus ganzem Europa wurden, die das Eintrittsgeld bezahlten. Auf diese Art und Weise wurden die hohen Kosten des großen Hospitals finanziert. Ein wichtiges Motiv des Beitrittes von neuen Mitgliedern wurde die Erteilung des Vollablasses. Zwei von den gedruckten Formularen für die Aufnahme der neuen Mitglieder stammen aus der Brünnener Druckerei; das erste wurde für die Laien bestimmt, das andere für die Priester. Auf den Formularen mit vorgedruckter Jahreszahl 1492 wird als Aussteller der Ordensvikar und Visitor Dominicus de Runcho erwähnt. Aufgrund der erhaltenen Urkunden lässt sich der Weg der

Legation von dem Orden des Hl. Geistes rekonstruieren, welche die neuen Mitglieder aus den Reihen der Konfraternität gewann. Aus Niederösterreich kam die Legation zu Beginn des Jahres 1492 nach Mähren und am 21. März verweilte sie in Iglau. Sie begab sich dann gleich nach Brünn und in der Stadt, die damals die östlichste Drucklokalität darstellte, hat sie die Ausfertigung der neuen Formulare bestellt. Die im Archiv der Stadt Brünn erhaltenen Schriftlichkeiten belegen, dass sich die Legation mit dem Brünner Stadtrat in Streit geriet und dass das hier erworbene Geld für den Betrieb des römischen Hospitals für bestimmte Zeit in Brünn gehalten wurde.

JIŘÍ VANĚK

SPIELBERGER GEFÄNGNIS IN DER REGIERUNGSZEIT VON JOSEPH II. UND LEOPOLD II. (1783–1792) (EIN PAAR NOTIZEN ZUR ÄLTESTEN ETAPPE DES BEKANNTEN KERKERS NACH SEINER ÜBERFÜHRUNG IN DIE ZIVILE VERWALTUNG)

Brünner Burg Spielberg, ehemaliger Sitz der mährischen Markgrafen, wurde von der Hälfte des 17. Jahrhunderts bis die Hälfte des 18. Jahrhunderts zu wichtigster mährischer Festung des Landes verändert. Ihr Bestandteil war auch Festungsgefängnis, das sich im zweistöckigen Gebäude des hinteren Burggrabens befand (1725). Nach dem Entschluss des Kaisers Joseph II. überging das Gefängnis im Jahre 1783 aus der militärischen in die zivile Verwaltung und wurde also für die schlimmsten Verbrecher bestimmt – besonders für Mörder, Räuber und Brandstifter, die aus Böhmen, Mähren und Schlesien und später auch aus Galizien (1785) kamen. Die Kommandantur wurde zur Überlassung des bisherigen Gefängnisgebäudes an die zivile Landesverwaltung gezwungen, das überwiegend als Lager des militärischen Materials diente. Ein Teil der Kasematten wurde bis Juli 1784 zu Massenzellen umgebaut, im unteren Geschoss wurden kleine Zellen aus Holz gebaut, wo (seit Dezember 1784) die schlimmsten Verbrecher auf Lebenszeit festgeschmiedet wurden. Spielberg Gefängnis ist dann also zum härtesten Gefängnis in der Habsburger Monarchie geworden. Für Frauen, die wegen gleich schwerer Verbrechen zu harten Strafen verurteilt wurden, wurde eine getrennte Gefängnisabteilung in den kleinen Kasematten (sog. Hornwerk) errichtet.

Bestimmte Verbesserung der Bedingungen im Gefängnis, vor allem Abschaffung der lebenslänglichen Festschmiedung und Umzug aus den Räumen im unteren Geschoss der Kasematten, brachten im Mai 1790 die neuen Reformen des Kaisers Leopold II. Wegen der erhöhten Anzahl der Gefangenen wurden auch die Massenzellen im südlichen Trakt der Kasematten errichtet.

Der Artikel beschreibt aus mehreren Blickwinkeln das erste Jahrzehnt des Zivilgefängnisses, welches später, in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, als „Nationenkerker“ berühmt wurde. Er beachtet nicht nur Kerkerräume, Art des Vollzuges einer Strafe und Entwicklung der Anzahl und Struktur der Gefangenen, sondern richtet seine Aufmerksamkeit auch auf Gefängnispersonal, Gesundheitspflege und Krankheiten, Verpflegung, Bekleidung, geistliche Pflege der Gefangenen usw.

MIROSLAV SVOBODA

KRANKENHAUS DER BARMHERZIGEN BRÜDER IN BRÜNN AM ENDE DES JAHRES 1805

Die letzten Monate des Jahres 1805 brachten den Bewohnern von Südmähren die schon lange Zeit nicht erkannte Qual und Darben, welche mit Anwesenheit der drei kämpfenden Armeen verbunden waren. Am 19. November 1805 wurde Brünn von der französischen Armee besetzt, die mit sich eine große Welle der verwundeten Soldaten brachte. In Brünn funktionierten damals drei Krankenhäuser. Französer holten ihre Soldaten ins Krankenhaus der Barmherzigen Brüder in Alt-Brünn. Das Krankenhaus hatte Kapazität von 40 Betten, die aber später der verletzten Soldaten wegen auf 90 Betten vergrößert sein musste. Nach der Schlacht bei Austerlitz kamen in das Krankenhaus auch die österreichischen und russischen Soldaten, die man oft außerhalb der üblichen Räume beherbergt hat. Bis zum Ende des Jahres 1805 haben die Barmherzigen Brüder 281 Personen angenommen — aus der Gesamtzahl war es 270 Soldaten — 174 Franzosen, 61 Russen und 35 Soldaten des österreichischen Kaisers. Alle wurden in das Krankenprotokoll eingeschrieben, wo neben des Namens und Art der Verletzung oder Krankheit des Soldaten auch seine militärische Gruppe, Geburtsort, Religion und ins Krankenhaus mitgebrachte Sachen erwähnt wurden. Ursprünglich wurde in das Krankenhaus der Barmherzigen Brüder jeder Soldat angenommen, später wurde das Krankenhaus als eine Gesundheitseinrichtung besonderer Qualität ausschließlich für die Soldaten der französischen kaiserlichen Garde bestimmt. Erst nach der Schlacht bei Austerlitz wurden in das Krankenhaus wieder auch die alliierten Soldaten angenommen, die größte Anzahl am 8. Dezember, wann 60 Russen angenommen wurden. Sie wurden jedoch in den provisorischen Räumen beherbergt. Bis auf wenige Ausnahmen befanden sich im Krankenhaus eigentlich nur Mitglieder der Mannschaft und Unteroffiziere. Nach der Schlacht bei Austerlitz hat das Krankenhaus wahrscheinlich auch alle im Kampf verletzten Mitglieder der Gebirgstruppe der kaiserlichen Garde angenommen.

Fast eine Hälfte der hospitalisierten Soldaten litt jedoch nicht an die Kriegswunden, sondern unter die Krankheiten, die durch die langen Züge bei Kälte und Nässe und durch die Hungersnot hervorgerufen wurden. Gesamt wurden bei den Soldaten 73 Krankheiten und Verletzungen oder ihre Kombinationen festgestellt, wobei bei 26 von untersuchten Fällen eine Schlacht oder ein Kriegskampf die Ursache waren. Durchschnittliche Aufenthaltsdauer im Krankenhaus dauerte 15,5 Tage, die längste Hospitalisierung dauerte 55 Tage. Von den gesamt 281 hospitalisierten

Personen starben 25 Soldaten, was also 8,9% macht. Im Vergleich zu den anderen Krankenhäusern und Spitälern in Brünn ist diese Ziffer besonders niedrig. Niedrige Mortalität wurde hauptsächlich durch die hohe Qualität der Pflege erreicht, wobei das Krankenhaus die Verletzten bereits nach der primären, auf dem Schlachtfeld durchgeführten Behandlung aufgenommen hat. Die Skala der Todeskrankheiten und anderer Krankheiten ist ganz breit. Bis auf die elf Fälle der Wunden, von denen 6 die Schusswunden sind, wurde zur häufigsten Todesursache der Typhus. Offen bleibt die Frage, wo die gestorbenen Soldaten begraben wurden.

Barmherzige Brüder empfangen die letzten Soldaten am 30. Dezember 1805, wobei das Krankenhaus langsam zu seinem üblichen Betrieb zurückkehrte. Letzte Soldaten wurden am 28. Januar 1806 entlassen. Im Laufe des Monats Januar wurden auch einige von den Barmherzigen Brüdern und die Ärzte von anderen Spitälern krank.

SIXTUS BOLOM-KOTARI

VICTOR HEINRICH RIECKE UND BRÜNN ALS AUFKLÄRERISCHES HERZ
DES MÄHRISCHEN PROTESTANTISMUS

Die Zeit von der Legalisierung der protestantischen Konfession bis zu den Napoleonischen Kriegen wird oft als Zeit des höchsten wirtschaftlichen Wachstums im Mähren bezeichnet. Könnte die Brünner evangelische Kommunität als Lehrbuchbeispiel einer vernünftig gewählten religiösen Ideologie dienen, die zum Urheber des ökonomischen Aufschwungs wurde? Aus dem gesamten Fazit kann man den numerischen Anteil des protestantischen Fleißes und der Ethik nur schwer entnehmen. Es ist offensichtlich, dass nicht nur die Wirtschaft, sondern vor allem Kultur und Gesellschaft der späten Aufklärung zu den bedeutendsten Kapiteln der mährischen Geschichte gehören. Den Brünner Protestanten wurde in diesen geschichtlichen Kapiteln eine besondere Rolle zugeschrieben. Dank der Persönlichkeit von Victor Heinrich Riecke (1759–1830), der Mitgründer und der erste Pastor der protestantischen Gemeinde in Brünn war, wurde das protestantische Brünn zu einem wichtigen Treffpunkt von Protestanten der zwei Konfessionen und zwei Sprachen. Rieckes Einfluss hat die Konfessionsgrenzen weit überschritten. Mit erstaunender Anzahl von Aktivitäten – von der Gründung der Bildungs- und Wissenschaftsinstitutionen, über Vorschläge zur Verbesserung der Sozial- und Gesundheitspflege, Organisierung der gemeinnützigen Vereine und Publizierung der, die öffentliche Diskussion auslösenden Zeitschriften, bis zu den geheimen Gesellschaften – gehören die führenden Brünner Protestanten zugleich zu den wichtigsten Persönlichkeiten der mährischen Spätaufklärung.

Eingelebte und dauernde Sicht zu Ende des 18. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts stellt die Brünner Protestanten als eine geschlossene deutsche Kommunität dar, die aus der „tschechischen“ Sicht lediglich nur geringe Aufmerksamkeit verdient. Das Übersehen von der Seite einiger kirchlichen Geschichtsschreiber hat so weit geführt, dass sie Brünn aus der Liste der tolerierten konfessionellen Gruppen von Böhmen und Mähren gelöscht haben. Diese wurden nach der Legalisierung der protestantischen Kirchen vom Joseph II. gegründet. Die Geschichtsschreiber behaupteten, dass sich Brünn erst ein Hundert Jahre nach dem Erlass des Toleranzpatents aus dem Jahre 1881 auf der protestantischen Landkarte erschien und zwar im Zusammenhang mit der Gründung der kalvinistischen Priesterstelle, die aus Nusslau verwaltet wurde. Die Kirchengemeinde entstand hier aber schon im Jahre 1782. Dank der Tätigkeit des ersten Pastors handelte es sich um eine

bemerkenswert breitspektrale Kommunität: „Bedeutende“ und „Unbedeutende“, Bürger, Kleinbürger und Landesleute, reiche und arme Protestanten der Augsburger wie auch Helvetischer Konfession, deutsch wie auch tschechisch sprechenden Personen. Es gab keine Trennlinie. Auch Vergleiche wie „reiches Brünn — armes Lande“ oder „reiche Deutschen — arme Tschechen“ haben völlig nicht gegolten.

Stuttgarter Landsmann Victor Heinrich Riecke hat die Einteilung in Arme und Reiche im Rahmen der christlichen Gemeinschaft abgelehnt. Arme Mitglieder der Gemeinschaft schämten sich oft, unter die Reichen zu gehen — z. B. bei Spendung des Sakraments des Heiligen Abendmahls. Für den Pastor nämlich galt, dass es am Tisch von Jesus keine Unterschiede gibt. Riecke hat in Zusammenarbeit mit den Mitgliedern seiner Kirche das scheinbar Unmögliche erreicht — er machte aus Brünn, aus Stadt ohne Reformationskontinuität, ein wahres Zentrum des mährischen Protestantismus. Als er im Jahre 1789 zum Senior der mährischen lutherischen Gemeinschaften wurde, hat er Brünn auch zum Sitz der kirchlichen Verwaltung erhoben. Nachdem im Jahre 1792 die Anzahl der Mitglieder der Brünner Gemeinschaft, die am Anfang nur aus einigen Einzelpersonen und einer Familie bestand, zu 570 Personen aus 60 Familien gestiegen war wurde eine Ausnahme im Rahmen der Toleranzvorschriften nicht mehr nötig.

Riecke machte das protestantische Brünn zu einem besonderen Treffpunkt. Die Stadt bildete einen geographisch logischen Mittelpunkt unter den bedeutenden protestantischen Regionen von Hochland, Südmähren und Walachei. Gebiete, welche mit der protestantischen Kommunität verbunden waren, wurden bald zum Asyl der Protestanten aus dem Lande und Brünner Protestanten sind dabei z. B. zu den Vermittlern bei der Übergabe von Sendungen, Briefen oder Geldbeträgen geworden. Zu einem Treffpunkt ist Brünn jedoch nicht nur aus dem geografischen Grund geworden. Persönlichkeit vom Pastor Riecke öffnete den Protestanten sogar die Türen in höhere Gesellschaft — Brünner Protestanten aus den Reihen der neuen Unternehmerschicht wurden zu guter Partie in Heiratspolitik, Taufpatenschaft oder im Rahmen gesellschaftlicher Kontakte und Geldtransaktionen.

Zwei Jahrzehnte lang hat Viktor Heinrich Riecke dem protestantischen Brünn als sein Hauptvertreter den Ton angegeben. Edle aufklärerische Atmosphäre, die er in Zusammenarbeit mit Heinrich Friedrich Hopf oder Christian Carl André geschafft hat, erhielt sich auch noch nach seinem Abgang aus Mähren im Jahre 1803. Seine Nachfolger sind zu einem natürlichen Bestandteil des gesellschaftlichen Netzes geworden, welches der erste Pastor mit Hilfe seiner nächsten Mitarbeiter unter den deutschen Ländern, Wien, ungarischen und schlesischen Zentren aufgebaut hat. Aufgrund ihrer Verdienste blieb Brünn auch in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts zum Herz des mährischen Protestantismus.

JAN GALETA

UNSERER STADT ZUR EHRE.

ARCHITEKTONISCHE ENTWÜRFE DES DEUTSCHEN HAUSES IN BRÜNN

Aufgrund der zeitgemäßen Presse werden in dem Beitrag verschiedenste architektonische Entwürfe des Deutschen Hauses in Brünn erwähnt, charakterisiert und aus heutiger Sicht betrachtet. Im ersten Teil handelt es sich um das Projekt von J. Laizner aus dem Jahre 1872, welches sich aufgrund seiner nächsten Werke in groben Zügen rekonstruieren lässt. Weiter wird der Entwurf von F. Wannieck und seiner Fachgenossen aus dem Jahre 1882 dargeboten – einschließlich der verschiedensten, in der Presse publizierten Varianten, die schematisch auf den herausgegebenen Karten präsentiert wurden. Zweiter Teil des Beitrages konzentriert sich auf den architektonischen Wettbewerb im Jahre 1887 wie auch auf die Umstände, die ihm vorangingen. Detailliert wird das Bauprogramm behandelt und es wird auch erläutert, dass die Ausrufung des Wettbewerbs für alle Architekten der deutschen Angehörigkeit eher Vorteil als Begrenzung wurde. Erläutert wird weiter, warum in der Kommission T. von Hansen und K. von Hasenauer fehlten und wie großes Interesse für den Wettbewerb herrschte. Aufgrund des zeitgemässen Textes von A. Prokop versuchten wir zu rekonstruieren, nach welchen Kriterien die Kommission ihre Stellung nahm. Wie sich zeigte, wurde zum wichtigsten Punkt die finanzielle Seite, weil die meisten Projekte den maximalen Geldbetrag überschritten. Ähnlich wichtig waren auch die Bedürfnisse, die den Stil betrafen, welcher, obwohl nicht geplant, auf die nordische Renaissancearchitektur hingewiesen hat. Einzelne Wettbewerbsprojekte wurden zusammengefasst und aufgrund der zugänglichen Informationen vorgestellt. Die grösste Aufmerksamkeit wurde natürlich den 5 Siegerprojekten (von H. Ende und E. Böckman, G. Wanderley, M. Haas, F. Schachner wie auch von S. Neckelmann und A. Hartel) gewidmet, die auch herausgegeben wurden. Bei jedem Projekt wird sein Grundriss wie auch die Seite des Stils erwähnt und es wird seine innere Gestaltung und äußere Wirkung bewertet. Im breiteren Kontext wurden die möglichen Vorlagen gesucht (z. B. Wiener Staatsoper als Vorlage des Entwurfes von Wanderley oder die Waffenkammer in Gdansk als Vorlage des Projektes von Ende und Böckmann) und die zeitgemässen Kommentare und Meinungen zitiert. Der Beitrag bemüht sich auf den Entschluss der Kommission das Licht zu werfen und kommt zum Resultat, dass der Wettbewerb ein hohes Niveau präsentierte. Weil aber die meisten Projekte den Bedingungen nicht entsprachen, wurde also auch die Auswahl begrenzt. Zum Glück gehörte zu den Projekten auch

das sorgfältig entworfene Projekt der hohen Qualität von Ende und Böckmann, das auch zu Recht den ersten Platz gewann.

PAVLA CENKOVÁ

KAISER JOSEPH II. — DENKMAL IN BRÜNN

Thema des Artikels ist das Kaiser Joseph II. — Denkmal in Brünn. Ein Monument, das in den Jahren 1892–1919 zu einer Dominante des Lažanskýplatz (heute Mährischer Platz) wurde, gehört im Zusammenhang mit der bürgerlichen Gesellschaft des damaligen deutschen Brünns zu den Gipfelwerken der bildenden Kunst.

Offizieller Auftraggeber des Denkmals war *Kaiser Josef–Denkmal–Verein in Brünn*, der am 4. Oktober 1880 entstand und an dessen Spitze Fabrikant Gustav von Scholler und Senior der Brünner protestantischen Gemeinde Dr. Gustav Trautenberger standen. Zur Aufgabe ersten Ranges wurde für den Verein Gewinnung des ausreichenden Geldbetrages für die Finanzierung des Denkmals, wobei ein Bestandteil der Vereinstätigkeiten auch verschiedene kulturelle und publizistische Aktivitäten waren, welche der Propaganda des josephinischen Kultes dienten. Zum Autor des Brünner Denkmals wurde nach dem Erfolg im öffentlichen Wettbewerb ein Wiener Bildhauer, Anton Brenek, der aus Brünn stammte. Feierliche Enthüllung des Denkmals fand dann am 16. Oktober 1892 statt.

Ideologisches Hinterland seiner Gründung entspricht völlig der Strömung von Gründung der Denkmäler in der sog. „josephinischen Welle“, die sich nach dem Jahre 1880 durchsetzte. Die Tatsache, dass sich die Realisierung bis zum Jahre 1892 hingezogen hat, wurde eigentlich nur Folge der hohen Ansprüche des ganzen ambitionierten Projektes. Anfangsinitiative wie auch nachfolgende Realisierung des Denkmals stellten ein ausschließliches Unternehmen der Brünner kommunalen Eliten mit Unterstützung der deutschsprachigen Stadtbewohner, wobei die tschechische Öffentlichkeit eine teilnahmslose oder feindliche Stellung nahm. Errichtung des Denkmals war ein bewusster politischer Schritt, welcher zur Bestärkung des deutschen Charakters der Stadt diente. Ähnlich wie in den anderen sprachlich gemischten Gebieten ist auch das Brünner Denkmal zu einem klaren, visuellen Symbol geworden, durch den die Stadt als deutsches Besitztum gekennzeichnet wurde. In der wichtigen zentralen Lokalität wurde also ein nächster Punkt aufgebaut, der auf der imaginären Landkarte der Brünner „deutschen Orte“ zusammen mit dem deutschen Haus zu einem besonderen symbolischen Ort der deutschsprachigen Kommunität wurde.

Nach der Wende im Jahre 1918 wurde es, ähnlich wie andere symbolische Objekte, die mit der österreichischen Monarchie und der deutschen Verwaltung verbunden waren, zum Ziel der Angriffe. Schließlich wurde es bei der Gelegenheit des

St. Wenzel — Festes, in der Nacht zum 28. September 1919, von einer Gruppe der italienischen Legionäre abgerissen. Das Trio der monumentalen Bronzplastiken von Anton Brenek (Statue des Kaisers und zwei allegorische Gestalten) erhielten sich bis heute und sind, auch wenn ohne der Verbindung zum ursprünglichen Ganzen, im heutigen Stadtraum platziert.

ROBERT JANÁS

JOSEF KINZEL UND JOSEF GISELA. BIEDERMEIER-RELIKTE IN DER ZEIT DES NATURALISMUS

Zum Inventar Mährischer Galerie in Brünn gehören zwei besondere Gemälde *Alter schützt vor Torheit nicht* (1888) von Josef Kinzel (1852–1925) und *Am Ziehungstag* (1882) von Josef Gisela (1851–1899). Beide Gemälde kamen in Besitz der Gemäldegalerie des Mährischen Landesmuseums im Jahre 1922 aufgrund der Übergabe aus der Sammlung von Heinrich Gomperz (1843–1894). Nach dem Tode des bedeutenden Brünner Industriellen geriet, gemäß seinem letzten Willen, die ursprünglich private Sammlung im Jahre 1894 in den Besitz der Stadt Brünn. Als eine Dauerexposition wurde sie in den Jahren 1896–1914 in den Räumen des heutigen Neuen Rathauses ausgestellt.

Beide Bilder entstanden in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts, wann sich also auch Naturalismus zu Wort meldete, der die moralisierende Kabinettdarstellung der Genremalerei in die Sphäre der monumentalen Kunst verschob. Im mitteleuropäischen Milieu rang der Naturalismus mit der Biedermeier-Tradition, derer Sentimentalität und Narrativität sich eine lange Zeit auch in den formal naturalistischen Gemälden durchsetzten. Parallel mit fortschreitender Durchsetzung des Naturalismus erschien sich in der Wiener-Genremalerei ein gegensätzliches Phänomen und zwar ein Gemälde, das als eine Art der Renaissance des Biedermeier-Stils wirkte. Die Künstler malten Bilder von kleinen oder mittleren Formaten, auf den sie anekdotische Szenen aus dem Stadtleben abbildeten, welches bisher von damaliger, kräftiger Urbanisierung unangetastet wurde. Dieses künstlerische Phänomen stellte in der Tat eine Reaktion auf rasche Industrialisierung und Verwandlung von Wien in eine moderne Großstadt dar, wobei auch zur Entstehung des Phänomens *Verklungenes Alt-Wien* kam, das zu einem Ausdruck der Sehnsucht nach vergangener Epoche wurde. In keinem Fall handelte es sich um Rekonstruktion der vergangenen Ära, sondern hauptsächlich um Verwirklichung eines Traumes des Menschen aus nächster Generation, der sich nach den idealen goldenen Zeiten sehnt. Ausdruckvollster Vertreter der Genremalerei dieses Typs war Friedrich Friedländer (1825–1901). In den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts betraten Wiener Künstlerszene die um eine Generation jüngeren Künstler, die an die von Friedländer vorgeworfene Tendenz anknüpften. Die ausdrucksvollsten von ihnen waren mährisch-schlesischer Maler Josef Kinzel und Josef Gisela, wie auch gewissermaßen mährisches Landeskind Johann Hamza (1850–1927).

Beide Gemälde aus der Sammlung von Gomperz sind zugleich ein Beispiel der bereits erwähnten Biedermeier-Rezeption im Zeitraum, der von den neueren Malerströmungen ergriffen wurde. Auch wenn sie sich thematisch in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts abspielen, setzen sie in der Tradition des Biedermeier-Genres der anekdotischen Abbildungen aus den alten Zeiten mit einer Art der typischen *Gemütlichkeit* der Vormärzzeit fort. Obwohl sich das Gemälde *Am Ziehungstag* vor der Ulrichskirche auf der lebendigen Wiener Neustiftgasse abspielt, prägte ihm Gisela den ruhigen, kleinstädtischen Ausdruck ein. Thematisch sind jedoch beide Gemälde viel raffinierter als klassischer Biedermeier. Die Maler arbeiten hier mit einer breiten Skala der ikonographischen Symbole und Bedeutungsebenen. Beide Gemälde stellen eigentlich Illustration eines ausgewählten Sprichwortes dar. Giselas Ansammlung erregter Frauen vor der Lotto – Ergebnistafel symbolisiert Vergeblichkeit der Bestrebung nach dem Traum vom plötzlichen Reichtum und Befreiung aus den Fesseln bestimmter sozialer Schicht. Kinzels Gemälde *Alter schützt vor Torheit nicht* hat sogar ein Sprichwort in seinem Titel. Es handelt sich um einen Berührungspunkt mit der niederländischen Genremalerei des 17. Jahrhunderts, in der die Inhaltsseite der primäre Bestandteil war. Ihr häufiges Thema waren gerade die Sprichwörter. Beide Gemälde korrespondierten also mit dem Appell des Historikers Karl Schnaase aus dem Jahre 1837, dass sich nämlich die zeitgenössischen Künstler mit dem niederländischen Genre des 17. Jahrhunderts inspirieren lassen sollten. Niederländische Genremalerei und ihre Imitationen, die im Niederlanden im 19. Jahrhundert entstanden, gehörten zu einem beliebten Sammlerartikel, was auch im Falle der Sammler von der Gomperz-Familie galt. Die Gemälde von Kinzel und Gisela haben diese Tendenz auf bestimmte Art und Weise auch ergänzt.

Überlebendes Biedermeier und genetische Verknüpfung mit der alten niederländischen Genremalerei bilden jedoch im Fall der Gemälde von Gisela und Kinzel nur eine Seite der gleichen Münze. Die andere Seite stellt dann die Tatsache dar, dass wahrscheinlich beide Gemälde von dem neuen Kunststil der 80er Jahre des 19. Jahrhunderts, nämlich vom Naturalismus, stigmatisiert wurden. Ähnlich wie Naturalisten arbeiten Kinzel und Gisela mit dem fotografischen Sehen und vermeintlich natürlicher Komposition. Im Gegensatz zum Biedermeier benutzen sie naturalistische Farbe-Licht-Durchführung, welche auf diffusem Licht und gedämpftem Kolorit basiert. Typik und Anatomie der Gestalten auf den Leinwänden von Gisela und Kinzel entsprechen auf den ersten Blick der analytischen Biedermeier-Kleinmalerei. Im Unterschied zu der grotesken Biedermeier-Anatomie, die mit dem Verhältnis von Kopf- und Körpergröße 1:7 arbeitete (was der Physiognomie des Kindes entspricht), arbeiteten Kinzel und Gisela mit einer natürlichen, bei den Erwachsenen üblichem Verhältnis der Größe, welche Polyklet als 1:7,5 und Praxiteles als 1:8 definierten. Mit dem erwähnten Verhältnis der Größe arbeiteten auch die Naturalisten.

Aus der heutigen Perspektive gehören Josef Kinzel und Josef Gisela zu den Künstlern, die den letzten Ausbruch der Biedermeier-Genremalerei repräsentieren und zwar in der Zeit, die aus der Sicht der Stilentwicklung eher schon zum

Zeitraum der monumentalen realistischen Tendenzen gehörte, welche in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts bis in ihre naturalistische Phase einmündeten. Monumentale naturalistische Leinwände wurden damals zum Glanzpunkt der Ausstellungen, der erhebliche Teil der Ausstellungsräume gehörte jedoch weiterhin der traditionellen Genremalerei des kleineren Formats. Kinzel und Gisela blieben bei den kommerziell bewährten Mustern der Genremalerei. Ihren eigenen Malerausdruck aktualisierten sie teilweise auch nach den neuen naturalistischen Kunst-Trends. In den 80er Jahren gehörten Kinzel und Gisela noch immer zu den Repräsentanten der legitimen Strömung der zeitgenössischen Malerei, die nämlich traditionell, keinesfalls aber anachronistisch, wirkte. Infolge einer Durchsetzung von neuen Kunststilen kam langsam zur Veränderung der Situation. Gisela starb jung und hat also nicht einmal das Ende des 20. Jahrhunderts und erheblichere Veränderungen erlebt. Kinzel starb in den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts und trotz vielen Versuchen um Modernisierung seines Schaffens blieb er der Art des Gemäldes treu, mit der er sich auch ursprünglich durchsetzte. Die Neo-Biedermeier Abbildungen aus verschwundenem Wien malte er noch auch nach dem Ersten Weltkrieg. Auf diese Weise geriet er sich in die Position bestimmter anachronischer Kuriosität, die die längst vergangene Zeit überlebt hat.

LUKÁŠ FASORA

**EIN MYTHOS VOM ARBEITERFÜHRER JOSEF HYBEŠ (1850–1921)
IN DER GESCHICHTE DER STADT BRÜNN**

Mythos von Josef Hybeš gehörte zu den grundsätzlichen konstitutiven Merkmalen der politischen Imagination, welche die Tradition der Arbeiterbewegung des 19. Jahrhunderts mit der Politik der KSČ in Brünn und Umgebung verknüpfte. Autor periodisiert die Entwicklung des Mythos, seine Position im Rahmen der kommunistischen Mythologie und sein Verhältnis zu den koinzidenten wie auch zu den rivalisierenden Mythen. In der Entwicklung des Mythos sieht er verschiedene Etappen, denn aus der Sicht der Leitung der KSČ wurde er als veraltet und schwer anwendbar betrachtet, wobei man den Untergang seines Ruhmes besonders von der Hälfte der 20er Jahren bis zu den 60er Jahren des 20. Jahrhunderts beobachten kann. Damals wurde der Mythos von Hybeš — Revolutionär durch die Mythen von Stalinisierung der KSČ und hauptsächlich auch durch die Mythen vom Krieg und Gründung beschattet. Zum nächsten Entwicklung des Mythos kam nicht einmal im Rahmen der freieren Diskussion über die Rolle der KSČ in der tschechoslowakischen Gesellschaft in den 60er Jahren. Zu bestimmter Wiederbelebung des Mythos haben das politisch motivierte Interesse der Historiker für dieses Thema in der Hälfte der 50er Jahre und die Bestrebung der KSČ um Gewinnung des Vertrauens der Öffentlichkeit im Sinne der Parteilegitimität nach dem Jahre 1969 beigetragen. Die kommunistischen Propagandisten erlaubten damals eine Veränderung der Interpretierung des Lebens und Werks von Hybeš, welche die These über die vorrangige Rolle der handelnde Seite unterstützte, und haben also die Hervorhebung der persönlichen Züge des Arbeiterführers zugelassen. Auf diese Weise veränderte sich der von KSČ proklamierte politische Mythos in einen parallel lebenden Mythos des spontanen Erinnern des Volkes an die Rolle von Josef Hybeš als einen Verfechter der Unterdrückten ohne direkter Verbindungslinie mit Partei oder Ideologie, die seit Anfang des 20. Jahrhunderts über den Untergang des kommunistischen Regimes bis heute ganz eindeutig ist.

MICHAL PLAVEC

VORAUSSETZUNGEN UND ERGEBNISSE DER ALLIIERTEN BOMBARDIERUNG:

FLUGMOTORENWERKE OSTMARK BRÜNN

Eine systematische Bombardierung der industriellen Zonen im Protektorat begann im Mai 1944. Das Ziel der Bombardierung waren hauptsächlich Raffinerien und Lager mit Treibstoffen, in kleinerem Maße dann Fabriken, welche die wichtigen Ersatzteile für Komplettierung der Flugzeug- und Panzermotoren herstellten. Dies betraf auch die Fabrik in Brünn – Lösch, die vor Kriegsende vom Konzern Flugmotorenwerke Ostmark als seine Zweigstelle (Zweigstelle Brünn) gegründet wurde. Im Jahre 1944 wurden hier die Komponente für das Flugzeugmotor Daimler-Benz DB 603 hergestellt.

Deutsches Oberkommando und Verwaltungsorgane waren dessen bewusst, dass sie nicht mehr fähig sind, die industriellen Komplexe gegen die Luftangriffe der amerikanischen und britischen Luftwaffen zu schützen. Deshalb versuchten sie die Produktion zu zersplittern und in die unterirdischen Räume umzuziehen. Es blieb bisher unbekannt, in welchem Maße dieses Bemühen erfolgreich war. Gerade im Fall der Fabrik in Brünn – Lösch gelang es, den größten Teil der Produktion noch vor dem Flugangriff in die Höhlen im Mährischen Karst umzuziehen.

Zu dem Flugangriff kam es am 25. August 1944. Auch wenn die Offiziere des alliierten Nachrichtendienstes überzeugt wurden, dass sie der Produktion der Flugmotorenwerke Ostmark Brünn in Lösch einen schweren Schlag gesetzt hatten und drei Viertel der Fabrik von der Landkarte löschten, war es in der Tat nicht die ganze Wahrheit. Wie die Flugaufnahmen bestätigten, wurden die Hochbauten zwar zerstört, was jedoch die eigene Produktion nur gering betroffen hat. Erhaltene Monatsmeldungen über die Produktion in allen Fabriken der Flugmotorenwerke Ostmark beweisen, dass im Vergleich zu August die Produktion von Heizsensoren Bosch und Zahnradpumpen Bosch im September etwa um ein Viertel und die Produktion von Einspritzpumpen Bosch und Einspritzdüsen Daimler-Benz um eine Hälfte sank. Im Laufe des Septembers 1944 kam dagegen bei einer ganzen Reihe der Komponente der Motoren DB 603 noch zur Steigerung der Produktion. Markanteste Produktionssteigerung zeigte sich bei dem Regulator der Drehrichtung des Propellers VDM (fast 5-fach) und bei den Ölpumpen Daimler-Benz (zirka 2-fach).

Was die anderen Fabriken betrifft, die ihre Produktion in die unterirdischen oder entfernten Räume umgezogen haben, stehen uns zur Verfügung keine Materialien, die uns eine vergleichbare Untersuchung ermöglichen. Mit dem Löscher Betrieb

wird bestätigt, wie wirksam die deutsche Strategie des Produktionsumzuges in die unterirdischen Räume war. Vor allem auch deshalb, weil es gelungen ist, den Plan noch vor dem ersten Flugangriff zu realisieren.

LUKÁŠ KOS

60. JAHRE DES 20. JAHRHUNDERTS UND DIE DENKMALGESCHÜTZTE MODERNE ZWISCHENKRIEGSARCHITEKTUR

Denkmalpflege sollte als Schutz des künstlerischen Werkes gegen seine Destruktion funktionieren, die z. B. durch die ökonomischen Interesse oder Unkenntnis seines Kulturwertes bedingt sein kann. Denkmalpfleger bemüht sich um Erhaltung des architektonischen Werkes für die nächsten Generationen. Oft ist es eine undankbare Rolle, die von der Gesellschaft nicht immer akzeptiert wird. Ähnlich war das auch in der nahen Vergangenheit, vor dem Jahre 1989. Heute wird der Denkmalschutz von moderner Zwischenkriegsarchitektur als selbstverständlich wahrgenommen. Man stellt sich heute nur schwer einen Vorschlag zur Demolierung eines so bedeutenden architektonischen Werkes vor, wie z. B. der Tugendhats Villa oder einer der Bauten von Bohuslav Fuchs. In den 60er Jahren des 20. Jahrhunderts musste man sich allerdings für die Existenz dieses Baufonds einsetzen.

Vorliegender Text beschreibt die wichtigen Meilensteine, die wesentlich zur Erhaltung moderner Zwischenkriegsarchitektur beigetragen haben. Der Beitrag macht auch auf die Bahnbrecher der Denkmalpflege Dušan Riedl und Bohumil Samek in den 60er Jahren des 20. Jahrhunderts aufmerksam und es werden auch solche Persönlichkeiten erwähnt, wie z. B. František Kalivoda oder Jiří Grabmüller. Im Zusammenhang mit dem Prager Milieu wird die wichtige Tätigkeit von Josef Pechar, Marie Benešová u.a. beschrieben. Es wird nicht einmal das IX. internationale Architektenkongress UIA in Prag und seine folgenden Auswirkungen in der Propagation der tschechoslowakischen Zwischenkriegsarchitektur im Ausland vergessen. Aus dem Text ergibt sich, dass das Kreiszentrum für staatlichen Denkmal- und Naturschutz in Brünn und hiesige Zweigstelle des Verbandes der Architekten der ČSSR eigentlich Wegbereiter des Denkmalschutzes der modernen Zwischenkriegsarchitektur in der ehemaligen ČSSR waren. Eine der Ursachen war die große Anzahl der Bauten aus der Zeit des Funktionalismus in Brünn, wie auch fachliches und öffentliches Verständnis für die Erhaltung und den Schutz dieser Bauwerke. Die internationale wissenschaftliche Konferenz „Moderne Architektur unter dem Denkmalschutz“, die im Jahre 1970 in Brünn stattfand, war davon ein klares Zeugnis. Es ist zugleich letzte Aktion, über die in dem vorliegenden Beitrag etwas näher behandelt wird.

JINDŘICH CHATRŇ

EXPERIMENTE MIT ZIEGELN UND PLATTEN AM UFER DES FLUSSES SCHWARZAWA IN BRÜNN

Experimente in Architektur der 50er Jahre des vorigen Jahrhunderts wurden bei uns vor allem durch die gesamte Unzufriedenheit mit bisheriger Gestalt der Siedlungen und zugleich auch durch die Anforderung des Zentralen Ausschusses der kommunistischen Partei der Tschechoslowakei aus dem Jahre 1959 bedingt. Nach dieser Anforderung sollte das Wohnproblem in ganzer Republik bis zum Jahr 1970 gelöst werden, in Prag sogar noch um fünf Jahre früher.

Im Rahmen der Prototypbauten wollten die Architekten eine ganze Reihe von Elementen entwerfen und probieren, die serienmäßig hergestellt sein könnten und die man nicht nur auf dem Gebiet der Wohnbauten, sondern auch auf dem Gebiet der bürgerlichen Ausstattung verwenden könnte, wobei die Elemente im Fall des typisierten Baues eine große Variabilität anboten. Damit hing eng nicht nur die Suche nach den neuen Dispositionen der Wohneinheiten zusammen (wozu auch die informelle Inneneinrichtung gehörte, welche zusammen mit anderen Wohnbeiwirken das Wohnen des Einzelnen komplett machen sollte), sondern auch die Suche nach den schnellen Arten des Bauens. Man baute aufgrund der sog. Strommethode, was in der Tat die Integrierung von wissenschaftlichen Verfahren in den Prozess der Baurealisierungen nach sowjetischem Muster darstellte und welche auch mit Spezialisierung der Aufgaben von einzelnen Baugruppen (Professionen) verbunden wurde. Erwähnte Methode des Bauens wurde auch bei der Realisierung eines der Brüner Projekte angewandt und zwar bei dem Aufbau der Objekte am Ufer des Flusses Schwarzawa in der Křídlovická Straße. Der Bau wurde während des Jahres 1960 realisiert (vom 9. Juni bis zum 30. November, wann zur Vollendung des Baues kam), wobei das Tempo unsere Verhältnisse weit überschritt. Das Resultat waren zwei Wohnhäuser, welche eine ganze Reihe von Neuerungen und Impulsen brachten, die nicht nur Frage von Materialien und Technologien betrafen. Es wurde stark mit dem Aufbau wie auch mit der Inneneinrichtung der Wohneinheiten experimentiert. Völlig neu war die innere Disposition der einzelnen Wohnungen, einschließlich der den Standard überschreitenden Ausstattung des Interieurs. Hauptprojektanten vom Experiment des fünfstöckigen Hauses aus den dünnwandigen keramischen Formziegeln waren Radko Černý, Miroslav Brabec und Miroslav Pospíšil und Autoren des elfstöckigen Hauses aus dem gegossenen Beton waren František Zounek und Miroslav Pospíšil; alle in der Zusammenarbeit

mit dem Kollektiv von weiteren Architekten, Ingenieuren und Fachleuten, die zu den Angestellten des Kreisinstitutes für Projekte in Brünn (Stavoprojekt) gehörten.

Nicht nur bei den Stadtbewohnern weckten von Anfang an die Brünnner Experimentalhäuser eine verdiente Bewunderung und große Interesse. Wie beide Häuser im Laufe der Zeit wuchsen, brachte über sie die tägliche Presse immer mehr Nachrichten und es wuchs auch die Anzahl der Fragen, die die Besichtigungsmöglichkeiten der experimentalen Wohneinheiten und der entworfenen Inneneinrichtung betrafen. Es führte dazu, dass der Bauinvestor für die Interessenten eine Präsentation in acht Wohnungen veranstaltete. Fachliche Öffentlichkeit wie auch Laien konnten aufgrund eines anschaulichen Beispiels konkrete Ergebnisse einer der Teilrealisierungen des gesamtstaatlichen Experimentalbauens bewerten. Zusammenarbeit der Entwicklungs- und Projektierungsgruppen der Bau- und Möbelindustrie führte nicht nur zur Gestaltung der völlig komplex eingerichteten Wohneinheiten und Veranstaltung der erwähnten Ausstellung, sondern auch brachte beiden Seiten die außerordentlich wertigen und anregenden Erkenntnisse und Erfahrungen. Eine ganze Reihe auf diese Weise erworbenen Impulse wurde jedoch in Folge der politischen, ökonomischen und gesellschaftlichen Umstände nicht ausgenützt.

Hauptimpuls für die Gestaltung von Wohnungsinterieuren der Experimentalbauten war die Einbaumöbel, ihre Entwürfe und Realisierung. Ihre Autoren waren Architekten — Designere Mojmir Požár und Jaroslav Šmídek — Angestellte des Brünnner Instituts für Entwicklung der Möbelindustrie.

Im Fall der beiden Experimentalhäuser wurde die Raumverteilung mit Hilfe der Schrankwände und montierten Wände gelöst. Es brachte nicht nur Ersparnis vom Raum, sondern auch eine erhebliche Verbesserung der Wartungsmöglichkeiten der Wohnung. Die Frage des Fußbodenbelages wurde auf traditionelle Weise gelöst und zwar mit Legung der Parketten, deren Wartung besonders zeitaufwändig wurde. Das PVC oder der Fußbodenbelag aus anderen Kunststoffen wurden trotz anspruchsloser Instandhaltung nicht benutzt. Bei jedem der Häuser blieben die Projektanten der damaligen Idee treu und jede Wohnung hatte eigenen Balkon oder Loggia, die den Wohnraum optisch vergrößern.

Wert und Sinn des experimentalen Bauens in der Křídlovická Straße liegen hauptsächlich darin, dass man damals einen wichtigen Schritt auf dem Weg zum Erkenntnis der Möglichkeiten und anderer Perspektiven des Wohnens gemacht hat.

SEZNAM AUTORŮ

PhDr. Kamil Boldan

Odbor Historických a hudebních fondů Národní knihovny ČR, Výzkum knižní kultury středověkých Čech, Klementinum 190, Praha 1; kamil.boldan@nkp.cz

PhDr. Sixtus Bolom-Kotari, Ph.D.

Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Prosecká 76, Praha; bolom-kotari@hiu.cas.cz

Mgr. Pavla Cenková, Ph.D.

Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Brně, náměstí Svobody 8, Brno; cenkova.pavla@npu.cz

PhDr. Jiří Doležel

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i., Čechyňská 363/19, Brno; dolezel@arub.cz

doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.

Katedra historie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, Brno; fasora@phil.muni.cz

Mgr. Jan Galeta

Seminář dějin umění Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, Brno; j.c.galeta@seznam.cz

Mgr. Jindřich Chatrný

Muzeum města Brna, Špilberk 1, Brno; chatrny@spilberk.cz

Mgr. Robert Janás, Ph.D.

Herčíkova 4, Brno; rjanas@centrum.cz

Mgr. Lukáš Kos

Muzeum města Brna, Špilberk 1, Brno; koslukas1@gmail.com

Michal Plavec

Národní technické muzeum, Kostelní 42, Praha 7; michal.plavec@ntm.cz

Mgr. Miroslav Svoboda, Ph.D.

Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Břeclav se sídlem v Mikulově,
Pavlovská 2, Mikulov; svoboda@mza.cz

PhDr. Jiří Vaněk

vanek.jirka23@seznam.cz

FORMA ODEVZDÁNÍ PŘÍSPĚVKŮ DO SBORNÍKU BRNO V MINULOSTI A DNES

---

1) TERMÍNY

Ohlášení příspěvku nejpozději do konce května každého roku, odevzdání příspěvku do konce září každého roku.

2) PŘÍSPĚVKY

Do oddílu mohou být zařazeny:

- a) Články, studie v rozsahu 5–30 stran.
- b) Materiály a edice do 35 stran.

Rozsáhlejší texty otiskujeme ve sborníku výjimečně; je lépe kontaktovat redakci a domluvit se na jiné formě vydání, například supplementu. Podle rozhodnutí redakční rady budou všechny texty honorovány nejvýše do počtu 30 tiskových stran.

3) FORMÁT TEXTU

Texty prosím odevzdávejte v elektronické formě, a to ve formátu *rtf* nebo *doc*. Zastaralý formát T602 akceptovat nelze. Pro psaní můžete použít například komerční program Microsoft Word nebo kancelářský balík OpenOffice.org, který je nabízen ke stažení zdarma a v češtině na adrese <http://www.openoffice.cz/>. Pro psaní používejte výchozí nastavení textového editoru. (Pro starší verze aplikace Microsoft Word i pro OpenOffice.org to je obvykle písmo Times New Roman, 12 bodů; pro Word 2007 písmo Calibri, 11 bodů.) Pokud odsazujete první řádek odstavce, nikdy tak nečiňte mezerníkem. Tuto funkci nastavte ve formátování odstavce. Nedělte slova ručně ani automaticky, nezadávejte ručně ani konce řádků v souvislém textu odstavce (klávesou Enter). V textu vyznačujte pouze kurzivou, ne tučným řezem, verzálkami ani proložením znaků. Texty a tabulky dodávejte zvlášť. Máte-li grafy a tabulky ve formátu *xls* (Microsoft Excel), předejte nám je v něm. Budou-li vloženy v textu, naznačte jejich umístění.

4) POZNÁMKY

Poznámky pod čarou upravujte pomocí automatického formátování ve své textové aplikaci (již není třeba je oddělovat do jiného souboru nebo za text). Nevkládejte je do závorek ani jiných znaků uvnitř textu. Pro úpravu bibliografie a poznámek striktně použijte úzus BMD.

5) SEZNAM LITERATURY

Vyvarujte se seznamu literatury na závěr příspěvku; literaturu uvádějte pomocí bibliografických odkazů v poznámkovém aparátu. Při citacích archivních pramenů si zjistěte přesné názvy archivů a fondů, uvádějte inv. č., jeho název, karton atd.

6) PŘÍLOHY

Obrázky nikdy nevklaďte přímo do dokumentu s textem, dodávejte je zvlášť. Přílohy mohou být černobílé i barevné a může se jednat také o plány či mapy velkého formátu. Je třeba uvést jejich seznam s přesnými citacemi, a to včetně jejich původu, autora či uložení. Přílohy dodávejte jako fotografie, diapozitivy, případně v digitální podobě. Bitmapové soubory (obrázky) přijímáme pouze ve formátech *tif* a *eps*, v krajním případě *jpg*. Dodáváte-li reprodukce ve formátu *jpg*, který užívá takzvanou ztrátovou kompresi, nenastavujte kvalitu na nižší než 9. Reprodukce na půlstranu musí mít menší ze dvou rozměrů výška × šířka minimálně 800 pixelů (obrazových bodů), menší obrázky nelze pro tisk použít. Barevné předlohy skenujte 1 : 1 v rozlišení minimálně 300 DPI, obrázky ve stupních šedé minimálně 600 DPI a pérovky (černá a bílá) minimálně 800 DPI. Vektorové soubory (kresby) přijímáme pouze ve formátech *eps* a *ai*. Nevhodné pro skenování jsou předlohy z knih, novin a časopisů, protože obsahují tiskový rastr. Xeroxové kopie ani výtisky z inkoustové nebo laserové tiskárny nepřijímáme.

7) RESUMÉ, ABSTRAKT, KLÍČOVÁ SLOVA

Rozsah resumé maximálně 2400 znaků (včetně mezer) českého textu, který přeložíme. Je možno odevzdat již hotový německý překlad. Abstrakt v rozsahu do 400 znaků a klíčová slova, jež nesmí přesáhnout 150 znaků, je možno odevzdat již v anglické verzi.

8) PŘEDÁNÍ

Příspěvky zašlete nebo nejlépe osobně přineste do Archivu města Brna (Přední 2, 618 00 Brno-Černovice) nebo zašlete na e-mailovou adresu: cervena.radana@brno.cz. Digitální přílohy dodejte na CD nebo DVD. Diskety redakce nepřijímá. K médiu přiložte také kontaktní adresu včetně e-mailu a telefonu.

POKYNY PRO ZANÁŠENÍ KOREKTUR

Hrubou sazbu k autorské korektuře obdržíte ve formátu PDF. Tento soubor slouží ke kontrole správnosti vložených textů, obrázků a jejich popisek a případnému

vyznačení nedostatků vzniklých při sazbě publikace. Není určen k zanášení změn obsahového rázu (nový text nebo reprodukce). Prosíme, abyste korektury nezasílali v textových souborech ani v těle e-mailu, ale používali důsledně základní korektorské nástroje v programu Adobe Reader. Nejprve zkontrolujte, zda máte aktuální verzi této aplikace. Pokud ne, stáhněte si program v české verzi z adresy <http://www.adobe.com/cz/products/reader/>.

V okamžiku, kdy chcete opravit některou pasáž svého článku, kurzorem pro výběr textu označte chybné slovo nebo odstavec, klikněte pravým tlačítkem myši a zvolte *Nahradit text*. Do bubliny, která se objeví, napište správné slovo či větší větný celek. Svůj náhradní text můžete posléze zobrazit najetím kurzoru na opravenou pasáž a editovat dvojklikem na ni. Máte-li k označenému textu faktickou připomínku, postupujte stejně, jen po kliknutí pravým tlačítkem zvolte *Přidat k textu lístek s poznámkou* a do bubliny připomínku vepište. Chcete-li přeškrtnout část, která do sazby nepatří, zvolte *Přeškrtnout text*.

Pro poznámky k obrazovým reprodukcím a komentáře zcela obecného rázu používejte takzvaný Lístek s poznámkami. Na požadovaném místě v dokumentu klikněte pravým tlačítkem myši a vyberte *Přidat lístek s poznámkou*. Do bubliny napište text, soubor uložte a zašlete nazpět redakci.

DALŠÍ POKYNY K ÚPRAVĚ TEXTU

1) ZKRATKY

Používejte pouze u dostatečně vžitých výrazů (*aj.*, *apod.*, *atd.*, *RNDr.*, ...), zakončujte je tečkou. Nekraťte v textu slova jako: *například* — *např.*, *respektive* — *resp.*, *mimo jiné* — *mj.* a podobná. Neužívejte ani zkratku *pozn.*, nejedná-li se o část bibliografického údaje — rozepisujte slovo *poznámka*. Pozor, slovo *viz* není zkratka (není proto ukončeno tečkou), ale imperativ slovesa vidět. Dnešní pravidla umožňují použití tvaru *viz poznámka* i *viz poznámku*, ale druhý z tvarů je přece jen vhodnější.

2) V CITACÍCH UŽÍVEJTE ZKRATEK

Například *rkp. č.*, *rkps. č.* (při plurálu), *inv. č.*, *č. p.*, *č. j.*, *sign.* a podobně.

3) INICIÁLY KŘESTNÍCH JMEN

Mezi písmeny uvádějte mezery (například *F. X. Šalda*).

4) ČÍSELNÉ ÚDAJE

Nižší údaje (do sta) vždy vyjadřujte slovně. Výjimku tvoří pouze letopočty, data a spojení čísel se zkratkami (*40 mm*). Číslice a pomlčka ve smyslu rozsahu nejsou odděleny mezerami (*2–3 osoby*). U tisícových a vyšších údajů je obvyklá forma *1 000*, tedy s mezerou, nikoliv však s tečkou, jak je obvyklé u angloamerické sazby. Oddělení tisícových řádů neplatí pro zápis signatur a letopočtů.

5) DATA

Pište vždy arabskou číslicí. Letopočet nezkracujte na poslední dvojčíslí (chybně: 1977–83), ale vždy jej vypisujte celý (1977–1983). Mezi letopočty a pomlčkou nedělejte mezery. V případě plně uvedených dat (i s uvedením dne a měsíce) máte k dispozici dvě varianty:

- a) Číselné vyjádření s mezerami: 12. 1. 1918.
- b) Kombinované vyjádření s mezerami: 12. ledna 1918.

6) DATUM NAROZENÍ A ÚMRTÍ

Před datum narození pište hvězdičku *, před datum úmrtí křížek † (ALT+0134), například * 12. 1. 1918, † 23. 12. 1978. Mezi znakem a datem se píše mezera.

7) ČASOVÉ ÚDAJE

Hodiny a minuty jsou od sebe odděleny tečkou, minuty a sekundy dvojtečkou: 12.05:58. U sportovních výkonů lze zapsat také setiny sekundy, a to následovně: 15.27:30,55.

8) PENĚŽNÍ HODNOTY

Peněžní částka se vyjadřuje číselně s uvedením měny, pokud jde o moderní měnu, pak s čárkou a pomlčkou a uvedením zkratky měny (12 Kč nebo Kč 12,— nebo Kč 12,50).

9) SLOŽENÉ VÝRAZY SE SPOJOVNÍKEM (ALT+0173)

V těsně spojených výrazech se užívá bez mezer (česko-anglický slovník, mám-li, Brno-Město), je třeba neplést si jej s pomlčkou. Spojovník se nachází na klávesnici úplně vpravo, nad znaménkem plus.

10) POMLČKA (ALT+0150)

Nezaměňujte se spojovníkem, zapisujte patřičnou kombinací kláves. Pomlčka ve smyslu přestávky v řeči se odděluje z obou stran mezerou. Interpunkce se sází hned za pomlčku bez mezery: *Dvě postele — osm osob — dál už nic —!* Pomlčka ve smyslu rozsahu (od do) se mezerami neodděluje: 18.00–22.00, trasa Vídeň–Brno.

11) UVOZOVKY

Uvozovky patří těsně k výrazu, k němuž se vztahují. V češtině užíváme dvojité spodní otevírací uvozovky „ (ALT+0132) a dvojité horní uzavírací uvozovky “ (ALT+0147). Existuje pro ně mnemotechnická pomůcka — 99 a 66 (podle jejich tvaru u serifových [patkových] písem). U výrazů uvozovaných uvnitř textu, který už sám v uvozovkách je, použijte jednoduchou spodní otevírací uvozovku , (ALT+0130) a jednoduchou horní uzavírací uvozovku ‘ (ALT+0145).

12) APOSTROF

Apostrof se obvykle užívá při odsunutí některé hlásky (*d'Elvert, pad'*). Nezapisuje se znakem pro čárku nad písmenem, ale speciální kombinací kláves (ALT+0146).

13) ZÁVORKY

K výrazu se připojují bez mezer. Kulaté závorky se používají v textu, hranaté pro uvádění příloh v textu. Hranaté závorky samozřejmě užívejte v edici — při vkládání edičních poznámek do editovaného textu (ALT+CTRL+F a ALT+CTRL+G). Dáváte-li do závorky celou větu, je nutno ji uvnitř závorek ukončit tečkou. Je-li v závorce pouze část věty nebo poznámka, pak ne. Tečky, čárky a další interpunkční znaménka se v takovém případě nacházejí až za závorkou.

14) OSTATNÍ INTERPUNKČNÍ ZNAMÉNKA

Sází se zpravidla těsně za poslední písmeno slova, za nimi se píše mezera (výjimku tvoří časové údaje a funkce desetinné čárky).

15) PARAGRAF

Paragraf se od čísla odděluje mezerou.

16) ZNAČKA PRO PROCENTA A PROMILE (ALT+0137)

Ve spojení s číslem je mezi číselným údajem a značkou mezera.

FORMA BIBLIOGRAFICKÝCH ZÁZNAMŮ PRO POZNÁMKOVÝ APARÁT SBORNÍKU BRNO V MINULOSTI A DNES

LITERATURA

V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů:

- *Monografie*: Jméno autora (v pořadí: příjmení, křestní jméno) — spoluautoři: *Název. Podnázev* (kurzivou). Místo vydání a rok vydání, rozmezí stran.
- *Stat' ze sborníku*: Autor stati (viz výše): *Název. Podnázev*. In: Titul. Podtitul sborníku. Ed. Jméno a příjmení editora. Místo vydání a rok vydání, rozmezí stran.
- *Stat' z časopisu*: Autor stati (viz výše): *Název. Podnázev*. Název časopisu a ročník, rok, (číslo pokud nutno), rozmezí stran.
- *Stat' z denního tisku*: Autor stati či šifra autora (viz výše): *Název. Podnázev*. Název novin, ročník, číslo, přesné datum, rozmezí stran.

Vzory

- *Monografie*: Kudrna, Jaroslav: *Materiály k německým dějinám*. Brno 1987, s. 107.
- *Studie v časopise*: Jordánková, Hana — Sulitková, Ludmila: *Předbělohorské soudy na Moravě a královské město Brno*. Časopis Matice moravské (dále jen ČMM) 113, 1994, s. 235–260.
V případě průběžného stránkování v rámci jednoho ročníku netřeba uvádět číslo časopisu, jinak podle vzoru: ČMM 113, 1994, č. 2, s. 235–260.
- *Příspěvek ve sborníku*: Altman, Karel: *Hostinský — Příklad Josefa a Ladislava Orátorů*. In: Člověk na Moravě v první polovině 20. století. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř, Libor Vykoupil. Brno 2006, s. 120–132.
Altman, Karel: *Hostinský — Příklad Josefa Stopky*. In: Člověk na Moravě v 19. století. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř. Brno 2004, s. 125–142.

- *Příspěvek v periodickém sborníku, sérii: Kordiovský, Emil: Periodika jihomoravských archivů.* In: Kulturní periodika na Moravě. XXIV. Mikulovské sympozium 1996. Mikulov 1997, s. 53–59.
- *Citace celého sborníku či monografie s redaktory: Od lidové písně k evropské etnologii. 100 let Etnologického ústavu Akademie věd České republiky.* Eds. Jana Pospíšilová, Jana Nosková. Brno 2006.
Dějiny města Brna 1. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1969.
Dějiny Brna 1. Od pravěku k ranému středověku. Red. Rudolf Procházka. Brno 2011.
- *Příspěvek v denním tisku: Ve čtvrtek dne 29. července.* Moravská orlice, roč. 15, č. 173, 1. 8. 1886, s. 2–3.
- *Při opakování autora (u jeho další publikace):* Flodrová, M.: *K historii brněnských lékáren v pobělohorském 17. století.* Brno v minulosti a dnes 17, 2003, s. 311–356.
- *Při opakování díla* název díla zkracujeme na první podstatné jméno v názvu. V případě jeho shody ve dvou nebo více případech ponecháme název v délce potřebné pro jasné odlišení.
Kudrna, J.: *Materiály*, s. 108. Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Předbělohorské soudy*, s. 36. Mlynářík, J.: *Fušování*, s. 10. Altman, K.: *Hostinský — Příklad Josefa a Ladislava Orátorů*, s. 135.
- *Při těsně následujícím opakování autora:* Týž: *Hostinský — Příklad Josefa Stopky*, s. 141.
- *Při těsně následujícím opakování autora i díla:* Tamtéž, s. 85–86.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENY

- *Archivní fondy a sbírky.* Dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakování odkazu jen jeho vžitá zkratka), značka a název fondu (sbírky), inventární číslo (inv. č.), signatura (sign.), číslo kartonu (kart.) nebo knihy, Název inventární jednotky a její časový rozsah nebo u novodobého materiálu popis dokumentu. V České republice neexistuje inv. jednotka bez názvu a časového rozsahu, pro případ reinventarizací je proto nutno uvádět i název!

Vzory

Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond B 280 Zemský národní výbor Brno. Prezidium (dále jen B 280P), inv. č. 6, sign. III/1, kart. 353, f. 83, Zpravodajské hlášení SNB z 29. 3. 1947.

Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih (dále jen A 1/3), rkp. č. 3, f. 1r–2v.

- *Při opakování výskytu archivu nebo fondu:* AMB, fond A 1/3, rkp. č. 3, f. 2v–4r.
- *Při bezprostředně následujícím opakování archivu i fondu:* Tamtéž, rkp. č. 24, Název nebo popis, f. 5r–10r.

- *Při bezprostředně následujícím opakování archivu:* Tamtéž, fond B 1/11, inv. č. 56, kart. 5, f. 36, Záznam o jednání předsednictva 5. 5. 1948.

PUBLIKOVANÉ PRAMENY

Při citování edic platí zásady platné pro citování literatury, dodržuje se znění údajů uvedené na titulu a uvádějí se také čísla dokumentu. Při opakovaném výskytu se užívá zavedených zkratk. Při citacích úvodních textů nebo odborných studií, které jsou publikovány v edici, se postupuje jako při citaci stati publikované ve sborníku. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále jen CDB) V-2. Edd. Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Praeae 1981, s. 181–182, č. 591.

- *Při opakování pouze:* CDB V-2, s. 182, č. 592.

CITACE INTERNETOVÝCH ZDROJŮ

Internetové zdroje citujeme uvedením oficiálního (nezkráceného) názvu dané stránky, jenž je napsán na nejvrchnější modré liště stránky prohlížeče, dále uvádíme přístup ke zdroji a datum citace, které dokumentuje z jaké verze bylo citováno (cit. 2006-02-10 nebo citováno 10. února 2006) Milan Kundera — Wikipedie otevřená encyklopedie, dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Milan_Kundera, cit. 2006-02-10.

CITACE INFORMACÍ ZÍSKANÝCH OSOBNÍM KONTAKTEM

Personální informace zjištěné osobním kontaktem (telefonicky, e-mailem, osobně) Materiály se soukromých zdrojů citujeme jako: Soukromý archiv autora. Pokud jde o nepublikovaný výzkum pak píšeme: Nepublikovaný výzkum autora.

Vzor

Osobní sdělení Josefa Nováka, bývalého poslance městského národního výboru.

OBECNÉ POKYNY

- *U místa vydání* respektujte původní znění uvedené na titulu:
Správně: Praeae, Prag, Paris, Wien *Chybně:* Praha, Paříž, Vídeň
- Pokud není uvedeno *místo vydání*, uvádějte: s. l.; pokud není uvedeno *datum vydání*: s. d.
- V případě *vícesvazkových děl* nebo sérií uvádějte relevantní údaje přesně podle titulního listu, naopak ročník, respektive číslo u časopisu vždy arabskou číslicí:
Správně: Časopis Matice moravské 121, 2002, s. 121–122.
Chybně: Časopis Matice moravské CXXI, 2002, s. 121–122.

Správně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české. Svazek X. 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001.

Chybně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české. Sv. 10. 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001, s. 123.

Chybně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české X, 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001, s. 123.

Správně: [...] In: *Kulturní periodika na Moravě. XXIV. Mikulovské sympozium 1996*. Mikulov 1997, s. 110–120.

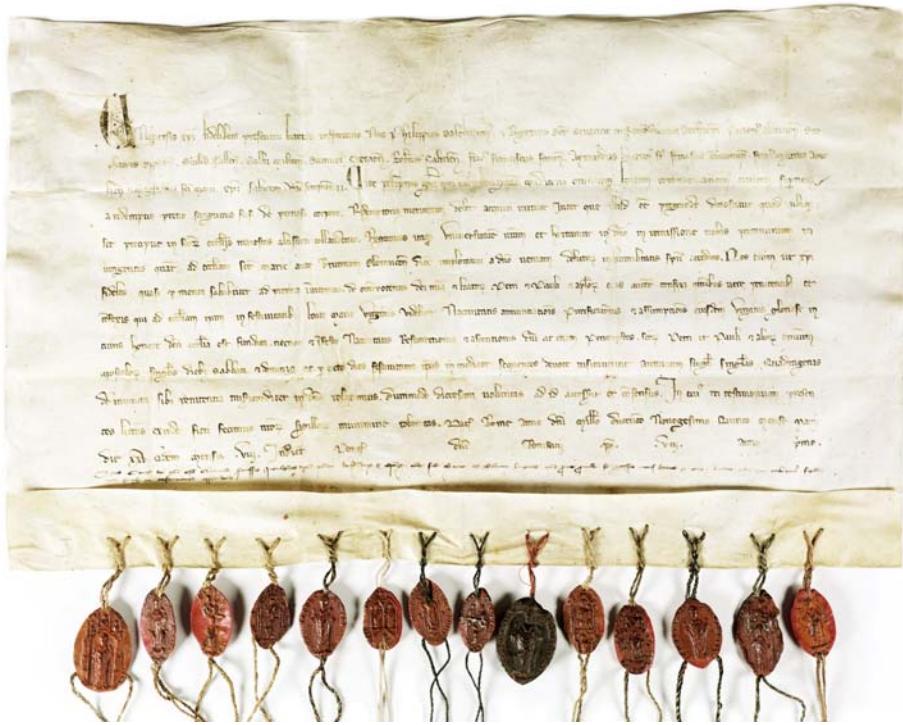
Chybně: [...] In: *Mikulovské sympozium XXIV /1996*. Mikulov 1997, s. 110–120.

- Při označení editorů, respektive redaktorů se obecně užívá zkratka ed./edd., red. nebo se respektuje originální znění (Hg. von, Hrsg. von, Eds., apod.)
- Možnost používat zkratky an, nn, passim, srov.

BAREVNÉ PŘÍLOHY

B1 Třináct italských arcibiskupů a biskupů, přítomných u římské kurie, udílí odpustky celkem 520 dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně. Olomoučtí biskupové Dětrich a Konrád vyslovují s těmito odpustky souhlas. Listina z 25. března 1295, Řím.

B2 Anděl, biskup ve Viterbu a Tuscanii, a Štěpán, biskup ve Verii, udílejí odpustky celkem osmdesáti dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně a přispěli mu almužnou, a zmocňují kněze kostela k udělení čtyřicetidenních odpustků těm, kdo by je doprovodili s viatikem. Olomoucký biskup Konrád vyslovuje s těmito odpustky souhlas. Listina z období mezi 5. zářím 1320 a 4. zářím 1321, Řím, u kostela sv. Blažejce *in Cantu secuto*.

- B3** Třináct italských arcibiskupů a biskupů, přítomných u římské kurie, udílí odpustky celkem 520 dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně. Olomoučtí biskupové Dětrich a Konrád vyslovují s těmito odpustky souhlas. Listina z 25. března 1295, Řím. Pečetě vydavatelů listiny. 1: Vilém, biskup v Cagli; 2: Filip, arcibiskup v Salernu; 3: Štěpán, biskup v Oppido Mamertina; 4: Saba, biskup v Miletu.

- B4** Třináct italských arcibiskupů a biskupů, přítomných u římské kurie, udílí odpustky celkem 520 dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně. Olomoučtí biskupové Dětrich a Konrád vyslovují s těmito odpustky souhlas. Listina z 25. března 1295, Řím. Pečetě vydavatelů listiny. 1: Aimard, biskup v Luceře; 2: Mořic, biskup v Amelii.

- B5** Anděl, biskup ve Viterbu a Tuscanii, a Štěpán, biskup ve Verii, udílejí odpustky celkem osmdesáti dnů těm věřícím, kteří by ve vyjmenované dny navštívili kostel Panny Marie na Starém Brně a přispěli mu almužnou, a zmocňují kněze kostela k udělení čtyřicetidenních odpustků těm, kdo by je doprovodili s viatikem. Olomoucký biskup Konrád vyslovuje s těmito odpustky souhlas. Listina z období mezi 5. zářím 1320 a 4. zářím 1321, Řím, u kostela sv. Blažeje *in Cantu secuto*. Pečetě vydavatelů listiny. 1: Anděl, biskup ve Viterbu a Tuscanii; 2: Štěpán, biskup ve Verii.

Indulgentie Joannis Pape vicesimi secūdi.		Dies
Item inclināti caput suū quādo nomiat in missa I hesus M aria		ii
Item faciētibus reuerētiā sacramento ewkaristie		ii
Item orantibus p̄ omnibus fidelibus defunctis		ii
Item oronem faciētibus ad sāctam trinitatem		ii
Item genuflectētibus quādo dicit E t verbū caro factum est		iii
Et similiter quādo dicit in matutis T e ergo quīs tuis famulis		iii
Item caput suū inclināti quādocūq; dicit G loria p̄i et filio		iii
Item similiter quādocūq; dicit vltimus v̄sus cuiuslibet H ymni		xl
Item stantibus quādo dicit vel canit E wangeliū		xl
Item stantibus quādo dicit vel canit M agnificat aīa mea dñm		xl
Item stantibus quādo dicit vel canit N ūc dimittis		xl
Item stantibus quādo dicit vel canit B enedictus dñs deus israel		xl
Item dicentibus horas B eate marie v̄ginis gloriose		xl
Item omnibus dicētibus tria A ue maria quando pulsāt angelica salutatio		xl
Item omnibus dicentibus septem gaudia B eate marie v̄ginis gloriose		xl
Item dicētibus septē p̄i n̄r et tōndē aue maria I n honore septē dolorū b̄tē v̄gis		xl
Item oibus dicētibus R osariū G loriose v̄ginis marie		xl
Item omnibus dicentibus antiphonā S alue regina misericordie.		xl
Item visitantibus infirmos. xl	Similiter elemosynas faciētibus	xl
Item remittētibus iuriā p̄p̄ deū l	Item ḡfas agētibus do p̄ b̄nificiis	i
Item dicētibus horas de sancta cruce sc̄z O patris sapientia et c.		i
Item qui facit ḡnalem p̄fessionē l	Item q̄ deuote missas audierit	i
Item quotienscūq; dicentibus psalmū M iserere mei deus.		lx
Similiter genuflectētibus q̄i dicit vel canit E t homo factus est		lx
Item dicētibus vigilias mortuorū siue v̄nū nocē. cū laud.		lx
Item quilibz sacramentalē p̄fitēs l	Item audiēs p̄fessionē factalez	lxx
Item quibuscūq; deuote cōmunicantibus		lxx
Item sponte non ex debito ieiunantibus		lxx
Item oibus dicentibus oronem istā. A īa christi sanctifica me et c.		lxxx
Item oibus dicentibus oronem istam. A ue verū corpus xp̄i et c.		lxxx
Item oibus dicētibus oronē istam D eus qui voluisti p̄ redēptōna		lxxx
Item oibus dicētibus oronem istam D eus qui hāc factissimā car.		xc
Item cui libet p̄dicanti pro quolibet S ermone		xc
Item digne celebranti M issam quamcūq;		c.
Item sine oibus religiosis deuote horas canonicas dicentibus.		c.
In concilio Basiliensi editae et confirmate. Impressum Būne		

dece, prestādoēs momentū iucruū reuclate cuidā religioſo p̄ sanctū angelū in
 quifamētū: qđ q; multi in extremis laborātes: incidēt in despātiōis barat;:
 enā post sacramentalē p̄fessionē ex demonū tēptatiōe **I**deo quicūq; has p̄festa
 ref: mēte san? ex corde: secur? est; de venia: et glā obtinēda: etiā si ex post mēte
 alienat? icideret in despātiōem: seduct? demōis tēptatiōe.
Et nota qđ infirm? an? prestādoēs puocare debz duos aut tres d̄ noctis aut p̄ san
 guineis et si h̄at? sit: p̄ se legat: sin autē sibi legi faciat: i modū qui sequit?.

In noie **S**cissime trinitat? p̄ris et filij et sp̄s sc̄i **E**go.
M. **I**tē p̄festo: corā
 vob hic p̄fētibus et corā sc̄issimo anglo mihi ex diuina pi
 etate ex v̄to m̄ris deputato: et corā sc̄issimo ap̄lo meo:
 qđ i ca vera fide: q̄z sc̄ā **R**omāa et ap̄lica, p̄fitē eccl̄a: et
 in q̄ oēs decesserit sc̄i mori volo **N**ec ad monumētū tē
 pis diuici? viuere affecto nisi q̄ntū diuie placuerit picta
 a: cui in oibus p̄formiter meā subicio voluntatē.
Itē p̄festo: qđ sub āgelica p̄ctiōe āgeli mihi depu
 tati: et adiuto: io diuie gr̄e discedā ab hac vita: absq; oī
 despātiōe et fidei dubitatio: ita qđ magitudo meoz sc̄leaz nō me debēt imerge
 re i barat; despātiōis: cū sc̄iā veracit? v̄nā deifici sui sanguis guttat? suffecisse i re
 dēptiōez totū h̄ūani generis si ita placitū fuisset diuine pietati.
Itē p̄festo: qđ i casu: vbi ex pusillanimitate sp̄s aut demōis tēptatiōe: seu ra
 tiōis debilitate: p̄p̄ tremēdū iudiciū diuinū cui astare h̄eo: i despātiōz aliq; iei
 dere aut fidei dubitatioz qđ d̄s auertat **H**oc ipsū p̄ nūc sana mēte: reuoco. casto.
 et p̄ nō tali facto h̄re volo: eo qđ nō sano et delibato aīo: hoc ipsū cueniet
Itē p̄festo: qđ ex corde peto et affecto: vt diuina pietas me suscipe vel i nūc
 eoz sc̄leatorū p̄ctoꝝ: quos ab eterno p̄ordinauit: salūm in extremo iudicio ec
 saluandos et in eoz extremis nō derelicturos.
Itē in h̄is prestātiōib?: p̄mēdo tibi sc̄issime anḡle dei extremā voluntatē meā.
Et vt mihi i petrare velis vnicū lachrymosū intuitū et dolorosū suspiriū: ex oī
 b? quos saluator habuit: p̄dēs i cruce viu? tribus horis: aut quos sc̄issima s̄ra
 mater habuit stando sub cruce.
Itē p̄cto g? sc̄issime āgle dei vt placabilē iudicē mihi i petrare velis dū miserū
 cor meū sc̄idēt: p̄p̄ illā deificā charitatē i q̄ amorosū cor filij dei sc̄indebat i cru
 ce pro salute mūdi.
H sic vltio p̄mēdo tibi āgele sc̄e extremā. ce pro salute mūdi.
 horā vite mee: et exitū aīe mee ab hostib? me p̄tegēdo: et vt sup has prestādoēs
 velis esse vbi et quoties op? fuerit p̄tra oīa picula salutis fidelis testis: ad que
 oīa succurrat **S**c̄atissima trinitas: merita sc̄issime v̄gis marie et oīū sc̄oꝝ
Infirm? si p̄t sepe p̄legat et legifaciat has prestādoēs: vt sic ei. atē: e
 vt dū ē i agonia teneat cedulā circūuolutā cādele accēse i dexta māū vsq; ad ex
 t̄mitatē: et secur? m̄ter de salute: b̄ta p̄fessioe et b̄a voluntate emēdādi vitā.

88 Nemocnice milosrdných bratří v Brně.

Grenadier à pied de la garde Imp. et Roy.

Chasseur grenadier à pied de la garde Imp. et Roy.

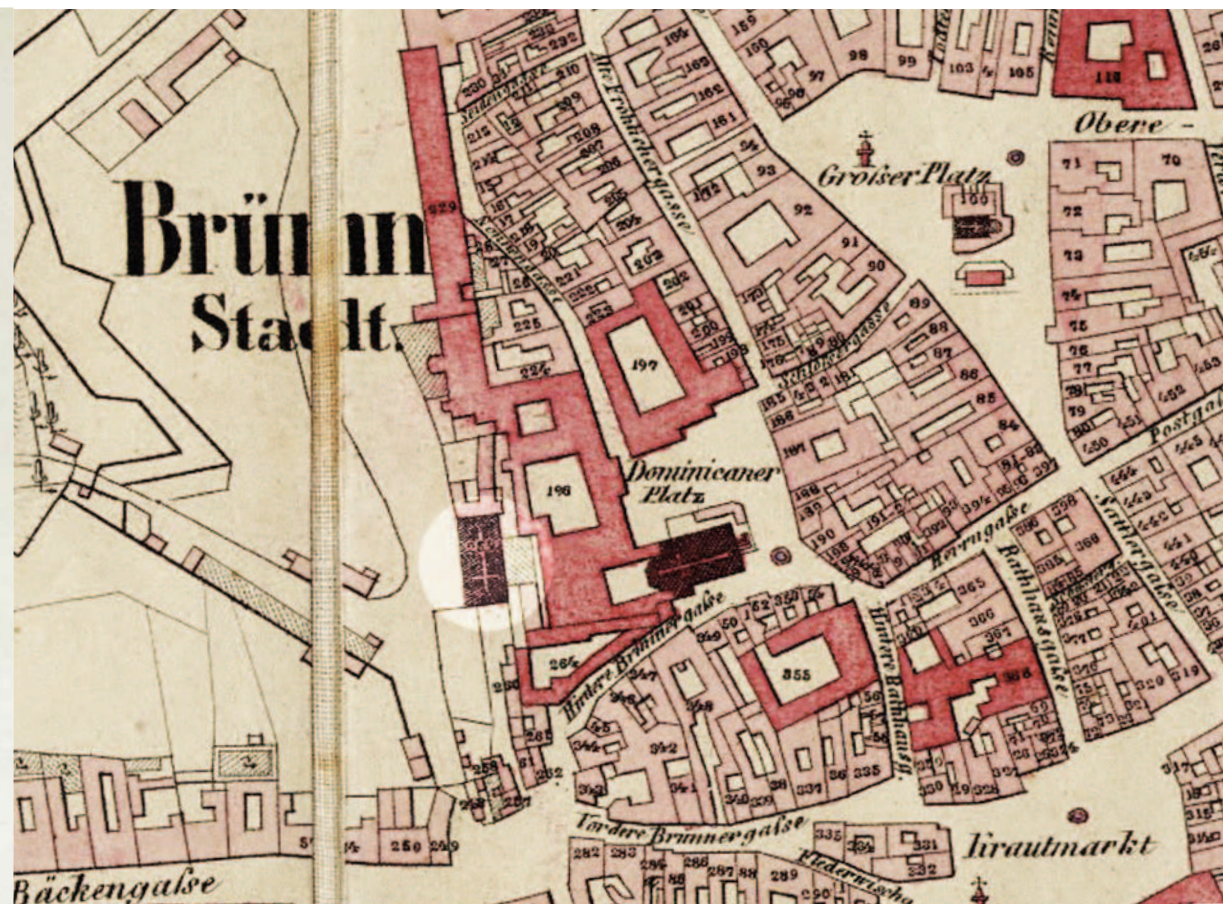
89 Pěší granátník císařské gardy Napoleona I. 810 Pěší myslivec císařské gardy Napoleona I.

B11 Jízdní myslivec císařské gardy Napoleona I.

B12 Mameluk císařské gardy Napoleona I.

B13 Toleranční modlitebna na úpatí špilberského kopce na Doležalově situačním plánu města Brna; 1858; měřítko 1 : 5760.

B14 Dochované pozůstatky toleranční modlitebny spojené obvodovou zdí s brněnskými hradbami.

B16 Anton Brenek, *Alegorie vědy, obchodu a průmyslu pro pomník Josefa II. v Brně*; 1892, bronz. Park Lužánky v Brně, současný stav.

B15 Anton Brenek, *Císař Josef II. pro pomník Josefa II. v Brně*; 1892, bronz. Psychiatrická nemocnice Brno, Húskova 2, park areálu, současný stav.

B17 Anton Brenek, *Alegorie osvícenství pro pomník Josefa II. v Brně*; 1892, bronz. Park Lužánky v Brně, současný stav.

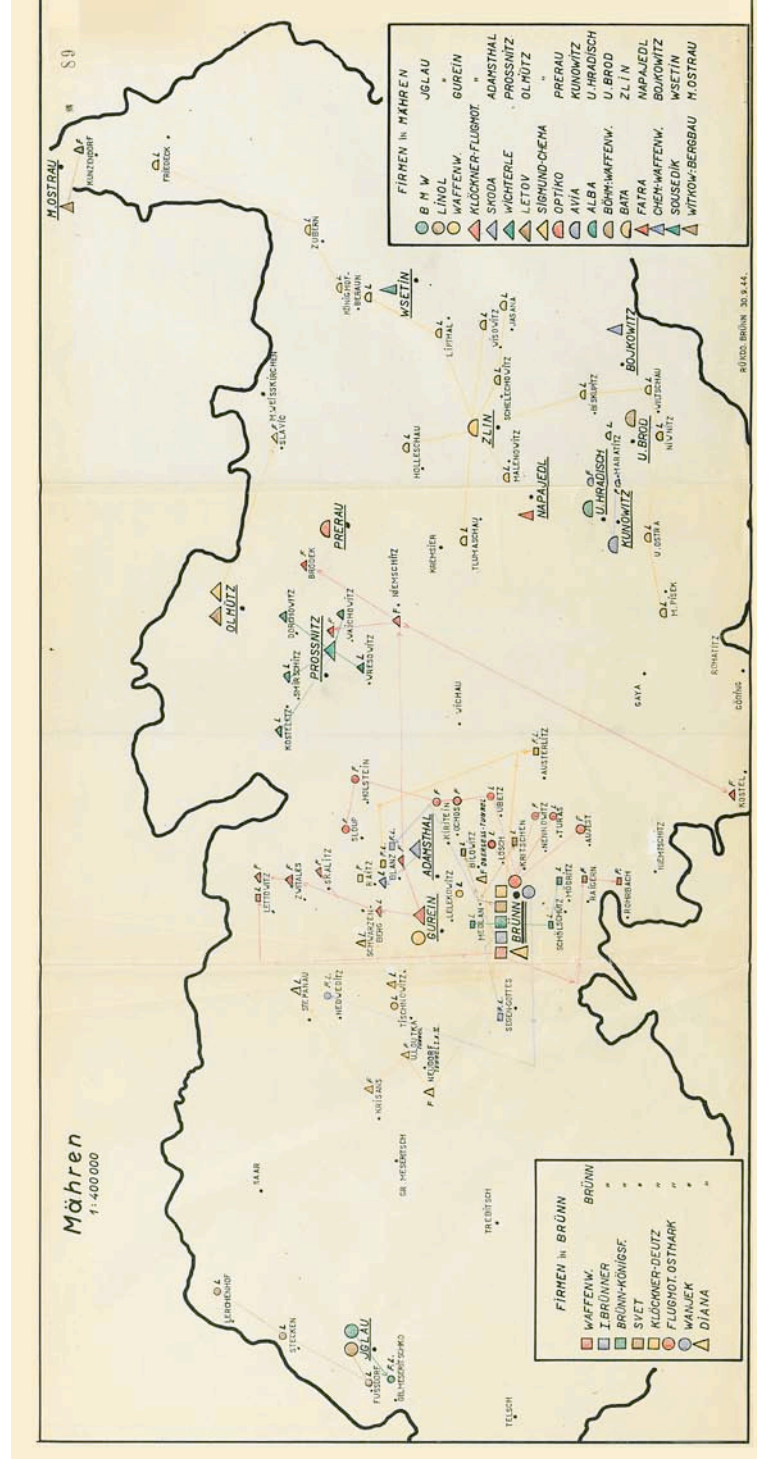
Б18 Josef Kinzel, *Stáří se nebrání pošetilsti*; 1889, olej, dřevo, 39,5×31,7 cm.

Б19 Josef Gisela, *Den tahu*; 1882, olej, dřevo, 28,8×24,3 cm.

B20 Čestný hrob Josefa Hybeše v Brně na Ústředním hřbitově.

P21 Mapa znázorňující síť továren zapojených do válečné výroby na Moravě k 30. září 1944. Červenými kolečky je zobrazena Flugmotorenwerke Ostmark Brunn s pobočnými závody.

B22 Experimentální dům Křídlovická 376/78 a 380/80; 2009.

B24 Dvorní průčelí experimentálního domu Křídlovická 372/70, 673/72, 373/74, 375/76; 19. 3. 2015.

B23 Experimentální domy Křídlovická 372/70, 673/72, 373/74, 375/76 a Křídlovická 376/78, 380/80; 19. 3. 2015.

B25 Celkový pohled na experimentální domy na Křídlovické a objektem bývalých jeslí; 19. 3. 2015.

28

BRNO V MINULOSTI A DNES

PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM A VÝSTAVĚ BRNA

V roce 2015 vydalo statutární město Brno,
Archiv města Brna (Přední 2, 618 00 Brno, amb@brno.cz)
Odpovědný redaktor PhDr. Libor Blažek
Redakce a jazykové korektury
Mgr. Radana Červená, Ph.D.; Mgr. Jana Čermáková;
Jakub Pohanka, Dis.; RNDr. Alena Benešová
Německé překlady Bc. Denisa Sedlák-Čevelová
Anglické překlady Mgr. Eva Bumbálková
Foto na přední straně vazby Marie Schmerková
Foto na zadní straně vazby ze sbírek Muzea města Brna
Vazbu a typografickou úpravu navrhl Martin Pecina
Sazbu a zlom zhotovil Petr M. Dorazil
Vytiskl Arch — polygrafické práce, spol. s r. o.,
Charbulova 3a, 618 00 Brno
Náklad 300 ks

ISBN 978-80-86736-43-3

ISSN 0524-689X

B | R | N | O